

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Διδακτορική διατριβή του Δημητρίου Κ. Τσουλκανάκη

Θέμα:

**“Η βυζαντινή παρουσία στους Αγίους Τόπους
από το Μέγα Κωνσταντίνο έως την αραβική κατάκτηση”.**

Μέλη επταμελούς εξεταστικής επιτροπής:

- 1. κ. Πάρις Γουναρίδης (=επιβλέπων καθηγητής),
Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Παν/μιο Θεσσαλίας.**
- 2. κ. Δημήτριος Γόνης,
Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής στο Εθνικό Καποδιστριακό Παν/μιο
Αθηνών.**
- 3. κ. Χριστίνα Αγγελίδη,
Διευθύντρια Ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα
Ερευνών.**
- 4. κ. Βασίλειος Κατσαρός,
Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/νίκης.**
- 5. κ. Ρίκα Μπενβένιστε,
Καθηγήτρια Ιστορίας της Μεσαιωνικής Ευρώπης στο Παν/μιο Θεσσαλίας.**
- 6. κ. Μαρία Βασιλάκη,
Καθηγήτρια Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στο Παν/μιο Θεσσαλίας.**
- 7. κ. Ιωάννης Βαραλής,
Λέκτορας Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Παν/μιο Θεσσαλίας.**

Βόλος, Σεπτέμβριος 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	1
----------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΑΓΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Το ταξίδι της Αυγούστας Ελένης στην Παλαιστίνη	4
2. Η “γέννηση” των Αγίων Τόπων: η μεταμόρφωση της εθνικής Αιλίας Καπιτωλίνας στη χριστιανική “νέα Ιερουσαλήμ”	7
3. Η ιδεολογία του προσκυνήματος στους Αγίους Τόπους	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

A. Επαρχιακή διοίκηση	18
1. Δημιουργία της επαρχίας <i>Παλαιστίνη</i>	18
2. Η διχοτόμηση της Παλαιστίνης: δημιουργία της <i>Παλαιστίνης Σαλουταρίας</i>	20
3. Η τριμερής διαίρεση της Παλαιστίνης	21
4. Ο πολιτικός διοικητής της Παλαιστίνης: τίτλοι-αξιώματα-καθήκοντα	24
B. Οικονομική οργάνωση	31
B1. Αστική οικονομία	31
1. Αυτοκρατορικές και άλλες χορηγίες	31
2. Προσκυνητές	38
3. Βιοτεχνική παραγωγή, εμπορικές συναλλαγές και το οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης	40
4. Οι πόλεις της βυζαντινής Παλαιστίνης: διαμόρφωση νέας οικιστικής ταυτότητας	43
Εκκλησίες	43
Θέατρα-Αμφιθέατρα	45
Λουτρά	46
Δρόμοι	47
Υδροδότηση-αποχέτευση	48
Τείχη	49
B2. Αγροτική οικονομία	51
1. Οι αγρότες και οι οικισμοί τους	53
2. Η αγροτική παραγωγή	55
B3. Δημόσιο ταμείο-φορολογία	57
1. Οι αξιωματούχοι της οικονομικής υπηρεσίας και το φορολογικό καθεστώς στην Παλαιστίνη	57
2. Η έδρα του δημόσιου ταμείου	59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'
Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

1. Ο στρατιωτικός διοικητής της Παλαιστίνης	60
1α. Η έδρα του <i>δούκα</i> της Παλαιστίνης	60
1β. Καθήκοντα και αρμοδιότητες του <i>δούκα</i> της Παλαιστίνης	62
2. Οι στρατιωτικές μονάδες της Παλαιστίνης	65
2α. Στρατιώτες και λιμιτανέοι	65
2β. Πρώτη Παλαιστίνη και Δεύτερη Παλαιστίνη	69
2γ. Τρίτη Παλαιστίνη	72
3. Το λίκμιον της Παλαιστίνης (<i>limes Palaestinae</i>)	75
3α. Η δημιουργία του λίκμιου της Παλαιστίνης	75
3β. 5 ^{ος} -6 ^{ος} αιώνας: η ισχυροποίηση του αμυντικού συστήματος	78
3γ. Η αποδυνάμωση του λίκμιου της Παλαιστίνης τον 7 ^ο αιώνα	81
4. Οι Άραβες σύμμαχοι του Βυζαντίου	83
4α. Διοικητική οργάνωση των Αράβων υποσπόνδων (φοιδεράτων)	83
4β. Η έδρα και η περιοχή ευθύνης των φυλάρχων της Παλαιστίνης	90
4β.1. Φύλαρχοι Παρεμβολής	90
4β.2. Το “κοινό των αρχιφύλων” Σαρακηνών	93
4β.3. Κιντίτες	94
4β.4. Γασσανίδες	97
Αμόρκεσος	97
Γαβαλάς	97
Αρέθας	98
Αβοχάραβος	98
Αλαμούνδαρος και Νααμάν	100
Τζαμπάλα	100
5. Η κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Πέρσες	101
6. Η κατάκτηση της Παλαιστίνης από το Ισλάμ	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'
Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

A. Εκκλησιαστική πολιτική και οργάνωση	109
1. Διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας της Παλαιστίνης	109
2. Ανταγωνισμός των επισκόπων Καισαρείας και Ιεροσολύμων για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη (4 ^{ος} αιώνας-μέσα 5 ^{ου} αιώνα)	111
3. Προβιβασμός της επισκοπής Ιεροσολύμων σε πατριαρχείο	114
4. Η αραβόφωνη επισκοπή Παρεμβολής	116
5. Η περίοδος της περσικής κατοχής	118
6. Ο μοναχισμός στην Παλαιστίνη	120
6α. Ίδρυση μονών	120
6α.1. Το τάγμα των Σπουδαίων	121

6α.2. Όρος των Ελαιών	122
6α.3. Βηθλεέμ	122
6α.4. Ιεριχώ-Ιορδάνης	123
6α.5. Έρημος της Ιουδαίας	124
6β. Διοίκηση	125
6γ. Ιεραποστολική δράση	127
6δ. Αγώνες κατά των αιρέσεων	128
6ε. Κοινωνική προσφορά	130
6στ. Επισκέψεις στην αυτοκρατορική Αυλή	130
B. Αιρέσεις	131
1. Αρειανοί	132
2. Μονοφυσίτες	135
2α. Πριν την Δ' Οικουμενική Σύνοδο	135
2β. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος	137
2γ. Ο σφετεριστής μονοφυσίτης πατριάρχης Θεοδοσίος	138
2δ. Η αντιπολίτευση της Ευδοκίας και η πρώτη “ένωση” στην Παλαιστίνη	140
2ε. Η δεύτερη “ένωση” στην Παλαιστίνη και το <i>Ένωτικόν</i> του Ζήνωνα	142
2στ. Η αντιπαράθεση του αυτοκράτορα Αναστασίου με τις εκκλησιαστικές αρχές και το μοναχισμό της Παλαιστίνης	144
2ζ. Η θρησκευτική πολιτική των ορθοδόξων αυτοκρατόρων του 6 ^{ου} αιώνα	147
2η. Μονοενεργητισμός-Μονοθελητισμός	150
3. Ωριγενιστές	152
Γ. Εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες	155
1. Ιουδαίοι	155
1α. Νομικές απαγορεύσεις και διακρίσεις εις βάρος των Ιουδαίων	155
1α.1. Διακρίσεις στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο	155
1α.2. Ζητήματα λατρείας	162
1α.3. Ο Εβραίος πατριάρχης	164
1β. Νομοθετικά μέτρα υπέρ των Ιουδαίων	166
1γ. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός και ο Ναός του Σολομώντα	168
1δ. Προσπάθειες προσηλυτισμού των Ιουδαίων	171
2. Σαμαρείτες	174
2α. Η αυτοκρατορική πολιτική και η νομοθεσία έως τη βασιλεία του Ζήνωνα	174
2β. Η πολιτική του Ιουστινιανού	176
2γ. Η <i>Νεαρά</i> 144 του Ιουστίνου Β'	181
3. Εθνικοί	183
3α. Αυτοκρατορική πολιτική και νομοθεσία	183
3β. Η Γάζα: κέντρο της ειδωλολατρίας στην Παλαιστίνη	188
3γ. Οι Άραβες νομάδες	192

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄		
Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΤΟΥ ΣΙΝΑ		195
1. Τα δρομολόγια των προσκυνητών προς το Σινά		196
2. Η ανάπτυξη των μοναστικών κέντρων και η πολιτική παροχής ασφάλειας στη χερσόνησο του Σινά τον 4 ^ο και τον 5 ^ο αιώνα		198
3. Η πολιτική του Ιουστινιανού		201
4. Η ισλαμική κατάκτηση		203
Συμπεράσματα		205
Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες		
1. Πηγές		210
2. Βοηθήματα		218
Χάρτες		239

Εισαγωγή

Από τις αρχές ήδη του 20^{ου} αιώνα, η βιβλιογραφία έχει επιδείξει σειρά δημοσιεύσεων για πολλά επιμέρους θέματα, που αφορούν στην ιστορία της βυζαντινής Παλαιστίνης. Μέχρι σήμερα, όμως, δεν είχε επιχειρηθεί η παρουσίαση μιας, κατά το δυνατόν, ολοκληρωμένης, συνθετικής εικόνας της βυζαντινής παρουσίας στην Παλαιστίνη. Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα διατριβή, που, ουσιαστικά, επιχειρεί να “αποκαλύψει” στον φιλόστορα αναγνώστη τη συνολική ιστορική διαδρομή της επαρχίας *Παλαιστίνη*, η οποία στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα απέκτησε ειδικό βάρος στη συνείδηση των χριστιανών πολιτών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως οι *Άγιοι Τόποι*.

Κεντρικός στόχος της μελέτης αυτής, εξ αρχής, ήταν να παρουσιάσουμε την πολιτική του Βυζαντίου στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης από το 324, έτος που σηματοδοτεί τη μονοκρατορία του Μεγάλου Κωνσταντίνου, έως το 641, όταν, με την πτώση της Καισάρειας, ολοκληρώθηκε η κατάκτηση της Παλαιστίνης από τους πολεμιστές του Ισλάμ. Αυτό σημαίνει ότι καταβλήθηκε προσπάθεια να προβληθεί, κατά το δυνατόν, το σύνολο των δραστηριοτήτων, των συμπεριφορών, των μέτρων και των πρακτικών που σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν σε επιμέρους τομείς του δημόσιου βίου, καθώς και ο τρόπος που αυτές ρύθμισαν τις σχέσεις της Κωνσταντινούπολης, ως κέντρου λήψης αποφάσεων, με τη συγκεκριμένη επαρχία αφενός και της αυτοκρατορικής αρχής και των αξιωματούχων σε κεντρικό και επαρχιακό επίπεδο αφετέρου. Επί παραδείγματι, ένα πλήθος από αυτοκρατορικά διατάγματα και επιστολές κατέφτασαν στην Παλαιστίνη με αποδέκτες αξιωματούχους της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης και εκκλησιαστικούς άνδρες. Αυτοί, με τη σειρά τους, απέστειλαν δικές τους επιστολές στην Κωνσταντινούπολη ή κατέφτασαν οι ίδιοι στην Αυλή για την ικανοποίηση προσωπικών θεμάτων ή ζητημάτων που αφορούσαν τομείς της διοίκησης, όπου υπάγονταν. Το πλέον βασικό ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί εδώ ήταν, αν όλοι οι παραπάνω υπάκουαν πάντοτε στα κελεύσματα του αυτοκρατορικού κέντρου ή συνέβαινε, ενίοτε, να ακολουθούν δική τους αυτόνομη πολιτική. Όπου, δε, συνέβη το τελευταίο, έπρεπε να διερευνηθεί ο τρόπος, με τον οποίο αντέδρασε η κεντρική εξουσία. Η ενσυνείδητη, επομένως, επιλογή του γράφοντος να δομήσει την παρούσα μελέτη κατά τρόπο, ώστε ο κεντρικός της άξονας να προβάλλει συστηματικά και εναργώς την αμφίδρομη πορεία των πολιτικών πρακτικών και δραστηριοτήτων μεταξύ του αυτοκρατορικού κέντρου και της Παλαιστίνης, καθιστά τον παραπάνω στόχο αενάως “ζώντα” εμπρός στα μάτια του αναγνώστη.

Το ανά χείρας πόνημα αποτελείται από πέντε κεφάλαια, όπου αναλύονται η πολιτική και οικονομική οργάνωση της Παλαιστίνης κατά το διάστημα 4^{ου}-7^{ου} αιώνας, η στρατιωτική και η θρησκευτική πολιτική του Βυζαντίου στην περιοχή, καθώς και η πολιτική που αυτό άσκησε στη χερσόνησο του Σινά. Εξετάζεται, επίσης, το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο, που έθεσε τις βάσεις για την ονοματοδοσία της Παλαιστίνης ως “Άγιοι Τόποι” και την ανάδειξή της ως το μεγαλύτερο θρησκευτικό και προσκυνηματικό κέντρο του χριστιανικού κόσμου.

Σε όλα τα επιμέρους ζητήματα και τα συνακόλουθα ερωτήματα, που προέκυψαν από την επισταμένη έρευνα του πρωτογενούς υλικού και της βιβλιογραφίας, έχω την ελπίδα ότι δόθηκαν απαντήσεις επαρκώς τεκμηριωμένες από την ενδελεχή ανάλυση των γραμματειακών πηγών. Σ’ αυτές περιλαμβάνονται αυτοκρατορικά και πατριαρχικά έγγραφα, η αυτοκρατορική νομοθεσία, διοικητικά έγγραφα και διοικητικοί κατάλογοι, πρακτικά συνόδων, οδοιπορικά προσκυνητών, ρητορικοί και πανηγυρικοί λόγοι, ιστορίες εκκλησιαστικές και κοσμικές, χρονογρα-

φίες, αγιολογικά και πατερικά κείμενα, έργα γεωγραφίας και, τέλος, έργα της κοσμικής και της θρησκευτικής ποίησης. Οι παραπάνω πηγές καταγράφουν και αποτυπώνουν τα γεγονότα στις ιστορικές συντεταγμένες του χρόνου και του χώρου και, εν τέλει, υποστηρίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την ιστορική αφήγηση της παρούσας διατριβής.

Εκτός από τις γραμματειακές πηγές, διαθέταμε και ένα άλλο, εξαιρετικά σημαντικό, εργαλείο στην τεκμηρίωση του υλικού μας: τα νεότερα, σύγχρονα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες στο χώρο της βυζαντινής Παλαιστίνης, η οποία γεωγραφικά καλύπτει ευρύτατη έκταση και περιλαμβάνει το σημερινό κράτος του Ισραήλ, την περιοχή της δυτικής και νότιας Ιορδανίας, τμήμα της νοτιοδυτικής Συρίας, της βορειοδυτικής Σαουδικής Αραβίας και τη χερσόνησο του Σινά, που αποτελεί έδαφος της Αιγύπτου, υπήρξαν ομολογούμενως εντυπωσιακά. Η αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε επιγραφές, επιτύμβιες στήλες, νομίσματα, θαυμάσια μωσαϊκά σε εκκλησίες, συναγωγές, δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, το “αρχείο” παπύρων στη Νεσσάνα, εργαστήρια κεραμικής, υαλουργίας, λινών και μεταξωτών υφασμάτων, ελαιοτριβεία και πατητήρια οίνου, αγροτικές οικίες και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, καμαροσκεπείς και υπόγειες αποθήκες σιτηρών σε αστικά κέντρα, υδραυλικές κατασκευές στις πόλεις και την ύπαιθρο χώρα, αποχετευτικά δίκτυα, λουτρά, θέατρα, αστικές και περιαστικές οδούς, τείχη πόλεων και στρατιωτικές εγκαταστάσεις, εθνικά ιερά, χριστιανικούς ναούς και συναγωγές, δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, ακόμη και ολόκληρους οικισμούς, όπως στη Σκυθόπολη και την έρημο Νεγκέβ. Αξιοποιήσαμε, επομένως, τα νεότερα πορίσματα της αρχαιολογικής επιστήμης, για να φωτίσουμε άγνωστες, έως σήμερα, πλευρές της ιστορίας της βυζαντινής Παλαιστίνης και να επιβεβαιώσουμε όσα γνωρίζαμε από τις γραμματειακές πηγές μόνο.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε μερικές ακόμη επισημάνσεις μεθοδολογικού χαρακτήρα, οι οποίες θα διευκολύνουν τον αναγνώστη στο να αποκωδικοποιήσει με ευχέρεια το κείμενο της ιστορικής αφήγησης. Στη διατριβή γίνεται πολλαπλή αναφορά σε Ρωμαίους και Βυζαντινούς, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή αυτοκρατορία. Για λόγους μεθοδολογικούς κρίθηκε απαραίτητο να ορίσουμε το έτος 324 μ.Χ. ως χρονική αφετηρία της Βυζαντινής ιστορίας. Παρόλο που και μετά το 324 η αυτοκρατορία ιδεολογικά συνεχίζει να είναι Ρωμαϊκή και οι πολίτες της παρέμειναν πάντα Ρωμαίοι, θέσαμε ιστορικά τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου ως ορόσημο για την ονομασία της περιόδου, που εγκαινίασε ο αυτοκράτορας αυτός, ως βυζαντινή. Έτσι, όλα τα γεγονότα, τα πρόσωπα και οι θεσμοί από την εποχή της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου και εντεύθεν περιλαμβάνονται στη βυζαντινή εποχή, ενώ όλα τα προγενέστερα στη ρωμαϊκή.

Ένα δεύτερο σημείο, που χρήζει επίσης προσοχής, είναι η χρήση των όρων ορθόδοξος και αιρετικός, ορθοδοξία και αίρεση. Η αποτύπωση των όρων αυτών στο κείμενο της διατριβής δεν απηχεί σε καμία περίπτωση την οπτική γωνία, πολύ περισσότερο μάλιστα την προσωπική θέση του γράφοντος. Ο όρος “ορθοδοξία” απηχεί την κρατούσα αντίληψη τόσο της κεντρικής εξουσίας όσο και της Εκκλησίας σε δεδομένη χρονική στιγμή. Όσοι λ.χ. δε συμμορφώθηκαν με τον όρο, δηλαδή τις δογματικές αποφάσεις, της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, χαρακτηρίστηκαν αιρετικοί. Ανάλογα παραδείγματα συναντούμε και στις άλλες Οικουμενικές Συνόδους μεταξύ του 4^{ου} και του 6^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα δε αυτήν της Χαλκηδόνας το 451. Αυτού του είδους η ορθοδοξία αποτελούσε τη συνισταμένη της βούλησης της πλειοψηφίας των ιεραρχών, που συμμετείχαν στις εκάστοτε συνόδους, και της αυτοκρατορικής αρχής, που επικύρωνε τελικά το ορθό δόγμα ως νόμο του κράτους. Έτσι, οι αιρετικοί,

δηλαδή όσοι παρεξέκλιναν του ορθού δόγματος, στοχοποιούνταν και γίνονταν εχθροί του κράτους.

Ένα τελευταίο σημείο που μένει να αποσαφηνιστεί έχει σχέση με συγκεκριμένα διατάγματα της αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Αρκετές από τις εξεταζόμενες διατάξεις της στην παρούσα μελέτη έχουν ως αντικείμενο τους Ιουδαίους, τους αιρετικούς ή τους εθνικούς, όπως επίσης και την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση. Το νομοθετικό έργο των αυτοκρατόρων δεν κάλυπτε τις υποθέσεις μιας συγκεκριμένης επαρχίας μόνο, αλλά το σύνολο, συνήθως, της επικράτειας. Είχε δηλαδή καθολική ισχύ και δεν επηρέαζε μόνο την Παλαιστίνη, εκτός βέβαια από περιπτώσεις όπου αυτό αναφέρεται ρητά. Παρόλα αυτά, κρίναμε επιβεβλημένο να συμπεριλάβουμε στο κείμενό μας διατάξεις του νόμου, που αφορούσαν θέματα της *υπαρχίας* Ανατολής γενικότερα, διότι αυτά άπτονταν, άμεσα ή έμμεσα, των ενδιαφερόντων της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης στην Παλαιστίνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΑΓΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Το ταξίδι της Αυγούστας Ελένης στην Παλαιστίνη

Στα τέλη καλοκαιριού του 326 η βασιλομήτωρ Αυγούστα Ελένη ήταν περίπου 80 ετών.¹ Παρόλα αυτά, δε δίστασε να αναλάβει τους κόπους ενός δύσκολου για την ηλικία της ταξιδιού: από τη Ρώμη κατευθύνθηκε δια θαλάσσης στην Παλαιστίνη και έπειτα, περνώντας με τη συνοδεία της διαμέσου της Φοινίκης, της Συρίας και της Μικράς Ασίας, κατέληξε στη Νικομήδεια, την προσωρινή εκείνη την εποχή έδρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου. Τα ερωτήματα, που προκύπτουν, είναι προφανή. Γιατί πραγματοποιήθηκε αυτό το ταξίδι; Ποιον στόχο εξυπηρετούσε; Και τέλος, τι συνέβη κατά τη διάρκειά του;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα δεν είναι εύκολο να δοθούν. Ο κυριότερος λόγος είναι η ασυμφωνία των πηγών να καθορίσουν τους αντικειμενικούς στόχους του ταξιδιού της Ελένης. Κατά τον Ευσέβιο Καισαρείας, η Ελένη έφθασε στην Παλαιστίνη από προσωπικό θείο ζήλο και για να προσευχηθεί υπέρ του υιού της και των εγγονών της.² Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς Σωκράτης και Θεοφάνης, τον 5^ο και 9^ο αιώνα αντίστοιχα, κάνουν λόγο για οπτασία, που παρακίνησε την Ελένη να μεταβεί στην Παλαιστίνη.³ Ο Σωζομενός, στην *Εκκλησιαστική του Ιστορία*, αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος ήθελε να ευχαριστήσει το Θεό με την ανέγερση βασιλικής στα Ιεροσόλυμα για την επιτυχή περάτωση των εργασιών της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου και της επακόλουθης ειρήνευσης της Εκκλησίας, καθώς και για λόγους μακροημέρευσης του ίδιου, των μελών της οικογένειάς του και της βασιλείας του.⁴ Για το χρονογράφο Μαλάλα, που έγραψε τον 6^ο αιώνα, αιτία του ταξιδιού ήταν η εύρεση του Τιμίου Σταυρού.⁵

Οι διαφορετικές εκδοχές του ίδιου γεγονότος, του ταξιδιού δηλαδή της Ελένης στην Παλαιστίνη, τείνουν να συσκοτίσουν την πραγματικότητα και η εύρεση της ιστορικής αλήθειας μοιάζει σχεδόν ακατόρθωτη. Οι εκκλησιαστικές πηγές και οι χρονογράφοι (Σωκράτης, Σωζομενός, Μαλάλας, Θεοφάνης) δεν είναι δυνατόν να αποτελούν αξιόπιστες πηγές ως προς τα αίτια που υπαγόρευσαν το ταξίδι της Ελένης για δύο λόγους. Πρώτον, γράφουν με μεγάλη χρονική απόσταση από τα συγκεκριμένα γεγονότα (5^ο-9^ο αιώνας). Δεύτερον, και αυτό είναι το σημαντικότερο, τεκμηριώνουν τις απόψεις τους μέσα από ένα χριστιανοκεντρικό μοντέλο ανάλυσης των ιστορικών γεγονότων, το οποίο δεν ίσχυε ακόμη τη δεκαετία του 320.⁶ Ο Ευσέβιος, από την άλλη, είναι η μοναδική σύγχρονη των γεγονότων πηγή. Ο *Βίος του Κωνσταντίνου* όμως, που συνέγραψε λίγο μετά το θάνατο του αυτοκράτορα (337), πρέπει να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερα κριτικό πνεύμα, διότι το έργο αυτό αποτελεί έναν ύμνο της προσωπικότητας και της βασιλείας του Κωνσταντίνου.⁷ Επομένως, καμία από τις διαθέσιμες πηγές δεν μας οδηγεί με σχετική ασφάλεια σε επαρκώς

¹ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.46.1, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 64.2-3. Για την Ελένη, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 410-411.

² Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.42.

³ Σωκράτης, 1.17.5, Θεοφάνης, 23.19-22.

⁴ Σωζομενός, 2.1.1.

⁵ Μαλάλας, 319.14-17.

⁶ Βλ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 114-121, 153-157, 538-555, Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (2), σ. 116-124, 136-142.

⁷ Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 57-64.

τεκμηριωμένα ιστορικά συμπεράσματα. Παρόλα αυτά, θα επιχειρήσουμε να ψηλαφήσουμε το παρελθόν και να ανασυνθέσουμε τα γεγονότα, όπως πιστεύουμε ότι πρέπει αυτά να συνέβησαν, υπό το πρίσμα της κριτικής αντιμετώπισης του υπάρχοντος υλικού των πηγών.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος (306-337) είχε κάθε λόγο να αισθάνεται ικανοποιημένος το 326. Ήταν εδώ και δύο χρόνια, μετά τη νίκη του επί του Λικινίου (308-324) στη μάχη της Χρυσούπολης στις 18 Σεπτεμβρίου του 324, ο απόλυτος κυρίαρχος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹ Το προηγούμενο μόλις έτος (325) είχε συγκαλέσει τους επισκόπους στη Νίκαια για τις εργασίες της Α' Οικουμενικής Συνόδου, η οποία επέλυσε επιτυχώς, έστω και προσωρινά, τις έριδες περί το χριστολογικό δόγμα.² Τα δύο αυτά γεγονότα επέφεραν αντίστοιχα την πολιτική και θρησκευτική ενότητα στην αυτοκρατορία του.³ Επιπλέον, το καλοκαίρι του 325 ο Κωνσταντίνος εόρτασε με λαμπρότητα την εικοσαετηρίδα (vicennalia) της βασιλείας του στη Νικομήδεια και, στη συνέχεια, επρόκειτο να επαναλάβει τις εορταστικές εκδηλώσεις στη Ρώμη, την παραδοσιακή πρωτεύουσα του κράτους.⁴ Πριν από την άφιξή του όμως στη Ρώμη το καλοκαίρι (18 Ιουλίου) του 326, συνέβη ένα γεγονός, που αμαύρωσε με δραματικό τρόπο τον οίκο του. Κατά τις πηγές, επρόκειτο για ένα ενδοοικογενειακό σκάνδαλο μοιχείας μεταξύ της συζύγου του Κωνσταντίνου Φαύστας και του πρωτότοκου γιου του Κρίσπου, που είχε αποκτήσει από την πρώτη του γυναίκα, τη Μινερβίνα.⁵ Η διερεύνηση του σκανδάλου επέφερε την αναίτια, όπως όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, εκτέλεση του Κρίσπου με δηλητήριο στην Πόλα της Αδριατικής. Στη συνέχεια, εκτελέστηκε και η Φαύστα με υπερθερμία και ασφυξία στα λουτρά του παλατιού.⁶

Ο Ευσέβιος, που είναι σύγχρονος των γεγονότων, δεν κάνει καμία άμεση αναφορά στο οικογενειακό δράμα του αυτοκράτορα. Έμμεσα όμως υπάρχουν ενδείξεις γι' αυτό. Ο Ευσέβιος, βεβαίως, δεν θα μπορούσε ποτέ να “εκθέσει” τον Κωνσταντίνο σε ένα έργο, ο τόνος του οποίου ήταν πανηγυρικός. Ο *Βίος του Κωνσταντίνου* όμως μας προσφέρει ταυτόχρονα και μία πολιτική ερμηνεία για την περί βασιλείας αντίληψη του αυτοκράτορα. Φαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος αντιλαμβανόταν τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως “ιδιοκτησία” του και ως “οικογενειακή κληρονομιά”, την οποία θα μεταβίβαζε στους απογόνους του.⁷ Ο Ευσέβιος προτιμά να μην αναφερθεί στο οικογενειακό δράμα του Κωνσταντίνου, ενώ υπερτονίζει την ανάγκη ενότητας της αυτοκρατορίας και στήριξης του αυτοκράτορα και των τριών ζώντων υιών του, διαδόχων της βασιλείας του, μετά την καταδίκη σε θάνατο του πρωτότοκου γιου του Κρίσπου. Επομένως, κατά τον Ευσέβιο, το ταξίδι της Ελένης στους Αγίους Τόπους παρουσιάζεται όχι μόνο ως πράξη ευσεβούς διαθέσεως, αλλά κυρίως ως πράξη ευχαριστίας στο Θεό για τον αυτοκράτορα υιό της

¹ Σωκράτης, 1.4, Ζώσιμος 2.26.3. Πβ. Barnes, *Constantine*, σ. 77, Barnes, *The New Empire*, σ. 75. Για το Λικίνιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 509.

² Για την Α' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. παρακάτω, σ. 132.

³ Βλ. Dagron, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 27-28.

⁴ Ο Κωνσταντίνος αναγορεύθηκε *Αύγουστος* από τα στρατεύματα του πατέρα του Κωνσταντίνου Χλωρού στην Υόρκη (York) της Βρετανίας στις 25-7-306. Βλ. Barnes, *The New Empire*, σ. 5, Barnes, *Constantine*, σ. 27.

⁵ Ζώσιμος, 2.29.2, Ζωναράς, σ. 13. Φαίνεται ότι το σκηνοθετημένο κατηγορητήριο της Φαύστας είχε ως βάση πολιτικά κίνητρα. Ο Κρίσπος, όντας επί εννέα χρόνια *Καίσαρας* στη Δύση (317-326), θα χριζόταν, όπως διαφαινόταν, διάδοχος του πατέρα του. Η Φαύστα, λοιπόν, προσπάθησε να παραγκωνίσει τον Κρίσπο, προασπιζόμενη τα συμφέροντα των ανήλικων παιδιών της στον αγώνα της αυτοκρατορικής διαδοχής. Βλ. Odahl, *Constantine*, σ. 205-206, Barnes, *Constantine*, σ. 220-221. Για τη Φαύστα, τη Μινερβίνα και τον Κρίσπο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 325-326, 602-603, 233.

⁶ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 14.11.20, Φιλοστόργιος, 2.4, Ζώσιμος, 2.29.2, Seeck, *Regesten*, σ. 176.

⁷ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 1.9, 4.51, 4.63. Πβ. Dagron, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 25, 31.

και τους τρεις *Καίσαρες* εγγονούς της.¹ Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται πιθανότατα από δύο επιγραφές, τις οποίες αφιέρωσε η πόλη της Νεάπολης στην Αυγούστα Ελένη. Στις επιγραφές τονίζονται δύο στοιχεία: η ευσέβεια της Ελένης και η διπλή της ιδιότητα ως μητέρας του αυτοκράτορα και μάμμης των τριών Καισάρων.² Το ταξίδι της στις ανατολικές επαρχίες εμφανιζόταν λοιπόν ως επικύρωση της θείας εύνοιας προς τον οίκο του Κωνσταντίνου.

Η απόπειρα κάποιου ιστορικού ερευνητή να καταγράψει και να αναλύσει με απόλυτα πειστικό τρόπο τις πραγματικές συνιστώσες που μορφοποίησαν την απόφαση του Κωνσταντίνου να στείλει τη μητέρα του στην Παλαιστίνη, θεωρούμε ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να στεφθεί με επιτυχία. Ένα πράγμα όμως είναι βέβαιο, ότι το ταξίδι της βασιλομήτορος είχε επίσημο, δημόσιο χαρακτήρα. Η Ελένη ταξίδεψε όχι ως ιδιώτις, αλλά ως Αυγούστα με πολυπληθή αυλική και στρατιωτική συνοδεία. Στις πόλεις της Ανατολής, όπου στάθμευε, μοίραζε σε πολίτες και στρατιώτες νομίσματα με τυπωμένη τη μορφή της ως Αυγούστας.³ Στα πλαίσια της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας έδωσε χρηματικές χορηγίες στους φτωχούς και τους στρατιώτες, απέδωσε χάρη σε φυλακισμένους, απελευθέρωσε κατάδικους σε ορυχεία, έδωσε εντολή να επιστρέψουν οι εξόριστοι στις εστίες τους και, τέλος, πρόσφερε απλόχερα δωρεές σε πολλές εκκλησίες.⁴ Η Αυγούστα Ελένη δηλαδή, κατά την περιοδεία της στις ανατολικές επαρχίες, όπως τα γεγονότα αποδεικνύουν, ανέλαβε επιτυχώς το ρόλο του *αυτοκρατορικού ευεργέτη*.⁵

Ο Ευσέβιος μαρτυρεί ότι η Ελένη επιθύμησε να επισκεφτεί τόσο την Αγία Γη όσο και τις επαρχίες, τους δήμους και τους λαούς της Ανατολής με βασιλική μεγαλοπρέπεια.⁶ Ίσως το δεύτερο σκέλος της φράσης του να εμπεριέχει τον πυρήνα της ιστορικής αλήθειας που αναζητούμε. Η κεντρική εξουσία, με την παροχή χρημάτων και άλλων ευεργετημάτων στους στρατιώτες, τις λαϊκές τάξεις των πόλεων και τις αστικές κοινότητες, είχε τη δυνατότητα να δημιουργήσει μία απολύτως θετική γι' αυτήν εικόνα. Στον Κωνσταντίνο προσφερόταν δυνητικά η ευκαιρία να προβάλλει στους συγχρόνους του μία ένδοξη πτυχή της βασιλείας του και να απομακρύνει από τον αυτοκρατορικό οίκο τις σκιές του σκανδάλου, που τον ταλάνιζε. Εξάλλου, η χρονική συγκυρία του ταξιδιού της Ελένης, που πραγματοποιήθηκε λίγους μόλις μήνες μετά τα τραγικά γεγονότα, θεωρούμε ότι ενισχύει την επιχειρηματολογία μας. Επομένως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το ταξίδι αυτό, πέραν των προσωπικών θρησκευτικών πεποιθήσεων της Αυγούστας, να υπαγορεύθηκε και από λόγους πολιτικού συμφέροντος.⁷

¹ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.42.

² Corpus Inscriptionum Latinarum, αρ. 1483 και 1484, σ. 174. Δεν μπορούμε πάντως να αποφανθούμε κατηγορηματικά αν η ευσέβεια της Αυγούστας, στοιχείο που υπερτονίζεται στις επιγραφές, αποτελούσε για τις αρχές της Νεάπολης παράδειγμα χριστιανικής αρετής ή δείγμα ενός γενικότερα ευγενικού χαρακτήρα.

³ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.47.2-3. Πβ. Barnes, *The New Empire*, σ. 9, Lenski, "Empresses", σ. 114.

⁴ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.44-45, Σωκράτης, 1.17.57-58, Σωζομενός, 2.2.3.

⁵ Βλ. Holum, "Hadrian and St. Helena", σ. 72-74, Barnes, *Constantine*, σ. 221.

⁶ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.42: "ἤκεν δὴ σπεύδουσα νεανικῶς ἢ πρέσβυς, ὑπερβαλλούση φρονήσει τὴν ἀξιάγαστον ἀνιστορήσουσα γῆν ἔθνη τε τὰ ἔφα καὶ δήμους ὁμοῦ καὶ λαούς βασιλικῆ προμηθείᾳ ἐποψομένη", και 3.44: "τὴν γὰρ σύμπασαν ἔφαν μεγαλοπρεπείᾳ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐμπεριελθοῦσα".

⁷ Βλ. Drijvers, *Helena Augusta*, σ. 65-70.

2. Η “γέννηση” των Αγίων Τόπων: η μεταμόρφωση της εθνικής Αιλίας Καπιτωλίνας στη χριστιανική “νέα Ιερουσαλήμ”

Πριν τον 4^ο αιώνα, η χριστιανική κοινότητα στην Ιερουσαλήμ ήταν μικρή αριθμητικά και τελούσε τις λατρευτικές της συνάξεις έξω από τα τείχη της πόλης, στο λόφο της Σιών, όπου, κατά την παράδοση, έλαβε χώρα ο Μυστικός Δείπνος.¹ Το 135, ο αυτοκράτορας Αδριανός (117-138) με διάταγμα απαγόρευσε την παραμονή εντός των τειχών της Αιλίας Καπιτωλίνας, όπως μετονομάστηκε η Ιερουσαλήμ, όσων πολιτών δεν ήταν εθνικοί.² Στο κέντρο της Ιερουσαλήμ, που από ιερή πόλη των Ιουδαίων μετατράπηκε σε ρωμαϊκή αποικία, ο Αδριανός ανήγειρε ιερό προς τιμήν του Δία Καπιτωλίνου.³ Το ειδωλολατρικό αυτό ιερό συμβόλιζε τη νίκη του Δία επί του θεού των Ιουδαίων Γιαχβέ, ο ναός του οποίου είχε καταδαφιστεί ήδη 65 χρόνια νωρίτερα επί Τίτου.⁴ Σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές πηγές, το κίνητρο του εθνικού αυτοκράτορα για την ανέγερση του ιερού του Δία πάνω στο χώρο της Σταύρωσης και της Ανάστασης του Χριστού, όπως επίσης και ιερού του Άδωνι πάνω από το Σπήλαιο της Γέννησης στη Βηθλεέμ, ήταν ο αποπροσανατολισμός των χριστιανών και η σταδιακή λήθη των τόπων λατρείας τους.⁵ Στους επόμενους δύο αιώνες η πόλη της Αιλίας απέκτησε έντονα εθνικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να λησμονηθεί ακόμη και το όνομα Ιερουσαλήμ.⁶

Η άφιξη της Αυγούστας Ελένης στην Παλαιστίνη το φθινόπωρο του 326 επρόκειτο να αλλάξει την κατάσταση υπέρ των χριστιανών. Πρώτος σταθμός της στην επαρχία ήταν η Καισάρεια, όπου θα πρέπει, παρόλο που δεν αναφέρεται ρητά στις πηγές, να την υποδέχτηκαν ο *ανθύπατος*, ο πολιτικός δηλαδή διοικητής της επαρχίας, ο στρατιωτικός διοικητής της Παλαιστίνης, που έφερε το αξίωμα του *δούκα*, ο επίσκοπος Καισαρείας Ευσέβιος και πλήθος λαού. Στη συνέχεια, η Αυγούστα με την ακολουθία της κατευθύνθηκε προς την Ιερουσαλήμ. Εκεί την υποδέχτηκε ο επίσκοπος Αιλίας Μακάριος. Οι πηγές μαρτυρούν ότι το εθνικό ιερό, που είχε ανεγείρει ο Αδριανός, καταδαφίστηκε και ότι στη βάση των θεμελίων του ανακαλύφτηκε ο Τάφος του Χριστού, καθώς και τα σύνεργα του Πάθους του, ο Σταυρός και οι Ήλοι.⁷ Το 351, ο Κύριλλος Ιεροσολύμων, διάδοχος του Μακάριου, σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο (337-361) καταγράφει το γεγονός της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού: “ἐπί ... Κωνσταντίνου τοῦ σοῦ

¹ Επιφάνιος Κύπρου, *Περί μέτρων και σταθμών*, σ. 528. Πβ. Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 36, 38.

² Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστορία*, 4.6.3-4, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων*, PG 48, 900. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 12-16, Engemann, “Pilger”, σ. 27.

³ *Itinera* (1), σ. 22, *Itinera* (3), σ. 125, Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 81.

⁴ Βλ. Frend, *Early Christianity*, σ. 2.

⁵ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.26.1-2, Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 58.3, Παυλίνος Νόλης, *Επιστολές*, 31, PL 61, 326D, Σωκράτης, 1.17.9-13, Σωζομενός, 2.1.3, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 61.7.

⁶ Κατά τον Ευσέβιο (*Μάρτυρες της Παλαιστίνης*, 11.8-10), όταν ο Ρωμαίος διοικητής της Παλαιστίνης Φιρμιλιανός (308-310) ανέκρινε το χριστιανό κρατούμενο, και μετέπειτα μάρτυρα, Πάμφιλο (+309), ρωτώντας τον ποια ήταν η γενέτειρά του, εκείνος του απάντησε μεταφορικά ότι έχει πατρίδα “τήν ἄνω Ἰερουσαλήμ”. Η άγνοια του ανακριτή να προσδιορίσει γεωγραφικά την τοποθεσία της πόλης αυτής, αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την αποτελεσματικότητα της πολιτικής του Αδριανού να περιβάλλει τους ιερούς τόπους των χριστιανών με τη λήθη του χρόνου. Βλ. επίσης, Συναξάριον Κωνσταντινου-πόλεως, σ. 467-468.

⁷ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.26-27, Σωκράτης, 1.17.14-47, Σωζομενός, 2.1.5-9, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 61.4-12, 64.3-22, Θεοφάνης, 26.1-17.

πατρός, τό σωτήριον τοῦ σταυροῦ ξύλον ἐν Ἱεροσολύμοις ἠΰρηται”.¹ Δεν είναι βεβαίως δυνατόν σήμερα να διακριβωθεί, αν τα γεγονότα εξελίχθηκαν έτσι, όπως παρουσιάζονται στις πηγές, ή αν αυτές ετεροχρονισμένα προβάλλουν, σε μια ωραιοποιημένη εκδοχή, κίνητρα και πράξεις ανθρώπων, που συντελέστηκαν σε προγενέστερη από τις πηγές μας εποχή. Η ανακάλυψη αυτή, πάντως, δρομολόγησε την κατασκευή στο ίδιο σημείο ενός επιβλητικού σε μέγεθος εκκλησιαστικού συγκροτήματος, του γνωστού ναού της Ανάστασης, ακριβή περιγραφή του οποίου μας άφησε ο Ευσέβιος.² Σύμφωνα πάντα με τον τελευταίο, η Αυγούστα ανήγειρε άλλες δύο βασιλικές στην Παλαιστίνη: το ναό της Ανάληψης στο Όρος των Ελαιών και το ναό της Γέννησης του Χριστού στη Βηθλεέμ.³

Η χρηματοδότηση των μεγάλων αυτών βασιλικών έγινε από το δημόσιο ταμείο. Είναι βέβαιο ότι η Ελένη δε θα μπορούσε να αναλάβει ένα τέτοιο εγχείρημα, αν δεν είχε τη συγκατάθεση, κυρίως όμως την ενεργό υποστήριξη του Κωνσταντίνου. Η εντολή του αυτοκράτορα για την ανάληψη των οικοδομικών εργασιών, την αποκλειστική ευθύνη της επιτυχούς ολοκλήρωσης των οποίων έφερε ο *ύπαρχος* Ανατολής Δρακιλιανός⁴ και ο υφιστάμενός του πολιτικός διοικητής της Παλαιστίνης,⁵ καθώς και η δημόσια χρηματοδότηση των έργων δηλώνουν, με τον πλέον εμφαντικό τρόπο, ότι επρόκειτο για μία *πολιτική πράξη* του αυτοκράτορα.⁶

¹ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Επιστολή προς Κωνσταντίνον*, PG 33, 1168B. Η φήμη του Τιμίου Σταυρού εξαπλώθηκε σχετικά γρήγορα. Στις *Κατηγήσεις* του (PG 33, 469A), ο Κύριλλος Ιεροσολύμων, στα μέσα του 4ου αιώνα, μαρτυρεί ότι “τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ πᾶσα λοιπόν ἡ οἰκουμένη κατὰ μέρος ἐπληρώθη”, διότι οι προσκυνητές επιθυμούσαν να αποσπάσουν ένα ελάχιστο τμήμα του Τιμίου Σταυρού, για να το πάρουν μαζί τους στον οίκο τους, όπως μαρτυρεί και η Εγερία στο *οδοιπορικό* της (*Itinera* (2), σ. 88). Ο Γρηγόριος Νύσσης, στο *Βίο της αγίας Μακρίνης* (PG 46, 988D-989D), αναφέρει ότι η εκδημούσα αδελφή του (+379) είχε στο λαϊκό της περασμένη αλυσίδα με σιδερένιο σταυρό, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε κομμάτι του Τιμίου Σταυρού. Ο επίσκοπος Νόλης Παυλίνος, σε επιστολή προς το φίλο του Σουλπίκιο Σεβήρο (*Επιστολές*, 31.1, PL 61, 325B), γράφει ότι του έστειλε κομμάτι του Τιμίου Σταυρού, για να το τοποθετήσει στην αγία τράπεζα νεόδμητου ναού. Επιγραφή σε εκκλησία της βόρειας Αφρικής (σημ. Αλγερία), αφιερωμένη στη μνήμη τοπικών μαρτύρων, καταδεικνύει ότι κομμάτι του Τιμίου Σταυρού είχε εναποτεθεί στη βάση της αγίας τράπεζας το 359. Βλ. Friend, *Early Christianity*, σ. 5.

² Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.34-39. Ο ναός της Ανάστασης ήταν ένα τεράστιο εκκλησιαστικό συγκρότημα, με διαστάσεις 130 x 60 μέτρα, που αποτελούνταν από τέσσερα δομικά μέρη με την ακόλουθη διάταξη από τα ανατολικά προς τα δυτικά: α) το ανατολικό αίθριο, τραπεζοειδούς σχήματος, στο οποίο εισερχόταν κανείς μέσα από μνημειακού μεγέθους προπύλαια, β) τη βασιλική του Μαρτυρίου, εντός της οποίας στεγαζόταν και το παρεκκλήσι του Γολγοθά, γ) το εσωτερικό αίθριο και δ) τον Πανάγιο Τάφο. Βλ. Geva, “Jerusalem”, σ. 779-781, Finegan, *Archeology*, σ. 165, Tsafir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 10-11, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 131-133, Wilkinson, *Egeria’s Travels*, σ. 39-46, Patrich, “Holy Sepulchre”, σ. 106-112.

³ Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.41.1-43.3. Βλ. επίσης, Σωκράτης, 1.17.51-53, Σωζομενός, 2.2.1, Θεοφάνης, 26.22.

⁴ Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.31.2. Για το Δρακιλιανό, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 271.

⁵ Ο Ευσέβιος (*Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.31.2), ο Σωζομενός (2.2.1) και ο Θεοδώρητος Κύρρου (*Εκκλ. Ιστορία*, 62.20-63.5) αναφέρουν ότι ο Κωνσταντίνος έδωσε εντολή στον πολιτικό διοικητή της Παλαιστίνης να συνδράμει ενεργά στην κατασκευή του ναού της Ανάστασης με την παροχή των απαραίτητων οικοδομικών υλικών και τη μίσθωση εργατών και τεχνιτών. Επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον Μακάριο Ιεροσολύμων, την οποία διασώζει ο Ευσέβιος (*Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.30.1-32.2), μας πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας τον όρισε επόπτη των εργασιών ανοικοδόμησης του ναού.

⁶ Βλ. Maraval, “Christian pilgrimage”, σ. 67.

Γιατί όμως ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας να προβεί σε μια τέτοια πράξη; Ο Κωνσταντίνος δεν ανακήρυξε το χριστιανισμό σε επίσημη θρησκεία του κράτους.¹ Επί των ημερών του όμως ο χριστιανισμός αναγνωρίζεται, αρχικά, ως *νόμιμη θρησκεία* (religio licita) και, στη συνέχεια, ως ευνοούμενο δόγμα.² Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι έτρεφε ιδιαίτερο σεβασμό προς το χριστιανικό σύμβολο του σταυρού και το μονόγραμμα (X) του Χριστού. Σύμφωνα με τον Ευσέβιο, το λάβαρο της προσωπικής φρουράς του αυτοκράτορα έφερε το μονόγραμμα, ενώ από το 317 το σύμβολο αυτό εμφανίζεται και σε νομίσματα, όπου παρουσιάζεται ο Κωνσταντίνος να το φέρει στην περικεφαλαία του.³ Το αυτοκρατορικό παλάτι έφερε επίσης χριστιανικά σύμβολα. Στην είσοδό του, σύμφωνα πάντα με τον Ευσέβιο, υπήρχε ζωγραφική σύνθεση, που αναπαριστούσε τον Κωνσταντίνο με το σταυρό πάνω απ' το κεφάλι του, ενώ στο κέντρο της επίχρυσης οροφής των ιδιαίτερων διαμερισμάτων του αυτοκράτορα υπήρχε χρυσός σταυρός διακοσμημένος με πολύτιμες πέτρες ως “φυλακτήριον τῆς βασιλείας”.⁴ Πέρα απ' αυτά, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να να μη λάβει σοβαρά υπόψη του τη δυναμικότητα του χριστιανικού στοιχείου, ιδιαίτερα στις ανατολικές επαρχίες.⁵ Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι επιστολή επιστολή του Ιουλιανού προς τους κατοίκους των Βόστρων, πρωτεύουσας της επαρχίας *Αραβία*, όπου ο αυτοκράτορας σημειώνει ότι οι χριστιανοί αποτελούσαν σχεδόν το 50% του τοπικού πληθυσμού στις αρχές της έκτης δεκαετίας του 4^{ου} αιώνα.⁶ Παρόλο που δεν μπορούμε να γενικεύσουμε και να προβούμε σε επιστημονικά αστήρικτα συμπεράσματα, το περιεχόμενο της επιστολής, ωστόσο, μας παρέχει ενδείξεις για την ταχεία αριθμητική αύξηση των χριστιανών πολιτών στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα η χριστιανική Εκκλησία συνιστούσε σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του ιδιωτικού βίου της ρωμαϊκής κοινωνίας. Αποτελούσε ακόμη την πιο οργανωμένη θρησκευτική και κοινωνική δύναμη της αυτοκρατορίας. Επί Κωνσταντίνου, επομένως, ο χριστιανισμός είχε ήδη αναπτυχθεί σε αξιοσημείωτη συνιστώσα, την οποία έπρεπε ο αυτοκράτορας να συνυπολογίσει για τις όποιες πολιτικές του εκτιμήσεις.⁷

Στην Ιερουσαλήμ, την πόλη του Χριστού, ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να χτίσει ένα σύνολο “μαρτυρίων” που εξυμνούσαν το Πάθος και την Ανάσταση του Χριστού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αυτοκράτορας εκδήλωνε ακόμη μια φορά την ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλασσε στο χριστιανισμό. Ήδη από το 312, μετά τη νίκη του επί του Μαξεντίου στη Μουλβία γέφυρα, είχε εγκαινιάσει ένα “πολιτικό πρόγραμμα” καθιέρωσης ιερών τόπων για τους χριστιανούς.⁸ Στη Ρώμη, μεταξύ 312-324, ίδρυσε βασιλικές και “μαρτύρια”.⁹ Το 326 σειρά είχε η Παλαιστίνη. Κατά τον

¹ Ο χριστιανισμός κατοχυρώνεται νομικά ως επίσημη θρησκεία του κράτους για πρώτη φορά με το διάταγμα της 28-2-380 του Θεοδοσίου Α'. Βλ. ThC, 16.1.2. Πβ. Φειδός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 331, 333, Straub, “Constantine”, σ. 46-47, Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σ. 123.

² Βλ. Φειδός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 331, 333, Straub, “Constantine”, σ. 46-47, Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σ. 123.

³ Η παραδοσιακή ρωμαϊκή πολεμική σημαία (vexillum) αντικαταστάθηκε από το νέο πολεμικό λάβαρο του Κωνσταντίνου, περιγραφή του οποίου υπάρχει στον Ευσέβιο (*Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 1.31). Πβ. Tomlin, “Late Roman Army”, σ. 26, Φειδός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 323-324, Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, σ. 172.

⁴ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.3.1 και 3.49.

⁵ Βλ. Φειδός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 357.

⁶ Ιουλιανός, *Επιστολές* (1), 41, σ. 132.

⁷ Βλ. Φειδός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 335, 345, Straub, “Constantine”, σ. 42.

⁸ Βλ. Maraval, “Christian pilgrimage”, σ. 66, Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 13. Για το Μαξέντιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 571.

⁹ Οι σημαντικότερες εκκλησίες, που ανήγειρε ο Κωνσταντίνος στη Ρώμη, είναι οι εξής: η βασιλική του του Λατερανού, η οποία δε σώζεται σήμερα· η μεγάλη βασιλική του Αγίου Πέτρου, στο λόφο του

G. Dagron, “ο Κωνσταντίνος συνέλαβε ένα πρόγραμμα οικοδόμησης εκκλησιών στην Παλαιστίνη, με το οποίο θέλησε να δώσει στους Αγίους Τόπους έναν απόλυτα χριστιανικό χαρακτήρα”.¹

Ο Ευσέβιος παρέχει το ιδεολογικό πλαίσιο για την περιγραφή του χριστιανικού αυτού χαρακτήρα, εισάγοντας στην ιστοριογραφία τον, δανεισμένο από την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη, όρο “νέα Ιερουσαλήμ”.² Η “νέα Ιερουσαλήμ” του 4^{ου}, πολύ περισσότερο όμως του 5^{ου} και του 6^{ου} αιώνα, θεμελιωτής της οποίας υπήρξε ο Κωνσταντίνος, τόσο στο πρακτικό της σκέλος μέσω των δημοσίως χρηματοδοτούμενων βασιλικών του, όσο και στο θεωρητικό της σκέλος με την ονοματοδοσία της περιοχής ως “άγιων τόπων”,³ είναι βέβαιο ότι συνιστούσε μία νέα δυναμική πραγματικότητα στην Παλαιστίνη. Αυτή η νέα πραγματικότητα ερχόταν ιδεολογικά σε πλήρη αντίθεση τόσο με την ιουδαϊκή όσο και με την εθνική Ιερουσαλήμ του παρελθόντος. Η “νέα Ιερουσαλήμ” δηλαδή δε θα μπορούσε να έχει τίποτα κοινό, σε επίπεδο θρησκευτικό, πολιτισμικό και πολεοδομικό, με την ιουδαϊκή Ιερουσαλήμ των βασιλέων Δαβίδ και Σολομώντα και την εθνική Αιλία Καπιτωλίνα του αυτοκράτορα Αδριανού.⁴

Αυτό, καταρχήν, γίνεται αντιληπτό από την πληθώρα των πληροφοριών, που μας παρέχουν τα *οδοιπορικά* των προσκυνητών μεταξύ του 4^{ου} και του 6^{ου} αιώνα, στα οποία διαφαίνεται η, σε απόλυτους αριθμούς, ποσοτική υπεροχή των χριστιανικών μνημείων έναντι αντίστοιχων ιουδαϊκών και εθνικών ιερών κτισμάτων.⁵ Ένα δεύτερο δεδομένο αποτελεί η, από το δεύτερο μισό του 4^{ου}, κυρίως όμως από τον 5^ο αιώνα και εξής, εντυπωσιακή αύξηση προσκυνητών και μοναχών στους Αγίους Τόπους, καθώς και οι γενναϊόδωρες χρηματικές χορηγίες αυτοκρατόρων και πλουσίων ιδιωτών. Οι πολυποίκιλες δωρεές τους, η κατασκευή δημοσίων έργων και η ίδρυση ναών, μονών και ευαγών ιδρυμάτων διαμόρφωσαν, σε μεγάλο βαθμό, το αστικό περιβάλλον της Ιερουσαλήμ και το προαστιακό τοπίο της Παλαιστίνης.⁶

Ένα επιπλέον στοιχείο, που ενίσχυσε τη θέση της χριστιανικής “νέας Ιερουσαλήμ”, υπήρξε η αποτυχία του αυτοκράτορα Ιουλιανού να ανοικοδομήσει το 363 τον, επί τρεις αιώνες, κατεστραμμένο Ναό του Σολομώντα.⁷ Το γεγονός αυτό δημιούργησε ισχυρή προοπτική για τους χριστιανούς και τους προσκυνητές, που διεκδίκησαν στο εξής την περιοχή ως δικό τους Άγιο Τόπο.⁸

Επιπρόσθετα, ο Ιουστινιανός (527-565) ανήγειρε στην Ιερουσαλήμ την περίφημη *Νέα Εκκλησία* προς τιμήν της Θεοτόκου. Τόσο οι φιλολογικές πηγές όσο και τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν για την ασύγκριτη μεγαλοπρέπεια της εκκλησίας αυτής, τις τεράστιες διαστάσεις και την πολυτελή κατασκευή της.⁹ Τα

Βατικανού: το “μαρτύριο” του Αγίου Σεβαστιανού· το “μαρτύριο” του Αγίου Λαυρεντίου· το “μαρτύριο” της Αγίας Αγνής, εκτός των τειχών· το μασωλείο της Ελένης επί της Via Labicana· και τέλος, η εκκλησία που ονομάζεται Santa Croce in Gerusalemme, διότι κατά την παράδοση υπάρχει σ’ αυτήν κομμάτι του Σταυρού από την Ιερουσαλήμ, δώρο της Ελένης. Βλ. Krautheimer, *Rome*, σ. 21-31, Bowder, *Constantine*, σ. 55-59, Barnes, *Constantine*, σ. 49, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 105-106.

¹ Dagron, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 456.

² Αποκ. 3.12, 21.2, Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.33.

³ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.52.

⁴ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.33, Σωκράτης, 1.17.33-36. Πβ. Engemann, “Pilger”, σ. 27, Sivan, *Palestine*, σ. 194-196, 200.

⁵ Itinera (1), σ. 22-23, 25, Itinera (2), σ. 57-59, 71, 76-77, 83, Itinera (3), σ. 126-127, Itinera (4), σ. 137, 139-143, 145-147, Itinera (5), σ. 153-155, Itinera (6), σ. 160-163, 165, 167-182.

⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 31 κ.ε.

⁷ Για τον Ιουλιανό και το Ναό του Σολομώντα, βλ. παρακάτω, σ. 168-171.

⁸ Βλ. Hunt, *Holy Land*, σ. 157.

⁹ Για τη Νέα Εκκλησία, βλ. παρακάτω, σ. 36.

εγκαίνια της Νέας Εκκλησίας το 543, η μνημειώδης κατασκευή της οποίας δέσποζε επί του υψομετρικά χαμηλότερα κειμένου Ναού του Σολομώντα, διατράνωναν συμβολικά στη συνείδηση των παρευρισκομένων την τελική νίκη του χριστιανισμού έναντι του ιουδαϊσμού στην Αγία Πόλη.¹

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο Ιουστινιανός, στο προοίμιο της *Νεαράς 103* “Περί του ανθυπάτου Παλαιστίνης”, αποφεύγει να συνδέσει την Παλαιστίνη με το ένδοξο ιουδαϊκό της παρελθόν. Δεν κάνει χρήση του όρου “γη της επαγγελίας”, στοιχείο που θα παρέπεμπε άμεσα στο μεγάλο προφήτη Μωυσή και τους ισχυρούς βασιλείς Δαβίδ και Σολομώντα. Αντ’ αυτού, ο αυτοκράτορας επικεντρώνει την προσοχή του στο Χριστό, το Λόγο του Θεού και Σωτήρα του ανθρώπινου γένους, ο οποίος έζησε και έδρασε στην περιοχή της Παλαιστίνης.² Η συνειδητή αυτή, όπως πιστεύουμε, επιλογή του Ιουστινιανού, ο οποίος απαξίωσε το ιουδαϊκό παρελθόν της Παλαιστίνης, ενώ ταυτόχρονα πρόβαλε τον χριστιανικό της χαρακτήρα, ολοκλήρωσε τη διαδικασία της *ιεροποίησης* της περιοχής, ώστε ιδεολογικά αυτή να μετατραπεί στους “Αγίους Τόπους” του χριστιανισμού.

Τέλος, ακόμη και σε καλλιτεχνικό επίπεδο, και μάλιστα έξω από τα γεωγραφικά όρια της Παλαιστίνης, παρατηρούμε αποδείξεις της μεταμόρφωσης των Αγίων Τόπων.³ Το μωσαϊκό στην αγίδα του ναού της Santa Pudentiana, που βρίσκεται στη Ρώμη και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, αναπαριστά το ναό της Ανάστασης και τη βασιλική της Γέννησης. Στο προσκήνιο, βλέπει κανείς το Χριστό καθισμένο σε θρόνο και γύρω του, δεξιά και αριστερά, τους μαθητές του. Πίσω τους, μια στοά διατρέχει κατά πλάτος την κόγχη. Πίσω και πάνω ακριβώς από τη στοά διακρίνεται μια σειρά από κτίρια. Τα κτίρια στα δεξιά αναπαριστούν τη βασιλική και το οχτάγωνο “μαρτύριο” της Βηθλεέμ, ενώ το συγκρότημα στα αριστερά αναπαριστά το ναό της Ανάστασης στην Ιερουσαλήμ, όπου δεσπόζει η ροτόντα του Παναγίου Τάφου. Στο κέντρο της σύνθεσης, πίσω ακριβώς από το κεφάλι του Χριστού, υψώνεται ο βράχος του Γολγοθά, πάνω στον οποίο είναι στημένος ένας μεγαλοπρεπής σταυρός κοσμημένος με πολύτιμες πέτρες.⁴

Η ψηφιδωτή σύνθεση επιβεβαιώνει, καταρχήν, τη ρεαλιστική απεικόνιση των μεγάλων αυτών προσκυνηματικών κέντρων τον 4^ο αιώνα.⁵ Παράλληλα, η αναπαράσταση εξέπεμπε ένα ισχυρό μήνυμα θρησκευτικότητας, συμβολίζοντας στα μάτια του θεατή τη “νέα Ιερουσαλήμ”. Για τους χριστιανούς, η Ιερουσαλήμ δεν ήταν μια οποιαδήποτε πόλη, αλλά κάτι πολύ περισσότερο. Αντιπροσώπευε “ένα πνευματικό ιδεώδες σε γήινο περιβάλλον”.⁶ Η συνειδητή δηλαδή επιλογή, όχι κάποιας άλλης, αλλά της συγκεκριμένης τοποθεσίας για την ανέγερση της μεγαλοπρεπούς βασιλικής της Ανάστασης, επιβεβαίωνε εμφατικά τον πυρήνα της χριστιανικής πίστης για την ανάσταση του Χριστού και, κατ’ επέκταση, την ανάσταση όλων των τεθνεώτων στα έσχατα.⁷

Στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδιβά, πόλεως στην επαρχία *Αραβία* (σημ. Madaba της Ιορδανίας), ο οποίος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα, η

¹ Βλ. Shahid, “The Nea Ecclesia”, σ. 376-379.

² Nov, 103, σ. 497: “... και τό δή πάντων μέγιστον, ότι δή κατ’ αὐτήν ό τοῦ παντός δημιουργός ό δεσπότης ήμῶν Ἰησοῦς Χριστός ό τοῦ θεοῦ λόγος καί τοῦ παντός ἀνθρώπων σωτηρία γένους ἐπί γῆς ᾤφθη καί ήξίωσεν οικειώσασθαι τά ήμέτερα”. Πβ. Shahid, “The Nea Ecclesia”, σ. 384.

³ Βλ. Weitzmann, “Palestine”, σ. 48.

⁴ Βλ. Finegan, *Archeology*, σ. 22, 169, Sivan, *Palestine*, σ. 189-190.

⁵ Βλ. Hunt, *Holy Land*, σ. 17-18.

⁶ Hunt, *Holy Land*, σ. 18. Βλ. επίσης Lenski, “Empresses”, σ. 122.

⁷ Βλ. Maraval, “Christian pilgrimage”, σ. 67.

Ιερουσαλήμ αποτελεί το κεντρικότερο σημείο της ψηφιδωτής σύνθεσης.¹ Στο κέντρο δε της πόλης δεσπόζει ο ναός της Ανάστασης. Αυτό σημαίνει ότι ένας χριστιανικός ναός, και όχι ένα κοσμικό κτίσμα, κατέχει πλέον την κυρίαρχη θέση στο κέντρο της Ιερουσαλήμ. Το γεγονός αυτό, όπως γίνεται άμεσα αντιληπτό, συνιστά μια έντονη αντίθεση με το εθνικό παρελθόν της πόλης τον 2^ο και 3^ο αιώνα, όταν τα ιερά του Αδριανού καταλάμβαναν το κέντρο της πόλης και η μικρή χριστιανική κοινότητα είχε την έδρα της στο λόφο της Σιών, έξω από τα τείχη της πόλης.²

Μετά την οριστική απώλεια των Αγίων Τόπων στα μέσα του 7^{ου} αιώνα από το Ισλάμ, ήταν δύσκολη, ενίοτε δε και επικίνδυνη, η μετάβαση των προσκυνητών στην Παλαιστίνη.³ Η Κωνσταντινούπολη όμως ήταν η μόνη πόλη, εκτός της Ιερουσαλήμ, που διέθετε τα περισσότερα και πολυτιμότερα ιερά κειμήλια του χριστιανικού κόσμου, ενώ θα αποκτούσε τους επόμενους αιώνες και άλλα, αναδεικνυόμενη έτσι σε σημαντικότατο κέντρο προσκυνήματος.⁴ Φορείς αυτής της διαχρονικά συστηματικής πολιτικής (4^{ου}-7^{ου} αιώνας), η οποία μορφοποιήθηκε με το εντυπωσιακό πρόγραμμα ναοδομίας στην Κωνσταντινούπολη και τη συλλογή ιερών λειψάνων και κειμηλίων, ήταν το αυτοκρατορικό περιβάλλον, καθώς και εκκλησιαστικοί και πολιτικοί αξιωματούχοι.⁵ Οι προσκυνητές, επομένως, από τη στιγμή που μπορούσαν να εκπληρώσουν τις πνευματικές τους ανησυχίες στην Κωνσταντινούπολη, δεν ήταν υποχρεωμένοι να μεταβαίνουν στην Ιερουσαλήμ, όπου οι τοπικές ισλαμικές αρχές τους αντιμετώπιζαν με καχυποψία ή ακόμη και εχθρότητα.⁶ Παρατηρούμε δηλαδή να συντελείται μία σταδιακή αλλαγή ρόλων ανάμεσα στις δύο πόλεις, την Ιερουσαλήμ και την Κωνσταντινούπολη. Η πρώτη, ενώ διατηρεί αμείωτη την αίγλη της ως Αγία Γη, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη ζωή και τη δράση του Χριστού, χάνει ωστόσο βαθμιαία, κυρίως από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα και εξής, την πρωτοκαθεδρία της ως προσκυνηματικού κέντρου για τους χριστιανούς. Η δεύτερη, αναλαμβάνει πλέον ηγετική θέση στο χριστιανικό κόσμο ως η σημαντικότερη, εντός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, θρησκευτική μητρόπολη, διότι σε ιδεολογικό επίπεδο αναγνωρίζεται πλέον ως “δεύτερη” ή “νέα Ιερουσαλήμ”, σύμφωνα με τις πηγές.⁷

¹ Για τον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδιβά, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (1), σ. 384-385, Piccirillo, *Madaba*, σ. 88-89.

² Βλ. Hunt, *Holy Land*, σ. 18-19.

³ Βλ. Kuelzer, “Pilgrimage”, σ. 153.

⁴ Στο *Βίο του οσίου Μαρκέλλου του Ακοιμήτου* (29, σ. 312) αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα η Κωνσταντινούπολη διέθετε συλλογές από ιερά λείψανα, που προέρχονταν σχεδόν από κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας. Αποκορύφωμα αυτής της εξέλιξης στην πρωτοβυζαντινή εποχή ήταν η μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη από τους Αγίους Τόπους, πρώτον, της Εσθήτας (Μαφόριον) και της Ζώνης της Θεοτόκου τον 5^ο αιώνα (βλ. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 1.3.3, Θεοφάνης, 102, 105, Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, *Χρονικόν*, 98.3, σ. 128 και 99.2, σ. 130, Ζωναράς, σ. 115, 127) και, δεύτερον, του Τιμίου Σταυρού, της Λόγχης και του Σπόγγου τον 7^ο αιώνα (βλ. Πασχάλιον *Χρονικόν*, 705, Θεοφάνης, 328, 337, Πατριάρχης Νικηφόρος, 18, σ. 66). Στα μέσα του 10^{ου} αιώνα, επί Ρωμανού Λεκαπηνού, σύμφωνα με το *Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως* (σ. 894-902), η Κωνσταντινούπολη απέκτησε ένα ακόμα πολύ σημαντικό κειμήλιο, το Ιερό Μανδήλιο, το οποίο έως τότε βρισκόταν στα χέρια των μουσουλμάνων της Έδεσσας. Πβ. Lidon, “The Mandylion”, σ. 182-183.

⁵ Ο Προκόπιος, στο *Περί κτισμάτων* (1.2.13, 1.3.1-1.4.31, 1.6.1-1.10.1), παραθέτει ένα μακροσκελή κατάλογο ναών, τους οποίους ανήγειρε ή ανακαίνισε ο Ιουστινιανός στην Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή της. Βλ. επίσης Caratzas, “Constantinople”, σ. 125-128, Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, σ. 26, Dagron, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 465-466, Maraval, “Christian pilgrimage”, σ. 70-71, Hadjistryphonos, “The pilgrimage monument”, σ. 40-41, 43, Mango, “Blachernae”, σ. 73-75, Mango, *Βυζάντιο*, σ. 186-187, Weyl Carr, “Icons”, σ. 79-81, 85-86, 89-90.

⁶ Βλ. Talbot, “Introduction”, σ. 59-60.

⁷ Βίος οσίου Μαρκέλλου του Ακοιμήτου, 8, σ. 293, Βίος οσίου Ανδρέου του δια Χριστόν Σαλού, σ. 260.3-11. Πβ. Dagron, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 449-454.

3. Η ιδεολογία του προσκυνήματος στους Αγίους Τόπους

Η αποκάλυψη από την Αυγούστα Ελένη των ιερών τόπων του χριστιανισμού, που είναι γνωστοί με το όνομα “Άγιοι Τόποι”, άσκησε τεράστια συναισθηματική και ψυχολογική επίδραση τόσο στις πλατιές λαϊκές μάζες όσο και στους αριστοκρατικούς κύκλους του Βυζαντίου. Ακολουθώντας το παράδειγμά της, χιλιάδες χριστιανοί απ’ όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας ταξίδευαν προς την Παλαιστίνη. Και όπως εύστοχα επισημαίνει ο G. Vican, “υπήρξαν ελάχιστα φαινόμενα στην ιστορία του Βυζαντίου που κινητοποίησαν περισσότερους ανθρώπους, πλούτο και καλλιτεχνική δημιουργία απ’ ό,τι τα προσκυνηματικά ταξίδια”.¹

Οι πηγές μαρτυρούν ότι στα τέλη του 3^{ου} αιώνα οι χριστιανοί της Παλαιστίνης συνήθιζαν να μαζεύονται στο χώρο της Γεθσημανή, στο Όρος των Ελαιών, για να προσευχηθούν ή ότι επισκέπτονταν τη Βεθαμπαρά, δηλαδή τον παραδοσιακό χώρο βάπτισης του Χριστού, για να βαφτιστούν στον Ιορδάνη ποταμό.² Οι μαρτυρίες αυτές συνιστούν ενδείξεις ότι από την εποχή εκείνη είχε ήδη ξεκινήσει η ιεροποίηση των παραπάνω τόπων.³ Στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης υπήρχαν πολλοί ιεροί τόποι και της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι με τη ζωή και τη δράση των πατριαρχών, των βασιλέων και των προφητών του Ισραήλ. Τα *οδοιπορικά* μας πληροφορούν ότι οι προσκυνητές είχαν την επιθυμία να ξεναγηθούν στις συγκεκριμένες τοποθεσίες.⁴ Ο πρωταρχικός τους όμως πόθος επικεντρωνόταν αναμφισβήτητα στους ιερούς τόπους της Καινής Διαθήκης. Η αυτοκρατορική πολιτική, με την ανέγερση μεγαλοπρεπών βασιλικών στην Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία ενός δικτύου προσκυνηματικών κέντρων, τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τη ζωή και τη δράση του Χριστού. Οι προσκυνητές που κατέφταναν στους Αγίους Τόπους επιθυμούσαν, πρώτα απ’ όλα, να επισκεφτούν τη βασιλική του Μαρτυρίου, όπου μπορούσαν να προσκυνήσουν τον Τίμιο Σταυρό, καθώς και τον τάφο του Χριστού μέσα στη ροτόντα της Ανάστασης. Στη συνέχεια, ανέβαιναν στο Όρος των Ελαιών, όπου η Ελένη είχε ανεγείρει το ναό της Ανάληψης. Επόμενος σταθμός ήταν η Βηθλεέμ με τη βασιλική της Γέννησης, που ανήγειρε ο Κωνσταντίνος και ανακαίνισε ο Ιουστινιανός, και ο Ιορδάνης ποταμός, όπου ο αυτοκράτορας Αναστάσιος (491-518) ίδρυσε μονή με δύο ξενώνες για τη φιλοξενία των προσκυνητών, οι οποίοι “χάριν ευλογίας” λούονταν στα ύδατα του ποταμού.⁵

Εκτός από αυτά τα μέρη, οι προσκυνητές είχαν τη δυνατότητα, ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια, να διαμορφώσουν ένα περιηγητικό πρόγραμμα που, μέσω του πυκνού οδικού δικτύου της Παλαιστίνης,⁶ θα τους έφερνε σε άλλα, λιγότερο προβεβλημένα από την Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ, προσκυνήματα, όπως στο Θαβώρ,⁷ τη Ναζαρέτ,¹ την Κανά,² την Καπερναούμ και την Ιεριχώ,³ τη Χεβρώ-

¹ Vican, *Pilgrimage Art*, σ. 3.

² Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, 152.5-9, 108.8-12.

³ Βλ. Maraval, “Christian pilgrimage”, σ. 66.

⁴ Itinera (1), σ. 20-22, 24-25, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 12-15, 17-19, Itinera (2), σ. 55-58, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 42-44, Itinera (4), 137-138, 140, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 104-105, Itinera (6), 164, 166, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 124, 126.

⁵ Itinera (4), σ. 145-146 και Itinera (6), σ. 168, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 102, 127.

⁶ Για το οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης, βλ. παρακάτω, σ. 40.

⁷ Κατά την παράδοση της Εκκλησίας, στο όρος Θαβώρ, στη Γαλιλαία, συνέβη το γεγονός της Μεταμόρφωσης του Χριστού. Στην κορυφή του όρους υπήρχαν τρεις μικρές εκκλησίες. Itinera (6), σ. 162, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 123.

να,⁴ τη Νεάπολη,⁵ τη Σεβάστεια,⁶ τη Βηθανία,⁷ τη Διόσπολη,⁸ την Καισάρεια,⁹ κ.α. Η ίδρυση εξάλλου από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα τον 5^ο και τον 6^ο αιώνα σημαντικών ναών στην Ιερουσαλήμ (ο ναός του Αγίου Στεφάνου,¹⁰ η βασιλική της Σιών,¹¹ η Νέα Εκκλησία του Ιουστινιανού,¹² ο ναός της Θεοτόκου στη Γεθσημανή, όπου και ο τάφος της,¹³ ο ναός του Σιλωάμ¹⁴), καθώς και σπουδαίων μονών στην έρημο της Ιουδαίας και του Ιορδάνη ποταμού, όπου ασκήτευσαν μεγάλες μορφές του Παλαιστινιακού μοναχισμού, αποτέλεσε έναν ακόμη πόλο έλξης για τους προσκυνητές. Ξεχωριστή θέση, τέλος, στο περιηγητικό πρόγραμμα των προσκυνητών κατείχε η περιοχή του όρους Σινά, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα *οδοιπορικά*.¹⁵

Ποιο ήταν όμως το κίνητρο των προσκυνητών, που τους ωθούσε να αφήσουν τις οικίες τους για πολλούς μήνες και να υποβληθούν στις κακουχίες, τους κινδύνους ενίοτε, αλλά και τα σημαντικά έξοδα ενός τέτοιου μεγάλου ταξιδιού; Οι χριστιανοί της Ύστερης Αρχαιότητας πίστευαν ακράδαντα ότι η φυσική επαφή με ιερά πρόσωπα (ασκητές και αγίους), κυρίως όμως με ιερά αντικείμενα (Τίμιος Σταυρός) και ιερούς τόπους (Γολγοθάς, Πανάγιος Τάφος, Σπήλαιο Γέννησης, Όρος Ανάληψης, σημείο Βάπτισης του Χριστού στον Ιορδάνη ποταμό) θα τους μετέδιδε κάτι από την ιερότητά τους.¹⁶ Σύμφωνα με τον Κύριλλο Ιεροσολύμων, η θέαση των ιερών τόπων ενίσχυε επίσης την πίστη των προσκυνητών.¹⁷ Ο Ιερώνυμος σε επιστολή

¹ Στη Ναζαρέτ συνέβη ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Στον αυτό τόπο ανεγέρθηκε βασιλική προς τιμήν της Θεοτόκου. Itinera (6), 161-162, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 123.

² Στην Κανά συντελέστηκε το πρώτο δημόσιο θαύμα του Χριστού, η μετατροπή του ύδατος σε οίνο. Itinera (6), σ. 161, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 122.

³ Η Καπερναούμ και η Ιεριχώ ήταν τόποι άμεσα συνδεδεμένοι με τη δράση και τα θαύματα του Χριστού. Itinera (6), σ. 163, 168, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 123-124, 127-128.

⁴ Στη Χεβρώνα βρισκόταν ο τάφος του Αβραάμ, ενώ λίγο έξω από την πόλη, στην τοποθεσία “δρυ Μαμβρή”, όπου ο Αβραάμ είχε φιλοξενήσει τους τρεις αγγέλους, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ανήγειρε μεγάλη βασιλική. Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.51-53, Itinera (1), σ. 25, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 19, Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108.11.

⁵ Στη Νεάπολη, την αρχαία Συχέμ, υπήρχε ο τάφος του πατριάρχη Ιωσήφ της Παλαιάς Διαθήκης και το πηγάδι του πατέρα του, του πατριάρχη Ιακώβ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 346.5-348.11, Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108.13, Itinera (6), σ. 162, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 123.

⁶ Στη Σεβάστεια της Σαμάρειας βρισκόταν ο τάφος του Ιωάννη του Βαπτιστή. Itinera (4), σ. 137, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 105.

⁷ Στη Βηθανία υπήρχε το “Λαζάριον”, μικρός ναός στον τάφο του Λαζάρου, σε ανάμνηση του θαύματος της ανάστασής του από το Χριστό. Itinera (2), σ. 77, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 58 και Itinera (6), σ. 170, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 128.

⁸ Στη Διόσπολη (Λύδδα) βρισκόταν ο τάφος του αγίου Γεωργίου. Itinera (6), σ. 176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133.

⁹ Στην Καισάρεια υπήρχαν οι τάφοι των μαρτύρων Προκοπίου, Παμφίλου και Κορνηλίου. Itinera (6), σ. 190, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 143.

¹⁰ Itinera (6), σ. 176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133.

¹¹ Itinera (6), σ. 173-174, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 131-132.

¹² Itinera (6), σ. 174-175, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 132.

¹³ Itinera (6), σ. 170, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 129.

¹⁴ Itinera (6), σ. 175-176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133.

¹⁵ Itinera (2), σ. 37-46, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 28-34 και Itinera (6), σ. 183-185, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 138-139.

¹⁶ Βλ. Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 14, Maraval, “Christian Pilgrimage”, σ. 71-73, Vikan, *Pilgrimage Art*, σ. 5.

¹⁷ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατήχησις*, PG 33, 685A-688A: “Τό ξύλον τό ἅγιον τοῦ σταυροῦ μαρτυρεῖ, μέχρι σήμερον παρ’ ἡμῖν φαινόμενον, καί διά τῶν κατά πίστιν ἐξ αὐτοῦ λαμβανόντων, ἐντεῦθεν τήν οἰκουμένην πᾶσαν σχεδόν ἤδη πληρῶσαν. ... ὁ Γολγοθᾶς ὁ ἅγιος ... μαρτυρεῖ φαινόμενος· τό μνήμα τῆς ἀγιότητος μαρτυρεῖ, καί ὁ λίθος ὁ μέχρι σήμερον κείμενος”.

του παρακινεί τους πιστούς χριστιανούς να επιτελέσουν απαρέγκλιτα το καθήκον τους, το οποίο ορίζει ως εξής: να λατρέψουν τον Κύριο στο σημείο όπου κάποτε πάτησαν τα πόδια του και να δουν με τα μάτια τους τα “ζωντανά” ακόμη ίχνη της Γέννησης, της Σταύρωσης και του Πάθους του.¹ Επομένως, η πίστη των χριστιανών στην ιερότητα των Αγίων Τόπων και η μετάδοση αυτής της ιερότητας στους ίδιους μέσω των νοητών αισθήσεων αποτέλεσαν το *ιδεολογικό θεμέλιο* πάνω στο οποίο στηρίχθηκε όλο το εποικοδόμημα του προσκυνήματος.

Οι προσκυνητές, πριν επιστρέψουν στην πατρίδα τους, επιζητούσαν να πάρουν “ευλογίες”, δηλαδή μικρές ποσότητες από έλαιο, ύδωρ ή χρώμα, που είχαν αγιασθεί δια της φυσικής επαφής με ένα ιερό αντικείμενο ή πρόσωπο.² Οι “ευλογίες” εξυπηρετούσαν έναν ανώτερο σκοπό. Προορίζονταν, ως αντικείμενα γεμάτα υπερφυσική δύναμη, όπως πιστευόταν, να μεταφέρουν στον οίκο και την οικογένεια του προσκυνητή ένα απτό, ορατό σύμβολο της ιερότητας των Αγίων Τόπων. Έτσι, η οικογένεια του προσκυνητή πίστευε ότι γινόταν κοινωνός αυτής της ισχυρής πνευματικής δύναμης.³

Το πολυτιμότερο χριστιανικό κειμήλιο, ο Τίμιος Σταυρός, αποτελούσε για τους προσκυνητές ύψιστο δείγμα “ευλογίας”. Ο Αντωνίνος της Πλακεντίας, που περιηγήθηκε στους Αγίους Τόπους το 570, καταγράφει το εξής περιστατικό κατά την τελετή προσκύνησης του Τιμίου Σταυρού. Μια φορά το χρόνο ο Σταυρός έβγαινε από το παρεκκλήσι της βασιλικής του Μαρτυρίου, όπου φυλασσόταν, και τοποθετούνταν στην αυλή του εκκλησιαστικού συγκροτήματος του ναού της Ανάστασης.⁴ Στη συνέχεια, οι προσκυνητές προσέρχονταν κρατώντας φιαλίδια γεμάτα λάδι για να ευλογηθούν. Σύμφωνα λοιπόν με τον Αντωνίνο, μόλις οι προσκυνητές ακουμπούσαν τα φιαλίδια στο ξύλο του Σταυρού, το λάδι εντός τους κόχλαζε και προκειμένου να μη χυθεί έξω από τα φιαλίδια έπρεπε να τα σφραγίσουν αμέσως μ’ ένα πόμα.⁵ Το “αγιασμένο” έλαιο, συσκευασμένο προσεκτικά μέσα στα φιαλίδια, μεταφερόταν στις ιδιαίτερες πατρίδες των προσκυνητών προς αγιασμό και ίαση, όπως πίστευαν, των ιδίων και των μελών της οικογένειάς τους.

Ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης παραθέτει πολλές περιπτώσεις ίασεως ασθενών, οι οποίες καταδεικνύουν την βαθιά πίστη των ανθρώπων του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα στην υπερφυσική, θεραπευτική δύναμη της “ευλογίας”. Η θαυματουργική θεραπεία μιας δαιμονισμένης κόρης από τον όσιο Σάβα, κατά τον Κύριλλο, την οποία

¹ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 47.2.

² Itinera (2), σ. 40, 58, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 30, 43-44, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 68.11-17, *Βίος οσίου Σάβα*, 136.1-17, 164.11-19. Για πρακτικούς κυρίως λόγους, οι προσκυνητές έπρεπε να μεταγγίσουν το “αγιασμένο” έλαιο, ύδωρ ή χρώμα σε ένα μικρό δοχείο ή φιαλίδιο, για να φτάσει το περιεχόμενο με ασφάλεια πίσω στην πατρίδα. Αυτά τα πήλινα ή μεταλλικά φιαλίδια, διαμέτρου 5-7 εκατοστών, που παράγονταν σε εργαστήρια της Παλαιστίνης και είχαν εικονικές παραστάσεις είτε από τη ζωή του Χριστού είτε από τα ιερά προσκυνήματα και τις μνημειώδεις κωνσταντινείες κατασκευές, κατέληξαν να ονομάζονται επίσης “ευλογίες”. Τα καλύτερα σωζόμενα δείγματα τέτοιων “ευλογιών” είναι τα 36 μεταλλικά φιαλίδια που χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα και φυλάσσονται στα θησαυροφυλάκια των καθεδρικών ναών στο Bobbio και στη Monza της βόρειας Ιταλίας. Βλ. Kötzsche, “Das heilige Grab”, σ. 274-276, Hunt, *Holy Land*, σ. 130, Engemann, “Pilger”, σ. 33-35, Dauphin, “Dora-Dor”, σ. 96, Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα”, σ. 61-71, Weitzmann, “Palestine”, σ. 35.

³ Βλ. Vikan, *Pilgrimage Art*, σ. 10-13, Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα”, σ. 62-63, 71-72, Krueger, “Christian Piety”, σ. 302-304, Wilken, *The Land called Holy*, σ. 191.

⁴ Η Εγερία (Itinera (2), σ. 88, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 68) καταγράφει ότι μόνο τη Μεγάλη Εβδομάδα έβγαινε ο Σταυρός από την επιχρυσωμένη αργυρή θήκη, όπου φυλασσόταν, και τότε μόνο μπορούσε ο λαός να τον προσκυνήσει. Δεν επιτρεπόταν όμως η φυσική επαφή, αφού ο επίσκοπος με τους διακόνους κρατούσαν τους πιστούς σε απόσταση ασφαλείας.

⁵ Itinera (6), σ. 172-173, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 130-131. Πβ. Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα”, σ. 71.

άλειψε προηγουμένως με “έλαιον τοῡ πανσέπτου Σταυροῡ”, αποτελεί ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα.¹

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επίσης είναι μία καταγραφή του Αντωνίνου για την πνευματική ισχύ του “αγιασμένου” ύδατος, το οποίο υπήρξε προηγουμένως προϊόν “ευλογίας”. Κατά την εορτή των Θεοφανίων στον Ιορδάνη ποταμό, σύμφωνα με τον Αντωνίνο, οι Αλεξανδρινοί πλοιοκτήτες έπαιρναν μαζί τους “ιερό ύδωρ” από τον ποταμό και ράντιζαν μ’ αυτό τα πλοία τους, για να είναι καλοτάξιδα.²

Οι μοναχοί στο όρος Σινά έδιναν στους προσκυνητές χάριν ευλογίας “μάννα” από την πρωινή δροσιά που συνέλεγαν κάθε μέρα, καθώς και φρούτα από δέντρα, τα οποία φύονταν μόνο τους στην περιοχή.³ Οι πιστοί δέχονταν με ευχαρίστηση αυτά τα μικρά, αλλά πολύτιμα γι’ αυτούς, δώρα, διότι πίστευαν ότι αυτά είχαν καθαγιαστεί από την ιερότητα του όρους Σινά, όπου ο Θεός είχε παραδώσει το Δεκάλογο στο Μωυσή.

Τον ιδεολογικά πρωτεύοντα ρόλο της “ευλογίας” στη συνείδηση του προσκυνητή επιβεβαιώνει, πέρα από τις γραπτές πηγές, και η αρχαιολογική σκαπάνη. Στην πόλη Δώρα (σημ. Dor στο Ισραήλ), λίγα χιλιόμετρα βορείως της Καισάρειας, ανακαλύφθηκε μια μοναδική στο είδος της στην Παλαιστίνη βασιλική. Στο νότιο κλίτος της υπήρχε τάφος δύο άγνωστων σε μας μαρτύρων. Στην ανατολικότερη από τις πέντε πέτρινες πλάκες, οι οποίες σκέπαζαν τον τάφο, υπήρχε μικρή τρύπα διαμέτρου 16-18 εκατοστών. Μέσα στην τρύπα βρέθηκε μικρή πήλινη σήραγγα διαμέτρου 7 εκατοστών, δια της οποίας έριχναν λάδι στο εσωτερικό του τάφου. Αντικειμενικός σκοπός ήταν ο αγιασμός του ελαίου μέσω της επαφής του με τα λείψανα των μαρτύρων. Τελικά, το “αγιασμένο” πια λάδι παροχετευόταν σε μια μικρή λεκάνη έξω από τον τάφο, απ’ όπου το μάζευαν για τη θεραπεία των ασθενών που συνέρρεαν στο ναό.⁴

Θα πρέπει όμως να προσθέσουμε ότι υπήρχαν και Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι δεν αποδέχονταν εκ προοιμίου το ιδεολογικό πλαίσιο της ιερότητας των Αγίων Τόπων. Δε συμερίζονταν δηλαδή την αντίληψη ότι μόνο εκεί θα μπορούσε ο πιστός να βρει τη σωτηρία. Η επίγεια Ιερουσαλήμ, κατ’ αυτούς, δεν αποτελούσε υποχρεωτικά αντανάκλαση της επουράνιας Ιερουσαλήμ. Γι’ αυτό και ασκούσαν δριμεία κριτική στο φαινόμενο των μαζικών προσκυνηματικών ταξιδιών.

Ο Γρηγόριος Νύσσης πρόσβευε ότι το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους δεν συμπεριλαμβάνεται στα καλά έργα που θα κρίνουν την είσοδο ή μη του πιστού στη Βασιλεία των Ουρανών. Επιπλέον, θεωρούσε αδύνατο για τις γυναίκες, οι οποίες ταξίδευαν χωρίς κηδεμόνα ή σύζυγο, να μην έρθουν σε φυσική επαφή με άνδρες, έστω και αν αυτοί ήταν γνωστοί ή υπηρέτες τους, και επομένως, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, “οὐ διαφεύγει τήν μέμψιν τό γινόμενον”. Πίστευε ότι το χειρσαίο ταξίδι διαμέσου των ανατολικών επαρχιών και η αναπόφευκτη στάση σε πανδοχεία και καταλύματα, τα οποία βρίσκονταν εγκατεσπαρμένα κατά μήκος του μακρού δρόμου προς την Παλαιστίνη, προκαλούσε αναπόφευκτη ηθική βλάβη στους προσκυνητές. Εξάλλου, όπως τονίζει, “οὐκ ἔστιν ἀκαθαρσίας εἶδος ὃ μὴ τολμᾶται παρ’ αὐτοῖς [τοῖς κατὰ Ἱεροσόλυμα τόποις], καί πορνείαι καί μοιχεῖαι καί κλοπαί καί εἰδωλολατρεῖαι καί φαρμακεῖαι καί φθόνοι καί

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 164.11-19. Βλ. επίσης, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 68.11-17, και *Βίος οσίου Σάβα*, 136.1-17.

² *Itinera* (6), σ. 167, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 127. Πβ. Vican, *Pilgrimage Art*, σ. 10.

³ *Itinera* (2), σ. 40, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 30 και *Itinera* (6), σ. 185, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 139.

⁴ Βλ. Dauphin, “Dora-Dor”, σ. 95-96.

φόνοι”. Και αναρωτιέται: “ὅπου τοίνυν ταῦτα γίνεται, ποίαν ἀπόδειξιν ἔχει τό πλείονα χάριν εἶναι ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις;”¹

Ο Ιερώνυμος σε επιστολή του προς τον φίλο του Παυλίνο, επίσκοπο της Νόλης, τον αποτρέπει κατηγορηματικά από ένα προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους. Του αναφέρει ότι άνθρωποι κάθε φυλής έχουν κατακλύσει την Ιερουσαλήμ, η οποία έχει πλέον μετατραπεί σε άντρο διαφθοράς και κακίας. Επισημαίνει ακόμη ότι δεν πρέπει να αποδίδουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός της φυσικής μας παρουσίας στην Ιερουσαλήμ. Εκείνο που πραγματικά μετρά, κατά τον Ιερώνυμο, είναι η ενάρετη ζωή. Διακηρύσσει την πεποίθησή του ότι ο κάθε χριστιανός, είτε ζει στη Βρετανία είτε στην Ιερουσαλήμ, μπορεί να κερδίσει τη Βασιλεία των Ουρανών, διότι, σύμφωνα με την ευαγγελική ρήση, “ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντός ὑμῶν ἐστίν”.²

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, τέλος, στην *Ομιλία κατά Αντιοχέων*, επισημαίνει ότι δεν χρειάζεται να διαβούμε το πέλαγος ή να ταξιδέψουμε από μακρινές επαρχίες προς τους Αγίους Τόπους, για να εισακούσει ο Θεός τις δεήσεις μας. Μπορούμε κάλλιστα και από την εκκλησία της ενορίας μας ή ακόμα και από τον οίκο μας να πετύχουμε το ποθούμενο, εφ’ όσον επικαλεστούμε με θέρμη τον Κύριο.³

Οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν όμως ότι η έντονη κριτική ορισμένων Πατέρων της Εκκλησίας στο φαινόμενο των προσκυνηματικών ταξιδιών δεν απέτρεπε τελικά τους προσκυνητές από το να πραγματοποιούν το όνειρό τους και να συρρέουν μαζικά στους Αγίους Τόπους.

¹ Γρηγόριος Νύσσης, *Επιστολές*, PG 46, 1009B-1016A.

² Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 58.2-4, Λουκ. 17.21.

³ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία κατά Αντιοχέων*, PG 49, 49. Πβ. Engemann, “Pilger”, σ. 24-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

A. Επαρχιακή διοίκηση

1. Δημιουργία της επαρχίας *Παλαιστίνη*

Ο Διοκλητιανός (284-305) διπλασίασε τις επαρχίες της αχανούς αυτοκρατορίας του το 295, συρρικνώνοντας τα γεωγραφικά και διοικητικά τους όρια.¹ Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού επηρέασαν και την Παλαιστίνη.² Η επαρχία, που από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. ονομαζόταν *Συρία-Παλαιστίνη*,³ αντιμετώπιζε στα τέλη του 3^{ου} αιώνα σοβαρά προβλήματα ασφάλειας, λόγω των συχνών επιδρομών των Αράβων νομάδων, που εισχωρούσαν μέσα από το λίμιτον της Παλαιστίνης (limes Palaestinae) στα νότια σύνορά της. Λόγοι ασφάλειας των νοτιοανατολικών συνόρων γενικότερα οδήγησαν τον αυτοκράτορα στη ριζική διοικητική και στρατιωτική αναδιοργάνωση της περιοχής. Ο Διοκλητιανός απέσπασε από την επαρχία *Αραβία* ολόκληρο το νότιο τμήμα της, δηλαδή την Πετραία Αραβία, και το προσάρτησε στη *Συρία-Παλαιστίνη*, διπλασιάζοντας στην ουσία τα εδάφη της τελευταίας.⁴

Παράλληλα, φαίνεται ότι κάποια στιγμή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα το όνομα της νέας επαρχίας έχασε τον γεωγραφικό προσδιορισμό “Συρία” και έμεινε μόνο το όνομα “Παλαιστίνη”. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που παρατίθεται από τα *Σχόλια στον Ιεζεκιήλ* του Ιερωνύμου, που γράφτηκαν το 414, όπου η περιοχή της Ιουδαίας ονομάζεται πλέον *Παλαιστίνη*: “Judaea, quae nunc appellatur Palaestina”⁵.

Η επαρχία *Παλαιστίνη* διέθετε τώρα εξαιρετικά εκτεταμένα σύνορα: από την πόλη Δώρα στη βόρεια μεσογειακή ακτή έως την Αϊλά (σημ. Εϊλάτ, στο μυχό του κόλπου της Ακαμπα) στην Ερυθρά θάλασσα και το Σινά στο νότο, περιλάμβανε

¹ Οι επαρχίες, από 50 που ήταν, αυξήθηκαν σε 100 περίπου. Βλ. Barnes, *The New Empire*, σ. 225, Barnes, *Constantine*, σ. 9, Haldon, “Economy and Administration”, σ. 44, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 74, 77, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 40-42.

² Η λέξη “Παλαιστίνη” εμφανίστηκε σε γραπτή μορφή για πρώτη φορά στην Αίγυπτο. Ο Φαραώ Ραμσής Γ΄ (1184-1153 π.Χ.) απεικονίζεται ως τροπαιούχος νικητής των “Λαών της Θαλάσσης” σε επιβλητικά ανάγλυφα που κοσμούν τοίχο μεγαλοπρεπούς ναού του θεού Άμμωνα στην τοποθεσία Μέδινετ Χάμπου (Medinet Habu), δυτικά των Θηβών. Ένας απ’ αυτούς τους λαούς ήταν και οι *Φιλισταίοι* (Πελέστε ή Πελεσέτ, από τη σημιτική ρίζα ΠΛΣΤ). Τελικά, οι Φιλισταίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην περιοχή μεταξύ της Φοινίκης και της Αιγύπτου. Έκτοτε, η περιοχή αυτή είναι γνωστή ως “Παλαιστίνη”. Βλ. Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 364. Πβ. Keel, *Orte* (1), σ. 277-278.

³ Το 6 μ.Χ. η Παλαιστίνη έγινε ρωμαϊκή επαρχία και διοικούνταν από έναν *προκουράτορα* (procurator) με έδρα την Καισάρεια (Caesarea Maritima). Αμέσως μετά την καταστολή της πρώτης μεγάλης επανάστασης των Ιουδαίων (66-74 μ.Χ.) από τον Τίτο, η Παλαιστίνη μετατράπηκε σε αυτοκρατορική επαρχία με το όνομα *Ιουδαία* και διοικούνταν από το διοικητή της Δεκάτης Λεγεώνας (Legio Decima Fretensis), η οποία έκτοτε, και έως τα τέλη του 3^{ου} αιώνα, στάθμευε στην Ιερουσαλήμ. Ο αυτοκράτορας Αδριανός, μετά την δεύτερη μεγάλη επανάσταση των Ιουδαίων (132-135 μ.Χ.), επαναφέροντας την ειρήνη στην Παλαιστίνη, μετονόμασε την επαρχία σε *Συρία-Παλαιστίνη* και μετέτρεψε την Ιερουσαλήμ σε ρωμαϊκή αποικία με το όνομα Αιλία Καπιτωλίνα (Aelia Capitolina). Βλ. Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστορία*, 4.12, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων*, PG 48, 900. Πβ. Applebaum, *Israel*, σ. 8, 10-11, Keel, *Orte* (1), σ. 622, Avi-Yonah, *Holy Land*, σ. 160.

⁴ Βλ. Barnes, *The New Empire*, σ. 213-215, Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 372, 383.

⁵ Ιερώνυμος, *Σχόλια στον Ιεζεκιήλ*, PL 25, 256B.

δηλαδή στα όριά της και την έρημο Νεγκέβ (Negev) με την κοιλάδα του Ουάντι Άραβα (Wadi Araba),¹ καθώς και τη χερσόνησο του Σινά.²

Ένα πλήθος πηγών μάς παρέχει αρκετά στοιχεία, για να ορίσουμε με σχετική ακρίβεια τα διοικητικά όρια της επαρχίας στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα. Ο Ευσέβιος, στο *Όνομαστικόν*, αναφέρει ότι η πόλη Δώρα αποτελούσε, μαζί με το Κάρμηλον όρος, το βορειοδυτικό σύνορο που χώριζε την επαρχία της *Φοινίκης* από την *Παλαιστίνη*.³ Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνουν ο Ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ, ο προσκυνητής Θεοδόσιος και ο Ιερώνυμος. Οι δυο πρώτοι, στα *οδοπορικά* τους, όπου κατέγραψαν τις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις στους Αγίους Τόπους το 333 και το 530 αντίστοιχα, αναφέρουν ότι το όρος Κάρμηλος αποτελεί το φυσικό σύνορο μεταξύ της Φοινίκης και της Παλαιστίνης.⁴ Στην επιστολή προς Ευστόχιον, γραμμένη το 404, ο Ιερώνυμος σημειώνει πως η πόλη Δώρα, νοτίως του Καρμήλου, αποτελεί έδαφος παλαιστινιακό.⁵

Τα νότια σύνορα της Παλαιστίνης, προς την πλευρά της Αιγύπτου, οροθετούνταν σε απόσταση 14 ρωμαϊκών μιλίων,⁶ δηλαδή 21 περίπου χιλιομέτρων, νοτίως της Ραφίας.⁷ Στον *Βίο του αγίου Πορφυρίου Γάζης*, που γράφτηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, αναφέρεται ότι: “Γάζα πόλις ἐστίν τῆς Παλαιστίνης ἐν μεθορίᾳ τῆς Αἰγύπτου ὑπάρχουσα”.⁸ Η Αϊλά, στην Ερυθρά θάλασσα, ανήκε επίσης στην Παλαιστίνη, αφού ο επίσκοπός της Πέτρος συμμετείχε, μαζί με άλλους 17 επισκόπους της Παλαιστίνης, στην Α' Οικουμενική σύνοδο της Νίκαιας (325).⁹

Ελλείπει επαρκών στοιχείων στις πηγές, δεν είναι δυνατόν να ορίσουμε με ακρίβεια τα ανατολικά σύνορα της Παλαιστίνης. Γνωρίζουμε όμως ότι οι πόλεις της Δεκάπολης¹⁰ Ίππος¹¹ και Πέλλα¹², καθώς και η περιοχή ανατολικά του Ιορδάνη που ονομάζεται “Περαία”,¹³ αποτελούσαν στις αρχές του 4^{ου} αιώνα τμήμα της *Παλαιστίνης*. Στα *Υπομνήματα εις Ησαΐαν*, γραμμένα μεταξύ 324-337, ο Ευσέβιος αναφέρει και την Πέτρα ως “πόλη της Παλαιστίνης”.¹⁴ Φαίνεται, πάντως, ότι η περιοχή της νοτιοανατολικής Υπεριορδανίας ανήκε διοικητικά στην Παλαιστίνη από το 307 τουλάχιστον, διότι ο Ρωμαίος διοικητής της επαρχίας απέστειλε εκείνο το έτος

¹ Η κοιλάδα του Ουάντι Άραβα εκτείνεται πάνω στον κάθετο άξονα Βορρά-Νότου από το νότιο άκρο της Νεκράς θάλασσας έως το μυχό του κόλπου της Ακαμπα στην Ερυθρά θάλασσα.

² Βλ. Avi-Yonah, *Holy Land*, σ. 118, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 127. Βλ. και χάρτη 1.

³ Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 174, 252. Βλ. Keel, *Orte* (1), σ. 280-281.

⁴ *Itinera* (1), σ. 19 και (2), σ. 147, Κοικυλίδης, *Οδοπορικά*, σ. 11, 106.

⁵ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108.8.

⁶ Ένα (1) ρωμαϊκό μίλι ισούται με 1.480 μέτρα.

⁷ Ιεροκλής, 719.8, Γεώργιος Κύπριος, 1010. Η Ραφία (σημερινή Rapha, βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85) κείται λίγο νοτιότερα από την πόλη της Γάζας.

⁸ Βίος αγίου Πορφυρίου, 4.1-2.

⁹ Βλ. Devreesse, *Le patriarcat d'Antioche*, σ. 125.

¹⁰ Ο αυτοκράτορας Τραϊανός (98-117 μ.Χ.) μοίρασε τις πόλεις της ελληνιστικής Δεκάπολης (Ίππος, Γάδαρα, Γέρασα, Φιλαδέλφεια, Πέλλα, Σκυθόπολη, Δίον, Ραφάνα, Κάνωθα, Δαμασκός, στις οποίες προστέθηκαν αργότερα και οι πόλεις Βόστρα, Καπιτωλιάς και Άβιλα) μεταξύ των επαρχιών της *Συρίας*, *Ιουδαίας* και *Αραβίας*. Βλ. Hoffmann, *Dekapolis*, σ. 4-5, Smith, *Historical Geography*, σ. 397-406, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 127.

¹¹ Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 82, 170.

¹² Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 26, 54, 170.

¹³ Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 26, 224.

¹⁴ Ευσέβιος, *Υπομνήματα εις Ησαΐαν*, 2.23.38-39: “Πέτρα δέ τίς ἐστι πόλις Παλαιστίνης δεισιδαιμόνων ἀνδρῶν”. Βλ. επίσης, Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 60, 244.

χριστιανούς κατάδικους να δουλέψουν στα ορυχεία χαλκού της Φαινώ (σημ. Paran στο νοτιοανατολικό Ισραήλ, ελάχιστα χιλιόμετρα από τα Ιορδανικά σύνορα).¹

2. Η διχοτόμηση της Παλαιστίνης: δημιουργία της *Παλαιστίνης Σαλουταρίας*

Οι επιστολές του ρήτορα Λιβάνιου (314-393) αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που συντελέστηκαν στην Παλαιστίνη στα μέσα του 4^{ου} αιώνα. Η πρώτη επιστολή του ρήτορα, που αφορά στο θέμα μας και χρονολογείται το 357, απευθύνεται στο φίλο του Κλημάτιο, διοικητή της Παλαιστίνης το 357-358. Στην επιστολή του ο Λιβάνιος αναφέρει την Ελούσα ως “πόλη της Παλαιστίνης” και ότι αυτή βρισκόταν μέσα στη σφαίρα της διοικητικής εξουσίας του Κληματίου.² Εξάλλου, σε άλλη επιστολή του προς τον Κλημάτιο, που χρονολογείται επίσης το 357, ο Λιβάνιος αναφέρει ρητά ότι εκείνο το έτος η Παλαιστίνη ήταν ακόμη μια ενιαία επαρχία: “τήν Παλαιστίνην υπό σοῦ διοικεῖσθαι”.³

Το επόμενο έτος (358) όμως, σε νέα του επιστολή, ο ρήτορας σκιαγραφεί μία νέα διοικητική πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, ο Λιβάνιος αλληλογραφεί με το φίλο του Ιερώνυμο, ο οποίος, ενώ ζει στην Ελούσα, τελεί πλέον διοικητικά “ὑπ’ ἄλλω κατά τήν τομήν τῆς ἀρχῆς”. Όσο για την ίδια την πόλη, ο ρήτορας σημειώνει χαρακτηριστικά πως “τῷ τήν Ἐλουσαν ἑτέρου γεγονέναι”, δηλώνοντας έτσι ξεκάθαρα την υπαγωγή της σε άλλη διοικητική αρχή.⁴

Ως προς την ύπαρξη της νέας επαρχίας διαθέτουμε πληροφορίες και από μία άλλη επιστολή του Λιβάνιου, η οποία γράφτηκε το 361/2 και απευθυνόταν σε κάποιον πολιτικό αξιωματούχο, τον Κύριλλο.⁵ Ο Κύριλλος χρημάτισε αρχικά πολιτικός διοικητής της νέας επαρχίας, δηλαδή της *Παλαιστίνης Σαλουταρίας*, το 360-361. Στη συνέχεια, πήρε προαγωγή και μετατέθηκε, όπως γράφει ο Λιβάνιος, “εἰς Παλαιστίνην ἐκ Παλαιστίνης”, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα του κυβερνήτη στην *Πρώτη Παλαιστίνη* το 361-362. Ο Ιερώνυμος, στο έργο του *Ζητήματα ἑβραϊκά εἰς τήν Γένεσιν*, το οποίο έγραψε γύρω στο 390, επιβεβαιώνει τα γραφόμενα του Λιβάνιου με τα παρακάτω σχόλια: “quae provincia ante non grande tempus ex devisione praesidium Palaestinae Salutaris est dicta”.⁶

Από τα στοιχεία των επιστολών, επομένως, συμπεραίνουμε ότι στα μέσα του 4^{ου} αιώνα έλαβε χώρα στην Παλαιστίνη διοικητική μεταρρύθμιση, με το έτος 358 να λογίζεται ως ασφαλές *terminus ante quem* για τη διχοτόμηση της επαρχίας. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β' δημιούργησε λοιπόν δύο νέες επαρχίες: τη βόρεια επαρχία, που ονομάστηκε *Πρώτη Παλαιστίνη* (Palaestina Prima) με πρωτεύουσα την Καισάρεια, και τη νότια επαρχία, όπου υπήχθη πλέον διοικητικά η πόλη Ελούσα, που ονομάστηκε *Παλαιστίνη Σαλουταρία* (Palaestina Salutaris) με πρωτεύουσα την Πέτρα.⁷

¹ Ευσέβιος, *Μάρτυρες της Παλαιστίνης*, 7.2.

² Λιβάνιος, *Επιστολές*, 315. Για τον Κλημάτιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 213.

³ Λιβάνιος, *Επιστολές*, 317.

⁴ Λιβάνιος, *Επιστολές*, 334.

⁵ Λιβάνιος, *Επιστολές*, 686. Για τον Κύριλλο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 237-238.

⁶ Ιερώνυμος, *Ζητήματα ἑβραϊκά εἰς τήν Γένεσιν*, 21.30.

⁷ Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 12.

Τα σύνορα που χώριζαν την *Πρώτη Παλαιστίνη* από την *Παλαιστίνη Σαλουταρία* ξεκινούσαν από το μέσο των δυτικών ακτών της Νεκράς θάλασσας, περνούσαν ανάμεσα από τις πόλεις Ελούσα¹ και Μπεερσεβά² και κατέληγαν στις μεσογειακές ακτές νοτίως της Γάζας.³ Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι η οροθετική γραμμή ακολουθούσε το βόρειο άκρο του λίμιτου της Παλαιστίνης. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να ισχυρισθούμε ότι η διοικητική τομή του αυτοκράτορα πιθανότατα συνδέονταν με την ανάγκη παροχής μεγαλύτερης ασφάλειας των προσκυνημάτων της Αγίας Γης από τις ληστρικές επιδρομές των Αράβων νομάδων.

Στα νοτιοανατολικά, η *Παλαιστίνη Σαλουταρία* κατέληγε στην Ερυθρά θάλασσα. Η τελευταία βυζαντινή πόλη σ' αυτήν την απομακρυσμένη και αφιλόξενη περιοχή ήταν η Αϊλά.⁴ Το έσχατο όμως ρωμαϊκό έδαφος προς νότο ήταν η νήσος Ιοτάβη, στην είσοδο του δεξιού κόλπου της Ερυθράς και σε απόσταση μεγαλύτερη από 1.000 στάδια από την Αϊλά, κατά τον Προκόπιο.⁵

Στα βορειοανατολικά, η οροθετική γραμμή περνούσε μάλλον βόρεια από την Αρεόπολη,⁶ κοντά στον ποταμό Αρνών.⁷ Πάντως, καμία ιστορική πηγή, εξ όσων όσων μέχρι στιγμής γνωρίζουμε, δεν οροθετεί τα σύνορα μεταξύ των επαρχιών *Αραβίας* και *Παλαιστίνης* στα ανατολικά, όπως και τα σύνορα της *Παλαιστίνης Σαλουταρίας* προς νότο. Δε γνωρίζουμε δηλαδή σε ποιο ακριβώς σημείο στη βόρεια Αραβική χερσό- νησο σταματούσε η οροθετική γραμμή μεταξύ της Παλαιστίνης και της Αραβικής ερήμου. Τα σύνορα στις περιοχές αυτές δεν ήταν ευδιάκριτα και μάλλον άλλαζαν ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές και στρατιωτικές συγκυρίες.⁸

3. Η τριμερής διαίρεση της Παλαιστίνης

Στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα υπήρξε ακόμη μία, τελευταία αυτή τη φορά, διοικητική αναδιάρθρωση, που παγίωσε στο εξής, και έως την αραβική κατάκτηση, τρεις επαρχίες στο έδαφος της Παλαιστίνης: την *Πρώτη Παλαιστίνη*, τη *Δεύτερη Παλαιστίνη* και την *Τρίτη Παλαιστίνη*,⁹ όπως μετονομάστηκε τώρα η *Σαλουταρία*.¹⁰

Η *Τρίτη Παλαιστίνη*, έως το 528, παρέμεινε εδαφικά ως είχε με πρωτεύουσα την Πέτρα.¹¹ Εκείνο το έτος, ο Γασσανίδης φύλαρχος Αβοχάραβος δώρισε στον Ιουστινιανό το “Φοινικώνα” και όλη την ενδιάμεση περιοχή έως τα

¹ Γεώργιος Κύπριος, 1050, Ιεροκλής, 721. 10.

² Γεώργιος Κύπριος, 1052.

³ Βλ. χάρτη 2.

⁴ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, σ. 22, Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.2-3, Γεώργιος Κύπριος, 1053.

⁵ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.3-4. Η νήσος Ιοτάβη (βλ. χάρτη 3) είχε για το Βυζάντιο μεγάλη οικονομική σημασία. Αποτελούσε υποχρεωτικό τελωνιακό σταθμό για τα εμπορικά ποντοπόρα πλοία που ταξίδευαν μεταξύ του Ινδικού Ωκεανού και της Ερυθράς θάλασσας. Οι τελωνιακοί υπάλληλοι του Βυζαντίου στην Ιοτάβη εισέπρατταν υψηλούς δασμούς για τα εισαγόμενα από την Άπω Ανατολή και την Ινδία προϊόντα πολυτελείας, που είχαν ως τελικό προορισμό τις αγορές της Μεσογείου. Για την ταυτοποίηση της νήσου, βλ. Sartre, *Inscriptions grecques*, σ. 116 και σημ. 4, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 164, Avi-Yonah, *Jews*, σ. 237 και σημ. 2.

⁶ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, σ. 292, Ιεροκλής, 721.6, Γεώργιος Κύπριος, 1048.

⁷ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, σ. 62.

⁸ Βλ. Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 66-67.

⁹ Ο Προκόπιος, στο *Περί κτισμάτων* (5.8.1), σημειώνει: “έν δέ τη πάλαι μέν Αραβία, νῦν δέ Παλαιστίνη τρίτη καλουμένη ...”. Πβ. Applebaum, *Israel*, σ. 12.

¹⁰ Βλ. χάρτη 3.

¹¹ Ιεροκλής, 721.2, Γεώργιος Κύπριος, 1044.

σύνορα της αυτοκρατορίας.¹ Στα *Εθνικά* του, ο Στέφανος ο Βυζάντιος συγκαταλέγει εντός των ορίων της επαρχίας αυτής τις παρακάτω πόλεις και μεγάλες κόμεις: το Αίλανον (Αϊλά), τη Βαιταρρού (Βιτάρους), την Ελούσα, τη Ραβάθμωβα (Αερόπολη), τα Ζόαρα (Ζόορα), τα Όβοδα (Εβοδα), τη Χαράκμωβα (Χαραχμούβα ή Χαραχμούδα) και τη Φαράν στο Σινά.²

Η πρώην *Πρώτη Παλαιστίνη* διασπάστηκε σε δύο τμήματα. Το βόρειο τμήμα, η *Δεύτερη Παλαιστίνη*, περιλάμβανε τη Γαλιλαία και το βόρειο ρου του Ιορδάνη ποταμού, τα υψώματα της Γαυλανίτιδας (σημερινό Γκολάν) και ένα μέρος της Δεκάπολης, που περιλάμβανε τις πόλεις Ίππος,³ Γάδαρα,⁴ Άβιλα⁵ και Πέλλα⁶. Πρωτεύουσα της *Δεύτερης Παλαιστίνης* ήταν η Σκυθόπολη.⁷

Το νότιο τμήμα, η *Πρώτη Παλαιστίνη*, που περιλάμβανε τα εδάφη της Σαμάρειας, της Ιουδαίας, της Περαιάς και όλη τη μεσογειακή ακτή, είχε πρωτεύουσα την Καισάρεια.⁸ Στη μεσογειακή ακτή η οροθετική γραμμή της επαρχίας ξεκινούσε βόρεια από τα Δώρα⁹ και κατέληγε στο Βιτύλιο,¹⁰ νοτίως της Ραφίας.

Το πρωιμότερο έγγραφο, όπου δηλώνεται ο διοικητικός χωρισμός της Παλαιστίνης σε τρεις επαρχίες, είναι ένας νόμος του Θεοδοσίου Β' (408-450), που δημοσιεύθηκε στις 23 Μαρτίου 409. Εκεί, γίνεται για πρώτη φορά ρητή αναφορά στις επαρχίες *Palaestina Prima, Secunda* και *Tertia* αντίστοιχα.¹¹ Επίσης, άλλος νόμος του ίδιου αυτοκράτορα, που δημοσιεύθηκε στις 30 Μαΐου 429, επιβεβαιώνει έμμεσα την από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα συντελεσθείσα διοικητική μεταρρύθμιση στην Παλαιστίνη. Ο νόμος απευθύνεται στα Συνέδρια (Sanhedrin) των Ιουδαίων, που ζούσαν και στις δύο Παλαιστίνες: “Iudaeorum primates, qui in utriusque Palaestinae Synedriis nominantur”.¹² Τι δηλώνει ο όρος “δύο Παλαιστίνες”; Γνωρίζουμε ότι οι Ιουδαίοι δε ζούσαν στην *Παλαιστίνη Σαλουταρία*, η οποία υφίστατο με νέο όνομα ως *Τρίτη Παλαιστίνη*.¹³ Οι Ιουδαίοι ζούσαν κυρίως στην περιοχή της Γαλιλαίας, η οποία διοικητικά υπήχθη στη *Δεύτερη Παλαιστίνη*, και την Ιουδαία, η οποία ανήκε στη μειωμένη πλέον εδαφικά *Πρώτη Παλαιστίνη*. Επομένως, ο όρος “δύο Παλαιστίνες” δε σημαίνει ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή (429) υπήρχαν δύο μόνο επαρχίες στην Παλαιστίνη. Ο παραπάνω όρος δηλώνει τη γνώση του νομοθέτη ότι οι Ιουδαίοι ζούσαν σε δύο μόνο από τις τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης.

Δε γνωρίζουμε την αιτία που οδήγησε την αυτοκρατορική κυβέρνηση να προχωρήσει σ' αυτή τη διοικητική τομή. Πιθανολογούμε όμως ότι η διάσπαση της *Πρώτης Παλαιστίνης* σε δύο μικρότερες διοικητικές ενότητες σχετίζεται με την ασφάλεια της επαρχίας. Η τάση των Ιουδαίων για ένοπλες αντιπαραθέσεις με την

¹ Βλ. παρακάτω, σ. 98-99.

² Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 48, 156, 269, 541, 297, 482, 687, 658. Για το Στέφανο Βυζάντιο, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (1), σ. 391-393.

³ Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 336, Ιεροκλής, 720.6, Γεώργιος Κύπριος, 1039.

⁴ Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 193, Ιεροκλής, 720.3, Γεώργιος Κύπριος, 1031.

⁵ Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 9, Ιεροκλής, 720.4, Γεώργιος Κύπριος, 1033.

⁶ Ιεροκλής, 720.2, Γεώργιος Κύπριος, 1030.

⁷ Ιεροκλής, 720.1, Γεώργιος Κύπριος, 1029. Στον Ιωάννη Μόσχο (*Λειμών*, PG 87.3, 2905A) βρίσκουμε την εξής αναφορά για τη Σκυθόπολη: “Σκυθόπολις δευτέρα υπήρχε Παλαιστίνης μητρόπολις”.

⁸ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 129, Avi-Yonah, *Holy Land*, σ. 121.

⁹ Ιεροκλής, 718.2, Γεώργιος Κύπριος, 1000.

¹⁰ Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, σ. 118-120, 218, Ιεροκλής, 719.11. Για το Βιτύλιο, το σημερινό Sheikh Zuweid, βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 86.

¹¹ ThC, 7.4.30. Βλ. Tsafir, “Urbanism”, σ. 86, σημ. 2, ιδίως σ. 109 και σημ. 110.

¹² ThC, 16.8.29.

¹³ Βλ. Avi-Yonah, *Holy Land*, σ. 121, Sivan, *Palestine*, σ. 248.

κεντρική εξουσία ήταν έκδηλη ήδη από την εποχή των Φλαβίων αυτοκρατόρων (1^{ος} αιώνας μ.Χ.). Νέα εξέγερση των Εβραίων, η οποία ξεκίνησε από τη Διοκαισάρεια και επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη Γαλιλαία, σημειώθηκε το 351.¹ Κάποιοι ζηλωτές ξεσήκωσαν τους ομοθρήσκους τους εναντίον του ανίκανου και διεφθαρμένου *Καίσαρα* Γάλλου, ανιψιού του αυτοκράτορα Κωνσταντίου. Ο *στρατηλάτης* της Ανατολής (*magister militum per Orientem*) Ουρσικίνος κατέπνιξε την εξέγερση με αγριότητα, αφήνοντας πίσω του χιλιάδες νεκρούς και τη Διοκαισάρεια ερημωμένη.² Τα γεγονότα αυτά θεωρούμε ότι υπήρξαν πιθανότατα η αφορμή για τις μετέπειτα διοικητικές αλλαγές στην Παλαιστίνη. Η κεντρική εξουσία αποφάσισε δηλαδή ότι η Γαλιλαία έπρεπε να αυτονομηθεί διοικητικά, για να μπορούν οι τοπικές αρχές να ελέγχουν αποτελεσματικότερα τους “ταραξίες” Ιουδαίους. Έτσι, η περιοχή αποσπάστηκε από το σώμα της *Πρώτης Παλαιστίνης* και δημιουργήθηκε μία νέα επαρχία, η *Δεύτερη Παλαιστίνη*.

Από την άλλη, υπάρχει μία αναφορά του Μαλάλα ότι για τη δημιουργία της *Δεύτερης Παλαιστίνης* υπεύθυνος ήταν ο Θεοδόσιος Α' (379-395).³ Η πληροφορία πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται, εμμέσως μόνο, από τη *Notitia Dignitatum* (τέλη 4^{ου}/αρχές 5^{ου} αιώνα), στην οποία καταγράφεται και η τριμερής διοικητική διαίρεση της Παλαιστίνης.⁴ Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι ο Θεοδόσιος προχώρησε σε κάποιες διοικητικές αλλαγές στην ευρύτερη περιοχή. Αποφάσισε τη διάσπαση της επαρχίας *Φοινίκη* στη *Φοινίκη Παραλία* (*Phoenicia Maritima*) και τη *Φοινίκη Λιβανησία* (*Phoenicia Libanensis*) αντίστοιχα.⁵ Η επιλογή του αυτοκράτορα είναι πιθανό να υπαγορεύτηκε επίσης από λόγους ασφαλείας, αφού, λίγο πριν την ανάρρησή του στο θρόνο, η βασίλισσα των Σαρακηνών υποσπόνδων Μαυία ερήμωσε με τις επιδρομές της τις νοτιοανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας (375-378).⁶ Ανάμεσα στις πληγείσες περιοχές ήταν τόσο η Φοινίκη όσο και η Παλαιστίνη.

Επομένως, η κεντρική εξουσία αποφάσισε πιθανόν να προχωρήσει στην παραπάνω αναφερθείσα διοικητική μεταρρύθμιση, ώστε η πολιτική διοίκηση στην Παλαιστίνη, σε συνεργασία με τις στρατιωτικές αρχές της επαρχίας, να έχει τη δυνατότητα να επιτηρεί και να ελέγχει αποτελεσματικότερα τις δυνητικές εστίες αναταραχής που μπορούσαν να προκαλέσουν εθνικές μειονότητες (Σαμαρείτες, Ιουδαίοι), Άραβες νομάδες ή Άραβες φοιδαράτοι.⁷

Οι τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης, ως διοικητικά τμήματα της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ήταν οργανωμένες σε μία ευρύτερη διοικητική ενότητα, τη *διοίκηση* Ανατολής (*diocese Orientis*), η οποία είχε επικεφαλής τον *κόμη* Ανατολής (*comes Orientis*). Ο τελευταίος έφερε τον τιμητικό τίτλο *vir spectabilis* και είχε την έδρα του στην Αντιόχεια.⁸ Συνολικά, η *διοίκηση* Ανατολής αριθμούσε στις

¹ Βλ. και παρακάτω, σ. 157-158.

² Σωκράτης, 2.33, Σωζομενός, 4.7, Θεοφάνης, 40.15-23. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 176-181. Για τον Ουρσικίνο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 985-986.

³ Μαλάλας, 347.13-15: “δευτέραν Παλαιστίνην ἐμέρισεν ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ ἐποίησεν ἄρχοντα, δούς δίκαιον μητροπόλεως καὶ ἄρχοντα τῆ λεγομένη Σκυθῶν πόλει”.

⁴ ND, σ. 3-4, 48-49.

⁵ Μαλάλας, 345.

⁶ Για τη Μαυία, βλ. παρακάτω, σ. 84, σημ. 3.

⁷ Βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 212, Shahid, *Sixth century*, σ. 39.

⁸ ND, σ. 48-49, 247. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, σύμφωνα με τον Μαλάλα (319), διόρισε το 335 για πρώτη φορά ένα χριστιανό πολίτη, τον Φλάβιο Φελικιανό (*Flavius Felicianus*, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 330-331), στο αξίωμα του *κόμη* Ανατολής. Σε κάθε μία από τις υπόλοιπες ένδεκα *διοικήσεις* της αυτοκρατορίας τέθηκε επικεφαλής *βικάριος* (*vicarius*), με μόνη εξαίρεση τη *διοίκηση* της Αιγύπτου, ο διοικητής της οποίας ονομαζόταν *αυγουστάλιος* (*praefectus augustalis*). Βλ.

αρχές του 5^{ου} αιώνα, και πιθανώς ολόκληρο τον 4^ο αιώνα, δεκαπέντε επαρχίες. Η διοίκηση Ανατολής με τη σειρά της υπαγόταν στις εντολές της πανίσχυρης υπηρεσίας του *επάρχου του πραιτωρίου* της Ανατολής (*praefectus praetorio per Orientem*), που έφερε τον τιμητικό τίτλο *vir illustris* και έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.¹

4. Ο πολιτικός διοικητής της Παλαιστίνης: τίτλοι-αξιώματα-καθήκοντα

Οι *Νεαρές* του Ιουστινιανού αποτελούν, ίσως, τις πιο σημαντικές πηγές πληροφοριών για το σύστημα της επαρχιακής διοίκησης τον 6^ο αιώνα. Ιδιαίτερα η *Νεαρά 103* “Περί του ανθυπάτου Παλαιστίνης”, που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 536, μας δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη θέση και τα καθήκοντα του διοικητή της Παλαιστίνης.² Στο προοίμιο της *Νεαράς* αναφέρεται ότι ο διοικητής της μιας και ενωμένης Παλαιστίνης στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ήταν *ανθύπατος* (*proconsul*), έφερε τον τίτλο *spectabilis* (περίβλεπτος) και είχε την έδρα του στην Καισάρεια.

Με τη δημιουργία της *Παλαιστίνης Σαλουταρίας* στα μέσα του 4^{ου} αιώνα δεν συρρικνώθηκε μόνο εδαφικά η πρώην ενιαία επαρχία, αλλά συρρικνώθηκε επίσης και η εξουσία του πολιτικού διοικητή της. Ιεραρχικά, πάντως, ο διοικητής της *Πρώτης Παλαιστίνης* παρέμενε ανώτερος του αντίστοιχου κυβερνήτη της *Παλαιστίνης Σαλουταρίας*. Στο σημείο αυτό είναι διαφωτιστικά τρία διατάγματα του Θεοδοσίου Α', που απευθύνονται στον *ανθύπατο* της Παλαιστίνης κατά τα έτη 383-385.³ Ο αυτοκράτορας βεβαίως δεν μπορεί να απευθύνεται στο διοικητή της πρώην ενωμένης επαρχίας, η οποία είχε ήδη διασπασθεί εδώ και τρεις δεκαετίες, αλλά στον ιεραρχικά ανώτερο διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης*. Από δύο επιστολές εξάλλου, του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του Λιβανίου αντίστοιχα, που χρονολογούνται μεταξύ 388-390 και απευθύνονται στον Αφρικανό, επιβεβαιώνεται ότι ο διοικητής της *Πρώτης Παλαιστίνης* έφερε, έως τα τέλη της δεκαετίας του 380 τουλάχιστον, το αξίωμα του *ανθυπάτου*.⁴

Όταν, γύρω στα 400, επήλθε η τριμερής διαίρεση της Παλαιστίνης, ο πολιτικός διοικητής της *Πρώτης Παλαιστίνης*, σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*, έφερε το αξίωμα του *υπατικού* (*consularis*), ενώ οι αντίστοιχοι διοικητές της *Δεύτερης* και της *Τρίτης Παλαιστίνης* είχαν το ιεραρχικά κατώτερο αξίωμα του *προστάτη* (*praeses*).⁵

Κάποια στιγμή στη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα, χωρίς να γνωρίζουμε πότε ακριβώς και υπό ποιες συνθήκες, η θέση του διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης* στην ιεραρχία των αξιωμάτων υποβιβάστηκε σ' αυτήν του *ορδινάριου* (*ordinarius*). Ο Ιουστινιανός το 536 τον αναβίβασε ξανά στο αξίωμα του *ανθυπάτου* με τον τίτλο *spectabilis* και του χορήγησε το προνόμιο να φορά την, κατά την αρχαία παράδοση,

Barnes, *The New Empire*, σ. 142, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 41, Jones, *Later Roman Empire*, σ. 373, 378.

¹ Βλ. ND, σ. 5-6. Σύμφωνα με το Ζώσιμο (2.33.1), ο Μέγας Κωνσταντίνος διαίρεσε την αυτοκρατορία σε τέσσερις μεγάλες διοικητικές περιφέρειες, τις *επαρχίες* ή *επαρχότητες* (*praefecturae*). Ο *επάρχος του πραιτωρίου* της Ανατολής, επειδή έδρευε στη νέα πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, ήταν πιο ισχυρός από τους άλλους τρεις ομολόγους του της Γαλατίας, της Αφρικής και της Ιταλίας. Πβ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 370, 378, Bowder, *Constantine*, σ. 40, Odahl, *Constantine*, σ. 229.

² Nov, 103, σ. 496-499.

³ ThC, 11.36.28, 11.30.42, 10.16.4.

⁴ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Επιστολές*, 224, Λιβάνιος, *Επιστολές*, 931. Για τον Αφρικανό, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 27.

⁵ ND, σ. 3-4.

πορφυρή τήβεννο. Επιπλέον, είχε το δικαίωμα να προεδρεύει σε δίκες εφέσιμες έως του ποσού των δέκα λίτρων χρυσού (720 νομίσματα) και από τις τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης.¹

Η ιεραρχικά ανώτερη θέση του διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης*, σε σχέση με τους ομολόγους του στη *Δεύτερη* και *Τρίτη Παλαιστίνη* αντίστοιχα, επιβεβαιώνεται από τη *Νεαρά 103* του Ιουστινιανού. Ο νομοθέτης αποδίδει στην πόλη της Καισάρειας όχι μόνο ξεχωριστή τιμή, αλλά και την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των πρωτευουσών των δύο άλλων επαρχιών της Παλαιστίνης, της Σκυθόπολης δηλαδή και της Πέτρας. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, στο σημείο αυτό, παρουσιάζει η επιχειρηματολογία του αυτοκράτορα, όπως αυτή αποτυπώνεται στο κείμενο του νόμου: πρώτον, ο *ανθύπατος* της ενωμένης Παλαιστίνης είχε την έδρα του στην Καισάρεια στο πρώτο ήμισυ του 4^{ου} αιώνα· δεύτερον, η πόλη πήρε το προσωνύμιό της από τον Φλάβιο Βεσπασιανό μετά τη νίκη του στον λεγόμενο “πρώτο ιουδαϊκό πόλεμο”.² τρίτον, η επαρχία αποτελεί χώρα “μεγάλη και θαυμαστή”, σύμφωνα με το κείμενο του νόμου, παρέχει πολλούς φόρους στο δημόσιο ταμείο, έχει ρητορικές σχολές για την ανάπτυξη και καλλιέργεια των γραμμάτων, διατηρεί πολλά ιερά προσκυνήματα και μονές, αλλά το σημαντικότερο απ’ όλα ήταν ότι υπήρξε ο τόπος όπου γεννήθηκε και έδρασε ο Υιός του Θεού. Ο Ιουστινιανός, κατ’ επέκταση, έκρινε ότι η Καισάρεια, συνακόλουθα και ο διοικητής της *Πρώτης Παλαιστίνης*, δικαιωματικά έπρεπε να απολαμβάνει των παραπάνω προνομίων.³

Εκτός από την παραπάνω Νεαρά, μία άλλη πηγή, ο *Συνέκδημος* του Ιεροκλή, γραμμένος στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, παρέχει συμπληρωματικές πληροφορίες για το καθεστώς της πολιτικής διοίκησης στην Παλαιστίνη. Σύμφωνα λοιπόν με τον *Συνέκδημο*, ο πολιτικός διοικητής της *Πρώτης Παλαιστίνης* είχε το αξίωμα του *κονσουλάριου* ή *άρχοντος*, ενώ οι αντίστοιχοι διοικητές της *Δεύτερης* και της *Τρίτης Παλαιστίνης* είχαν το ιεραρχικά κατώτερο αξίωμα του *ηγεμόνα*.⁴ Την τιμή να υπηρετήσει ως ο πρώτος *ανθύπατος* στην *Πρώτη Παλαιστίνη* την είχε ο Στέφανος.⁵

Κάθε διοικητής επαρχίας όφειλε, πριν την ανάληψη των καθηκόντων του, να δώσει όρκο ενώπιον του οικείου μητροπολίτη ότι θα υπηρετήσει ευσυνειδήτα, προστατεύοντας τα συμφέροντα τόσο του δημόσιου ταμείου όσο και των υπηκόων της επαρχίας του.⁶ Ο Ιουστινιανός απαιτεί από τον *άρχοντα* να είναι πάνω απ’ όλα αδιάφθορος, να προασπίζεται το δημόσιο συμφέρον και να μην υποκύπτει σε πιέσεις των κατά τόπους ισχυρών οικονομικά παραγόντων.⁷

Για να πετύχει τον παραπάνω στόχο, ο αυτοκράτορας χρησιμοποιεί δύο ασφαλιστικές δικλίδες. Απαγορεύει ρητά με διάταγμα την απομάκρυνση του κυβερνήτη από την επαρχία του για διάστημα 50 ημερών μετά το πέρας της ετήσιας

¹ Nov, 103, σ. 496-497.

² Ο Ηρώδης έχτισε το 22 π.Χ. στη θέση “Πύργος Στράτωνος”, σύμφωνα με τον Ευσέβιο (*Εκκλ. Ιστορία*, 2.10.3), μία εκ θεμελίων νέα, λαμπρή πόλη προς τιμήν του Αυγούστου Οκταβιανού, την οποία ονόμασε “Caesarea Maritima”. Ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός, το 72 μ.Χ. περίπου, την μετέτρεψε σε ρωμαϊκή αποικία μετονομάζοντάς την σε “Colonia Prima Flavia Augusta Caesariensis”. Βλ. Keel, *Orte* (1), σ. 309, 314-315, Applebaum, *Israel*, σ. 23.

³ Nov, 103, σ. 496-497.

⁴ Ιεροκλής, σ. 41-42. Πβ. Di Segni, “Urban building”, σ. 318, σημ. 16, Tsafir, “Urbanism”, σ. 114, σημ. 126.

⁵ Nov, 103, σ. 498.15-18. Ο *άρχοντας* Στέφανος μνημονεύεται και σε πανηγυρικό λόγο που συνέθεσε ο Χορίκιος ο Γαζαίος (4, σ. 48-69). Για το Στέφανο, βλ. επίσης Jones, *Prosopography* (3), σ. 1184-1185.

⁶ Nov, 8, σ. 71-72, 75, 77. Το κείμενο του όρκου παραδίδεται στην ίδια *Νεαρά*, σ. 89-91.

⁷ Nov, 8, σ. 72.5-7: “Καθαράς γάρ απαιτούμεν είναι ταῖς ἐπιχωρίοις ἀρχαῖς τὰς χεῖρας, ἵνα τοὺς ἀρχομένους ἀζημίους τε καὶ εὐθηνουμένους φυλάξαιμεν”.

θητείας του. Στο χρονικό αυτό διάστημα οφείλει να παρευρίσκεται καθημερινά σε δημόσιους χώρους στην πρωτεύουσα της επαρχίας. Οποιοσδήποτε πολίτης θεωρεί τον εαυτό του αδικημένο από κάποια απόφαση του απερχόμενου *άρχοντα* έχει το δικαίωμα να κινηθεί δικαστικά εναντίον του. Αν πάλι ο τελευταίος φύγει από την επαρχία πριν εκπνεύσει η προθεσμία των 50 ημερών και βρεθεί ένοχος σε υποθέσεις διαφθοράς, οφείλει να αποζημιώσει τον ενάγοντα με το τετραπλάσιο της αξίας της ζημίας που υπέστη.¹ Στην έσχατη δε περίπτωση που ο *άρχοντας* εγκαταλείψει αναίτια την επαρχία του κατά το διάστημα της ετήσιας θητείας του, θεωρείται ένοχος εγκλήματος καθοσιώσεως και τιμωρείται με τη θανατική ποινή.²

Η δεύτερη ασφαλιστική δικλείδα του Ιουστινιανού είναι ότι τοποθετεί τον επίσκοπο της πόλης ως αντίβαρο στην εξουσία του *άρχοντα*. Αν κάποιος επαρχιώτης θεωρήσει τον εαυτό του αδικημένο από τις αποφάσεις του τελευταίου, μπορεί να προσφύγει για προστασία στον επίσκοπο. Εκείνος έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει θετικά ως διαιτητής της διαφοράς, ώστε να μην αναγκάζονται οι επαρχιώτες να προσφεύγουν στα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης, εγκαταλείποντας έτσι για μεγάλο χρονικό διάστημα την εργασία τους, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αναστάτωση στην οικονομική και κοινωνική ζωή της επαρχίας.³ Εναλλακτικά, ο επίσκοπος έχει τη δυνατότητα να στείλει έγγραφη αναφορά απευθείας στον αυτοκράτορα, όπου θα περιγράφει τις αυθαιρεσίες του *άρχοντα*. Αν αποδειχτούν οι κατηγορίες εναντίον του, τότε τον περιμένουν αυστηρές τιμωρίες. Ανάλογες όμως ποινές θα υποστεί και ο επίσκοπος, αν αποδειχτεί ότι συκοφάντησε τον κυβερνήτη της επαρχίας.⁴

Ο Ιουστινιανός καινοτομεί και στο ζήτημα της μισθοδοσίας του πολιτικού διοικητή. Υπήρχε η παλαιά συνήθεια, το λεγόμενο *suffragium*, σύμφωνα με την οποία ο υποψήφιος *άρχοντας* εξαγόραζε με μεγάλα χρηματικά ποσά το αξίωμά του.⁵ Αυτό δημιουργούσε σημαντικές στρεβλώσεις στη διάρκεια της θητείας του, αφού ήταν σχεδόν σίγουρο ότι θα προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί στο έπακρο την εξουσία του για να πλουτίσει, αδιαφορώντας για την, ως όφειλε, δίκαιη κατανομή και είσπραξη των φόρων και την ορθή απονομή της δικαιοσύνης. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Ιουστινιανός στη *Νεαρά* 8, η οποία εκδόθηκε το 535, ο *άρχοντας* θα προσπαθούσε να καρπωθεί ακόμη και το δεκαπλάσιο του ποσού του *suffragium* εις βάρος του δημόσιου ταμείου της επαρχίας του και των πολιτών της. Με τη νέα νομοθετική διάταξη, ο αυτοκράτορας απαγορεύει ρητά την εξαγορά των αξιωμάτων (τάς *ἀρχάς* ἀμίσθους παραλαμβάνοιεν) και ορίζει για τον πολιτικό διοικητή μόνο “σιτήσεις”, δηλαδή ετήσιο μισθό.⁶ Ενδεικτικό στοιχείο της μέριμνας της κεντρικής εξουσίας για τη χρηστή διοίκηση των επαρχιών αποτελεί η επικύρωση της *Νεαράς* του Ιουστινιανού από αντίστοιχα διατάγματα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Β' (569) και Τιβέριου (574).⁷

Η ιδανική, πάντως, εικόνα για τη χρηστή διοίκηση των επαρχιών, που προβάλλεται μέσα από τις διατάξεις του Ιουστινιανού, αμαυρώνεται από μία σύγχρονη του αυτοκράτορα πηγή, τον Προκόπιο. Στα *Ανέκδοτα* ο ιστορικός ψέγει τον Ιουστινιανό, επειδή στην πράξη αναίρεσε τη *Νεαρά* 8 το επόμενο μόλις έτος (536)

¹ Nov, 8, σ. 72-73 και *Jus Graeco-Romanum*, Nov, 9, σ. 20.

² Nov, 95, σ. 465.

³ Nov, 8, σ. 66.

⁴ Nov, 86, σ. 420-421.

⁵ Βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 279, 391-396.

⁶ Nov, 8, σ. 65-67. Πβ. Σιδέρις, *Οικονομικός βίος*, σ. 282.

⁷ *Jus Graeco-Romanum*, Nov, 5, σ. 11-13 και Nov, 9, σ. 19-21. Πβ. Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία*, σ. 266.

από τη δημοσίευσή της, επαναφέροντας δημοσίως την αρχή της εξαγοράς των αξιωμάτων: “τά τιμήματα τῶν ἀρχῶν οὐκ ἐν παραβύστῳ, ἀλλ’ ἐς τό δημόσιον τῆς ἀγορᾶς ἔπραττεν”. Οι νεοδιορισμένοι αξιωματούχοι, κατά τον Προκόπιο, επιδίδονταν κατόπιν σε πραγματική λεηλασία του δημόσιου και ιδιωτικού πλούτου: “οἱ δέ τὰς ἀρχὰς ὠνημένοι διώμοτοι μᾶλλον ἢ πρότερον πάντα ἐσύλων”.¹ Η συγκεκριμένη πολιτική του Ιουστινιανού, αν είναι αληθινή όσα παραθέτει ο Προκόπιος στα *Ανέκδοτα*, θα πρέπει να υπαγορεύτηκε από την ανάγκη του δημόσιου ταμείου για εξεύρεση περισσότερων εσόδων. Οι επιχειρήσεις των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων, αφενός στο ανατολικό μέτωπο εναντίον των Περσών και αφετέρου στη βόρεια Αφρική και την Ιταλία εναντίον των Βανδάλων και των Οστρογόθων, απαιτούσαν υπέρογκες δαπάνες, οι οποίες πίεζαν ασφυκτικά τα δημόσια οικονομικά. Ένα, επομένως, από τα μέτρα του Ιουστινιανού για την εξεύρεση πρόσθετων πόρων πιθανόν να ήταν και η επαναφορά του μέτρου της εξαγοράς των αξιωμάτων.

Σύμφωνα με τη *Νεαρά 103*, η αμοιβή του *ανθυπάτου* της Παλαιστίνης, του *παρέδρου* (assessor) και των υπολοίπων υπαλλήλων της επαρχιακής διοίκησης ορίστηκε σε 22 λίτρες χρυσού (1.584 νομίσματα) ετησίως. Απ’ αυτά, ο *ανθύπατος* κρατούσε για τον εαυτό του περίπου τα μισά, δηλαδή 10 λίτρες χρυσού (720 νομίσματα), ο *πάρεδρος*, δηλαδή ο άμεσος υφιστάμενός του, έπαιρνε δύο λίτρες χρυσού (144 νομίσματα) και τα υπόλοιπα μοιράζονταν στους υπαλλήλους της επαρχιακής διοίκησης. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Ιουστινιανός παραχώρησε μόνο στον *ανθύπατο* της Παλαιστίνης το δικαίωμα να ορίσει εκείνος τα ποσά της μισθοδοσίας των υπαλλήλων της διοίκησής του. Στη συνέχεια, με γραπτή του αναφορά ο *ανθύπατος* θα ενημέρωνε τον αυτοκράτορα, ο οποίος και θα επικύρωνε τη μισθολογική διεύθετηση.² Για τις υπόλοιπες ανατολικές επαρχίες, όμως, τα ποσά της μισθοδοσίας των αξιωματούχων και των υπαλλήλων της επαρχιακής διοίκησης ήταν συγκεκριμένα και ορίζονταν ρητά μέσα στις *Νεαρές*.³

Επιπλέον, ο Ιουστινιανός ρύθμιζε λεπτομερώς και το ύψος των ποσών, που παραδοσιακά λάμβαναν οι αξιωματούχοι της επαρχιακής διοίκησης για τη διεκπεραίωση των δικαστικών ή άλλων γραφειοκρατικών υποθέσεων των πολιτών. Αυτά τα δώρα ονομάζονταν *συνήθειαι* ή *σπόρτουλα* (sportulae).⁴ Έτσι, στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη* οι τρεις *χαρτουλάριοι* του *θείου κουβουκλίου* θα λάμβαναν ετησίως 8 νομίσματα, ο *πριμικήριος των νοταρίων* 24 νομίσματα, ο βοηθός του 3 νομίσματα και, τέλος, η *τάξις*, δηλαδή το υπόλοιπο προσωπικό της επαρχιακής διοίκησης, θα μοιράζονταν συνολικά 40 νομίσματα. Στην *Τρίτη Παλαιστίνη* οι αντίστοιχοι αξιωματούχοι θα λάμβαναν 8, 15, 3 και 36 νομίσματα αντίστοιχα.⁵ Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι οποιοσδήποτε επαρχιακός αξιωματούχος λάμβανε παράνομα περισσότερα από τα, δια νόμου, ορισθέντα “σπόρτουλα”, ο *άρχοντας* είχε την υποχρέωση να τον τιμωρήσει. Αν ο τελευταίος έδειχνε αμέλεια ή ολιγωρία στο σωφρονισμό του παραβάτη, τότε ο επίσκοπος της πόλης είχε το δικαίωμα να στείλει έγγραφη αναφορά στον αυτοκράτορα, για να επιβάλει εκείνος τις προβλεπόμενες ποινές, τόσο στον πολιτικό διοικητή της επαρχίας για παράβαση καθήκοντος, όσο και

¹ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 21.16-19.

² Nov, 103, σ. 496.10-11, 497.32-498.8. Πβ. Holum, “Inscriptions”, σ. 344.

³ Nov, 8, 24-31, 102. Πβ. Hendy, *Studies*, σ. 178-179.

⁴ Ιωάννης Λυδός, *De magistratibus*, 3.59. Πβ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 496-499, Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία*, σ. 259, Θεοχάρης, *Οικονομική Ιστορία*, σ. 212.

⁵ Nov, 8, σ. 81-82, 86-87. Για τους *χαρτουλάριους* του *θείου κουβουκλίου* και τον *πριμικήριο* των *νοταρίων*, βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 337, 368, 450, 589, Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα*, σ. 75, 168-169.

στους υφισταμένους του για την παράβαση του νόμου.¹ Πάντως, οι διατάξεις της *Νεαράς 8*, που επιμένουν λεπτομερώς στο σωφρονισμό του παραβάτη, αλλά και οι φιλολογικές πηγές, μαρτυρούν ότι η διαφθορά των υπαλλήλων ήταν μάλλον διαδεδομένη και ότι η αυτοκρατορική νομοθεσία αδυνατούσε να θεραπεύσει ριζικά το πρόβλημα.²

Μία σειρά νομοθετικών διαταγμάτων του Ιουστινιανού, που εκδόθηκαν κατά τα έτη 535-536, αποτέλεσαν μεταρρυθμιστική τομή στη διοίκηση πολλών επαρχιών της *υπαρχίας* Ανατολής. Σε κάποιες επαρχίες, της Μικράς Ασίας κυρίως, συνενώθηκαν σε ένα πρόσωπο η πολιτική και η στρατιωτική εξουσία. Πρώτιστος στόχος του αυτοκράτορα ήταν να εξαλείψει τις συχνές διαμάχες μεταξύ της πολιτικής και της στρατιωτικής διοικήσεως της επαρχίας.³ Δευτερεύων, αλλά όχι ήσσονος σημασίας, στόχος ήταν η ταχύτερη αντιμετώπιση εσωτερικών ταραχών και των ληστειών, καθώς και η πάταξη της διαφθοράς των κατά τόπους οικονομικά ισχυρών. Τα διατάγματα του Ιουστινιανού ρύθμιζαν τις αυξημένες πλέον, πολιτικές και στρατιωτικές, αρμοδιότητες του *πραίτορα* της Πισιδίας,⁴ της Λυκαονίας,⁵ της Θράκης,⁶ της Παφλαγονίας,⁷ του *κόμητα* της Ισαυρίας,⁸ της Τρίτης Αρμενίας,⁹ της Φρυγίας Πακατιανής,¹⁰ της Πρώτης Γαλατίας,¹¹ του *μοδεράτορα* του Ελενοπόντου,¹² και του *ανθυπάτου* της Καππαδοκίας.¹³

Στην Παλαιστίνη, όμως, ο Ιουστινιανός συνεχίζει την πάγια πολιτική των αυτοκρατόρων από το Μέγα Κωνσταντίνο και εντεύθεν του διαχωρισμού της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία σε επίπεδο επαρχιακής διοίκησης: “ἔσονται δέ διακεκριμένοι τοῖς ὅλοις ὁ τε περιβλεπτος τῶν τόπων δούξ καὶ ὁ τὴν ἀνθύπατον ἔχων ἀρχὴν”.¹⁴ Ἔτσι, στο στρατιωτικό διοικητή της επαρχίας, τον *περίβλεπτο δούκα* της Παλαιστίνης, απαγορεύεται ρητά να επεμβαίνει σε υποθέσεις της πολιτικής διοίκησης, όπως είναι η συλλογή των φόρων, η απονομή της δικαιοσύνης και η διατήρηση της δημόσιας τάξης στην επαρχία.¹⁵

Στην αποκλειστική ευθύνη και αρμοδιότητα του *ανθυπάτου* της Παλαιστίνης υπαγόταν το μείζον θέμα της συλλογής των φόρων της επαρχίας. Στα καθήκοντά του εξάλλου εντασσόταν και ο αυστηρός έλεγχος των φαινομένων διαφθοράς της υπαλληλικής γραφειοκρατίας. Ο *ανθύπατος* έπρεπε να μεριμνά, ώστε

¹ Nov, 86, σ. 422-423.

² Ιωάννης Λυδός, *De magistratibus*, 3.24, 3.27. Πβ. Mango, *Βυζάντιο*, σ. 54.

³ Nov, 24, σ. 189: “... ἀεὶ μὲν πρὸς ἀλλήλους φιλονικούντες, ἀεὶ δὲ μαχόμενοι, ...”, Nov, 26, σ. 203: “... ὁμονοοῦσι δὲ οὐδέποτε πρὸς ἀλλήλους, ..., οἱ δὲ μίαν ἔχουσι διηνεκὴ τε καὶ ἀτελεύτητον πρᾶξιν τό φιλονικεῖν πρὸς ἀλλήλους ἀθάνατα”.

⁴ Nov, 24, σ. 189-195.

⁵ Nov, 25, σ. 195-202.

⁶ Nov, 26, σ. 203-209.

⁷ Nov, 29, σ. 218-223.

⁸ Nov, 27, σ. 209-211.

⁹ Nov, 31, σ. 238.

¹⁰ Nov, 8, σ. 67.

¹¹ Nov, 8, σ. 68.

¹² Nov, 28, σ. 212-218.

¹³ Nov, 30, σ. 223-235.

¹⁴ Nov, 103, σ. 499.7-9. Πβ. Liebeschutz, “Government”, σ. 457, Mayerson, “Novel 103”, σ. 70, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 40.

¹⁵ Πριν από τη διοικητική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού στα τέλη του 3^{ου} αιώνα, οι διοικητές των επαρχιών ήταν συνήθως στρατιωτικοί αξιωματούχοι (διοικητές λεγεώνων), ενώ την ευθύνη της συλλογής των φόρων την είχε ο *προκουράτωρ*. Βλ. Liebeschutz, “Government”, σ. 459, Barnes, *Constantine*, σ. 9.

οι υπάλληλοι της επαρχιακής διοίκησης να παραμένουν νομοταγείς και ακριβοδίκαιοι στη διαδικασία συλλογής των φόρων. Γι' αυτό και ο Ιουστινιανός αποφάσισε να αυξήσει τον ετήσιο μισθό τους, ώστε να μην υποκύπτουν σε πιέσεις των οικονομικά ισχυρών.¹

Ο *ανθύπατος* είχε αναλάβει ακόμη την αποκλειστική ευθύνη της τήρησης της δημόσιας τάξης, όχι μόνο στη δική του επαρχία, αλλά και στη *Δεύτερη Παλαιστίνη*.² Οφείλε να μεριμνά, ώστε οι πολίτες, και στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο χώρα, να ζουν σε καθεστώς πλήρους ασφάλειας.

Η αδυναμία της πολιτικής εξουσίας στην Παλαιστίνη να δράσει γρήγορα και αποφασιστικά σε περιόδους κρίσης πριν τη βασιλεία του Ιουστινιανού, διαφαίνεται στις πηγές. Στη *Νεαρά 103* ο Ιουστινιανός αναφέρεται αόριστα σε ταραχές και στάσεις που είχαν διασαλεύσει στο παρελθόν την εσωτερική ασφάλεια στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*. Πιθανολογούμε ότι ο αυτοκράτορας είχε υπόψη του τις εξεγέρσεις των Ιουδαίων και των Σαμαρειτών του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα. Θεωρούμε όμως ότι τον ανησύχησε ιδιαίτερα η επανάσταση των τελευταίων το 529. Ο κυβερνήτης της *Δεύτερης Παλαιστίνης* Βάσσος, μη έχοντας υπό την εξουσία του στρατιωτικές δυνάμεις, ήταν ανήμπορος να προτάξει, υποτυπώδη έστω, αντίσταση στις ισχυρές δυνάμεις των επαναστατών, οι οποίοι προέβαιναν ανενόχλητοι σε καταστροφές και λεηλασίες.³ Τη λύση, τελικά, έδωσαν οι ενωμένες δυνάμεις του *δούκα* της Παλαιστίνης και του Γασσανίδη *φυλάρχου* Αρέθα, που κατέπνιξαν στο αίμα την επανάσταση.

Κατανοώντας ο Ιουστινιανός τη συγκεκριμένη αδυναμία της πολιτικής διοίκησης στην Παλαιστίνη, προχώρησε στην αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου του κυβερνήτη της *Πρώτης Παλαιστίνης*, ο οποίος θα προϊστάτο των άλλων δύο κυβερνητών των αντίστοιχων επαρχιών της Παλαιστίνης.⁴ Στον *ανθύπατο* δόθηκε, για πρώτη φορά, στρατιωτική φρουρά. Οι στρατιώτες αυτοί, όπως ρητά αναφέρεται στη *Νεαρά*, υπάγονταν πλέον στην αποκλειστική εξουσία του *ανθυπάτου* και όχι του *δούκα* Παλαιστίνης, ο οποίος διοικούσε όλες τις υπόλοιπες στρατιωτικές μονάδες της επαρχίας του, δηλαδή τις μονάδες των λιμιτανέων, των “στρατιωτών” και των Αράβων φοιδεράτων. Οι άνδρες της φρουράς, που λειτουργούσαν εν είδει αστυνομικής δύναμης, περιφρουρούσαν τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, προστάτευαν τα μέλη της επαρχιακής διοίκησης και επέβλεπαν την απρόσκοπτη είσπραξη των φόρων υπό τις εντολές του *ανθυπάτου*. Πέραν των άλλων καθηκόντων της, η φρουρά είχε να επιτελέσει μία ακόμη αποστολή. Αν εκδηλωνόταν κάποια επαναστατική κίνηση στην επαρχία, οφείλε να παρενοχλεί δυναμικά τους εξεγερμένους, ώστε αυτοί να περιορίσουν στο ελάχιστο δυνατό τις καταστροφές δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας.⁵ Εντέλει, η άφιξη στην περιοχή στρατιωτικών δυνάμεων υπό τις εντολές του *δούκα*, ο οποίος είχε την έδρα του στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, σηματοδοτούσε την παύση των ταραχών και την αποκατάσταση της έννομης τάξης.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, αν τα νέα αυτά μέτρα πέτυχαν το στόχο του νομοθέτη. Δυστυχώς, αυτό δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια μέσα από τις πηγές. Εμμέσως, όμως, μπορούμε να συμπεράνουμε την επιτυχή αναβαθμισμένη λειτουργία της επαρχιακής διοίκησης στην Παλαιστίνη, από τη στιγμή που επί δύο

¹ Nov, 103, σ. 498.1-8.

² Nov, 103, σ. 498.18-27: “μάλιστα δέ πάντων φροντιεί τῆς τῶν πόλεων εὐταξίας, καί τοῦ μηδένα εἶναι ταῖς πόλεσι δημοτικόν θόρυβον. ... καί κατά τήν δευτέραν ἐπιφοιτᾶν Παλαιστίνην ...”.

³ Για το Βάσσο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 177.

⁴ Βλ. Lounghis, *Regesten*, αρ. 1116, σ. 279, Maas, “Justinianic reform legislation”, σ. 23.

⁵ Nov, 103, σ. 498-499.

δεκαετίες από την εφαρμογή της *Νεαράς 103* και έως το 556, όταν ξέσπασαν σοβαρές ταραχές στην Καισάρεια, η Παλαιστίνη δεν κινδύνεψε από εσωτερικές στάσεις. Εξάλλου, στη *Νεαρά 129* ο νομοθέτης αναφέρεται ρητά στη μεταμέλεια των Σαμαρειτών και την απόφασή τους να διάγουν πλέον ζωή ειρηνική, χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια ασφάλεια της επαρχίας. Εγγυητής μάλιστα υπέρ των Σαμαρειτών σπεύδει να παρουσιασθεί ο μητροπολίτης Καισαρείας Σέργιος, ένας εκπρόσωπος της Εκκλησίας, με την οποία οι Σαμαρείτες είχαν συγκρουστεί σφοδρά στο παρελθόν.¹ Το γεγονός, από μόνο του, είναι ενδεικτικό του κλίματος εσωτερικής ασφάλειας που διέπει την Παλαιστίνη από το 530, όταν κατεστάλη η επανάσταση των Σαμαρειτών, έως το 551 τουλάχιστον, έτος δημοσίευσης της *Νεαράς 129*.

Ένα άλλο σημαντικό καθήκον του πολιτικού διοικητή της επαρχίας ήταν η ανακαίνιση ή η συντήρηση των παλαιών και η κατασκευή νέων δημοσίων έργων, στα αστικά κέντρα κυρίως. Μια σειρά αυτοκρατορικών νόμων του 4^{ου} αιώνα, από το Μέγα Κωνσταντίνο έως και το Θεοδοσίο Α', δίνει πάντως προτεραιότητα στην ανακαίνιση των παλαιών δημοσίων κτιρίων ή στο τελείωμα όσων βρίσκονταν ακόμη στο στάδιο της ολοκλήρωσής τους.² Ο Κωνστάντιος Β' το 349 εξέδωσε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο ο προϋπολογισμός των εργασιών για την κατασκευή νέων δημοσίων κτιρίων έπρεπε υποχρεωτικά να εγκριθεί από την αυτοκρατορική αρχή.³ Φαίνεται δηλαδή ότι η κεντρική εξουσία κατέβαλλε προσπάθειες να αποτρέψει τους επαρχιακούς διοικητές από τη χρηματοδότηση νέων δημοσίων έργων πριν την αποπεράτωση των ήδη υφισταμένων.

Η χρηματοδότηση των εργασιών γινόταν από το δημόσιο ταμείο,⁴ από λάφυρα πολέμου,⁵ κυρίως όμως από τους πόρους των τοπικών κοινοτήτων υπό την επίβλεψη του *πατρός της πόλεως* (*pater civitatis*).⁶ Η αυτοκρατορική νομοθεσία προνόησε, ώστε να υπάρχουν διαθέσιμοι πόροι για τις εργασίες συντήρησης των δημοσίων κτιρίων. Για το σκοπό αυτό, διάταξη νόμου στο *Θεοδοσιανό Κώδικα* επέβαλε τη διάθεση του 1/3 των εσόδων της τοπικής κοινότητας, τα οποία προέρχονταν από τη μίσθωση και χρήση των κοινοτικών αγροκτημάτων.⁷ Επίσης, σε τρεις *Νεαρές* του Ιουστινιανού σημειώνεται ότι, για την κατασκευή οδών, γεφυρών, υδραγωγείων, λιμένων ή τειχών, ο *άρχων* οφείλει να δαπανά χρήματα από τους κοινοτικούς πόρους.⁸

Επιπλέον, το 398 καθορίστηκε δια νόμου χρηματική ποινή ύψους τριών λίτρων χρυσού (216 νομίσματα) σε κάθε βουλευτή, ο οποίος αδιαφορούσε ή αμελούσε να συνεισφέρει στη συντήρηση των δημοσίων κτιρίων.⁹ Ο νόμος, προφανώς, είχε ως στόχο να εξαναγκάσει τους βουλευτές να διαθέτουν εξ ιδίων

¹ Nov, 129, σ. 647-648.

² ThC, 15.1.2-3, 15.1.11, 15.1.14-17, 15.1.19-21, 15.1.29.

³ ThC, 15.6.

⁴ ThC, 15.1.35, 37.

⁵ Ο Προκόπιος (*Υπέρ πολέμων*, 4.20.28-29) αναφέρει ότι ο στρατηγός Σολόμων, στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, χρηματοδότησε την κατασκευή οχυρών στη βόρεια Αφρική από τα λάφυρα κατάκτησης του Βανδαλικού βασιλείου.

⁶ Για τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες του *πατρός της πόλεως*, βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 726, 755.

⁷ ThC, 15.1.32-33.

⁸ Nov, 17.4.1, σ. 120: "... καί τῶν ἔργων τῶν πόλεων ἐπιμελήσῃ, παρασκευάζων ἐκ τῶν πολιτικῶν χρημάτων αὐτοὺς ἅτε πατέρας τὰ ἀναγκαιότατα τῶν ἔργων ποιεῖν καί γεφυρῶν ὁμοίως καί ὁδῶν καί λιμένων ... καί τειχῶν ἐπιμελεῖσθαι", Nov, 26.4, σ. 207: "ἐκ τῶν πολιτικῶν πόρων ἐπανορθωθῆναι παρασκευαζέτω", Nov, 30.8, σ. 231: "δαπανᾶσθαι καί τὰ ταμειακά καί πολιτικά".

⁹ ThC, 15.1.37.

κεφάλαια για τον καλλωπισμό των πόλεων τους. Στο προοίμιο όμως της *Νεαράς* 38, που εκδόθηκε το 536, ο Ιουστινιανός παραδέχεται ότι ο θεσμός των βουλευτών, σημαντικό έργο των οποίων ήταν η συντήρηση των τειχών, των υδραγωγείων και γενικότερα ο καλλωπισμός των πόλεων, έχει στην πράξη καταρρεύσει. Ο αυτοκράτορας δηλώνει ότι τα βουλευτήρια που λειτουργούν στις ανατολικές επαρχίες είναι πλέον ελάχιστα, ενώ η οικονομική επιφάνεια των βουλευτών είναι μικρή, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά τα “λειτουργήματα” της πόλης.

B. Οικονομική οργάνωση

Η οικονομία της βυζαντινής Παλαιστίνης οφείλει την ανάπτυξή της σε μια σειρά από παράγοντες. Οι νέες μέθοδοι υδροδότησης των καλλιεργειών, κυρίως στην περιοχή της ερήμου Νεγκέβ, επέτρεψαν τη σημαντική αύξηση της αγροτικής παραγωγής, με αποτέλεσμα την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των αγροτικών πληθυσμών της επαρχίας. Η επέκταση των εμπορικών δικτύων στις εγχώριες αγορές της Παλαιστίνης και η αύξηση των εξαγωγών των αγροτικών και βιοτεχνικών της προϊόντων σε όλη τη Μεσόγειο έδωσαν ισχυρή ώθηση στην οικονομία της. Τέλος, η αθρόα προσέλευση προσκυνητών από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας, οι αναρίθμητες δωρεές αυτοκρατόρων, πλουσίων πατρώνων και απλών ανθρώπων στους Αγίους Τόπους και μια σειρά σημαντικών δημοσίων έργων, που κατασκευάστηκαν από τον 4^ο έως τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, ωφέλησαν τα μέγιστα την αστική οικονομία της περιοχής.¹

B1. Αστική οικονομία

1. Αυτοκρατορικές και άλλες χορηγίες

Η οικονομία της Παλαιστίνης σημείωσε αξιοσημείωτη ανάπτυξη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου έως και τον Ιουστινιανό. Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή είναι η αθρόα εισαγωγή κεφαλαίων στην περιοχή υπό τη μορφή γενναιόδωρων χορηγιών αυτοκρατόρων και πλούσιων πατρώνων.

Η αποκάλυψη των τόπων της Γέννησης και του Πάθους του Χριστού από την Αυγούστα Ελένη στη Βηθλεέμ και την Ιερουσαλήμ αντίστοιχα αποτέλεσε τον καταλύτη για τη μετατροπή της Παλαιστίνης στους χριστιανικούς Αγίους Τόπους. Η ανάδειξη των Αγίων Τόπων στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 4^{ου} αιώνα έδωσε το έναυσμα για σημαντικές αυτοκρατορικές χορηγίες στην Παλαιστίνη. Σημαντικά κεφάλαια διατέθηκαν από το δημόσιο ταμείο για την κατασκευή, διακόσμηση ή ανακαίνιση ναών, μονών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων από τον 4^ο έως και τον 6^ο αιώνα.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος θεμελίωσε και διακόσμησε πλουσιοπάροχα λαμπρές βασιλικές: το τεράστιο συγκρότημα του ναού της Ανάστασης, που περιλάμβανε τη βασιλική του “Μαρτυρίου” και τη ροτόντα της Ανάστασης.² τη

¹ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 126, Morrison - Sodini, “Ο έκτος αιώνας”, σ. 307-310.

² Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.34-39, Itinera (1), σ. 23 και (5), σ. 153, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 16, 98-99. Πβ. Geva, “Jerusalem”, σ. 779-781, Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 39-46, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 131-133, Odahl, *Constantine*, σ. 212-217, Bowder, *Constantine*, σ. 62, Rubin, “Holy Sepulchre”, σ. 80-82, σ. 100 και σημ. 3, Tsafirir, “Ecclesiastical Architecture”, σ.

βασιλική του Ελαιώνα στον τόπο της Ανάληψης, στο Όρος των Ελαιών¹ στη Βηθλεέμ τη βασιλική της Γέννησης, η οποία συνδεόταν με οκταγωνικό “μαρτύριο” πάνω από το Σπήλαιο² τη βασιλική στη Δρυ της Μαμβρή, έξω από τη Χεβρώνα, όπου κατά την παράδοση έλαβε χώρα η φιλοξενία των τριών αγγέλων από τον πατριάρχη Αβραάμ.³ Οι πηγές παραθέτουν πλήθος στοιχείων για τον πλούτο αυτών των καθιδρυμάτων. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα ασημένια κιονόκρανα στη βασιλική του “Μαρτυρίου” και τα επιχρυσωμένα ξύλινα φατνώματα της οροφής της.⁴ Πέρα από αυτά, ο Κωνσταντίνος δώρισε στους ανωτέρω ναούς και πληθώρα χρυσών λειτουργικών σκευών, πολύτιμων υφασμάτων και άλλων βαρύτιμων αντικειμένων.⁵ Στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα, η Ποιμενία, μέλος του αυτοκρατορικού οίκου του Θεοδοσίου Α', έχτισε άλλο ναό της Ανάληψης, υπό μορφή ροτόντας, ακριβώς στην κορυφή του Όρους των Ελαιών. Για να ξεχωρίζουν μεταξύ τους οι δύο ναοί της Ανάληψης, αυτός της Ελένης ονομάστηκε η “Εκκλησία του Ελαιώνα”⁶ και της Ποιμενίας “Ίμβομον”⁷. Τέλος, ο Θεοδόσιος Β' απέστειλε το 421 στον επίσκοπο Ιεροσολύμων χρηματική δωρεά για τους φτωχούς της πόλης, καθώς και ένα μεγάλο χρυσό σταυρό στολισμένο με πολύτιμες πέτρες, για να τοποθετηθεί στο Γολγοθά.⁸

Όλα αυτά όμως μας δίνουν μια αποσπασματική εικόνα μόνο και όχι τα ακριβή οικονομικά μεγέθη για το ύψος των αυτοκρατορικών επιχορηγήσεων στην Παλαιστίνη τον 4^ο και τις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε έμμεσα ένα άλλο οικονομικό στοιχείο ως μέτρο σύγκρισης. Σύμφωνα με το *Βίο του αγίου Πορφυρίου*, η Αυγούστα Ευδοξία χρηματοδότησε την πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αιώνα την ανέγερση μιας λαμπρής εκκλησίας στη Γάζα, η

10-11, Finegan, *Archeology*, σ. 165, Patrich, “Holy Sepulchre”, σ. 106-112, Engemann, “Pilger”, σ. 29-31.

¹ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.41.1-43.3, Σωζομενός, 2.2.1, Σωκράτης, 1.17.51, Θεοφάνης, 26.22. Πβ. Bloedhorn, “Die Eleona und das Imbomon”, σ. 568-569, Tsafirir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 7-8, Finegan, *Archeology*, σ. 96-97.

² Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.41.1-43.2, Itinera (1), σ. 25, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 19, Σωζομενός, 2.2.1, Σωκράτης, 1.17.51, Θεοφάνης, 26.22. Πβ. Bowder, *Constantine*, σ. 63, Odahl, *Constantine*, σ. 217, Tsafirir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 8-10, Finegan, *Archeology*, σ. 20-22, Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 46-49, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 133.

³ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.51-53, Itinera (1), σ. 25, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 19, Σωζομενός, 2.4-8, Σωκράτης, 1.18.22-27.

⁴ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.36.2, 3.38, Itinera (5), σ. 172, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 96.

⁵ Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατήχησις*, PG 33, 841C-844A, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 88.7-9.

⁶ Το πιθανότερο είναι ότι η ονομασία “Εκκλησία του Ελαιώνα” προήλθε από συγκεκριμένο χωρίο των *Πράξεων των Αποστόλων* (1.12), όπου αναφέρεται ότι, αμέσως μετά το γεγονός της Ανάληψης, οι Απόστολοι επέστρεψαν στην Ιερουσαλήμ “ἀπό ὄρους τοῦ καλουμένου ἐλαιῶνος”. Βλ. επίσης, Itinera (2), σ. 77, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 58: “ἐν Ἐλαιῶνι, ἦτοι ἐν τῇ ἐπί τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν Ἐκκλησίᾳ”. Πβ. Odahl, *Constantine*, σ. 217-218.

⁷ Η λατινική λέξη Ίμβομον προήλθε από την ελληνική φράση “ἐν βωμῶ” (Itinera (2), 36.1, σ. 86, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 70). Ο αρχαιολόγος V. Corbo πραγματοποίησε, μεταξύ των ετών 1959 και 1964, ανασκαφές στην τοποθεσία αποκαλύπτοντας υπολείμματα κυκλικής κατασκευής, βάσει των οποίων υπολόγισε ότι ο ναός εξωτερικά είχε διάμετρο 37 μέτρα και εσωτερικά 26,5 μέτρα. Οι δύο ναοί της Ανάληψης, του “Ελαιώνα” και το “Ίμβομον”, που βρίσκονταν σε απόσταση μόλις 70-75 μέτρα μακριά ο ένας από τον άλλο, είναι πολύ πιθανό ότι δημιουργούσαν στους προσκυνητές την εντύπωση μιας αδιάσπαστης οργανικής ενότητας. Βλ. Finegan, *Archeology*, σ. 98, Maraval, “Christian Pilgrimage”, σ. 67, Bloedhorn, “Die Eleona und das Imbomon”, σ. 569-571, Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 49-53.

⁸ Θεοφάνης, 86.26-29. Στο *οδοιπορικό* του αρχιδιάκονου Θεοδοσίου (Itinera (5), σ. 153-154, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 98) επιβεβαιώνεται η ύπαρξη του βαρύτιμου σταυρού στο Γολγοθά. Πβ. Holum, “Pulcheria's Crusade”, σ. 163-164, Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 103, 108-109.

οποία, όταν αποπερατώθηκε, ονομάστηκε “Ευδοξιανή”. Το ύψος της αυτοκρατορικής επιχορήγησης ανήλθε στις 220 λίτρες χρυσού, δηλαδή 15.840 χρυσά νομίσματα.¹

Το μεγαλόπνοο οικοδομικό πρόγραμμα του Κωνσταντίνου στους Αγίους Τόπους μεταμόρφωσε σταδιακά την ασήμαντη, έως τότε, Αιλία Καπιτωλίνα στο μεγαλύτερο προσκυνηματικό κέντρο του χριστιανικού κόσμου. Οι περισσότεροι προσκυνητές, που κατέφθαναν στους Αγίους Τόπους, έμεναν εκεί για συγκεκριμένο, περιορισμένο χρονικό διάστημα και επέστρεφαν κατόπιν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Άλλοι όμως πήραν την απόφαση να εγκατασταθούν μόνιμα στην Παλαιστίνη. Η επιλογή όλων αυτών των ανθρώπων, να μείνουν μόνιμα ή προσωρινά στους Αγίους Τόπους, έφερε έναν οικοδομικό οργανισμό στην περιοχή με την κατασκευή πολλών μοναστηριών και ξενώνων. Η ανέγερση των πολυτελώς διακοσμημένων κωνσταντίνειων βασιλικών έδωσε εργασία σε ποικίλο πλήθος από επιχώριους και εισαγόμενους από άλλες επαρχίες, και κυρίως την Κωνσταντινούπολη, ειδικευμένους τεχνίτες, όπως λατόμους, λιθοξόους, χτίστες, μαρμαροτεχνίτες, ξυλουργούς, ψηφιδοποιούς και ψηφοθέτες, χρυσοχόους, αργυροχόους και μεταλλουργούς.² Η αυξημένη κυκλοφορία νομισμάτων, χάρη στις αμοιβές των εργαζομένων στα αυτοκρατορικά εργοτάξια, ενίσχυσε και τόνωσε τις τοπικές αγορές της επαρχίας, διευρύνοντας ταυτόχρονα τον κύκλο εργασιών του κλάδου των εμπορών και των βιοτεχνών. Επομένως, οι τοπικές κοινωνίες, στην Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ κυρίως, θα πρέπει να ωφελήθηκαν τα μέγιστα από την αυτοκρατορική πολιτική της ανοικοδόμησης χριστιανικών ναών.

Οι δωρεές πλουσίων πατρώνων αποτελούν το δεύτερο παράγοντα της εισροής κεφαλαίων και, συνακόλουθα, της οικονομικής ανάπτυξης στους Αγίους Τόπους. Από το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, κυρίως όμως το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, πολλοί πλούσιοι αριστοκράτες εγκατέλειψαν τις επισφαλείς δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, που δοκιμάζονταν από τις βαρβαρικές εισβολές των Βησιγόθων και των Βανδάλων, και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην, ασφαλή τότε, Παλαιστίνη.³ Γνωρίζουμε τα ονόματα αρκετών Ρωμαίων αριστοκρατών, όπως της Μελάνης της Πρεσβυτέρας,⁴ της Μελάνης της Νεοτέρας και του συζύγου της Πινιανού,⁵ της Παύλας με την κόρη της Ευστόχιον,⁶ οι οποίοι ρευστοποίησαν σημαντικό μέρος της τεράστιας ακίνητης περιουσίας τους στη Δύση, για να χρηματοδοτήσουν στους Αγίους Τόπους την ίδρυση ανδρικών και γυναικείων μοναστηριών και κοινωφελών ιδρυμάτων. Η Μελάνη η Πρεσβυτέρα, της οποίας η περιουσία ανερχόταν στο ύψος των 250.000 χρυσών νομισμάτων, δώρισε σε μία μόνο περίπτωση 15.000 χρυσά νομίσματα υπέρ κοινωφελούς έργου στην Παλαιστίνη.⁷

¹ Βίος αγίου Πορφυρίου, 53-54.

² Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.32. Πβ. Wilken, *The Land called Holy*, σ. 180, Weitzmann, “Palestine”, σ. 33.

³ Η πτώση της Ρώμης στα χέρια των Βησιγόθων του Αλάριχου το 410 δημιούργησε ένα κύμα προσφύγων, πολλοί εκ των οποίων επέλεξαν να εγκατασταθούν στους ασφαλείς από βαρβαρικές επιδρομές Αγίους Τόπους, όπως μας πληροφορεί ο Ιερώνυμος (*Σχόλια στον Ιεζεκιήλ*, Προοίμια Βιβλίων 3 και 7).

⁴ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 4. Πβ. Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 14. Για τη Μελάνη την Πρεσβυτέρα, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 592-593.

⁵ Σύμφωνα με το *Βίο της οσίας Μελάνης* (15, σ. 156), η Μελάνη και ο σύζυγός της Πινιανός, πριν αναχωρήσουν μόνιμα για την Παλαιστίνη, είχαν ένα ετήσιο εισόδημα ύψους 120.000 χρυσών νομισμάτων, το οποίο προέρχονταν από την εκμετάλλευση των τεράστιων σε έκταση κτημάτων τους σε Ισπανία, Βόρεια Αφρική, Ιταλία, Σικελία και Βρετανία. Πβ. Hendy, “Economy”, σ. 11. Για τη Μελάνη τη Νεοτέρα, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 593.

⁶ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108. Για την Παύλα, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 674-675.

⁷ Βλ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 43-44.

Σ' αυτούς τους πλούσιους πάτρωνες από τη Δύση πρέπει να προσθέσουμε και ορισμένους αξιωματούχους της Αυλής στην Κωνσταντινούπολη. Από τη στιγμή που έπεσαν σε δυσμένεια, οι ίδιοι ή τα μέλη των οικογενειών τους κατέφυγαν για ασφάλεια στους Αγίους Τόπους. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις της συζύγου και της κόρης του *επάρχου πραιτωρίου* της Ανατολής Ρουφίνου,¹ του *επάρχου πραιτωρίου* της Ανατολής Θεόδοτου,² του Φωτίου, στενού συγγενούς του στρατηγού Βελισάριου,³ της Αναστασίας, συζύγου του Πομπηίου, ανιψιού του αυτοκράτορα Αναστασίου.⁴ Οι πηγές μάς δίνουν μια αμυδρή μόνο εικόνα των ποσών, τα οποία διέθεσαν εκεί οι πλούσιοι αυτοί ιδιώτες. Ο *Βίος του αγίου Πορφυρίου* παραδίδει πως ο Πορφύριος, από την πώληση της πατρικής του περιουσίας στη Θεσσαλονίκη, έφερε μαζί του στη Γάζα 4.400 χρυσά νομίσματα.⁵

Παράλληλα, υπήρχαν αυλικόι και επαρχιακοί αξιωματούχοι, που διέθεσαν κεφάλαια για την ανέγερση ή διακόσμηση μικρών ναών και κοινωφελών ιδρυμάτων. Ο *δούκας* της Παλαιστίνης Κυντιανός τον 4^ο αιώνα επιμελήθηκε την ανέγερση ενός “πανδοχείου” στην περιφέρεια της Ελευθερόπολης, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή: “Ἐπί Φλ(αουίου) Κυντιανοῦ τοῦ λαμπρο(στάτου) κόμ(ητος) καί δουκός τό ἀπαντητήρι(ον) ἐκ θεμελίων ἐκτίσθη”.⁶ Από άλλη επιγραφή, γνωρίζουμε ότι ο αρχίατρος της Αυλής Στέφανος πρόσφερε χρήματα για την ανοικοδόμηση ενός εκκλησιαστικού καθιδρύματος στη Μπεερσεβά: “† Κ(αί) τοῦτο τό νέον ἔργον γέγονεν ἐκ τῆς αὐτῆς φιλοτιμίας Στεφάνου τοῦ σοφοτάτου κ(αί) ἐνδοξ(οτάτου) ἀρχιάτρου τοῦ θείου παλατίου †”.⁷

Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου η συνδυασμένη χορηγία επισκόπων και επαρχιακών αξιωματούχων συνέβαλε στην ανοικοδόμηση ή διακόσμηση ναών. Η γενναιόδωρη προσφορά τους διαφαίνεται σε τέσσερις επιγραφές: στη μονή της Κυρά Μαρίας στη Σκυθόπολη,⁸ στο ναό της Αγίας Θέκλας στην Ελενόπολη της Γαλιλαίας,⁹ Γαλιλαίας,⁹ στη βασιλική της Διοκαισάρειας¹⁰ και στη λεγόμενη “Βόρεια Εκκλησία” στη Σοβείλη

¹ Ζώσιμος, 5.8.2. Για το Ρουφίνο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 778-781.

² Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 9.37-42. Για το Θεόδοτο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1301.

³ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 3.22-30. Για το Φώτιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1037-1039.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 145.8-10. Για την Αναστασία, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 76-77.

⁵ Βίος αγίου Πορφυρίου, 6.

⁶ Di Segni, “Urban building”, σ. 321. Για το ἀπαντητήριον (=πανδοχείον), βλ. Liddell-Scott, *Συμπλήρωμα*, λήμ. “ἀπαντητήριον”, σ. 35. Το “πανδοχείον” ήταν πολυτελές σχετικά οίκημα, όπου κατέλυαν διερχόμενοι επαρχιακοί αξιωματούχοι και πλούσιοι προσκυνητές. Αντίθετα, το “ξενοδοχείον” ήταν ταπεινό κτίσμα, όπου ο φτωχός ταξιδιώτης έβρισκε κατάλυμα και λιτή τροφή. Βλ. Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία*, σ. 400 και σημ. 3, σ. 401 και σημ. 2. Για το δούκα Κυντιανό δε διαθέτουμε περισσότερα προσωπογραφικά δεδομένα.

⁷ Abel, “Épigraphie”, αρ. 2, σ. 104-105, Di Segni, “Urban building”, σ. 331.

⁸ Di Segni, “Urban building”, σ. 313: “Προ(σοφορά) ὑπέρ (μν)ήμης κ(αί) τελ(ε)ίας ἐν Χ(ριστ)ῶ ἀναπαύσεως Ζωσίμου ἰλλουστρίου κ(αί) σωτηρίας κ(αί) ἀντιλήψεως Ἰωάννου ἐνδοξ(οτάτου) ἀπό ἐπάρχων κ(αί) Πέτρου κ(αί) Αναστασίου φιλοχρίστων κομίτων κ(αί) παντός τοῦ εὐλογημέν(ου) αὐτῶν οἴκου εὐχ(αῖς τῶν ἀγί)ων. Ἀμήν”.

⁹ Di Segni, “Urban building”, σ. 313: “Ἐπὲρ σωτηρίας τοῦ ἀγιωτάτου Εὐφρασίου ἐπισκ(όπου) κ(αί) τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) στρατηλάτου Θεοδόρου ἐτελιόθη και ἐψηφόθη ἡ ἀγία Θέκλα χρ(όνοις) ἰνδ(ικτιῶνος) ιε' κ(αί) Παμφίλου ἀρχιδιακ(όνου). Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)έ, δέξε τὴν προσφορὰν Ἀριανοῦ διακ(όνου)”.

¹⁰ Di Segni, “Urban building”, σ. 325: “Ἐπί Φλ(αουίου) Θεοδώρου Γεωργίου Προκοπίου τοῦ μεγαλοπρο(επεστάτου) ὑπατικ(οῦ) ἐνηλλάγη ἡ δωματουργία πᾶσα τῆς βασιλικῆς κ(αί)

της νότιας Παλαιστίνης.¹

Η εν διαστάσει σύζυγος του Θεοδοσίου Β' Αυγούστα Ευδοκία υπήρξε ο κύριος χρηματοδότης δημοσίων έργων, ναών και κοινωφελών ιδρυμάτων στους Αγίους Τόπους την εικοσαετία 440-460. Ανάμεσα στις ποικίλες δωρεές της μπορούμε να αναφέρουμε τον τεράστιο χάλκινο σταυρό στον τρούλο του ναού της Ανάληψης,² την εκ θεμελίων ανέγερση του επιβλητικού ναού του Πρωτομάρτυρος Στεφάνου στην Ιερουσαλήμ,³ την ίδρυση στην ίδια πόλη του επισκοπικού μεγάρου,⁴ το οποίο επιπρόσθετα προίκισε με ετήσια πρόσοδο 1.000 νομισμάτων,⁵ την ανέγερση ναού στην “Κολυμβήθρα του Σιλωάμ”,⁶ και τέλος, την περιτείχιση του όρους της Σιών,⁷ ώστε αυτό να συμπεριληφθεί στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αγίας Πόλης. Υπολογίζεται ότι, κατά την εικοσαετή παραμονή της στην Παλαιστίνη, η Ευδοκία διέθεσε συνολικά 20.480 λίτρες χρυσού, δηλαδή 1.500.000 περίπου χρυσά νομίσματα.⁸ Το τεράστιο αυτό ποσό έδωσε ισχυρή ώθηση στην οικονομία της επαρχίας, προσφέροντας, όπως είχε συμβεί και επί Κωνσταντίνου, νέες θέσεις εργασίας σε πλήθος επαγγελματιών, τεχνιτών και εργατών.

Σημαντική υπήρξε και η δωρεά στην Εκκλησία των Ιεροσολύμων της συνονόματης εγγονής της Αυγούστας Ευδοκίας. Η βυζαντινή πριγκίπισσα είχε ζήσει

ἐγένετο μετὰ κ(αί) τῶν β' παραποταμίδ(ων) κ(αί) τῆς διορθώσ(εως) τοῦ πρό τῶν θείων σίγν(ων) κίονος κ(αί) τῶν ἐναλλαγ(ῶν) ἐκ τε τοῦ δυσμ(ικου) ἀετώμ(ατος) κ(αί) τοῦ βοριν(ου) μέρους τῆς ἀψίδ(ος) λίθων προν(οία) Μαρκελλίνου αἰδ(εσιμοτάτου) πατρ(ός) χρ(όνοισ) ἰνδ(ικτιῶνος) ια'".

¹ Di Segni, “Urban building”, σ. 317: “Ἐπί τοῦ ἀγίω(τάτου) ἐπισκ(όπου) Θῶμα ἐγένετο τοῦ(το) τό ἔργον ἐπιμελεία Ἰωάννου πρεσβ(υτέρου) καί τοῦ λαμπρ(οτάτου) Ἰωάννου βικαρίου μη(νί) Δεσίου ἰνδ(ικτιῶνος) ι'".

² Βλ. Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 219.

³ Ευάγγριος, 1.22, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 53.5-54.10 και *Βίος οσίου Σάβα*, 151.10-13. Το 1900 χτίστηκε η σύγχρονη βασιλική του Αγίου Στεφάνου επάνω στα θεμέλια του πρώτου ναού και δίπλα της το μοναστήρι των Δομινικανών και η Γαλλική Βιβλική και Αρχαιολογική Σχολή (École Biblique et Archéologique Française). Βλ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 95, Finegan, *Archeology*, σ. 174-175.

⁴ Βίος οσίας Μελάνης, σ. 192 και ιδίως σημ. 3, Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλ. Ιστορία*, PG 146, 1240B. Πβ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 44.

⁵ Η Ευδοκία κατείχε εκτάσεις γης γύρω από την Ιερουσαλήμ, καθώς και σε άλλες περιοχές της Παλαιστίνης. Η πρόσοδος από την εκμετάλλευση αυτών των κτημάτων δινόταν ως ετήσια οικονομική επιχορήγηση στα εκκλησιαστικά καθιδρύματα της Ιερουσαλήμ, σύμφωνα με τον Κύριλλο Σκυθοπολίτη (*Βίος οσίου Ευθυμίου*, 53-54). Κατά τον R. Krauthemer (*Rome*, σ. 20), ο Κωνσταντίνος δώρισε στις Εκκλησίες της Ρώμης εκτάσεις γης σε Ιταλία, Σικελία, Βόρεια Αφρική, Αίγυπτο, Συρία και Κιλικία. Η πρόσοδος αυτών των κτημάτων απέφερε ετησίως στον Άγιο Πέτρο της Ρώμης 3.700 χρυσά νομίσματα, το δε συνολικό ποσό που καρπώνονταν οι ναοί της Αιώνιας Πόλης ανερχόταν στο ύψος των 25.000 νομισμάτων. Μπορούμε επομένως, παρόλο που δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες στις πηγές, να υποθέσουμε βέβαια ότι ο Κωνσταντίνος προικοδότησε τις βασιλικές που ανήγειρε στους Αγίους Τόπους με μέρος των προσόδων, που του απέφερε η εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών γαιών στη νότια Παλαιστίνη (Σάλτων Κωνσταντινιακής και Σάλτων Γεραϊτικός). Γνωρίζουμε εξάλλου ότι ο Ιουστινιανός, με διάφορες *Νεαρές* (67.2, 123.18, 131.7,10) που εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 538-546, απαγόρευσε την ίδρυση φιλανθρωπικού ιδρύματος, μονής ή εκκλησίας, αν ο κτήτωρ δεν φρόντιζε ταυτόχρονα και τη συντήρησή τους με τη δωρεά ακίνητης περιουσίας, κυρίως εκτάσεων γης. Βλ. Hunt, *Holy Land*, σ. 143-145, 239-240, Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία*, σ. 384 και σημ. 1, σ. 402.

⁶ Itinera (6), σ. 175-176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133. Πβ. Geva, “Jerusalem”, σ. 772-773, Finegan, *Archeology*, σ. 115.

⁷ Μαλάλας, 357.20-358.3, Itinera (6), σ. 176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133. Τα πορίσματα από τις αρχαιολογικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν σε εκτενή τμήματα του νοτιοδυτικού τείχους της Ιερουσαλήμ, επιβεβαιώνουν τις φιλολογικές πηγές ότι η Ευδοκία υπήρξε πράγματι ο χρηματοδότης των οχυρωματικών αυτών έργων. Βλ. Geva, “Jerusalem”, σ. 771-772.

⁸ Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλ. Ιστορία*, PG 146, 1240B. Πβ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 44.

επί δεκαέξι έτη (455-471) στην Καρχηδόνα ως σύζυγος του Ονώριχου, γιου και διαδόχου του βασιλέως των Βανδάλων Γιζέριχου. Εξαιτίας όμως του βίαιου χαρακτήρα του, σύμφωνα με τις πηγές, η Ευδοκία κατέφυγε το 471 στα Ιεροσόλυμα με τη βοήθεια του Βούρκου, πιθανόν κάποιου εμπίστου της στην Αυλή των Βανδάλων. Εκεί, αφού προσκύνησε “τούς σεβασμίους τόπους” και τον τάφο της γιαγιάς της στο ναό του Αγίου Στεφάνου, έπειτα από λίγες ημέρες απεβίωσε “πάντα τά αυτῆς καταλείψασα έν τῇ άγία Άναστάσει”.¹

Η Καισάρεια, ως έδρα φημισμένης ρητορικής σχολής, αποτελούσε κέντρο ρητορικών σπουδών για την Παλαιστίνη, αλλά και τις όμορες ανατολικές επαρχίες. Πολλοί γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών, αλλά και νέοι με φιλοδοξίες να σταδιοδρομήσουν στη δημόσια διοίκηση και τις αυτοκρατορικές υπηρεσίες της Αυλής, προσέρχονταν στην πόλη και ξόδευαν σημαντικά ποσά για τη διαμονή, τη διατροφή, τη διασκέδαση και την εκπαίδευσή τους.² Οι διδάσκαλοι της σχολής, πέρα από το υψηλό κύρος, απολάμβαναν επίσης υψηλές αμοιβές. Ο ιστορικός Προκόπιος, που γεννήθηκε και ανατράφηκε στην Καισάρεια και επομένως γνώριζε καλά την ιστορία της γενέτειράς του, μας παραθέτει ένα δείγμα της οικονομικής επιφάνειας των ρητόρων της. Ο ρήτορας Ευάγγελος είχε αποκτήσει απ’ το επάγγελμά του μεγάλη περιουσία, την οποία επένδυσε στην αγορά εκτάσεων γης. Στη συνέχεια, έγινε κύριος της παραθαλάσσιας κώμης Πορφυρεώνα με την καταβολή τριών κεντηναρίων χρυσού (21.600 νομίσματα).³

Η εποχή του Ιουστινιανού έφερε ένα νέο αέρα οικονομικής ανάπτυξης στην Παλαιστίνη. Ο αυτοκράτορας διέθεσε σημαντικά κεφάλαια για την κατασκευή εντυπωσιακών ναών και σημαντικών δημοσίων έργων, καθώς και για τη συντήρηση των ήδη υφισταμένων. Στις 20 Νοεμβρίου του 543 τελέστηκαν τα εγκαίνια του επιβλητικού ναού της “Νέας Εκκλησίας” της Θεοτόκου στην Ιερουσαλήμ, λεπτομερή περιγραφή της οποίας μας άφησε ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων*. Ο ιστορικός, γεμάτος θαυμασμό, αναφέρει ότι οι τεράστιοι λίθοι της τοιχοδομής έπρεπε να μεταφερθούν από το λατομείο στο εργοτάξιο με ειδικά κατασκευασμένα κάρα, τα οποία έσερναν 40 επιλεγμένα γερά βόδια, ότι την οροφή του ναού στήριζαν υπερμεγέθεις κίονες στο χρώμα του πυρός και ότι το τεράστιο συγκρότημα περιλάμβανε ένα μοναστήρι, ένα νοσοκομείο και έναν ξενώνα.⁴ Ομάδα Ισραηλινών αρχαιολόγων του πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ, υπό την καθοδήγηση του Ν. Avigad, ανακάλυψε την *κτητορική επιγραφή* του ναού, το κείμενο της οποίας μνημονεύει ως πάτρωνα του έργου τον αυτοκράτορα Φλάβιο Ιουστινιανό και επιστάτη τον ιερέα και ηγούμενο Κωνσταντίνο: “Κ(αί) τουῦτο τό ἔργον ἐφιλοτιμήσατο ό εὖσεβ(έστατος) ήμῶν βασιλεύς Φλ(άουιος) Ἰουστινιανός, προνοία κ(αί) σπουδῆ Κωνσταντίνου όσιωτά(του) πρεσβ(υτέρου) κ(αί) ήγγουμέ(νου), ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ””.⁵ Για την κατασκευή της “Νέας” ο Ιουστινιανός

¹ Θεοφάνης, 118.19-29. Πβ. Lenski, “Empresses”, σ. 118-119, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 154. Για την Ευδοκία, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 407-408.

² Βλ. Holum, *King Herod's Dream*, σ. 189.

³ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 30.18-19.

⁴ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.6.1-26. Δυστυχώς, κανένα από αυτά τα κτίρια δεν βρέθηκε από τις μέχρι σήμερα αρχαιολογικές ανασκαφές. Τμήματα του ναού ανακαλύφθηκαν μόλις τη δεκαετία του 1970 στον Εβραϊκό Τομέα της Παλαιάς Πόλης στην Ιερουσαλήμ. Τα εντυπωσιακά ευρήματα καταδεικνύουν ότι ο ναός, μια τρίκλιτη βασιλική με εσωτερικές διαστάσεις 100 x 52 μέτρα, ήταν μάλλον ο μεγαλύτερος που κατασκευάστηκε από τους Βυζαντινούς στην Παλαιστίνη. Βλ. Avigad, *Jerusalem*, σ. 230-234, Avigad, “The Nea”, σ. 131.

⁵ Di Segni, “Urban building”, σ. 330. Η επιγραφή, που ανακαλύφθηκε το 1977 σε έναν από τους τοίχους της υπόγειας κινστέρνας, η οποία στήριζε εν είδει θεμελίων το υπέργειο συγκρότημα του ναού,

δαπάνησε σημαντικά κεφάλαια από το δημόσιο ταμείο της Παλαιστίνης, δίνοντας εντολή στους εκεί *τρακτευτές* να ενισχύσουν οικονομικά το έργο.¹

Ένα άλλο, εξίσου σημαντικό δημόσιο έργο που χρηματοδότησε ο Ιουστινιανός στην Ιερουσαλήμ, σύμφωνα με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά στοιχεία, ήταν η κατασκευή του νοτιότερου τμήματος του *cardo maximus*, ο οποίος περνούσε ακριβώς μπροστά από τη “Νέα”.² Ο πιο κεντρικός δρόμος της Ιερουσαλήμ ξεκινούσε στα βόρεια από την Πύλη του Αγίου Στεφάνου (σημ. Πύλη της Δαμασκού=Damascus Gate) και, διασχίζοντας κατά μήκος την πόλη, κατέληγε νότια στην περιοχή που σήμερα λέγεται “Όρος Σιών”. Ο Ιουστινιανός, επεκτείνοντας τον *cardo* προς νότο, πρέπει να είχε ως στόχο την κατασκευή μιας μοναδικής κεντρικής οδικής αρτηρίας, η οποία θα ένωνε τα δύο σημαντικότερα κτίσματα της βυζαντινής Ιερουσαλήμ: το Ναό της Ανάστασης του Κωνσταντίνου και τη δική του “Νέα Εκκλησία”.³

Στη θέση του οκταγωνικού ναού της Γέννησης στη Βηθλεέμ, ο οποίος είχε πυρποληθεί στη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης των Σαμαρειτών το 529, ο Ιουστινιανός αποφάσισε να χτίσει ένα νέο, μεγαλύτερο και λαμπρότερα διακοσμημένο ναό. Η κωνσταντινεια κατασκευή του 4^{ου} αιώνα άλλαξε δραστικά, διότι το Ιερό, στο οποίο ενσωματώθηκαν τρεις κόγχες, απέκτησε τη μορφή τριφυλλιού. Επιπλέον, ανοίχτηκαν δύο είσοδοι προς το Σπήλαιο κάτω από το δάπεδο του Ιερού, επιτρέποντας έτσι την πρόσβαση στους προσκυνητές στο χώρο όπου, κατά την παράδοση, γεννήθηκε ο Χριστός.⁴

Σε καταγραφή των δημοσίων έργων, που ανακαίνισε ή κατασκεύασε εκ νέου ο Ιουστινιανός στην Ιερουσαλήμ και την ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης, προβαίνει ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων*. Ο ιστορικός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας ανακαίνισε πολλές εκκλησίες και μοναστήρια, έχτισε νέα φρέατα πόσιμου νερού, πτωχοκομεία και ξενώνες, καθώς και τα τείχη στην Τιβεριάδα και τη Βηθλεέμ.⁵

Αποδεικτικό στοιχείο για την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων της Παλαιστίνης αποτελεί η πληθώρα των επιχωρίων δωρητών, που διέθεσαν κεφάλαια για τη συντήρηση, διακόσμηση ή κατασκευή δημοσίων έργων, ναών και μονών.⁶ Ο επίσκοπος Ελευθερόπολης Παύλος χρηματοδότησε την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Ιακώβου το 352, ενώ ο επίσκοπος Διοκαισάρειας Ευτρόπιος στα τέλη του 5^{ου} αιώνα ανακαίνισε τον κεντρικό πεζόδρομο της πόλης με την τοποθέτηση νέων μωσαϊκών δαπέδων με υπέροχα γεωμετρικά σχέδια.⁷ Ο επίσκοπος Ιεροσολύμων

είναι ενσωματωμένη σε μια *tabula ansata* μήκους 1,58 μέτρων, ενώ κάθε ανάγλυφος χαρακτήρας της έχει ύψος 8-10 εκατοστά και είναι βαμμένος με κόκκινη βαφή. Βλ. Avigad, *Jerusalem*, σ. 240-245, Avigad, “The Nea”, σ. 133, Geva, “Jerusalem” σ. 777. Η ταυτοποίηση του πρεσβυτέρου και ηγουμένου Κωνσταντίνου της επιγραφής ως του ηγουμένου της “Νέας”, αναφορά του οποίου γίνεται από τον Ιωάννη Μόσχο (*Λειμών*, PG 87.3, 2857A) στα τέλη του 6^{ου} ή τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, επέτρεψε στους αρχαιολόγους να ταυτοποιήσουν με απόλυτη βεβαιότητα το όλο συγκρότημα ως τη “Νέα Εκκλησία” του Ιουστινιανού. Βλ. Avigad, *Jerusalem*, σ. 245, Avigad, “The Nea”, σ. 134-135, Ovadiah, “Churches”, σ. 112-113.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 177.15-19, Lounghis, *Regesten*, αρ. 826, σ. 217. Πβ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 116.

² Ο *cardo* ήταν η κύρια οδική αρτηρία που διέσχισε κάθε ρωμαϊκή πόλη σε ευθεία γραμμή με διεύθυνση από Βορρά προς Νότο. Τον *cardo* έτεμε κάθετα σε γωνία 90 μοιρών ο *decumanus*, ο οποίος διέσχισε την πόλη με διεύθυνση από Ανατολή προς Δύση. Βλ. Mango, *Βυζάντιο*, σ. 78.

³ Βλ. Avigad, “The Nea”, σ. 128.

⁴ Βλ. Ovadiah, “Churches”, σ. 109-111, Tsafirir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 13, Finegan, *Archeology*, σ. 24-26.

⁵ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.9.1-21.

⁶ Alt, *Inscripfen*, αρ. 10-13, σ. 15 και αρ. 119, σ. 37-38 και αρ. 121-130, σ. 39-40.

⁷ Βλ. Netzer, “Byzantine Sepphoris”, σ. 171-172.

Ιουβενάλιος, στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, κατασκεύασε στον κήπο της Γεθσημανή, στο Όρος των Ελαιών, ναό στον Τάφο της Παναγίας.¹ Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Ηλίας έχτισε μοναστήρι κοντά στο επισκοπείο, όπου συνήγαγε τους “Σπουδαίους” του ναού της Ανάστασης, οι οποίοι διέμεναν μέχρι τότε σε κελιά στον πύργο του Δαβίδ.²

Τον 6^ο αιώνα σημειώνεται εντυπωσιακή αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα κάθε πόλη και πολλά χωριά να διαθέτουν περισσότερες από μία εκκλησίες.³ Από σωζόμενη επιγραφή σε ψηλό ασβεστολιθικό κίονα, που φέρει κορινθιακό κιονόκρανο και φυλάσσεται σήμερα στην αυλή του μουσείου της Καισάρειας, γνωρίζουμε ότι ο *κόμης* Φλάβιος Ευελπίδιος, υπό την επιστασία του *πατρός της πόλεως* Ηλία, χρηματοδότησε τον 6^ο αιώνα την ανέγερση μιας βασιλικής με ψηφιδωτό και μαρμάρινο δάπεδο, καθώς και την κατασκευή των αναβαθμίδων στο γειτονικό Αδριανείο, που από ειδωλολατρικός ναός μετατράπηκε σε δημόσιο κτίριο: “Επί Φλ(αουίου) Εὐελπιδίου τοῦ μεγαλοπρ(επεστάτου) κόμ(ητος) καὶ Ἡλίου λαμπρο(τάτου) πατρός τῆς πόλεως καὶ ἡ βασιλική μετὰ καὶ τῆς πλακώσεως καὶ τῆς ψηφώσεως καὶ τῶν βαθμῶν τοῦ Ἀδριανίου γέγοναν ἐν ἰνδ(ικτιῶνος) α΄. Εὐτυχῶς.”⁴ Ο ρήτορας Χορίκιος, σε πανηγυρικό του λόγος, εγκωμιάζει τον επίσκοπο Γάζης Μαρκιανό για τις άοκνες οικοδομικές του δραστηριότητες στην πόλη τις πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα.⁵ Τέλος, ο μητροπολίτης Σκυθοπόλεως Θεόδωρος ανακαίνισε το 558/9 ένα συγκρότημα δημοσίων λουτρών της πόλης, για να στεγάσει εκεί λεπρούς: “Θεόδωρος ὁ ποιμὴν λουτρῶν καινουργῶν νέμ(ει) τοῖς τὴν ἄκραν νοσοῦσι τῆς λώβης νόσον ἐν χρ(όνοις) ἰνδ(ικτιῶνος) ζ΄ ἔτους χκβ”.⁶

Το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού επέφερε την απότομη μείωση της εισροής κεφαλαίων στην Παλαιστίνη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή πτώση του υψηλού επιπέδου της οικονομικής ευμάρειας που γνώρισε η επαρχία τον 5^ο και το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα.⁷

2. Προσκυνητές

Η Αυγούστα Ελένη αποτέλεσε το απόλυτο πρότυπο για την πλημμυρίδα των προσκυνητών που κατέκλυζε την Παλαιστίνη, και ιδίως την Ιερουσαλήμ, στους αιώνες που ακολούθησαν έως και τις μέρες μας. Το ισχυρότατο αυτό ρεύμα των προσκυνητών συνέρρεε στην Παλαιστίνη, είτε δια ξηράς είτε δια θαλάσσης, από κάθε γωνιά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας: από τη μακρινή Γαλατία, την Ιβηρία, τα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία, την Αρμενία και τις αφρικανικές επαρχίες.⁸ Ήδη από τα

¹ Βλ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 50.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 116.1-8. Για τους “Σπουδαίους”, βλ. παρακάτω, σ. 121.

³ Βλ. Tsafirir, “Settlement and Demography”, σ. 278, Tsafirir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 11.

⁴ Di Segni, “Urban building”, σ. 325. Πβ. Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 179-180. Για τον Ευελπίδιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 413.

⁵ Χορίκιος (2), 1.8-40, σ. 4-12 και 2.16, σ. 32.

⁶ Di Segni, “Urban building”, σ. 332.

⁷ Βλ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 51, Holum, “Byzantine Caesarea”, σ. 83, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 410.

⁸ Βλ. Holum, “Hadrian and St. Helena”, σ. 76, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 194, Hunt, *Holy Land*, σ. 50-82.

τέλη του 4^{ου} αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες για το πολυεθνικό περιβάλλον που συναντούσε ο επισκέπτης των Αγίων Τόπων.¹

Όσοι ταξίδευαν από δρόμους χερσαίους, και αυτό συνέβαινε κυρίως με τις οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, έφταναν στον προορισμό τους είτε από το νότο, μέσω της Αιγύπτου και του Σινά, είτε από το βορρά, μέσω της Συρίας και της Φοινίκης, ακολουθώντας την αρχαία εμπορική οδό, γνωστή ως *Via Maris*, η οποία συνέδεε την Αντιόχεια με την Αλεξάνδρεια.²

Για τους προσκυνητές που επέλεγαν το θαλάσσιο ταξίδι, η συνηθέστερη πύλη εισόδου τους στους Αγίους Τόπους και στη συνέχεια της αναχώρησής τους για τις πατρίδες τους ήταν το λιμάνι της Καισάρειας.³

Οι ταξιδιώτες που κατέφταναν στην Παλαιστίνη έπρεπε κάπου να στεγαστούν, να τραφούν, να βρουν έμπειρους οδηγούς για την περιοδεία τους στα διάσπαρτα ανά τους Αγίους Τόπους προσκυνήματα. Αυτό, πρακτικά, σήμαινε ότι θα ξόδευαν, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση, συνεχώς χρήματα για όσο διάστημα θα έμεναν στην Παλαιστίνη.⁴ Τα χρήματα αυτά συντηρούσαν ένα πλήθος επαγγελματιών, όπως πανδοχείς, αρτοποιούς, ταβερνιάρηδες, οδηγούς με τα ζώα τους, υποδηματοποιούς, τεχνίτες και εμπόρους “ευλογιών” και άλλων αναμνηστικών από τα προσκυνήματα, τα οποία παράγονταν, ως επί το πλείστον, σε εργαστήρια της Παλαιστίνης.⁵

Φαίνεται ότι οι προσκυνητές είχαν την τάση να διαθέτουν τα, λίγα ή πολλά, χρήματά τους στους Αγίους Τόπους υπέρ ενός, κατά τη γνώμη τους, καλού σκοπού. Ενδεικτική είναι η εξής δωρεά, όπως αυτή καταγράφεται στο *οδοιπορικό* του Αντωνίνου της Πλακεντίας. Κάποιος προσκυνητής, συνοδοιπόρος του Αντωνίνου, διέθεσε 100 χρυσά νομίσματα για την αγορά τροφίμων και ενδυμάτων υπέρ ενός κοινοβίου μοναστριών στα Ζόορα, νότια της Νεκράς θάλασσας.⁶

Γύρω από τους ναούς υπήρχαν συνήθως εμπορικά καταστήματα, που εξυπηρετούσαν τους προσερχόμενους προσκυνητές, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις μέρες μας. Η αυξημένη εμπορική κίνηση έδωσε οικονομική πνοή στα αστικά κέντρα, τα οποία ήταν τόποι προσκυνήματος. Το πιο αντιπροσωπευτικό, ίσως, παράδειγμα εδώ αποτελεί η περίπτωση των Γεράσων, όπου υπήρχαν δέκα εκκλησίες μόνο στο κέντρο της πόλης και ένα εκτεταμένο συγκρότημα εμπορικών καταστημάτων, τα οποία, πολεοδομικά, ήταν στενά συνδεδεμένα με τους παραπάνω ναούς.⁷

Η Εκκλησία των Ιεροσολύμων αποκόμιζε επίσης σημαντικά κέρδη από την έλευση χιλιάδων προσκυνητών, οι οποίοι κατέθεταν τον οβολό τους στα ποικίλα προσκυνήματα. Από την άλλη, μεριμνούσε για τη δωρεάν σίτιση και στέγαση των φτωχών, κυρίως, προσκυνητών. Αυτό γίνεται φανερό από τη δημοσίευση νόμου του Ιουστινιανού στις 18 Μαΐου 536 με αποδέκτη τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Πέτρο. Σύμφωνα με το νόμο, επιτρεπόταν, κατ’ εξαίρεση,⁸ η ανταλλαγή, υποθήκευση ή πώληση της εκκλησιαστικής ακίνητης περιουσίας του ναού της Ανάστασης σε

¹ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108.3 και 58.2-4. Η Θεία Λειτουργία στο ναό της Ανάστασης στην Ιερουσαλήμ τη δεκαετία του 380, σύμφωνα με την Εγερία (*Itinera* (2), σ. 99, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 77), τελούνταν στα συριακά, λατινικά και ελληνικά, ώστε να γίνεται κατανοητή από το σύνολο των παρευρισκομένων. Η εξόδιος ακολουθία της ηγουμένης Παύλας στη Βηθλεέμ το 404, κατά τον Ιερώνυμο (*Επιστολές*, 108.30), ετελέσθη επίσης σε τρεις γλώσσες.

² Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 4.2. Πβ. Kuelzer, “Pilgrimage”, σ. 157-161, Dauphin, “Dora-Dor”, σ. 90.

³ Βλ. Vann, “Caesarea Maritima”, σ. 1239-1243, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 195.

⁴ Βλ. Mayerson, “Pilgrim Routes”, σ. 52.

⁵ Βλ. Weitzmann, “Palestine”, σ. 34-35.

⁶ *Itinera* (6), σ. 181-182, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 137.

⁷ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 398-401, 445.

⁸ Nov, 7, σ. 48-64, ιδίως σ. 51-52.

ιδιώτες, λόγω των αυξημένων οικονομικών αναγκών της τοπικής Εκκλησίας από τη στέγαση και σίτιση των προσκυνητών.¹ Δεν μπορούμε όμως να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι, πίσω από την αίτηση των εκκλησιαστικών αξιωματούχων του πατριαρχείου Ιεροσολύμων για την έκδοση του συγκεκριμένου νόμου, δεν υποκρύπτονταν και ιδιοτελή οικονομικά συμφέροντα.

3. Βιοτεχνική παραγωγή, εμπορικές συναλλαγές και το οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης

Το ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης, που επέτρεπε την ταχύτατη, για τα μέτρα της εποχής, μετακίνηση ανθρώπων και αγαθών, βοήθησε τα μέγιστα στην οικονομική της ανάπτυξη. Η λειτουργία του δημόσιου οδικού δικτύου στην Παλαιστίνη, που κατασκευάστηκε ως επί το πλείστον από τους Ρωμαίους, εξυπηρετούσε πρώτιστα στρατιωτικές και διοικητικές ανάγκες. Η χρήση του για το εμπόριο ήρθε ως αποτέλεσμα της ύπαρξής του και όχι το αντίστροφο. Οι δρόμοι αυτοί, οι οποίοι ήταν πλήρως πλακοστρωμένοι σε όλο τους το μήκος, διέθεταν γέφυρες για τη ζεύξη ποταμών και χειμάρρων, ενώ σε τακτά διαστήματα υπήρχαν οδοδείκτες (μιλιάρια) και σταθμοί αναψυχής (*mansiones*) για τους ταξιδιώτες. Οι βυζαντινές αρχές όχι μόνο συντήρησαν το υπάρχον δίκτυο, αλλά και το επεξετείναν σε κάποια σημεία, όπως φανερώνουν τα μιλιάρια που βρήκε η αρχαιολογική σκαπάνη.²

Οι κύριοι οδικοί άξονες στην Παλαιστίνη ήταν τρεις:

1. Η *Via Maris*, η κύρια στρατιωτική και εμπορική αρτηρία κατά μήκος της ανατολικής μεσογειακής ακτής, που συνέδεε τη Συρία με την Αίγυπτο μέσω των παράλιων πόλεων της Φοινίκης και της Παλαιστίνης.
2. Ο ηπειρωτικός δρόμος που συνέδεε τη Μπερσεβά, στη νότια Ιουδαία, με τη Νεάπολη και τη Σκυθόπολη, στο βορρά, μέσω της Ιερουσαλήμ.
3. Η *Via Nova Traiana*, που συνέδεε την Αϊλά με τη Δαμασκό μέσω Βόστρων.³

Υπήρχαν και μικρότερες σε μήκος, αλλά όχι ελάσσονος σπουδαιότητας για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, τη διακίνηση των εμπορικών αγαθών και τη μετακίνηση των προσκυνητών, οδικές αρτηρίες. Τέτοιες ήταν, η διασύνδεση της Ιερουσαλήμ με την Ιεριχώ, τη Γάζα και την Καισάρεια, της Πτολεμαΐδας στη Φοινίκη με την Τιβεριάδα και της Καισάρειας με τη Διοκαισάρεια. Μεγάλη επίσης οικονομική σημασία για τη νότια Παλαιστίνη είχε ο εμπορικός δρόμος της ερήμου, ο οποίος συνέδεε την Αϊλά, στην Ερυθρά θάλασσα, με τη Γάζα, στη Μεσόγειο, μέσω Πέτρας, Οβοδας, Ελούσας· η εναλλακτική διαδρομή περνούσε από τη Μάμψη.⁴

Οι πόλεις συνιστούσαν τα κύρια οικονομικά κέντρα της Παλαιστίνης για το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο. Στις αγορές των πόλεων συναλλάσσονταν

¹ Nov, 40, σ. 258-261, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1114, σ. 278.

² Βλ. Roll, "Roads", σ. 1168-1169.

³ Βλ. *Πεντιγγεριανός Πίνακας*, πίνακας 10, σ. 13. Πβ. Applebaum, *Israel*, σ. 20, Negev, *Archaeological Encyclopaedia*, σ. 327-330. Βλ. επίσης, χάρτη 4.

⁴ Βλ. Miller, *Itineraria Romana*, σ. 803, 811, Applebaum, *Israel*, σ. 20, Roll, "Roads", σ. 1166-1169, Prag, *Israel*, σ. 405, Keel, *Orte* (2), σ. 151, Negev, *Archaeological Encyclopaedia*, σ. 280. Βλ. επίσης, χάρτη 5.

ντόπιοι και ξένοι έμποροι εμπορευόμενοι αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα της επαρχίας. Ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά και εμπορικά της κέντρα ήταν η Καισάρεια. Στην αγορά της, μέσω του εκτεταμένου οδικού δικτύου της επαρχίας, έφταναν τα αγροτικά προϊόντα των κοινοτήτων της ενδοχώρας, κάποια εκ των οποίων προορίζονταν για εξαγωγή.¹ Με τη σειρά της, η Καισάρεια τροφοδοτούσε τις αγροτικές και αστικές κοινότητες της επαρχίας με δικά της βιοτεχνικά αλλά και εισαγόμενα προϊόντα. Η ανακάλυψη μεγάλων, καμαροσκεπών και υπόγειων, σιταποθηκών στην Καισάρεια νότια του φρουρίου των Σταυροφόρων, καθώς και πλήθους νομισμάτων τόσο στα αστικά κέντρα της Παλαιστίνης (Σκυθόπολη, Γάζα, Ιερουσαλήμ, Σεβαστή, Τιβεριάδα, Διοκαισάρεια), όσο και στις αγροτικές της κοινότητες, υποδηλώνουν τη σημαντική έκταση των εμπορικών συναλλαγών που λάμβανε χώρα στην επαρχία ήδη από τον 3^ο, κυρίως όμως μεταξύ του 4^{ου} και του 6^{ου} αιώνα.²

Το λιμάνι της Καισάρειας αποτελούσε διαμετακομιστικό σταθμό και το σημαντικότερο κέντρο για το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο της Παλαιστίνης. Κατά τη διάρκεια όμως του 5^{ου} αιώνα, οι υποδομές του εμπορικού λιμένος είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές. Πιθανότερες αιτίες της παρακμής του, όχι απαραίτητα κατά αξιολογική σειρά, υπήρξαν η ανεπαρκής συντήρηση των οικοδομημάτων στο χώρο του λιμένος, δηλαδή προκυμαίες, αποβάθρες και παρακείμενες αποθήκες, η βαθμιαία αποσάθρωση των οικοδομικών υλικών του λιμενοβραχίονα εξαιτίας της θαλάσσιας διάβρωσης, καθώς και οι ισχυροί σεισμοί που χτύπησαν τις ακτές της Παλαιστίνης το 363, το 419, το 447 και το 502. Σημαντικό επακόλουθο των παραπάνω ήταν να δυσχεραίνεται σημαντικά τόσο η κίνηση των πλοίων εντός του λιμένος όσο και η φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων στις αποβάθρες. Ο ρήτορας Προκόπιος ο Γαζαίος, σε πανηγυρικό λόγο που συνέγραψε το 503, εξυμνεί τον αυτοκράτορα Αναστάσιο, ο οποίος με την ανακαίνιση των υποδομών του λιμένος έδωσε νέα πνοή στις εμπορικές συναλλαγές της πόλης.³

Σύμφωνα με την *Expositio Totius Mundi*, σε Καισάρεια, Διόσπολη, Νεάπολη και Σκυθόπολη λειτουργούσαν σπουδαία βιοτεχνικά εργαστήρια λινών υφασμάτων, καθώς και βαφής πορφύρας.⁴ Η αρχαιολογική σκαπάνη βρήκε στο κέντρο της Σκυθόπολης και την Καισάρεια πολλές πέτρινες δεξαμενές, οι οποίες ήταν επενδυμένες με ασβεστοκονίαμα και συνδέονταν μεταξύ τους με πήλινες σωληνώσεις. Το στοιχείο αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίων παρασκευής και βαφής υφασμάτων. Εργαστήρια βαφής βρέθηκαν επίσης στις πόλεις Δώρα και Γάζα.⁵ Η βιοτεχνική αυτή παραγωγή ήταν περιζήτητη και προοριζόταν κυρίως για εξαγωγές, αποτελώντας έναν ακόμη παράγοντα οικονομικής ευημερίας των Παλαιστινίων.

Η οικονομία της Καισάρειας ωφελήθηκε ακόμη από το εμπόριο ακατέργαστης μέταξας και βαμμένων μεταξωτών υφασμάτων. Το ότι οι κλάδοι της παραγωγής των μεταξωτών υφασμάτων και της βαφής πορφύρας συνδέονταν στενά

¹ Βλ. Morrison - Sodini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 336, 339, Patrich, "Caesarea", σ. 93, 96.

² Βλ. Levine, *Caesarea*, σ. 54, Kool, "Coins", σ. 219-223, Kool, "Horbat Rozez", σ. 157-158, Morrison - Sodini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 336.

³ Προκόπιος Γάζης, *Πανηγυρικός εις Αναστάσιον*, PG 87.3, 2817C. Υποβρύχιες αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή του λιμανιού επιβεβαιώνουν το ρήτορα Προκόπιο ως προς την επιδιόρθωση των προβλημάτων, όχι όμως και γιατί αυτές καταστράφηκαν ή πόσο εκτεταμένα υπήρξαν τα έργα ανακατασκευής τους. Βλ. Vann, "Caesarea Maritima", σ. 1239-1246, Holum, *King Herod's Dream*, σ. 185, Hohlfelder, "Anastasius", σ. 43-46.

⁴ *Expositio Totius Mundi*, 31, σ. 164.

⁵ Βλ. Kingsley, "Palestinian Wine Trade", σ. 45, Tsafir, "Scythopolis", σ. 104, Levine, *Caesarea*, σ. 52-53, Tsafir, "Settlement and Demography", σ. 276.

μεταξύ τους διαφαίνεται από νομοθετική διάταξη του αυτοκράτορα Αρκαδίου, η οποία εκδόθηκε στις 27 Ιουνίου 406, όπου ορίζεται ότι τόσο τα ακατέργαστα τόπια μεταξωτών όσο και τα μεταξωτά υφάσματα θα παραδίδονταν στο εξής στον αρμόδιο κρατικό αξιωματούχο, τον *κόμη των θείων θησαυρών* (*comes sacrarum largitionum*), βαμμένα.¹

Επίσης, η Καισάρεια αποτελούσε, ήδη από την εποχή των Ρωμαίων, σημαντικό βιοτεχνικό κέντρο παραγωγής γυαλιού, παρόλο που οι αρχαιολογικές αποδείξεις γι' αυτό, μέχρι στιγμής, εκλείπουν. Αντίθετα, εργαστήρια υαλουργίας ανακαλύφθηκαν στη Γαλιλαία και σε κόμμες στη μεσογειακή ακτή νοτίως της Καισάρειας.² Επειδή όμως δε βρέθηκαν, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, γυάλινα αντικείμενα χρονολογημένα από τη βυζαντινή εποχή έξω από την Παλαιστίνη, συμπεραίνεται ότι αυτά προορίζονταν μόνο για τις αγορές της επαρχίας.³

Η Καισάρεια αποτελούσε ακόμη μεγάλο βιοτεχνικό κέντρο κατασκευής αγγείων, όπως απέδειξαν οι αρχαιολογικές ανασκαφές που έφεραν στο φως πολλά εργαστήρια στα νότια του φρουρίου των Σταυροφόρων.⁴ Τέλος, στην Καισάρεια, τη Σκυθόπολη και τη Διοκαισάρεια λειτουργούσαν αρκετά εργαστήρια κατασκευής πήλινων λυχναριών, τα οποία στη συνέχεια πωλούνταν σε άλλα αστικά κέντρα της Παλαιστίνης, όπου και τα εντόπισε η αρχαιολογική σκαπάνη.⁵

* * * * *

Η περιοχή της ερήμου Νεγκέβ, από την αρχαιότητα ακόμη, είχε μεγάλη οικονομική σημασία για την Παλαιστίνη. Από τη Νεκρά θάλασσα εξορυσσόταν άσφαλτος, θειάφι και αλάτι, ενώ στην περιοχή της Εδώμ, και συγκεκριμένα στη Φαινώ, υπήρχαν σημαντικά ορυχεία χαλκού.⁶

Οι περισσότεροι οικισμοί στην κεντρική και δυτική Νεγκέβ, όπου ήταν δυνατή η αγροτική καλλιέργεια, γνώρισαν τον 5^ο και τον 6^ο αιώνα περίοδο οικονομικής ακμής και αστικής ανάπτυξης. Οι αιτίες αυτού του φαινομένου πρέπει να αναζητηθούν στα οφέλη από την αθρόα προσέλευση προσκυνητών από και προς το Σινά και την παγίωση του αισθήματος ασφάλειας, από τον 5^ο αιώνα και εξής, χάρη στην επιτυχή δράση των Γασσανιδών *φυλάρχων* εναντίον των εχθρικών νομάδων της περιοχής.⁷

Ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη των οικισμών της περιοχής ήταν η αναζωογόνηση του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου μέσω της Ερυθράς θάλασσας και της δυτικής Αραβικής χερσονήσου προς τη Γάζα.⁸ Η Νεγκέβ αποτελούσε αναγκαίο διαμετακομιστικό σταθμό για τα εμπορικά εμπορικά караβάνια, που διακινούσαν τα πολύτιμα εμπορεύματά τους (πολύτιμους λίθους, αρώματα, λιβάνι, μπαχαρικά, μετάξι) από την Ινδία, την Άπω Ανατολή και τη νότια Αραβία προς τις αγορές της Μεσογείου. Οι πόλεμοι της Ρώμης, και στη συνέχεια του Βυζαντίου, με την Περσία είχαν κλείσει για τους βυζαντινούς εμπόρους τους χερσαίους δρόμους προς την Ανατολή. Η επιλογή του εμπορικού δρόμου της

¹ ThC, 10.20.13.

² Βλ. Winter, "Glass vessels", σ. 160, Yannai, "Horbat Nazur", σ. 157-158.

³ Βλ. Levine, *Caesarea*, σ. 52 και σημ. 57, Morrison - Sodini, "Ο Έκτος αιώνας", σ. 330 και σημ. 203, Kingsley, "Palestinian Wine Trade", σ. 45-46, Meyers, "Galilee", σ. 125.

⁴ Βλ. Holum, *King Herod's Dream*, σ. 191-192.

⁵ Βλ. Adan-Bayewitz, "Common pottery manufacture", σ. 180.

⁶ Βλ. Parker, "The Defense of Palestine", σ. 369. Για τη Φαινώ, βλ. Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, 360-362.

⁷ Βλ. Ben-Pechat, "Baptism and Monasticism", σ. 502.

⁸ Βλ. Morrison - Sodini, "Ο Έκτος αιώνας", σ. 299, Sivan, *Palestine*, σ. 77 κ.ε.

Ερυθράς θάλασσας, και ιδιαίτερα του τελευταίου χερσαίου τμήματος της μακράς αυτής διαδρομής, η οποία περνούσε μέσα από τη νότια Παλαιστίνη, υποδηλώνει τη βούληση του Βυζαντίου να βρει εναλλακτικές οδούς εισαγωγής των αγαθών της Ανατολής και να παρακάμψει τους Πέρσες μεσάζοντες.¹

Τα είδη πολυτελείας της Άπω Ανατολής εισάγονταν στο Βυζάντιο, κατά κύριο λόγο, με τα ποντοπόρα πλοία που ταξίδευαν στον Ινδικό ωκεανό και την Ερυθρά θάλασσα. Στη νήσο Ιοτάβη, το πλέον προκεχωρημένο φυλάκιο του Βυζαντίου στην Ερυθρά, υπήρχε τελωνειακός σταθμός, όπου εισπράττονταν δασμοί για τα εισαγόμενα προϊόντα. Στη συνέχεια, αυτά μεταφέρονταν με καραβάνια δια ξηράς κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της Αραβικής χερσονήσου, έφταναν στην Αϊλά, διέσχιζαν την έρημο Νεγκέβ και κατέληγαν στη Γάζα.² Από το λιμάνι της, το Μαϊουμά, μεταφέρονταν στους τελικούς τους προορισμούς σε όλα τα μήκη και πλάτη της Μεσογείου.

Η οικονομική ζωή στην περιοχή της Νεγκέβ δέχθηκε ισχυρό χτύπημα κατά την περσική κατοχή της Παλαιστίνης, αφού πολλοί οικισμοί της καταστράφηκαν από τους εισβολείς. Η πλήρης όμως κατάρρευση του οικονομικού βίου στη Νεγκέβ επήλθε μετά την αραβική κατάκτηση της επαρχίας, διότι οι κάτοικοι εγκατέλειψαν ολοκληρωτικά τις εστίες τους.³

4. Οι πόλεις της βυζαντινής Παλαιστίνης: διαμόρφωση νέας οικιστικής ταυτότητας

Η κληρονομιά της ελληνιστικής εποχής, της ανάπτυξης δηλαδή των αστικών κέντρων για τη διοίκηση της Παλαιστίνης, επέζησε καθ' όλη τη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η επαρχιακή πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, καθώς και οι εκκλησιαστικές αρχές, δηλαδή ο πατριάρχης και οι επίσκοποι, είχαν την έδρα τους σε πόλεις. Πέρα απ' αυτό, η πόλη αποτελούσε το διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο των αγροτικών πληθυσμών της υπαίθρου.⁴

Εκκλησίες

Η ανέγερση λαμπρών βασιλικών στο κέντρο των πόλεων και η αυτοκρατορική νομοθεσία αποτέλεσαν τα δύο ισχυρότερα “εργαλεία” της κεντρικής εξουσίας για τον προσηλυτισμό στο χριστιανισμό των εθνικών πληθυσμών στην Παλαιστίνη.⁵ Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής τα εθνικά ιερά έπρεπε να κατεδαφιστούν. Στη θέση τους ανεγείρονταν οι νέες χριστιανικές βασιλικές, οι οποίες διακήρυτταν συμβολικά τη νίκη του χριστιανισμού επί της ειδωλολατρίας.⁶ Η βαθμιαία επικράτηση του χριστιανισμού στην Παλαιστίνη έφερε άμεσα θεαματικές αλλαγές στον πολεοδομικό χαρακτήρα των πόλεων. Τα οικοδομήματα του αστικού πολιτισμού της Ύστερης Αρχαιότητας (εθνικά ιερά, θέατρα, λουτρά) είτε κατεδαφίζονται είτε περιπίπτουν σε αχρηστία με το πέρασμα του χρόνου, ενώ

¹ Βλ. Avi-Yonah, “Economics”, σ. 41, Nappo, “Red Sea”, σ. 74-76.

² Βλ. χάρτη 5.

³ Βλ. Tsafirir, *Excavations*, σ. 8, Tsafirir, “Rehovot”, σ. 295-96, Negev, *Archaeological Encyclopaedia*, σ. 353.

⁴ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 127-129.

⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 183 κ.ε.

⁶ Βλ. Trombley, *Hellenic religion*, σ. 218.

παράλληλα το κέντρο της κοινωνικής ζωής μετατοπίζεται σταδιακά προς τις δημόσιες περιοχές γύρω από τους μητροπολιτικούς ναούς.¹

Το τεράστιο συγκρότημα της βασιλικής του Μαρτυρίου στην Ιερουσαλήμ με τα εντυπωσιακά προπύλαια, την εσωτερική πλακοστρωμένη αυλή, τη ροτόντα της Ανάστασης και το παρεκκλήσι του Γολγοθά αντικατέστησε το Καπιτώλιο του Αδριανού στο κέντρο της πόλης.² Το Όρος των Ελαιών, έξω από τα τείχη της πόλης, και η Βηθλεέμ αναδείχθηκαν εξίσου εντυπωσιακά με την ανέγερση των μεγαλοπρεπών βασιλικών της Ανάληψης και της Γέννησης αντίστοιχα.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν όμως ότι η Ιερουσαλήμ έγινε αμέσως χριστιανική πόλη. Καθ' όλο τον 4^ο αιώνα στην πόλη επιζούν κτίρια του εθνικού παρελθόντος της: ένα θέατρο,³ ένα νυμφαίο,⁴ και δύο δημόσια λουτρά.⁵ Το κυριότερο κυριότερο όμως ήταν ότι διατήρησε την ονομασία Αιλία ως το επίσημο όνομά της, στοιχείο που παρέπεμπε στον εθνικό αυτοκράτορα Αίλιο Αδριανό, ο οποίος είχε καταστήσει την Ιερουσαλήμ ρωμαϊκή αποικία.⁶

Στην Καισάρεια, κτισμένος στην κορυφή του υψηλότερου λόφου της πόλης, δέσποζε ο μεγάλος, λαμπρός ναός του Ηρώδη προς τιμήν του Αυγούστου. Το εθνικό ιερό κατεδαφίστηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, για να κτιστεί στη θέση του οκτάγωνο “μαρτύριο” προς τιμήν του πολιούχου της Καισάρειας Αγίου Προκοπίου.⁷ Στα Γέρασα κατεδαφίστηκε, πρώτον, ο ναός του Διονύσου στα μέσα του 4^{ου} αιώνα και, δεύτερον, ο ναός του Δία στα τέλη του 5^{ου} αιώνα.⁸ Στη Σκυθόπολη, το μεγάλο ιερό στο κέντρο της πόλης κατεδαφίστηκε το 400 περίπου, αφήνοντας απείραχτο όμως τον μνημειακών διαστάσεων πρόναο, οι δύο μεγάλοι κίονες του οποίου έστεκαν στη θέση τους έως το μεγάλο σεισμό του 749.⁹ Στη Γάζα κατεδαφίστηκε το Μαρνεϊόν και στη θέση του ανεγέρθηκε η λεγόμενη “Ευδοξιανή” το 407.¹⁰

Δεν κατεδαφίστηκαν όμως όλα τα εθνικά ιερά στην Παλαιστίνη από τους χριστιανούς κατοίκους της. Έτσι, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι εθνικοί ναοί περιέπεσαν σταδιακά σε αχρηστία. Το καλύτερο παράδειγμα αυτού του είδους είναι δύο κατασκευές του 2^{ου} αιώνα στη Σκυθόπολη: ένας ναός στη δυτική είσοδο της πόλης και η πομπική οδός, που συνέδεε το κέντρο της πόλης με το ναό του Δία Ακραιίου στην ακρόπολη. Και οι δύο κατασκευές, σύμφωνα με την αρχαιολογική σκαπάνη, εγκαταλείφθηκαν στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα λόγω της έντονης οικιστικής αναδιάρθρωσης.¹¹

¹ Μέχρι στιγμής, οι αρχαιολόγοι έχουν καταγράψει σε όλη την Παλαιστίνη 390 εκκλησίες, χωρίς να υπολογίζουμε αυτές που είναι γνωστές μόνο από τις γραμματειακές πηγές. Εξάλλου, 300 περίπου ειδωλολατρικά ιερά σε όλη τη Μεσόγειο μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς. Βλ. Tsafirir, “Settlement and Demography”, σ. 269, 278, Saradi, *Byzantine City*, σ. 359, 385, 445.

² Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 132-133.

³ Βλ. Hunt, *Holy Land*, σ. 149.

⁴ Πρόκειται για το νυμφαίο του Αδριανού, το οποίο ο Ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ κατέγραψε στο *οδοιπορικό* του (*Itinera* (1), σ. 22, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 15) ως “quadriporticum”, δηλαδή τετράστοον, ενώ το *Πασχάλιον Χρονικόν* (474) το ονομάζει “τετράνυμφον”. Η Αυγούστα Ευδοκία ανήγειρε στη θέση του το ναό του Σιλβάμ με την ομώνυμη κολυμβήθρα. Βλ. *Itinera* (6), σ. 175-176, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 133. Πβ. Geva, “Jerusalem”, σ. 772-773, Finegan, *Archeology*, σ. 115.

⁵ *Πασχάλιον Χρονικόν*, 474.

⁶ Βλ. παρακάτω, σ. 162, σημ. 1.

⁷ Βλ. Holum, “Preliminary Report”, σ. 101-108, Holum, *King Herod's Dream*, σ. 177-178, Saradi, *Byzantine City*, σ. 401.

⁸ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 134-135, 139.

⁹ Βλ., Tsafirir, “Scythopolis”, σ. 101, Tsafirir, “Settlement and Demography”, σ. 276, 278.

¹⁰ Βλ. παρακάτω, σ. 190.

¹¹ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 139, Tsafirir, “Urbanism”, σ. 109.

Υπάρχουν ακόμη ιερά που, έπειτα από μια φυσική καταστροφή, δεν αναστηλώθηκαν ποτέ. Ο ναός του Δία Υψίστου στο όρος Γαριζίμ, κοντά στη Νεάπολη, καταστράφηκε εν μέρει από τον ισχυρό σεισμό που έπληξε την Παλαιστίνη στις 19 Μαΐου 363, χωρίς να γίνουν εργασίες αναστύλωσης του ή επιδιόρθωσης των εκτεταμένων ζημιών του.¹ Η παντελής απουσία νομισματικών ευρημάτων από τον 5^ο αιώνα στην τοποθεσία καταδεικνύει ότι το ιερό σταμάτησε με βεβαιότητα να λειτουργεί στα τέλη του 4^{ου} αιώνα.²

Θέατρα – Αμφιθέατρα

Τα θέατρα αποτελούσαν έναν προφανή και εύκολο στόχο για την Εκκλησία, διότι θεωρούσε τις καλλιτεχνικές παραστάσεις ηθικά ανάρμοστες για τους χριστιανούς.³ Και το κράτος όμως, μέσω της αυτοκρατορικής νομοθεσίας, συμπαρατασσόταν εν μέρει με την Εκκλησία στο ζήτημα αυτό. Έτσι, από το 425 και εξής απαγορεύτηκαν δια νόμου όλες οι θεατρικές παραστάσεις, καθώς και οι αθλητικοί αγώνες, κατά τις εορτές των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων, του Πάσχα και της Πεντηκοστής, όπως επίσης και τις Κυριακές.⁴ Παρόλα αυτά, κάποια θέατρα επέζησαν έως τον 6^ο αιώνα. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της, γνωστής για τις παντομίμες της, Καισάρειας, της Γάζας και της Σκυθόπολης.⁵ Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η απόρριψη των θεατρικών παραστάσεων από το χριστιανικό κοινό του άστεως στην Παλαιστίνη έγινε αργά και σταδιακά.⁶

Το τεράστιο αμφιθέατρο της Καισάρειας, κατασκευαστής του οποίου υπήρξε ο Ηρώδης, είχε ήδη αναστείλει τη λειτουργία του από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα.⁷ Ο Ιουστινιανός, τελικά, το ενσωμάτωσε δομικά στο μεγάλο παραθαλάσσιο φρούριο της πόλης.⁸

Στη Σκυθόπολη, το ωδείο, που χρησίμευε στη ρωμαϊκή περίοδο και ως βουλευτήριο, και τμήματα του θεάτρου κατεδαφίστηκαν και τα υλικά τους χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή νέων δημοσίων κτιρίων τον 6^ο αιώνα.⁹ Ο υπόδρομος της πόλης μετατράπηκε σε αμφιθέατρο στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, για να περιέλθει τελικά σε παρακμή τον επόμενο αιώνα.¹⁰

Στην Ελευθερόπολη και τη Διοκαισάρεια τα θέατρα, που καταστράφηκαν από τον ισχυρό σεισμό του 363, δεν ανακαινίστηκαν ποτέ. Στη θέση του θεάτρου της Ελευθερόπολης δημιουργήθηκε μια νέα κυκλική αγορά με εμπορικά καταστήματα, ενώ το θέατρο της Διοκαισάρειας εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, τα οικοδομικά του υλικά λεηλατήθηκαν και, τελικά, ο χώρος δόθηκε προς χρήση για αγροκαλλιέργειες.¹¹

¹ Για τις πόλεις της Παλαιστίνης που χτυπήθηκαν βαρύτερα από τον εγκέλαδο του 363, βλ. Brock, "Cyril of Jerusalem", σ. 276.

² Βλ. Hohlfelder, "Holy Land", σ. 75-78.

³ Βλ. παρακάτω, σ. 186 και σημ. 9.

⁴ ThC, 15.5.5.

⁵ Η αρχαιολογική σκαπάνη δε βρήκε ακόμη ίχνη του θεάτρου της Γάζας. Παρόλα αυτά όμως, με βάση τα γραπτά του ρήτορα Χορίκιου του Γαζαίου, υποθέτουμε βέβαια ότι το θέατρο της πόλης βρισκόταν *intra muros* και λειτουργούσε έως και τον 6^ο αιώνα. Βλ. Malineau, "Chorikios de Gaza", σ. 159-160.

⁶ Βλ. Walmsley, "Byzantine Palestine", σ. 141, Tsafir, "Urbanism", σ. 133, Saradi, *Byzantine City*, σ. 317.

⁷ Βλ. Patrich, "Caesarea", σ. 92.

⁸ Βλ. Holum, *King Herod's Dream*, σ. 165, Porath, "Herod's "amphitheatre" at Caesarea", σ. 15-27.

⁹ Βλ. Tsafir, "Scythopolis", σ. 101.

¹⁰ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 304, 319-320.

¹¹ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 305, 321.

Στη Σεβαστή, οι γρανίτινοι κίονες του θεάτρου, το οποίο έπεσε σε παρακμή επίσης στα τέλη του 4^{ου}/αρχές του 5^{ου} αιώνα, ενσωματώθηκαν στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, ενώ στην Πέλλα, όπου οι παραστάσεις σταμάτησαν γύρω στο 400, το θέατρο χρησιμοποιήθηκε μάλλον για τις συνεδρίες της τοπικής βουλής τον 5^ο αιώνα.¹

Στο αμφιθέατρο της Νεάπολης πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 5^{ου}/αρχές του 6^{ου} αιώνα διάφορες εργασίες ανακαίνισης με την προσθήκη ψηφιδωτού δαπέδου στην ορχήστρα και την κατεδάφιση των τελευταίων σειρών των εδρών της εξέδρας των θεατών. Ανάλογες εργασίες ανακαίνισης έγιναν και στο θέατρο της Ελούσας το 454/5, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή: “Επί Φλ(αυίου) Δημάρχου τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου καί εὐδοκιμωτάτου ἄρχοντος ἐγένετο ἡ πρότου θεάτρου πλάκωσις ἕως τῆς προτέρας πλακόσ(εως) ἐπιμελ(εία) Ἀβρααμίου Ζηνοβίου πολίτ(ου) ἐν ἔτ(ει) ΤΜΘ”.²

Λουτρά

Τα λουτρά αποτελούσαν το κεντρικότερο σημείο της αστικής ζωής στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οι Ρωμαίοι υπερηφανεύονταν ότι η ύπαρξη δημόσιων λουτρών, ακόμη και στις πιο μικρές ή απομακρυσμένες πόλεις, τούς ξεχώριζε από τους “βαρβάρους” και αποτελούσε επομένως περίτρανο σημάδι της υπεροχής του πολιτισμού τους.³ Η ανάγκη για δημόσια λουτρά, γνωστά ως “βαλανεῖα”, παρέμεινε παρέμεινε αμείωτη και στη βυζαντινή εποχή. Η διαφορά τώρα έγκειται στο μέγεθός τους. Τα νέα θρησκευτικά ήθη, που καθορίζουν πλέον τον ηθικό βίο και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, επιβάλλουν μικρότερους χώρους μέσα στα λουτρά, οι οποίοι θα διασφάλιζαν την όσο το δυνατό μεγαλύτερη ιδιωτική απομόνωση. Επιπλέον, εκλείπει τώρα εντελώς ο παραδοσιακός χώρος του *frigidarium*, ο οποίος αντιπροσώπευε το κύριο μέρος συνάθροισης των πολιτών στα λουτρά και αποτελούσε με τα εθνικά σύμβολα και τις αναπαραστάσεις του ισχυρή αναφορά στο ειδωλολατρικό παρελθόν.⁴

Τα νέα ήθη λοιπόν επιβάλλουν τη μετατροπή των ήδη υφισταμένων μεγάλων συγκροτημάτων σε μικρότερα, καθώς και την ανέγερση νέων, μικρών πια, λουτρών.⁵ Βάσει των πορισμάτων της αρχαιολογικής σκαπάνης, γνωρίζουμε ότι το συγκρότημα των δημόσιων λουτρών, που ανεγέρθηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα στη δυτική πλευρά της Σκυθόπολης, αποτελεί το μεγαλύτερο σωζόμενο στο είδος του κτιριακό συγκρότημα από τη βυζαντινή εποχή στην Παλαιστίνη, με διαστάσεις 100 x 85 μέτρα. Παρόλα αυτά, όμως, υπολείπεται σημαντικά, ως προς το μέγεθος και την πολυτέλεια, από τα αντίστοιχα λουτρά της ρωμαϊκής περιόδου. Επιπλέον, το άλλο μεγάλο συγκρότημα λουτρών στην ανατολική πλευρά της πόλης σταμάτησε τη λειτουργία του στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, ενώ συνέχισαν να λειτουργούν έως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα πολλά μικρά σε μέγεθος λουτρά σε άλλα σημεία της πόλης.⁶

¹ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 141, Saradi, *Byzantine City*, σ. 321.

² Negev, *Inscriptions*, αρ. 92, σ. 73.

³ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 325.

⁴ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 142.

⁵ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 342-343.

⁶ Βλ. Tsafirir, “Urbanism”, σ. 131, Tsafirir, “Scythopolis”, σ. 106, Mazor, “Public baths”, σ. 295-301, Saradi, *Byzantine City*, σ. 338.

Ένα μεγάλο συγκρότημα λουτρών, που είχε ανεγερθεί στην Καισάρεια στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, περιέπεσε σταδιακά σε αχρηστία, με αποτέλεσμα την κλοπή των οικοδομικών του υλικών, τα οποία τελικά ενσωματώθηκαν σε ιδιωτικές κατοικίες. Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα κατασκευάστηκαν έξω από τα τείχη νέα πολυτελή λουτρά, που χρησιμοποιούνταν μάλλον από πλούσιους αστούς, οι οποίοι επιθυμούσαν να αποφύγουν το συγχρωτισμό με τις λαϊκές τάξεις της πόλης.¹

Στην Τιβεριάδα ανακαλύφθηκε μικρό συγκρότημα δημοσίων λουτρών, διαστάσεων 42 x 31 μέτρα, με μωσαϊκά δάπεδα, τα οποία οι αρχαιολόγοι χρονολογούν στον 4^ο αιώνα.² Τέλος, κοντά στις νοτιοανατολικές ακτές της λίμνης της Τιβεριάδας, στη θέση Χαμάτ Γκάδερ (Hammam Gader), ο αυτοκράτορας Αναστάσιος χρηματοδότησε την ανακαίνιση ενός μικρού συγκροτήματος ιαματικών λουτρών, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή: “Μούκιος Αλέξανδρος πανυπείροχος ήγεμονήων θέσκελον ήνυσεν έργον, όν έτρεφεν Καίσαρος άστν, δεξάμενος μέγα δώρον Αναστασίου βασιλῆος”.³

Δρόμοι

Οι κεντρικοί δρόμοι των πόλεων με τους εκατέρωθεν σκεπαστούς πεζόδρομους, κληρονομιά της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, σε συνδυασμό με τις αγορές τους, συνθέταν έναν μεγάλο ανοιχτό χώρο στην “καρδιά” πολλών αστικών οικισμών. Κατά μήκος των κεντρικών οδών υπήρχαν, συνήθως, εμπορικά καταστήματα και μεγάλα δημόσια κτίρια. Γι’ αυτό και οι δρόμοι αυτοί αποτελούσαν τις “αρτηρίες” της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των πόλεων.⁴

Οι Βυζαντινοί μηχανικοί, όμως, διαφοροποιούνται σημαντικά από τους Ρωμαίους συναδέλφους τους ως προς τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Ενώ η βασική αρχή της ρωμαϊκής οδοποιίας συνίσταται στη συμμετρία του ιπποδάμειου συστήματος, οι Βυζαντινοί μηχανικοί, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, δε διστάζουν να χαράξουν δρόμους με καμπύλες και να αυξομειώσουν το πλάτος τους ανάλογα με τις τοπογραφικές συνθήκες και τα υπάρχοντα κτίρια.⁵

Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τμήμα του *cardo maximus* της Ιερουσαλήμ, που κατασκευάστηκε την εποχή του Ιουστινιανού και συνέδεε το ναό της Ανάστασης του Κωνσταντίνου με τη δική του “Νέα Εκκλησία” της Θεοτόκου, όπως μπορεί κανείς να διακρίνει και στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδιβά.⁶ Η αμφίστοος οδός, πλάτους 22,5 μέτρων, ήταν κατασκευασμένη από μεγάλες ορθογώνιες πλάκες και χώριζε εκατέρωθεν δύο φαρδιές στεγασμένες στοές, οι οποίες υποστηρίζονταν από δύο σειρές κιόνων ύψους πέντε μέτρων η καθεμιά. Το μεσαίο τμήμα του δρόμου, πλάτους δώδεκα μέτρων, που ήταν υψομετρικά ελάχιστα χαμηλότερο από τα εκατέρωθεν τμήματά του δεξιά και αριστερά, έμενε ακάλυπτο. Κάτω από αυτό το μεσαίο τμήμα υπήρχαν καλυμμένα αυλάκια αποχέτευσης για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νότιου

¹ Βλ. Saradi, *Byzantine City*, σ. 338-339.

² Βλ. Hirschfeld, “Tiberias”, σ. 1466.

³ Βλ. Di Segni, “Urban building”, σ. 331, ιδίως σημ. 51, Haarer, *Anastasius*, σ. 233-234.

⁴ Βλ. Holum, *King Herod's Dream*, σ. 175.

⁵ Βλ. Tsafirir, “Urbanism”, σ. 121, Tsafirir, “Scythopolis”, σ. 107, Tsafirir, “Rehovot”, σ. 295 και σημ. 5.

⁶ Βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 92.

τμήματος του *cardo* υπήρχαν πολλά εμπορικά καταστήματα.¹ Μία άλλη οδός, που κατασκευάστηκε επίσης επί Ιουστινιανού, ξεκινούσε από την πύλη του Αγίου Στεφάνου και κατέληγε στην εκκλησία του Σιλωάμ.²

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί κατασκεύασαν νέες οδούς στον αστικό ιστό των πόλεων της Παλαιστίνης, κυρίως όμως συντηρούσαν και ανακαίνιζαν τις ήδη υπάρχουσες ρωμαϊκές. Στην Καισάρεια, η κύρια οδική αρτηρία της πόλης, ο λεγόμενος “*Cardo II*”, που συνέδεε το λιμάνι με το θέατρο, ανακατασκευάστηκε μεταξύ 525-550. Η νέα πλακόστρωση επικάλυπτε σε ύψος ενάμισι μέτρου την παλαιά οδό του 3^{ου} αιώνα, ενώ η λεγόμενη “*Οδός IV*” πλακοστρώθηκε για πρώτη φορά τον 6^ο αιώνα.³

Στη Σκυθόπολη, ο κεντρικός δρόμος της πόλης, η λεγόμενη “*Οδός του Παλλάδιου*” του 4^{ου} αιώνα, που οδηγούσε από το θέατρο στους πρόποδες της ακρόπολης, ανακαινίστηκε σημαντικά τον 6^ο αιώνα.⁴ Το 515/6, με αυτοκρατορική χορηγία και υπό την επιστασία του *άρχοντος* Ορέστη και του *πρώτου της πόλεως* Σιλβίνου, κατασκευάστηκε μία νέα οδός, η επονομαζόμενη “*Οδός του Σιλουανού*”.⁵ Ο αυτοκράτορας Αναστάσιος χρηματοδότησε το 506/7 την κατασκευή της νέας ημικυκλικής περιστυλης αγοράς της Σκυθόπολης, στην οποία συνδέθηκε η νέα “*Οδός του Σιλουανού*”. Η σημαντική αυτή πολεοδομική παρέμβαση άλλαξε δραστικά τη μορφή του κέντρου της πόλης.⁶ Τέλος, στην ίδια πόλη, ο Ιουστίνος Α' χρηματοδότησε χρηματοδότησε την πλακόστρωση της “*Οδού του Ορέστη*” και την κατασκευή νέων αγωγών υδροδότησης το 521/2.⁷

Στην Πέλλα δημιουργήθηκε ένα νέο οδικό σύστημα στα πλαίσια επέκτασης της πόλης προς την ακρόπολη, η κορυφή της οποίας ισοπεδώθηκε και οι πλαγιές διαμορφώθηκαν σε αναβαθμίδες.⁸

Στην Τιβεριάδα ανοικοδομήθηκε τον 6^ο αιώνα μία σκεπαστή αγορά έκτασης 800 τετραγωνικών μέτρων, που ενωνόταν με τον *cardo*, την κύρια δηλαδή οδική αρτηρία της πόλης, πλάτους 33 μέτρων, η οποία ήταν επίσης σκεπαστή στις δύο πλευρές της.⁹

Υδροδότηση – αποχέτευση

Οι πολιτικές αρχές της Παλαιστίνης προχώρησαν, αφενός, στη συντήρηση του υφιστάμενου δικτύου υδροδότησης και, αφετέρου, στην επέκτασή του. Τα μέτρα ελήφθησαν έπειτα από τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις κατά τη βυζαντινή περίοδο και τη συνακόλουθη αυξημένη ανάγκη παροχής ύδατος για οικιακή και αστική χρήση.¹⁰

¹ Βλ. Geva, “Jerusalem” σ. 768-770, 775-776, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 143, Hirschfeld, *Palestinian Dwelling*, σ. 99, Saradi, *Byzantine City*, σ. 274, 387, Ovadia, “Churches”, σ. 112.

² Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 144, Finegan, *Archeology*, σ. 169-170.

³ Βλ. Holum, *King Herod's Dream*, σ. 176, Vann, “Byzantine Street Construction”, σ. 167, 173-174, σημ. 3, Saradi, *Byzantine City*, σ. 274.

⁴ Βλ. Tsafir, “Settlement and Demography”, σ. 276.

⁵ Βλ. Tsafir, “Urbanism”, σ. 114, 116, Tsafir, “Scythopolis”, σ. 105, Mazor, “Public baths”, σ. 295. Για τον Ορέστη, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 665-666.

⁶ Βλ. Haarer, *Anastasius*, σ. 235-238.

⁷ Βλ. Di Segni, “Urban building”, σ. 324, Tsafir, “Settlement and Demography”, σ. 276.

⁸ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 144.

⁹ Βλ. Hirschfeld, “Tiberias”, σ. 1467.

¹⁰ Για την αύξηση του πληθυσμού, βλ. παρακάτω, σ. 51-52.

Το παλιό υδραγωγείο της Καισάρειας, που κατασκευάστηκε επί Ηρώδη και Αδριανού,¹ ενισχύθηκε και επεκτάθηκε με την κατασκευή νέου επίγειου κλειστού κλειστού αγωγού στα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Η κατασκευή του μεγάλου αυτού δημόσιου έργου αποδίδεται στον *ανθύπατο* Φλωρέντιο, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή: “Ἐπί Φλ(αουίου) Φλωρεντίου τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου ἀντυπάτου τὰ δύο ὑδραγωγία ἐκ θεμελίων ἀνενεώθη”.² Ο νέος αγωγός, που τροφοδοτούνταν από ένα πέτρινο φράγμα, το οποίο χτίστηκε πέντε χιλιόμετρα βόρεια της Καισάρειας, μπορούσε να μεταφέρει στην πόλη εξαπλάσια ποσότητα νερού σε σχέση με το παλιό σύστημα υδροδότησης.³ Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι, τελικά, το νερό μεταφερόταν από τα υδραγωγεία σε νυμφαία, λουτρά, ιδιωτικές οικίες και κήπους μέσω ενός πολύπλοκου δικτύου αγωγών ύδρευσης, κατασκευασμένων από μόλυβδο και τερακότα (terracotta), το οποίο διέτρεχε υπογείως την Καισάρεια.⁴

Επίσης, ένας υδροστρόβιλος, που ανακαλύφθηκε στα βόρεια της πόλης και του οποίου η κατασκευή χρονολογείται μεταξύ 345-380, εξυπηρετούσε διπλή λειτουργία: πρώτον, ικανοποιούσε τη ζήτηση του αστικού πληθυσμού σε άλευρα και, δεύτερον, παροχέτευε μέσω των παρακείμενων αρδευτικών καναλιών σημαντικές ποσότητες νερού στα εύφορα κτήματα των αγροτών της περιοχής.⁵

Η συντήρηση των δεξαμενών ύδατος στα αστικά κέντρα, καθώς και του δικτύου υδροδότησης, αποτελούσε ένα από τα βασικά καθήκοντα του πολιτικού διοικητή της επαρχίας. Αυτός όφειλε να χρηματοδοτεί τις εργασίες συντήρησης μέσω επιβολής ειδικών φόρων ή από δημοτικά, “πολιτικά”, κεφάλαια, όπως διαφαίνεται στη *Νεαρά* 128 του 545.⁶ Ο ιδιοκτήτης γης, απ’ όπου περνούσε το υπέργειο δίκτυο υδροδότησης, ήταν υποχρεωμένος, σύμφωνα με νόμο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, να καθαρίζει σε τακτά διαστήματα το τμήμα του υδραγωγείου που του αναλογούσε, για να μην εμποδίζεται η ελεύθερη ροή του ύδατος από τα φερτά υλικά. Ο υπόχρεος ήταν απαλλαγμένος από όλες τις *αγγραφείες*, ώστε να διαθέτει τον απαραίτητο χρόνο γι’ αυτές τις περιοδικές εργασίες συντήρησης. Αν όμως αποδεικνυόταν ασυνεπής στις υποχρεώσεις του, τότε η γη του δημευόταν.

Οι τοπικές αρχές έδιναν μεγάλη σημασία και στη συντήρηση των αποχετευτικών αγωγών και των αγωγών ομβρίων υδάτων παραπλεύρως των δρόμων. Στην Ιερουσαλήμ, την Καισάρεια και τη Σκυθόπολη διατηρήθηκαν οι πέτρινοι αγωγοί αποχέτευσης κάτω από τις νέες οδούς του 6^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό δείγμα της υψηλής ποιότητας κατασκευής τους είναι ότι στην Ιερουσαλήμ αυτοί οι αγωγοί παρέμειναν σε λειτουργία μέχρι τη δεκαετία του 1970.⁸

Τείχη

¹ Βλ. Finegan, *Archeology*, σ. 77.

² Βλ. Baumann, *Spätantike Stifter*, σ. 279. Για το Φλωρέντιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 366.

³ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 145, Everman, “Aqueducts”, σ. 184-189, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 173, Patrich, “Caesarea”, σ. 80.

⁴ Βλ. Patrich, “Caesarea”, σ. 94.

⁵ Βλ. Sodini, “La contribution”, σ. 146, σημ. 47. Για την υδροκίνηση και τους νερόμυλους, βλ. Μουζάκης, “Υδροκίνητες εγκαταστάσεις”, σ. 165-174, 183-185.

⁶ Nov, 128.16, σ. 642.

⁷ ThC, 15.2.1. Στις πηγές του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα η λέξη *αγγραφεία* αποδίδεται με τον λατινικό όρο *munera*. Οι *αγγραφείες* συνίσταντο στην προσφορά υποχρεωτικής εργασίας υπέρ του κράτους και της τοπικής κοινότητας. Βλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, σ. 179-182, Σταυρίδου-Ζαφράκα, “Αγγραφεία”, σ. 23-54.

⁸ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 146, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 176.

Η Ιερουσαλήμ απέκτησε νέο περιφερειακό τείχος στις αρχές του 4^{ου} αιώνα. Πιθανώς, λόγω της μετεγκατάστασης της Δεκάτης Λεγεώνας στην Αϊλά, η πόλη είχε τώρα ανάγκη από αυξημένα μέτρα προστασίας. Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, η Αυγούστα Ευδοκία χρηματοδότησε την κατασκευή ενός νέου τμήματος του τείχους στα νότια της πόλης, ώστε να συμπεριληφθεί στον αστικό ιστό ο λόφος της Σιών και ο ναός που χτίστηκε στην τοποθεσία “Κολυμβήθρα του Σιλωάμ”. Τα κίνητρα της Αυγούστας πιθανόν να ήταν θρησκευτικά. Όμως το γεγονός, αυτό καθ’ εαυτό, υποδηλώνει εμμέσως και την εντυπωσιακή αστική ανάπτυξη της πόλης, η οποία συντελέστηκε τον 4^ο και το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα. Με το νέο τείχος η πόλη επεκτάθηκε κατά 1/3 περίπου. Έτσι, η συνολική αστική επιφάνεια της Ιερουσαλήμ κάλυπτε έκταση 1.200.000 τετραγωνικών μέτρων, ανάγοντάς την στη μεγαλύτερη σε έκταση βυζαντινή πόλη της Παλαιστίνης.¹

Παρόμοια αστική ανάπτυξη σημειώνεται και στην Καισάρεια, όπου το νέο ημικυκλικό τείχος μήκους 2,5 χιλιομέτρων, που χτίστηκε από τις εισφορές των πολιτών της, συμπλήρωσε την αρχική κατασκευή του Ηρώδη. Μ’ αυτόν τον τρόπο, η πόλη διπλασιάστηκε σε μέγεθος, καλύπτοντας συνολικά επιφάνεια 950.000 τετραγωνικών μέτρων.² Επιγραφή, η οποία βρέθηκε στην ανατολική πύλη του τείχους της πόλης, μαρτυρεί πως οι εργασίες έγιναν στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, όταν διοικητής της επαρχίας ήταν ο Φλάβιος Αλέξανδρος: “ἐπί Φλ(αουίου) Προκοπίου Κωνστ(αντί(ν)ου) Σευήρου Ἀλεξάνδρου τοῦ περιβ(λέπτου) κόμ(ητος), ἀπό ἡγεμόν(ων) καὶ ὑπατικοῦ ὁ βουῤῃγος ἐκ θεμελίων ἐγένετο”.³

Εξίσου εντυπωσιακή αστική ανάπτυξη παρατηρούμε στην Τιβεριάδα και τη Σκυθόπολη. Η Τιβεριάδα, σύμφωνα με τον Προκόπιο, τον οποίο επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, απέκτησε στα μέσα του 6^{ου} αιώνα ένα νέο τείχος μήκους 2,8 χιλιομέτρων.⁴ Η πόλη επεκτάθηκε στις πλαγιές του όρους Βερενίκη, καλύπτοντας επιφάνεια 750.000 τετραγωνικών μέτρων.⁵

Το τείχος της Σκυθόπολης, το οποίο πιθανότατα κτίστηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, ανακαινίστηκε έπειτα από αυτοκρατορική χορηγία, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή: “Ἐκ τῆς δοθείσης θ(ε)ίας φιλοτιμίας κατὰ αἴτησιν Φλ(αουίου) Ἀρσενίου τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) τό πᾶν ἔργον τοῦ τ(ε)ίχους ἀνενεώθη ἐν χρ(όνοις) Φλ(αουίου) Λέοντος τοῦ μεγαλοπρ(επεστάτου) ἄρχ(οντος) ἰνδ(ικτιῶνος) δ’”.⁶ Λίγο αργότερα, η πόλη απέκτησε ένα νέο κυκλικό τείχος μήκους 4,5 χιλιομέτρων, το οποίο περιέκλειε τις νέες οικιστικές εγκαταστάσεις, δείγμα της ταχείας πληθυσμιακής ανάπτυξης της πόλης.⁷

¹ Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 150, Tsafir, “Settlement and Demography”, σ. 275.

² Βλ. Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 150, Holum, “Preliminary Report”, σ. 95-97, 110, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 165.

³ Lifschitz, “Inscriptions”, αρ. 16, σ. 123. Πβ. Lehmann, “The combined Caesarea Expedition”, σ. 124-125, 129, Holum, *King Herod’s Dream*, σ. 179. Για το Φλάβιο Αλέξανδρο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 59.

⁴ Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 5.9.21.

⁵ Οι αρχαιολόγοι χρονολογούν το τείχος της Τιβεριάδας με οδηγό τα θραύσματα των αγγείων που βρέθηκαν στη βάση του. Τα καλύτερα σωζόμενα τμήματα του τείχους εκτείνονται νότια της πόλης, από τις όχθες της λίμνης Τιβεριάδας έως τις πλαγιές του όρους Βερενίκη. Βρέθηκαν επίσης τμήματά του σε λιγότερο καλή κατάσταση, που ξεκινούν από την κορυφή του ίδιου όρους και εκτείνονται προς τα βόρεια και τα ανατολικά. Βλ. Hirschfeld, “Tiberias”, σ. 1470, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 150.

⁶ Di Segni, “Urban building”, σ. 319. Η αυτοκρατορική χορηγία αποδίδεται, κατά πάσα πιθανότητα, στον Ιουστίνο Α'. Βλ. και Tsafir, “Urbanism”, σ. 101.

⁷ Βλ. Tsafir, “Urbanism”, σ. 100-102, Tsafir, “Settlement and Demography”, σ. 276.

Η επέκταση των οχυρώσεων, επομένως, αποτελεί σαφή ένδειξη και για την αστική επέκταση των πόλεων σε σχέση με το άμεσο ρωμαϊκό παρελθόν τους.¹ Θα ήταν εξάλλου αδιανόητο οι πόλεις να επενδύσουν μεγάλα χρηματικά ποσά στην κατασκευή αμυντικών οχυρώσεων, αν δεν υπήρχε η ανάγκη παροχής ασφάλειας σε νεοσύστατους οικισμούς, οι οποίοι είχαν σχετικά πρόσφατα αναπτυχθεί επέκεινα των ρωμαϊκών τειχών.

Στις εργασίες κατασκευής των τειχών συμμετείχαν ενεργά οι δήμοι των πόλεων, συνήθως μέσα από αγγαρείες.² Σε διάταξη νόμου του Θεοδοσιανού Κώδικα το 395 ορίζεται ότι τα οικοδομικά υλικά για την κατασκευή των τειχών έπρεπε να τα προμηθευτούν από κατεδαφισμένα ειδωλολατρικά ιερά.³ Το κόστος κατασκευής ή επισκευής των αμυντικών αυτών έργων, όπως διαφαίνεται από τις διατάξεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας, επιβάρυνε σε μεγάλο βαθμό τους πολίτες των πόλεων.⁴ Ο Προκόπιος επιβεβαιώνει έμμεσα την αυτοκρατορική νομοθεσία, αφού ψέγει τον Ιουστινιανό, επειδή οι δημοτικοί πόροι στις επαρχιακές πόλεις απορροφήθηκαν για την κατασκευή τειχών αντί για άλλα δημόσια έργα, φωτισμό, θεάματα, κτλ.⁵

B2. Αγροτική οικονομία

Μία από τις συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης ήταν η εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού στη βυζαντινή Παλαιστίνη. Σύμφωνα με τον Ισραηλινό ιστορικό M. Avi-Yonah, η πυκνότητα του πληθυσμού στην παράκτια μεσογειακή ζώνη της Παλαιστίνης κατά την Χαναϊτική-Ισραηλιτική-Βυζαντινή περίοδο αντιστοιχεί στη σχέση 1 : 1⅓ : 5-6.⁶ Υπολογίζεται ότι ο συνολικός πληθυσμός στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές κοινότητες της Παλαιστίνης στις αρχές του 6^{ου} αιώνα έφθανε το 1.000.000.⁷ Οι αρχαιολόγοι θεωρούν ότι στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Παλαιστίνης, δηλαδή την Ιερουσαλήμ, την Καισάρεια και τη Σκυθόπολη, ζούσαν αντίστοιχα 42.000-52.000, 100.000, 30.000-38.000 άτομα.⁸ Ανάλογες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Ιουδαίας, της Σαμάρειας, του Γκολάν και της Νεγκέβ απέδειξαν μια αυξημένη πυκνότητα των αγροτικών οικισμών, οι οποίοι δημιουργήθηκαν και άκμασαν τον 5^ο και 6^ο αιώνα έως την εποχή της ισλαμικής κατάκτησης της επαρχίας τον 7^ο αιώνα.⁹ Παράλληλα, πρέπει να επισημάνουμε ότι η επιδημία βουβωνικής πανώλης, που χτύπησε τις ανατολικές επαρχίες το 541-542, δεν επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στη δημογραφική κατάσταση της επαρχίας.¹⁰

Η αύξηση του πληθυσμού έκανε με τη σειρά της επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης νέων καλλιεργήσιμων εδαφών, μεθόδων αγροτικής παραγωγής και

¹ Βλ. Walmsley, "Byzantine Palestine", σ. 147, Tsafir, "Urbanism", σ. 100, Tsafir, "Settlement and Demography", σ. 275.

² Βλ. Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία*, σ. 327.

³ ThC, 15.1.36.

⁴ ThC, 15.1.34.

⁵ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 26.

⁶ Βλ. Avi-Yonah, "Economics", σ. 40.

⁷ Βλ. Broshi, "Population", σ. 5, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 78-79, Tsafir, "Urbanism", σ. 99-100.

⁸ Βλ. Tsafir, "Urbanism", σ. 118, Tsafir, "Scythopolis", σ. 106, Holum, *King Herod's Dream*, σ. 174, Barnes, *Constantine*, σ. 82, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 355, Tsafir, "Settlement and Demography", σ. 276, Morrison - Sadini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 285-286, Wilken, *The Land called Holy*, σ. 179, Sivan, *Palestine*, σ. 221 και σημ. 121, Patrich, "Caesarea", σ. 80.

⁹ Βλ. Hirschfeld, "Farms and Villages", σ. 35, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 275-276, Prag, *Israel*, σ. 405, Tsafir, "Settlement and Demography", σ. 271, 274.

¹⁰ Βλ. Tsafir, "Scythopolis", σ. 103, Stathakopoulos, *Famine*, σ. 113-114, 278-281.

υδροδότησης, ώστε να καλυφθούν οι αυξημένες πλέον διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού της επαρχίας. Σημαντικό τμήμα της ερήμου Νεγκέβ, και συγκεκριμένα το βόρειο, κεντρικό και δυτικό τμήμα της, μετατράπηκε σε μια “πράσινη ζώνη”.¹ Στην έρημο Νεγκέβ οι Βυζαντινοί αξιοποίησαν και βελτίωσαν τα αρδευτικά συστήματα της εποχής των Ναβαταίων.² Πηγάδια με βάθος 60 έως 100 μέτρα και ένα, από τους πολίτες συντηρημένο, υπόγειο δίκτυο καναλιών και δεξαμενών, το οποίο συνέλεγε το λιγοστό νερό των εποχιακών βροχοπτώσεων, έδιναν ζωή σε ανθρώπους και ζωντανά στους οικισμούς της ερήμου. Στο κέντρο της κωμόπολης Σοβείλη λ.χ. ανακαλύφθηκαν δύο υπόγειες δεξαμενές, συνολικής χωρητικότητας 1.500 κυβικών μέτρων, που συνέλεγαν βρόχινο νερό.³

Οι βροχοπτώσεις τροφοδοτούσαν επίσης με σημαντικές ποσότητες νερού τους χείμαρρους των φαραγγίων της ερήμου. Οι Βυζαντινοί, με την κατασκευή μικρών πέτρινων φαραγγίων και καναλιών απορροής, αξιοποίησαν αυτό το νερό για την άρδευση αγροκτημάτων υπό τη μορφή αναβαθμίδων στις κοίτες και τις ομαλές πλαγιές των φαραγγίων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι κάθε αγρόκτημα υδροδοτούνταν με ποσότητες νερού ισοδύναμες με βροχόπτωση 300-500 χιλιοστών το χρόνο, τη στιγμή που οι βροχοπτώσεις στη Νεγκέβ, κατά μέσο όρο, αποφέρουν μόλις 100 χιλιοστά νερού το χρόνο.⁴ Αρχαιολογικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στα Ζόορα,⁵ στη νοτιοανατολική Παλαιστίνη, έδειξαν την ύπαρξη αρδευτικών καναλιών και ενός φράγματος στην είσοδο του παρακείμενου φαραγγιού Ουάντι αλ Χάσα (Wadi al-Hasa), τα οποία τροφοδοτούσαν με νερό τη μεγάλη αυτή βυζαντινή κοινότητα της ερήμου και συγχρόνως άρδευαν τα αγροκτήματα των κατοίκων της.⁶

Η άρδευση μεγάλων, πρώην έρημων, εκτάσεων στη νότια Παλαιστίνη και η δυνατότητα εντατικής καλλιέργειας των δημητριακών (βρώμη, κριθάρι, σίκαλη και σιτάρι),⁷ των λαχανικών και των οπωροφόρων (ροδιές, ροδακινιές, αμυγδαλιές και συκιές),⁸ καθώς και της αμπέλου,⁹ συνέβαλαν στη συντήρηση ενός αυξανόμενου πληθυσμού Ρωμαίων εποίκων και Αράβων νομάδων με τα ποιμνιά τους.¹⁰ Οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει στο κεντρικό και νότιο Νεγκέβ 615 τοποθεσίες, χρονολογημένες όλες στη βυζαντινή περίοδο, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται μικρά χωριά, αγροκτήματα και στάνες κτηνοτρόφων.¹¹ Η ικανότητα των Βυζαντινών να δώσουν ζωή σε μια έρημη περιοχή καταδεικνύεται εναργέστερα από δύο σημαντικά στοιχεία. Πρώτον, απ’ το γεγονός ότι η Νεγκέβ εγκαταλείφτηκε απ’ τους κατοίκους της μετά την αραβική κατάκτηση, με αποτέλεσμα να επέλθει σύντομα η

¹ Βλ. Tsafirir, “Rehovot”, σ. 295, Keel, *Orte* (2), σ. 149.

² Για τους Ναβαταίους, βλ. Bowersock, *Roman Arabia*, σ. 12-27.

³ Η Σοβείλη είναι το σημερινό Khan ez-Zubala. Βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85.

⁴ Βλ. Keel, *Orte* (2), σ. 153, 157, 162, 168-69, O’ Connor, *Holy Land*, σ. 171-172, 380, 422, 424, Prag, *Israel*, σ. 412, 414-415, Negev, *Archaeological Encyclopaedia*, σ. 281, Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 61, Gatier, “Villages”, σ. 33.

⁵ Για τα Ζόορα, βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 94, Γεώργιος Κύπριος, 1051, Ιεροκλής, 721.7.

⁶ Βλ. Meimaris, *Inscriptions*, σ. 4.

⁷ Βλ. Kraemer, *Nessana*, αρ. 40, σ. 127.

⁸ Βλ. Kraemer, *Nessana*, αρ. 32, σ. 102.

⁹ Βλ. Kraemer, *Nessana*, αρ. 16, σ. 48 και αρ. 31, σ. 98-99 και αρ. 32, σ. 102 και αρ. 34, σ. 107.

¹⁰ Υπολογίζεται ότι στους έξι μεγαλύτερους οικισμούς της Νεγκέβ πρέπει να ζούσαν περίπου 30.000 άνθρωποι. Βλ. Broshi, “Population”, σ. 3, Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 38, 52-57, Foss, “Near Eastern countryside”, σ. 230.

¹¹ Επίσης εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο αριθμός των κωμών και των αγροκτημάτων, που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή από την προγενέστερη ρωμαϊκή και τη μεταγενέστερη αραβική περίοδο αντίστοιχα, είναι ελάχιστος σε σχέση μ’ αυτόν της βυζαντινής περιόδου. Βλ. Tsafirir, “Settlement and Demography”, σ. 272.

ερημοποίηση.¹ Δεύτερον, ότι η περιοχή γνώρισε αντίστοιχη με την επί Βυζαντίου πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη μόλις στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, χάρη στην εφαρμογή από τους Ισραηλινούς καινοτόμων αρδευτικών και αγροτικών τεχνολογιών.²

1. Οι αγρότες και οι οικισμοί τους

Αρκετοί αγροτικοί οικισμοί συνιστούσαν χωριά μέσου μεγέθους, εκτάσεως 30.000-50.000 τετραγωνικών μέτρων, τα οποία χαρακτηρίζονταν ως “κῶμαι”, όπου ζούσαν ανεξάρτητοι καλλιεργητές.³ Ο Γεώργιος Κύπριος αναφέρει την Τρικωμία στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, την Τετρακωμία και την κόμη Ναΐς στη *Δεύτερη Παλαιστίνη* και τις Πεντακωμία και Μητροκωμία στην *Τρίτη Παλαιστίνη*.⁴ Οι δυσμενείς για τον άνθρωπο κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες στην *Τρίτη Παλαιστίνη* δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη εκεί μεγάλων αστικών κέντρων. Η απουσία των τελευταίων είναι επίσης εμφανής στη γειτονική επαρχία *Αραβία*,⁵ όπου επικρατούσαν παρόμοιες κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Ήταν, επομένως, φυσιολογικό να αναπτυχθούν στη νότια Παλαιστίνη περισσότερο κωμοπόλεις και μικρότερα χωριά, ενώ ουσιαστικά υπήρχαν δύο μόνο πόλεις, η Ελούσα και η Πέτρα.

Οι πάπυροι της Νεσσάνα αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για το καθεστώς των αγροτών, στη νότια Παλαιστίνη κυρίως. Από το περιεχόμενο των παπύρων τεκμαίρεται η ύπαρξη εκεί μιας τάξης ελεύθερων μικρομεσαίων αγροτών. Αρκετοί πάπυροι, που χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα, συνιστούν συμβολαιογραφικά έγγραφα, τα οποία καταγράφουν πράξεις αγοραπωλησίας, δωρεάς ή προικοδοσίας μικρών ή μεγάλων κλήρων.⁶ Οι αγρότες της περιοχής, οι οποίοι ήταν κύριοι των κλήρων αυτών, υπηρετούσαν ταυτόχρονα ως λιμιτανέοι. Το κράτος τούς είχε παραχωρήσει γη ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους και υπόκεινταν σε φορολογία, την *annona militaris*.⁷ Επομένως, η δυνατότητα των αγροτών αυτών να διαθέτουν ελεύθερα την ακίνητη περιουσία τους, σε συνδυασμό με την υποχρέωσή τους να καταβάλλουν φόρους, τους καθιστά νομικά ελεύθερους και όχι “μισθωτούς” ή “πάροικους”.⁸

Παρόλο που οι γραπτές πηγές σιωπούν, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχαν στην Παλαιστίνη στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα “πάροικοι

¹ Η ισλαμική διοίκηση της Παλαιστίνης δεν αξιοποίησε την τεχνογνωσία και τις αξιόλογες αγροτικές επιδόσεις των Βυζαντινών στη Νεγκέβ. Οι κάτοικοι της περιοχής σταδιακά μετεγκαταστάθηκαν αλλού, ενώ η έρημος εισχώρησε αναπόφευκτα στην πράσινη ζώνη των καλλιεργειών. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι, με το πέρας της βυζαντινής κυριαρχίας στην Παλαιστίνη, εκτός από την ερημοποίηση της Νεγκέβ, λησμονήθηκαν ακόμη και κάποια από τα τοπωνύμια και τα ονόματα των οικισμών της περιοχής. Βλ. Keel, *Orte* (2), σ. 149, 156-157, Tsafir, “Settlement and Demography”, σ. 272.

² Βλ. Tsafir, *Excavations*, σ. 4-7, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 195.

³ Βλ. Θεοχάρης, *Οικονομική ιστορία*, σ. 195, Σιδέρις, *Οικονομικός βίος*, σ. 232.

⁴ Γεώργιος Κύπριος, 1024, 1040, 1042, 1054, 1056.

⁵ Γεώργιος Κύπριος, 1073-1074, 1077-1088, 1091-1092.

⁶ Kraemer, *Nessana*, αρ. 15-16, 21, 23-24, 30-32, 34, 40, σ. 41-51, 66-69, 75-80, 91-103, 107-108, 126-128.

⁷ Kraemer, *Nessana*, αρ. 23, σ. 20 και αρ. 24, σ. 22. Πβ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 380, Haldon, “East Roman Military Organisation”, σ. 15, Meimaris, *Inscriptions*, σ. 326-327.

⁸ Βλ. Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 37-38, Morrison - Sodini, “Ο Έκτος αιώνας”, σ. 302.

εναπόγραφοι” (coloni adscriptii)¹ ή “ελεύθεροι πάροικοι” (coloni liberi)². Είναι όμως βέβαιο ότι από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα επί της βασιλείας του Θεοδοσίου Α΄ και του διαδόχου του Αρκάδιου, με νομοθετική ρύθμιση (*De colonis Palaestinis*) επιτράπηκε ρητά η χρήση “μισθωτών” ή “κολωνών” εργατών γης και στα αγροκτήματα της Παλαιστίνης.³ Όπως διαφαίνεται από την παραπάνω διάταξη νόμου, η χρήση “κολωνών” στην Παλαιστίνη ήταν μέχρι τότε μάλλον απαγορευμένη. Δυστυχώς, ο νόμος δεν μας πληροφορεί για τους λόγους της έως τότε απαγόρευσης της χρήσης τους ή για την αιτία που επέβαλε την άρση της σχετικής απαγόρευσης.

Η κόμη, με το σύνολο των κτημάτων της, αποτελούσε μία ενιαία φορολογική μονάδα και αποκαλούνταν “όμόκηνσον ή όμόδουλον χωρίον”.⁴ Οι “όμόκηνσοι” χωρίτες ήταν αλληλέγγυα υπεύθυνοι για την πληρωμή του έγγειου φόρου, ο οποίος βάρυνε την κόμη. Αυτό σήμαινε ότι, αν για οποιαδήποτε αιτία κάποιος κλήρος δεν καλλιεργούνταν ή κάποιος αγρότης αδυνατούσε να καταβάλει το ποσό του εγγείου φόρου που του αναλογούσε, οι υπόλοιποι χωρίτες αναλάμβαναν τα φορολογικά βάρη του συντοπίτη τους (έπιβολή απόρων).⁵

Το βιοτικό επίπεδο των αγροτών της Παλαιστίνης, κατά τον 5^ο και 6^ο κυρίως αιώνα, φαίνεται ότι ήταν αρκετά υψηλό. Αυτό προκύπτει από ένα συνδυασμό αρχαιολογικών δεδομένων. Σε όλη σχεδόν την ύπαιθρο χώρα της Παλαιστίνης βρέθηκαν εκατοντάδες αρκετά μεγάλες, ισόγειες κυρίως ή διώροφες και σπανιότερα τριώροφες, αγροτικές κατοικίες, οι οποίες χρονολογούνται στη βυζαντινή εποχή. Οι κατοικίες αυτές, το εμβαδό των οποίων κυμαίνεται από 200 έως 2.000 τετραγωνικά μέτρα, υπερέχουν τεχνολογικά σε σχέση με αντίστοιχες κατασκευές της προγενέστερης ρωμαϊκής και ελληνιστικής περιόδου.⁶ Διέθεταν εσωτερική αυλή, ιδιαίτερα διαμερίσματα για τα μέλη της οικογένειας, αποθηκευτικούς χώρους, στάβλους για τα ζώα και, οι μεγαλύτερες απ’ αυτές, δικά τους λουτρά.

¹ Το 332 επί Κωνσταντίνου (ThC, 5.17.1), οι αγρολήπτες (coloni), που μέχρι τότε ήταν ελεύθεροι να εγκαταλείψουν την καλλιέργεια των κτημάτων όποτε το ήθελαν, απογράφονται για πρώτη φορά, γίνονται δηλαδή “εναπόγραφοι” και προσδένονται, μαζί με τους απογόνους τους, με τα κτήματα που καλλιεργούν. Δεν μπορούσαν να εξωσθούν ή να πωληθούν ανεξάρτητα από το κτήμα, αλλά αγοράζονταν και πωλούνταν πάντα μαζί του (CJ, 11.48.7). Εκτός από τα στοιχειώδη μέσα συντηρήσεώς τους, ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν το σύνολο σχεδόν της αγροτικής παραγωγής στους ιδιοκτήτες της γης. Οι διατάξεις αυτές επαναλαμβάνονται σε νόμους των Θεοδοσίου Α΄, Ουάλη και Θεοδοσίου Β΄ (ThC, 5.18-19). Σύμφωνα με νόμο του Αναστασίου (CJ, 11.48.19), δεν μπορούσαν να έχουν προσωπική περιουσία (“πεκούλια”), αφού ό,τι διέθεταν ανήκε στον κύριο του κτήματος. Επίσης, με νόμο των αυτοκρατόρων Αρκάδιου και Ονώριου (CJ, 11.50.2), δεν μπορούσαν να κινηθούν δικαστικά εναντίον του γαιοκτήμονα, εκτός αν ο τελευταίος έθετε σε κίνδυνο τη ζωή των ιδίων ή των μελών της οικογένειάς τους. Τέλος, οι άρχοντες των επαρχιών είχαν καθήκον να καταδιώκουν τους φυγάδες “εναπόγραφους” και να τους επιστρέφουν στις εστίες τους (CJ, 11.48.6). Βλ. Θεοχάρης, *Οικονομική ιστορία*, σ. 182-183, 193-194, Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και Αστική Οικονομία*, σ. 39-40.

² Σε αντίθεση με τους “εναπόγραφους”, οι “ελεύθεροι πάροικοι” ήταν ακτήμονες καλλιεργητές που αναλάμβαναν την καλλιέργεια κάποιου κτήματος με την υποχρέωση να δώσουν μέρος της αγροτικής παραγωγής ως ενοίκιο στο γαιοκτήμονα. Είχαν επίσης το δικαίωμα να αποκτήσουν και να διαχειρίζονται την προσωπική τους περιουσία. Αν όμως είχαν εργαστεί επί τριάντα συνεχόμενα έτη στο ίδιο κτήμα, τότε δεν είχαν πλέον δικαίωμα, αυτοί και τα παιδιά τους, να το εγκαταλείψουν, ούτε όμως και να εξωσθούν. Προσδένονταν δηλαδή με τη γη που καλλιεργούσαν, χωρίς πάντως να χάνουν την ελευθερία τους, εφόσον συνέχιζαν να πληρώνουν το ενοίκιο, το “τέλος”, στο γαιοκτήμονα (CJ, 11.48.19,23). Βλ. Θεοχάρης, *Οικονομική ιστορία*, σ. 194, Lemerle, *Agrarian History*, σ. 21-24, Σιδέρις, *Οικονομικός βίος*, σ. 231-233, Lefort, “Η αγροτική οικονομία”, σ. 388.

³ CJ, 1.51.

⁴ Nov, 128.7-8, σ. 639.

⁵ Βλ. Lemerle, *Agrarian History*, σ. 7-8, Σιδέρις, *Οικονομικός βίος*, σ. 233.

⁶ Βλ. Hirschfeld, *Palestinian Dwelling*, σ. 21-24, 70-76, 102, 290-291.

Στην περιοχή της νότιας Παλαιστίνης, λόγω των ιδιαίτερων περιβαλλοντικών συνθηκών, επικρατεί ο οικοδομικός τύπος γνωστός ως “κατοικία-πύργος”. Πρόκειται για οχυρωμένες αγροικίες με πύργο, αντικειμενικός σκοπός των οποίων ήταν η προστασία της ζωής των ενοίκων και των αγαθών τους από τους νομάδες της ερήμου. Στο ισόγειο του πύργου αποθήκευαν τρόφιμα, ενώ ο επάνω όροφος αποτελούσε τα ενδιαιτήματα των ιδιοκτητών.¹

Το σχετικά υψηλό οικονομικά επίπεδο ζωής των αγροτών της Παλαιστίνης μαρτυρείται και από το γεγονός ότι αρκετοί εξ αυτών είχαν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε αγορές εισαγόμενων προϊόντων. Τα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι, σε όλη την επαρχία, πολλά οικιακά σκεύη ήταν εισαγόμενα από τη Φώκαια της Μικράς Ασίας και την Κύπρο, παρόλο που στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιστίνης υπήρχαν πολλά εργαστήρια κατασκευής οικιακών σκευών.² Επομένως, η προμήθεια εισαγόμενων ειδών υποδηλώνει, πρώτον, ότι οι αγρότες της Παλαιστίνης μάλλον αδιαφορούσαν για τα εγχώρια βιοτεχνικά προϊόντα της επαρχίας τους και, δεύτερον, ότι είχαν την οικονομική δυνατότητα να ξοδεύουν χρήματα για λόγους επίδειξης και καλλωπισμού των οικιών τους.

Επιπλέον, σε αρκετά μεγάλα χωριά χτίστηκαν λουτρά με κεφάλαια ιδιωτών και οι αγρότες από τους γύρω οικισμούς, πληρώνοντας το ανάλογο αντίτιμο, είχαν τη δυνατότητα να απολαύσουν την πολυτέλεια μιας επίσκεψης εκεί.³ Τέλος, συναγωγές και χριστιανικοί ναοί σε όλες τις αγροτικές κοινότητες της επαρχίας χτίστηκαν αποκλειστικά με κεφάλαια των ιδίων των αγροτών.⁴

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν σημαντικές ενδείξεις οικονομικής άνεσης και σχετικού πλούτου των αγροτικών κοινοτήτων, όπου πιθανολογείται ότι ζούσε το 75-80% του πληθυσμού της Παλαιστίνης.⁵

2. Η αγροτική παραγωγή

Η αγροτική παραγωγή, που προοριζόταν τόσο για τις εγχώριες αγορές όσο και για εξαγωγές, συνίστατο κυρίως σε δημητριακά, λάδι και κρασί.⁶ Φημισμένα σε όλη την Παλαιστίνη ήταν τα κίτρα, τα σταφύλια και τα σύκα της Καισάρειας,⁷ καθώς και οι χουρμάδες της Ιεριχούς.⁸ Η εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων, κατά κύριο λόγο, καθώς και βοοειδών, καμηλών και αλόγων, καθιστούσε την κτηνοτροφική δραστηριότητα τον 5^ο και τον 6^ο αιώνα εξίσου σημαντική.⁹

Εξαιρετικά αναπτυγμένο ήταν ακόμη το εμπόριο φρέσκων και αποξηραμένων ή παστωμένων ιχθύων της Μεσογείου και της Ερυθράς θάλασσας. Βρέθηκαν τεχνητές λιμνούλες, ειδικά κατασκευασμένες για ανατροφή ιχθύων, σε όλη την παράκτια μεσογειακή ζώνη της Παλαιστίνης, καθώς και στην Καπερναούμ της Γαλιλαίας. Η αρχαιολογική σκαπάνη ανακάλυψε στη Διοκαισάρεια και τα Έβδοδα

¹ Βλ. Hirschfeld, *Palestinian Dwelling*, σ. 71-73.

² Βλ. Kingsley, “Palestinian Wine Trade”, σ. 58, Adan-Bayewitz, “Common pottery manufacture”, σ. 181-182.

³ Βλ. Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 65-66.

⁴ Βλ. Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 64, Alt, *Inschriften*, σ. 55-56.

⁵ Βλ. Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 37, Broshi, “Population”, σ. 5.

⁶ *Expositio Totius Mundi*, 31, σ. 164. Πβ. Gatier, “Villages”, σ. 31, Meyers, “Galilee”, σ. 125.

⁷ Βλ. Levine, *Caesarea*, σ. 51.

⁸ *Expositio Totius Mundi*, 31, σ. 164.

⁹ Βλ. Kraemer, *Nessana*, αρ. 35, σ. 108-109 και αρ. 37, σ. 115-116, Hirschfeld, “Farms and Villages”, σ. 60, σημ. 102.

υπολείμματα οστών ιχθύων της Ερυθράς. Κέντρο της διακίνησής τους σε όλη την Παλαιστίνη ήταν η πόλη Αϊλά.¹

Ραβινικές πηγές αναφέρουν την ανάπτυξη και καλλιέργεια πολλών ελαιόδεντρων και τη συνακόλουθη αύξηση της συγκομιδής λαδιού κατά τη βυζαντινή περίοδο.² Στη βόρεια και κεντρική Παλαιστίνη (σημ. περιοχή του Γκολάν, της Νετάνια, της Ναχαρίγια και του Τελ Αβίβ), οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν 365 ελαιοτριβεία με πρέσες λαδιού, καθώς και ελαιοτριβεία με άμεση ενέργεια του κοχλίου για την εξαγωγή του πολύτιμου ελαίου.³ Οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν επίσης στην πόλη Nabratein, βόρεια της λίμνης της Τιβεριάδας, πολλούς μεγάλους αμφορείς ελαιόλαδου, οι οποίοι ήταν αποθηκευμένοι με τάξη σε ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα. Υποθέτουμε ότι επρόκειτο για την κεντρική αποθήκη συλλογής του ελαιόλαδου της βόρειας Γαλιλαίας, απ' όπου στη συνέχεια οι έμποροι το διακινούσαν στην ευρύτερη περιοχή.⁴

Νέες εκτάσεις αμπελοκαλλιέργειας αναπτύχθηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο στην κοιλάδα του Ιορδάνη, στη δυτική Γαλιλαία, στα υψώματα της Σαμάρειας, στα περίχωρα της Γάζας και στις πόλεις Σοβείλη, Έβοδα και Ελούσα της Νεγκέβ, όπου βρέθηκαν μεγάλα πέτρινα πατητήρια για την παραγωγή του οίνου.⁵ Το κρασί που παραγόταν στη Νεγκέβ προοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά για εξαγωγή. Συνολικά στην Παλαιστίνη βρέθηκαν 1.500 πέτρινα πατητήρια οίνου από διάφορες ιστορικές περιόδους, εκ των οποίων τα 899 ανήκουν στη βυζαντινή περίοδο.⁶ Οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν ακόμη ότι τον 4^ο αιώνα εφαρμόστηκε στην Παλαιστίνη για πρώτη φορά μια νέα τεχνολογική μέθοδος, το πιεστήριο (=μάγγανο) με κεντρικό κοχλίο, που πίεζε απευθείας τα κατάλοιπα της μάζας των σταφυλιών, μεγιστοποιώντας έτσι την ποσότητα του παραγόμενου οίνου. Οι έρευνές τους αποκάλυψαν 82 τέτοια πιεστήρια, τα περισσότερα στην παράλια μεσογειακή ζώνη της Παλαιστίνης, από τα Δώρα στα βόρεια έως την Ασκάλωνα και τη Γάζα στο νότο, όπου παραγόταν το 95% του οίνου της.⁷

Το κρασί της Παλαιστίνης είχε εξαιρετική φήμη.⁸ Εξαγόταν από το λιμάνι λιμάνι της Γάζας σε όλη τη Μεσόγειο (Ελλάδα, Κύπρο, Μικρά Ασία, Γαλατία), έφτανε δε έως τη Γερμανία και τη Βρετανία ακόμη, όπως αποδεικνύει το πλήθος των παλαιστινιακής τεχνοτροπίας αμφορέων που ανακαλύφτηκε εκεί. Τα αγγεία αυτά, που κατασκευάζονταν αποκλειστικά σε εργαστήρια κεραμικών στην περιοχή της Γάζας και της Ασκάλωνος και έχουν χρονολογηθεί μεταξύ του τέλους του 4^{ου} και των μέσων του 6^{ου} αιώνα, μας δημιουργούν τη βεβαιότητα ότι, κατά το χρονικό αυτό

¹ Βλ. Kraemer, *Nessana*, αρ. 47, σ. 139-140 και αρ. 49, σ. 143 και αρ. 53, σ. 150, Kingsley, "Palestinian Wine Trade", σ. 46, Prag, *Israel*, σ. 405.

² Βλ. Avi-Yonah, "Economics", σ. 49.

³ Βλ. Kingsley, "Palestinian Wine Trade", σ. 45, Morrison - Sodini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 322, Sodini, "La contribution", σ. 153, Frankel, "Oil Press", σ. 287-297, Sivan, *Palestine*, σ. 100.

⁴ Βλ. Meyers, "Galilee", σ. 124.

⁵ Βλ. Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck*, σ. 60, 65-67, Hirschfeld, "Farms and Villages", σ. 47-48, 60, Foss, "Near Eastern countryside", σ. 226-227, Keel, *Orte* (2), σ. 156, 167, O' Connor, *Holy Land*, σ. 173, 424, Prag, *Israel*, σ. 413, Negev, *Archaeological Encyclopaedia*, σ. 287, 353, Sodini, "La contribution", σ. 152.

⁶ Βλ. Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck*, σ. 61, 66.

⁷ Βλ. Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck*, σ. 60, 66-67, Morrison - Sodini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 322, Kletter, "Shiqmona", σ. 171-175.

⁸ *Expositio Totius Mundi*, 29, σ. 162.

διάστημα, γίνονταν συστηματικές εξαγωγές οίνου από την Παλαιστίνη σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της αυτοκρατορίας.¹

B3. Δημόσιο ταμείο-φορολογία

1. Οι αξιωματούχοι της οικονομικής υπηρεσίας και το φορολογικό καθεστώς στην Παλαιστίνη

Οι γραπτές πηγές είναι, δυστυχώς, εξαιρετικά φειδωλές στην παροχή πληροφοριών σχετικά με το φορολογικό καθεστώς στην Παλαιστίνη. Οι υπεύθυνοι για τη συλλογή των φόρων αξιωματούχοι της επαρχιακής διοίκησης και κάποια αποσπασματικά ποσά φόρων αναφέρονται μόνο σε συνδυασμό με την παροχή φοροαπαλλαγών ή αυτοκρατορικών δωρεών.

Η *Αρκα* (Arca Praetoria ή Praefectoria) ήταν το ταμείο της οικονομικής υπηρεσίας του *επάρχου των πραιτωρίων*, η οποία αφενός καθόριζε τον ετήσιο φόρο, που βάρυνε κάθε επαρχία, και αφετέρου ασχολούνταν με την είσπραξη των ποσών, που προέρχονταν από τη φορολογία και τα πρόστιμα σε είδος και χρήμα. Επικεφαλής αυτής της κεντρικής υπηρεσίας, την οποία στελέχωναν υπάλληλοι που λέγονταν *σκρινιάροι* (scriniarii), ήταν ο *κόμης των θείων θησαυρών*. Αντιπρόσωπός του στις *διοικήσεις* ήταν ο *κόμης των θησαυρών* με υφισταμένους του τους *πραιπόζιτους των θησαυρών*.² Τα γραφεία αυτών των αξιωματούχων στελέχωναν οφικιάλιοι, που λέγονταν επίσης *σκρινιάροι*³ και *νουμεράριοι*⁴ (numerarii).

Στις επιμέρους επαρχίες υπήρχαν *σκρινία* (scrinia) υπεύθυνα για την είσπραξη των φόρων,⁵ η επίβλεψη των οποίων ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα του *άρχοντα* της επαρχίας. Σύμφωνα με διάταξη νόμου, από το 382 προϊστάμενοι των οικονομικών υπηρεσιών σε κάθε επαρχία ήταν δύο *νουμεράριοι*, οι οποίοι εόπτευσαν τις εισφορές σε χρήμα (fiscalis arca) και είδος (largitionales tituli) αντίστοιχα.⁶ Από το 511 και εξής, επικεφαλής της επαρχιακής οικονομικής υπηρεσίας υπηρεσίας ήταν οι *τρακτευταί* ή *βίνδικες*. Κύριο καθήκον τους ήταν η συλλογή των φόρων στις πόλεις των ανατολικών επαρχιών, μετά την κατάργηση της συνήθους πρακτικής της συλλογής τους από τους τοπικούς βουλευτές.⁷ Υφιστάμενοί τους ήταν

¹ Βλ. Kingsley, "Palestinian Wine Trade", σ. 52-53, Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck*, σ. 26-27, 36, 73, Haldon, "Economy and Administration", σ. 36, Morrison - Sodini, "Ο έκτος αιώνας", σ. 329, ιδίως σημ. 196 και 197, Saradi, *Byzantine City*, σ. 444, Sivan, *Palestine*, σ. 343, Dixneuf, "Le témoignage des amphores", σ. 52, 54-62.

² Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 86-87.

³ Ιωάννης Λυδός, *De magistratibus*, 3.46: "Μαριῖνός τις ἐκ τῶν λεγομένων σκρινιαρίων τῆς ἐώρας διοικήσεως".

⁴ ThC, 8.1.8, 8.1.11, 8.1.17 και CJ, 12.49.

⁵ Έδικοτο 4.1: "τοῦ δέ τό Φοινίκης σκρινιον τρακτεύοντος".

⁶ ThC, 8.1.12 και CJ, 12.49.4.

⁷ Η συλλογή των φόρων στις πόλεις των ανατολικών επαρχιών ανατέθηκε, από την εποχή του αυτοκράτορα Αναστασίου, σε ειδικούς αξιωματούχους του δημόσιου ταμείου, τους *βίνδικες* (βλ. Ευάγγριος, 144.24-32, Μαλάλας, 400.14-16, Ιωάννης Λυδός, *De magistratibus*, 3.49, σ. 138, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 145.22, Lounghis, *Regesten*, αρ. 328, σ. 115), οι οποίοι υπάγονταν στην υπηρεσία του *επάρχου* της Ανατολής. Ο Αναστάσιος κατήργησε την, έως τότε, συνήθη πρακτική

οι *ταβουλάριοι* (*tabularii*), που ήταν ταμειοφύλακες, και οι *νουμεράριοι*, που ήταν λογιστές.¹

Κάθε υπάλληλος της επαρχιακής οικονομικής υπηρεσίας, ο οποίος επιδείκνυε ξεχωριστό ζήλο και ικανότητες στην εκτέλεση των καθηκόντων του, μπορούσε να προβιβαστεί στο αξίωμα του *τρακτευτού*. Ο τελευταίος διέμενε μόνιμα στην επαρχία, όπου διορίζονταν, για όσο διάστημα έκρινε η υπηρεσία του *επάρχου των πραιτωρίων*. Στη συνέχεια, με τις κατάλληλες συστάσεις είχε τη δυνατότητα να προαχθεί στη θέση του *νουμεράριου* στις *διοικήσεις* και, αργότερα, στην κεντρική διοίκηση.²

Πιθανότατα και οι τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης διέθεταν ένα μόνο *σκρινίο* για τις φορολογικές εισφορές, όπως φαίνεται από τις πηγές.³ Δε γνωρίζουμε, όμως, αν επικεφαλής της αρμόδιας υπηρεσίας ήταν ένας μόνο ή τρεις αντίστοιχα *τρακτευταί*, διότι στις επαρχίες λ.χ. *Ελλενόποντος* και *Πόντος Πολεμωνιακός* λειτουργούσε το σκρινίο ενός μόνο *τρακτευτού*, σύμφωνα με το προοίμιο της *Νεαράς* 28: “ὡς εἰς τὴν παροῦσαν ἡμέραν ἐνὶ τρακτευτῆ τῶν δημοσίων φόρων τε καὶ διατυπώσεων χρῆσθαι τὰς χώρας ἀμφοτέρως”.⁴

Το 510 οι αρμόδιες φορολογικές αρχές της Παλαιστίνης επέβαλαν έκτακτο φόρο, γνωστό ως *περισσοπρακτία*, στην Εκκλησία και τους κατοίκους των Ιεροσολύμων. Ποια ήταν η αιτία της επιβολής ενός τέτοιου φορολογικού μέτρου; Αρκετοί ιδιοκτήτες γης στην περιφέρεια της Ιερουσαλήμ υποκείμενοι στην καταβολή έγγειου φόρου, συνολικού ύψους 100 λίτρων χρυσού (7.200 νομίσματα), δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις έναντι του δημόσιου ταμείου. Οι πηγές, δυστυχώς, σιωπούν σχετικά με τα αίτια της αδυναμίας των ιδιοκτητών γης να καταβάλουν το φόρο που τους αναλογούσε. Γνωρίζουμε όμως ότι οι *τρακτευτές* της Παλαιστίνης αποφάσισαν να επιμερίσουν το παραπάνω ποσό στους πλουσιότερους ιδιοκτήτες γης, δηλαδή στο ναό της Ανάστασης και τους κατοίκους των Ιεροσολύμων. Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Ηλίας απέστειλε το επόμενο έτος (511) αντιπροσωπεία ηγουμένων των μονών της Παλαιστίνης, ανάμεσά τους και τον ηγούμενο της Μεγίστης Λαύρας Σάβα, προς τον αυτοκράτορα Αναστάσιο με την παράκληση “κουφίσει τὴν ἐπιτεθεῖσαν περισσοπρακτίαν τῆ τε ἁγίαν Ἀναστάσει καὶ τοῖς τῆς ἁγίας πόλεως κτήτορσιν ἐκ τῶν ἀπόρων καὶ δυσπράκτων προσώπων”.⁵ Πράγματι, ο αυτοκράτορας δέχθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα του πατριάρχη. Έδωσε λοιπόν εντολή στον *ἐπαρχο πραιτωρίου* της Ανατολής Ζωτικόν να απαλλαγεί το “ἐκ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην σκρινίου” από την *περισσοπρακτία*.⁶ Στην πραγματικότητα όμως, το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε εν μέρει επί Ιουστίνου Α' και εν μέρει επί Ιουστινιανού.¹

της συλλογής των φόρων από τα μέλη της τοπικής βουλής, που όφειλαν, χάρι στην αρχή της συνυπαιτιότητας, να συμπληρώνουν κάθε φορά εκ των ιδίων κεφαλαίων τα τυχόν ελλειμματικά ποσά των φόρων, τα οποία βάρυναν την κοινότητά τους. Πβ. Haarer, *Anastasius*, σ. 188, 207-208, Jones, *Later Roman Empire*, σ. 236, 457.

¹ Οι *νουμεράριοι* από το 365 και εξής, σύμφωνα με σχετική διάταξη νόμου (CJ, 12.49.2), καλούνται και *ταβουλάριοι*. Βλ. Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα*, σ. 166, 210-211, Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 64 κ.ε.

² Βλ. Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 73, σημ. 67, 71.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 146.3: “ἐκ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην σκρινίου”.

⁴ Nov, 28, σ. 212.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 139.20-147.2.

⁶ Η *περισσοπρακτία* ήταν ένας έμμεσος φόρος, γνωστός από τον 4^ο αιώνα ως *διαγραφή* ή *descriptio extraordinaria*. Σύμφωνα μ' αυτόν, οι πλούσιοι γαιοκτήμονες αναλάμβαναν τα φορολογικά βάρη εκείνων των συμπολιτών τους που, ενώ ήταν φορολογικά υπόχρεοι, αδυνατούσαν κάποια στιγμή να

Και ο Ιουστινιανός δύο δεκαετίες αργότερα, το 531, δέχθηκε επίσης αντιπροσωπεία ηγουμένων των μονών της Παλαιστίνης, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Σάβας. Ένας από τους βασικούς σκοπούς της αποστολής, σύμφωνα με τις οδηγίες του πατριάρχη Ιεροσολύμων Πέτρου, ήταν η αίτηση παροχής φοροαπαλλαγής για τις επαρχίες *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών που είχαν αυτές υποστεί στη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης των Σαμαρειτών το 529. Ο αυτοκράτορας συμφώνησε να δοθεί στις δύο επαρχίες φοροαπαλλαγή “ένατης καί δεκάτης ἐπινεμήσεως”, που αντιστοιχούσε στα έτη 530-532, συνολικού ύψους 13 κεντηναρίων χρυσού (93.600 νομίσματα).²

Κατάλογος των φορολογικών βαρών, τα οποία βάρυναν τις κοινότητες της *Τρίτης Παλαιστίνης* κυρίως, καταγράφεται στο *έδικτο της Μπεερσεβά* (Beersheba) και σε διοικητικό έγγραφο από το “αρχείο” της Νεσσάνα. Σύμφωνα με τα σωζόμενα τμήματα του πρώτου, που πιθανότατα χρονολογείται στα χρόνια του Αναστασίου, “οί τε καθοσιωμένοι λιμιτανέοι καί ύποτεταγμένοι καί οί ἄλλοι συντελεσταί” κατέβαλλαν στο δημόσιο ταμείο ετησίως συνολικά 1.526 χρυσά νομίσματα.³ Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το δεύτερο έγγραφο, εννέα κοινότητες της Νεγκέβ (Ελούσα, Νεσσάνα, Έβοδα, Σοβείλη, Μάμπις, Χέρμουλα, Βιροσάβα, Μαλαάθα και Βίρσαμις) έπρεπε να καταβάλουν ένα ποσό της τάξης των 11.881 χρυσών νομισμάτων.⁴ Το ποσό αυτό, πάντως, ήταν πολύ υψηλό, αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι η περιοχή ήταν ουσιαστικά μία έρημος. Δυστυχώς, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το συγκεκριμένο θέμα και λιγοστές είναι και αποσπασματικές. Είναι όμως πιθανό το παραπάνω ποσό να ήταν κάποια έκτακτη εισφορά και όχι η ετήσια φορολογική υποχρέωση των κατοίκων της Νεγκέβ.

2. Η έδρα του δημοσίου ταμείου

Ισραηλινοί αρχαιολόγοι ανακάλυψαν, σχετικά πρόσφατα, ένα αρκετά εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα, το λεγόμενο “Κτίριο των Αρχείων”, στην Καισάρεια. Πιθανολογείται ότι το ευρύτερο συγκρότημα υπήρξε μάλλον το *πραιτώριο*, δηλαδή η έδρα του πολιτικού διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης*.⁵ Σε δάπεδο δωματίου στο “Κτίριο των Αρχείων” βρέθηκαν δύο επιγραφές σε ψηφιδωτό.⁶ Σ’ αυτές γίνεται αναφορά, πρώτον, σε υπαλλήλους της επαρχιακής διοίκησης, *χαρτουλάριους*, *νουμεράριο* και τον προϊστάμενό τους, το *μαγιστριανό* Μαρίνο, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την κατανομή και είσπραξη των φόρων, και, δεύτερον, στο *σκρινίο*, δηλαδή το αρμόδιο γραφείο του πολιτικού διοικητή που ασχολούνταν με

εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Βλ. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 23.17-22. Πβ. Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 76.

¹ Lounghis, *Regesten*, αρ. 404, σ. 131. Πβ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 114.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 173.4-9, 175.7-11, 177.1-3, Lounghis, *Regesten*, αρ. 823, σ. 216-217.

³ Alt, *Inschriften*, σ. 5, 10.

⁴ Kraemer, *Nessana*, αρ. 39, σ. 119-125. Αναλυτικά, σε κάθε πόλη αναλογούσαν τα εξής ποσά: Ελούσα=792 νομίσματα, Νεσσάνα=1414 νομίσματα, Έβοδα=1356 νομίσματα, Σοβείλη=1031 νομίσματα, Μάμπις=1375 νομίσματα, Χέρμουλα=2337 νομίσματα, Βιροσάβα=1153 νομίσματα, Μαλαάθα=524 νομίσματα και Βίρσαμις=1899 νομίσματα.

⁵ Βλ. Patrich, “Caesarea”, σ. 90.

⁶ Holum, “Inscriptions”, αρ. 2, σ. 342: “Χ(ριστέ) βοήθι Μαρίνω μαγ(ιστριανῶ) κ(αί) Ἀμπελίω κ(αί) Μουσωνίω”, και αρ. 6, σ. 341: “† Χ(ριστέ) βοήθι Ἀμπελίω χαρ(τουλαρίω) καί Μουσωνίω νουμερ(αρίω) καί λοιποῖς χαρτουλαρίοις τοῦ αὐτοῦ σκρινίου”.

ζητήματα οικονομικής φύσης. Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν τους αρχαιολόγους στην ταύτιση του συγκεκριμένου κτιρίου με την έδρα του δημόσιου ταμείου στην Παλαιστίνη.¹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

1. Ο στρατιωτικός διοικητής της Παλαιστίνης

1α. Η έδρα του *δούκα* της Παλαιστίνης

Ο Διοκλητιανός, ο ιθύνων νους του ριζοσπαστικού συστήματος της τετραρχίας, ξεκίνησε στα τέλη του 3^{ου} αιώνα εκτεταμένες στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις, που ενίσχυσαν τόσο την αριθμητική δύναμη και το ηθικό των λεγεώνων όσο και την αμυντική λειτουργία της αυτοκρατορίας.²

Ο Μέγας Κωνσταντίνος, ως “προϊόν της τετραρχίας και από πολλές απόψεις κληρονόμος του Διοκλητιανού”,³ δε μπορούσε παρά να συνεχίσει και να ολοκληρώσει τις μεταρρυθμίσεις του προκατόχου του στο στρατιωτικό πεδίο. Στο επίπεδο της επαρχιακής διοίκησης υπήρξε για πρώτη φορά σαφής διαχωρισμός μεταξύ της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας. Τον έλεγχο όλων των στρατιωτικών μονάδων της επαρχίας τον ασκεί πλέον ο *δούκας* (dux), ο οποίος δεν είναι πια υπόλογος στον πολιτικό διοικητή της επαρχίας.⁴

Την αποκλειστική ευθύνη για την ασφάλεια της Παλαιστίνης, καθ’ όλη τη διάρκεια της εκεί βυζαντινής κυριαρχίας (324-638), την είχε ο *δούκας* της Παλαιστίνης (dux Palaestinae). Τα πολιτικά/διοικητικά όρια της Παλαιστίνης συνέπιπταν μ’ αυτά της στρατιωτικής διοίκησης. Ενώ όμως διοικητικά η Παλαιστίνη ήταν χωρισμένη από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα σε δύο και από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα σε τρεις επαρχίες με δύο και τρεις αντίστοιχα πολιτικούς διοικητές, η ανώτατη στρατιωτική ηγεσία ανατέθηκε σε ένα μόνο πρόσωπο, το *δούκα* της Παλαιστίνης. Η περιοχή της δικαιοδοσίας του ήταν πραγματικά τεράστια σε έκταση. Ξεκινούσε στα βόρεια από την περιοχή της Γαυλανίτιδας, περιλάμβανε τις περιοχές της Γαλιλαίας, της Σαμάρειας, της Ιουδαίας, της ερήμου Νεγκέβ και όλη τη μεσογειακή ακτή από το

¹ Βλ. Holum, “Inscriptions”, σ. 333, 340-343.

² Η κατά 50% αριθμητική αύξηση του στρατού υπήρξε εντυπωσιακή, αφού έφτασε τους 435.000 άνδρες, ενώ ο Κωνσταντίνος προσέθεσε άλλους 200.000 περίπου νέους άνδρες στο στράτευμα. Το συνολικό όμως κόστος της μισθοδοσίας και του εξοπλισμού των στρατευμάτων, των αμυντικών δημόσιων έργων και των στρατιωτικών μεταφορών αποτελούσε ένα ασφυκτικό βάρος για τα δημόσια οικονομικά του κράτους. Οι παραπάνω “ανελαστικές δαπάνες” απορροφούσαν το ήμισυ του κρατικού προϋπολογισμού. Βλ. Hendy, “Economy”, σ. 17, Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 75, Treadgold, *Byzantine State*, σ. 19, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 221, Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 372.

³ Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 84.

⁴ Ζώσιμος, 2.33.3. Πβ. Avi-Yonah, *Holy Land*, σ. 118, Liebeschütz, “Government”, σ. 457.

ύψος του όρους Κάρμηλο, στο βορρά, έως τα όρια της Αιγύπτου, στα νότια της Γάζας, και κατέληγε στη χερσόνησο του Σινά, στην Ερυθρά θάλασσα.¹ Οι ευθύνες του, επομένως, όσον αφορά την ασφάλεια της επαρχίας ήταν μεγάλες εξαιτίας των εκτεταμένων ορίων της. Μετά δε την “ανακάλυψη” των Αγίων Τόπων από την Αυγούστα Ελένη το 326/7, όταν για λόγους θρησκευτικού συναισθήματος η επαρχία απέκτησε ειδικό βάρος στη συνείδηση των Βυζαντινών, οι ευθύνες του *δούκα* έγιναν ακόμη μεγαλύτερες. Επιπρόσθετα, φαίνεται ότι η σε εκτεταμένη περιοχή δικαιοδοσία του ήταν ιδιαίτερα αναβαθμισμένη σε σχέση με την γεωγραφικά κατακερματισμένη εξουσία των αντίστοιχων πολιτικών διοικητών των τριών επαρχιών της Παλαιστίνης.

Δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρισκόταν η έδρα του *δούκα* της Παλαιστίνης. Δυστυχώς, ούτε οι γραμματειακές πηγές ούτε τα αρχαιολογικά τεκμήρια είναι σε θέση να μας διαφωτίσουν μέχρι σήμερα και μόνο υποθέσεις είναι δυνατό να γίνουν πάνω στο ζήτημα αυτό. Θεωρούμε όμως ότι είναι περισσότερο πιθανό η έδρα του να ήταν στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, αφού η δράση και οι στρατιωτικές του επιχειρήσεις επικεντρώνονταν σ’ αυτήν την επαρχία κυρίως, και λιγότερο στην *Πρώτη Παλαιστίνη* ή σχεδόν καθόλου στη *Δεύτερη*. Οι δύο τελευταίες επαρχίες ήταν καταρχήν μακριά από τα μεγάλα θέατρα των πολεμικών επιχειρήσεων του ανατολικού μετώπου και, επομένως, σχετικά ασφαλείς από εξωτερικούς κινδύνους. Κατά δεύτερο λόγο, η κύρια απειλή συνολικά για την Παλαιστίνη προερχόταν από τα νότια σύνορά της, απ’ όπου εισχωρούσαν οι νομαδικές φυλές της βόρειας Αραβικής χερσονήσου. Οι φυλές αυτές, είτε λόγω πίεσης εξωγενών παραγόντων (παρατεταμένη ξηρασία και ανομβρία, λιμός, λοιμός), είτε για λόγους προσπορισμού λαφύρων και εύκολου πλουτισμού, πραγματοποιούσαν αστραπιαίες αιφνιδιαστικές επιδρομές συνήθως στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, φθάνοντας μάλιστα κάποιες φορές έως την καρδιά της *Πρώτης Παλαιστίνης*. Οι νομάδες, για να έχουν επιτυχία στις επιδρομές τους, βασιζόνταν στον παράγοντα ταχύτητα, κάτι που αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για τον αιφνιδιασμό του αντιπάλου. Αν ο *δούκας* με το επιτελείο του ήταν εγκατεστημένος στην *Πρώτη Παλαιστίνη* ή στην περισσότερο απομακρυσμένη στο βορρά *Δεύτερη Παλαιστίνη*, ο συντελεστής επιτυχίας των εχθρικών επιδρομών θα ήταν πολύ υψηλός, αφού οι Βυζαντινοί θα μειονεκτούσαν σοβαρά ως προς το χρόνο της κινητοποίησης των δυνάμεών τους. Αν όμως ο *δούκας* είχε τη βάση του κάπου στην *Τρίτη Παλαιστίνη* (λ.χ. στην Πέτρα, στην Ελούσα ή στην Μπεερσεβά), τότε το κρίσιμο στοιχείο του χρόνου θα λειτουργούσε υπέρ των βυζαντινών δυνάμεων ως παράγοντας νίκης, αφού θα μπορούσαν να κινητοποιηθούν άμεσα και να πλήξουν καίρια και αποφασιστικά τον εχθρό, μετατρέποντας το αρχικό του πλεονέκτημα, τελικά, σε σοβαρό μειονέκτημα. Οι παραπάνω λογικοί συνειρμοί μάς δημιουργούν επομένως την πεποίθηση ότι η έδρα του *δούκα* της Παλαιστίνης βρισκόταν με μεγάλη πιθανότητα στην *Τρίτη Παλαιστίνη* και λιγότερο στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, αποκλείοντας σχεδόν εντελώς την *Δεύτερη Παλαιστίνη*.

Φαίνεται ότι η έδρα του *δούκα* μάλλον μεταφέρθηκε στην Καισάρεια, στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, μόνο προς το τέλος της βυζαντινής κυριαρχίας στην Παλαιστίνη. Μετά το 629, όπως δείχνουν τα ίδια τα γεγονότα, ο *δούκας* δεν επιτηρεί πια άμεσα την *Τρίτη Παλαιστίνη*, που ουσιαστικά είναι αχύλακτη, αλλά σταθμεύει με ελάχιστες δυνάμεις στην Καισάρεια. Η πρώτη σοβαρή σύγκρουση των Βυζαντινών με τους Άραβες μουσουλμάνους μαρτυρεί περί της θέσεως αυτής. Συγκεκριμένα, το Φεβρουάριο του 634 στα περίχωρα της Γάζας συγκρούστηκαν οι δυνάμεις του *δούκα* της Παλαιστίνης Σέργιου με τους επιδρομείς του χαλίφη Αβουβάχαρου (Abu Bakr,

¹ Βλ. χάρτη 6.

632-634), διαδόχου του προφήτη Μωάμεθ.¹ Οι εισβολείς με την είσοδό τους στην *Τρίτη Παλαιστίνη* δεν συνάντησαν αντίσταση και προέλασαν ανενόχλητοι σε βάθος αρκετών εκατοντάδων χιλιομέτρων έως τη Γάζα, διότι είτε δεν υπήρχαν στρατιωτικές μονάδες στην περιοχή να τους αντιμετωπίσουν, είτε ήταν τόσο ολιγάριθμες που θα έμοιαζε με αποστολή αυτοκτονίας αν τους αντιμετώπιζαν σε ανοιχτό πεδίο. Το ευρύ πρόγραμμα μείωσης των στρατιωτικών δαπανών, που εφάρμοσε ο Ηράκλειος (610-641) αμέσως μετά την επανάκτηση των ανατολικών επαρχιών από τους Πέρσες το 629, λόγω των πιεστικότητας οικονομικών προβλημάτων μετά την εξαντλητική πολεμική προσπάθεια που προηγήθηκε, επέφερε άμεσες, αλλά και ταυτόχρονα, οδυνηρές επιπτώσεις στην ασφάλεια της επαρχίας. Η έδρα του *δούκα* την τέταρτη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα δεν ήταν πια στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, αλλά μεταφέρθηκε στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, στην Καισάρεια. Είναι φανερό ότι, αν δε συνέβαινε αυτή η αλλαγή, ο *δούκας* δε θα χρειαζόταν να επέμβει με τις λιγοστές του δυνάμεις από τη μακρινή σχετικά Καισάρεια.² Ταυτόχρονα, αν στην *Τρίτη Παλαιστίνη* υπήρχαν την ίδια περίοδο επαρκείς ακόμη στρατιωτικές δυνάμεις, η τελική έκβαση της μάχης ίσως να ήταν νικηφόρα για τα βυζαντινά όπλα, αφού το πλήγμα κατά του εχθρού θα ήταν άμεσο και αποφασιστικό.

1β. Καθήκοντα και αρμοδιότητες του *δούκα* της Παλαιστίνης

Ο *δούκας* της Παλαιστίνης, που έφερε τον τιμητικό τίτλο *spectabilis*,³ υπαγόταν ιεραρχικά στις εντολές του *στρατηλάτη* της Ανατολής (*magister militum per Orientem*), ο οποίος έδρευε στην Αντιόχεια, και ακολούθως του *στρατηλάτη του πραισέντου* (*magister equitum et peditum praesentalis*), που είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη.⁴

Ο *δούκας* της Παλαιστίνης ασκούσε πλήρη στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο επί όλων των στρατιωτικών μονάδων της επαρχίας του. Τόσο οι ρωμαϊκές στρατιωτικές μονάδες, που στάθμευαν μόνιμα εντός των ορίων της Παλαιστίνης και φρουρούσαν τα σύνορά της, όσο και οι Άραβες *φύλαρχοι*, που με τις φυλές τους δρούσαν εκεί επιχειρησιακά, υπάγονταν διοικητικά στις εντολές του *δούκα* της επαρχίας.

Το 492 ένα έδικο του Αναστασίου διεύρυνε ακόμη περισσότερο την εξουσία του *δούκα* της Παλαιστίνης, όπως εξάλλου και των άλλων *δουκών* της Ανατολής, αφού του παραχωρούσε τη δικαιοδοσία και επί των στρατιωτικών μονάδων των κομιτατήσιων (*comitatenses*), οι οποίες στάθμευαν, έστω και

¹ Θεοφάνης, 336.14-20.

² Η απόσταση μεταξύ Καισάρειας-Γάζας είναι περίπου 120 χιλιόμετρα. Ο *δούκας* έπρεπε να διανύσει την απόσταση αυτή σε δύο μέρες στην καλύτερη περίπτωση, ενώ στη χειρότερη θα χρειαζόταν τέσσερις μέρες πορείας, και στη συνέχεια ν' αναλάβει επιθετικές επιχειρήσεις εναντίον των εισβολέων.

³ ND, σ. 2, 72.

⁴ Σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum* (σ. 2), η δομή της στρατιωτικής οργάνωσης στο *magisterium militum per Orientem* αριθμούσε έξι *δούκες* τον 4^ο και ίσως και τον 5^ο αιώνα: τους *δούκες* Παλαιστίνης, Αραβίας, Οσροηνής, Μεσοποταμίας, Φοινίκης, Ευφρατησίας και Συρίας. Όλοι έδιναν αναφορά στον άμεσο προϊστάμενό τους, που έδρευε στην Αντιόχεια. Αν συμμετείχαν σε εκστρατείες μεγάλης κλίμακας, όπως λ.χ. εναντίον της Περσίας, την αρχιστρατηγία αναλάμβανε ο *στρατηλάτης του πραισέντου*, που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Nischer, "Army Reforms", σ. 43. Οι αρχιστράτηγοι, όπως και οι *δούκες*, είναι από τον 4^ο αιώνα πλέον επαγγελματίες στρατιωτικοί και όχι συγκλητικοί ή γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών, που υπηρετούσαν στο στρατό για λίγο χρονικό διάστημα, για να συνεχίσουν αργότερα την καριέρα τους στον πολιτικό στίβο. Βλ. Odahl, *Constantine*, σ. 227-228, Bowder, *Constantine*, σ. 39-40, Barnes, *Constantine*, σ. 10.

προσωρινά, μέσα στα όρια της επαρχίας του.¹ Έτσι, από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα ο *δούκας* είχε πλέον υπό τις εντολές του το σύνολο των στρατιωτικών μονάδων (λιμιτανέων, κομιτατήσιων, φοιδεράτων), που βρίσκονταν μόνιμα ή προσωρινά μέσα στα όρια της επαρχίας του. Το νέο αυτό δεδομένο του πρόσθετε μεγαλύτερη “δύναμη πυρός” και, συνακόλουθα, του επέτρεπε να αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη σιγουριά και αυτοπεποίθηση μια εχθρική επιδρομή των Λαχμιδών ή των νομαδικών φυλών της Αραβικής χερσονήσου.²

Ο ρόλος του *δούκα* της Παλαιστίνης αναβαθμίστηκε εμφανώς την εποχή του Ιουστινιανού. Οι πηγές προβάλλουν ανάγλυφα τη δράση και το ρόλο που καλείται να παίξει ο *δούκας* της Παλαιστίνης, ο οποίος ρόλος είναι εμφανώς πιο διευρυμένος στα μέσα του 6^{ου} απ’ ό,τι τον 4^ο και τον 5^ο αιώνα. Ο Αράτιος, ο οποίος χρημάτισε *δούκας* της Παλαιστίνης κατά τα έτη 534-536/7, υπήρξε ένας εξαιρετικά δραστήριος και πετυχημένος στρατιωτικός διοικητής.³ Κατά τον Χορίκιο το Γαζαίο, κατάφερε να κυριεύσει ένα οχυρό έξω από τα σύνορα της Παλαιστίνης, στην περιοχή της βόρειας Αραβικής χερσονήσου μάλλον, το οποίο περιφρουρούσε τα μεταλλεία χρυσού της περιοχής.⁴ αιχμαλώτισε μεγάλη και επικίνδυνη ομάδα Σαρακηνών, που λεηλατούσαν τις πόλεις στα ανατολικά σύνορα της Αιγύπτου.⁵ εκκαθάρισε και ασφάλισε εμπορική οδό, ίσως κοντά στη Γάζα, τη γενέτειρα του ρήτορα, από την ενοχλητική δράση Σαρακηνών ληστών.⁶ αποσόβησε άμεσα τον κίνδυνο σιτοδείας, η οποία απειλούσε την πόλη της Καισάρειας.⁷ έλυσε επίσης και το πρόβλημα της λειψυδρίας, που ταλάνιζε την ίδια πόλη εξαιτίας της ανεπαρκούς συντήρησης του δικτύου υδροδότησης, εκτονώνοντας παράλληλα τις ισχυρές εντάσεις και στρεβλώσεις στον κοινωνικό ιστό της πόλης, που αναπτύχθηκαν λόγω του μείζονος για τους πολίτες αυτού ζητήματος⁸ με γρήγορη αποβατική επιχείρηση κατανίκησε στη νήσο Ιοτάβη το “άνόσιον ἔθνος”, την ιουδαϊκή δηλαδή παροικία που, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού Προκοπίου, ζούσε στο νησί και είχε αιφνιδίως καταλάβει το εκεί οχυρό, είχε καταστρέψει το ναό της Θεοτόκου και είχε παρακρατήσει ληστρικά για λογαριασμό της τα έσοδα των τελωνιακών δασμών, τα οποία εισπράττονταν επιτόπου από την εισαγωγή των ειδών πολυτελείας της Ινδίας και της Άπω Ανατολής.⁹ Ο Αράτιος, μετά το πέρας της νικηφόρου επιχείρησης, παραχώρησε τη φύλαξη του νησιού “άνδρασι πιστοῖς”, που πιθανότατα ήταν άνδρες του Αβοχάραβου (Abu Karib), *φυλάρχου* της *Τρίτης Παλαιστίνης*.¹⁰ Η επιτυχής

¹ CJ, 12.35.18. Πβ. Haldon, “East Roman Military Organisation”, σ. 15, Greatrex, “Dukes”, σ. 90.

² Η ισχυρή αραβική φυλή των Λαχμιδών (Lahm) αποτελούσε παραδοσιακά το αντίπαλο δέος για τους Άραβες συμμάχους του Βυζαντίου. Η έδρα της βασιλικής δυναστείας των Λαχμιδών βρισκόταν στην πόλη Χίρα του Κάτω Ευφράτη (βλ. χάρτη 10). Άλλοτε αυτόνομα και άλλοτε σε συνεργασία με τον περσικό στρατό επιχειρούσαν επιδρομές κατά μήκος όλης της βυζαντινής μεθορίου με την Περσία, από την Αρμενία έως την Παλαιστίνη. Οι εξαιρετικές πολεμικές τους ικανότητες τους κατέστησαν όχι μόνο τον πλέον δυναμικό και ικανό, αλλά, όπως αποδείχτηκε στο πέραςμα του χρόνου, και τον πιο αφοσιωμένο και πιστό σύμμαχο των Σασσανιδών βασιλείων.

³ Για τον Αράτιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 103-104.

⁴ Χορίκιος (4), 20-27.

⁵ Χορίκιος (4), 33-34.

⁶ Χορίκιος (4), 28-29.

⁷ Χορίκιος (4), 43.

⁸ Χορίκιος (4), 44-49.

⁹ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.4.

¹⁰ Χορίκιος (4), 67-76. Για τον Αβοχάραβο, βλ. παρακάτω, σ. 98-100. Εφ’ όσον η νήσος ανήκε διοικητικά και στρατιωτικά στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, δηλαδή στον τομέα ευθύνης του Άραβα *φυλάρχου*, θεωρώ απολύτως βάσιμο το συμπέρασμα ότι συνεργάστηκε με τον *δούκα* της επαρχίας στην εκτέλεση αυτής της επιτυχημένης αιφνίδιας καταδρομικής επιχείρησης.

έκβαση της επιχείρησης σήμαινε βεβαίως ότι τα σημαντικότερα έσοδα από τους τελωνιακούς δασμούς υπήχθησαν και πάλι στην αυτοκρατορική δικαιοδοσία.

Κατά τον Χορίκιο πάντα, ένας άλλος σπουδαίος *δούκας* της Παλαιστίνης, ο Σούμμος (531-533 και 537-538), καταδίωξε ομάδα Σαρακηνών επιδρομέων στη νότια Παλαιστίνη και έξω από τα όρια των συνόρων της επαρχίας.¹ Καταδίωξε ακόμη ακόμη μέχρι τις ανατολικές όχθες του Νείλου, πολύ μακριά δηλαδή από το θεωρητικό πεδίο της δράσης του, αλλά και της περιοχής ευθύνης του, μία άλλη ομάδα Σαρακηνών επιδρομέων, οι οποίοι είχαν προηγουμένως επιτεθεί εναντίον υποσπόνδων Αράβων στο έδαφος της Παλαιστίνης. Χάρη στις στρατιωτικές του ικανότητες κατάφερε τελικά να απελευθερώσει τους Αραβες συμμάχους και να αιχμαλωτίσει τους ξένους επιδρομείς.² Ακόμη, ήταν υπεύθυνος για την αναμόρφωση των φορολογικών συντελεστών στη γειτονική επαρχία *Αραβία*, κερδίζοντας μάλιστα το θαυμασμό των επιχωρίων για τη “συμμετορία τῶν φόρων”, τη δίκαιη δηλαδή κατανομή των φορολογικών βαρών.³ Επιπλέον, διορίστηκε από τον Ιουστινιανό το 537/8, όντας ακόμη *δούκας* Παλαιστίνης, μαζί με “τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἄρχοντα” πατρίκιο Στρατήγιο, μέλος της διπλωματικής αποστολής, που θα επέλυε τη διένεξη μεταξύ των Σαρακηνών φυλάρχων Αρέθα (al-Harith) των Γασσανιδών και Αλαμούνδαρου (al-Mundir) των Λαχμιδών, οι οποίοι έριζαν για τη νομή της διαφιλονικούμενης περιοχής γύρω από τη “Στροῦτα” (Strata Diocletiana) στα περίχωρα της Παλμύρας, στην επαρχία *Φοινίκη Λιβανησία*.⁴ Τέλος, αγόρασε με δικά του χρήματα μεγάλες αγροτικές εκτάσεις και τις δώρισε σε πένητες και ακτήμονες της Παλαιστίνης.⁵

Το συμπέρασμα, τελικά, από τη διευρυμένη και εκτεταμένη, γεωγραφικά και όχι μόνο, δραστηριότητα του *δούκα* της Παλαιστίνης στα μέσα του 6^{ου} αιώνα είναι ότι είχε τη δυνατότητα:

- 1) Να αναλαμβάνει, με δική του πρωτοβουλία, επιχειρήσεις και έξω από τα όρια των συνόρων της επαρχίας του, στη βόρεια δηλαδή Αραβική χερσόνησο και στα ανατολικά σύνορα της Αιγύπτου, αν το έκρινε αναγκαίο.
- 2) Να έχει ενεργό ανάμειξη σε θέματα οικονομικού αλλά και κοινωνικού/αστικού ενδιαφέροντος, που θεωρητικά, αλλά και ουσιαστικά, δεν άπτονταν των καθαρά στρατιωτικών του καθηκόντων και αρμοδιοτήτων.
- 3) Να αναλαμβάνει, κατ’ εντολήν του αυτοκράτορα, διπλωματικές αποστολές μακριά από την έδρα του και την περιοχή της δικαιοδοσίας του.

Ο *δούκας* πληρωνόταν από την κεντρική υπηρεσία του *επάρχου των πραιτωρίων*.⁶ Το 439 ορίζεται σε νόμο ρητά, για πρώτη φορά, ότι όλοι οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι που φέρουν τον τίτλο *spectabilis* και *clarissimus* θα πληρώνονται σε χρυσά νομίσματα από τον *επάρχο των πραιτωρίων*, ο οποίος θα

¹ Χορίκιος (5), 12. Για το Σούμμο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 1038-1039.

² Χορίκιος (5), 22.

³ Χορίκιος (5), 26-28.

⁴ Η διένεξη των δύο Αράβων φυλάρχων, κατά πάσα πιθανότητα ενορχηστρωμένη από τον Χοσρόη Α' (531-579), αποτέλεσε την αφορμή του νέου βυζαντινοπερσικού πολέμου (540-545). Βλ. Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 2.1.1-9, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1153, σ. 287. Για τον Αρέθα, βλ. παρακάτω, σ. 87, 98. Για τον Αλαμούνδαρο των Λαχμιδών, βλ. παρακάτω, σ. 86 και σημ. 3.

⁵ Χορίκιος (5), 30.

⁶ Οι *praefecti praetorio*, που επί Διοκλητιανού στέκονταν στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας, επί Κωνσταντίνου γίνονται πολιτικοί αξιωματούχοι. Ενώ όμως έχασαν τις στρατιωτικές τους εξουσίες, οι οποίες μεταβιβάστηκαν στους *magistri militum*, κράτησαν παρόλα αυτά τα καθήκοντα της στρατολόγησης και της επιμελητείας. Βλ. Ζώσμος, 2.33.4. Πβ. Lee, “The Army”, σ. 220.

ορίζει σε κάθε επαρχία της δικαιοδοσίας του την αμοιβή του συγκεκριμένου αξιωματούχου.¹

Το 498, όμως, σημειώνεται αλλαγή στον τρόπο πληρωμής του *δούκα*, σύμφωνα με τμήμα επιγραφής που ανακαλύφθηκε στην πόλη Βόστρα. Η επιγραφή αναφέρει ότι η πληρωμή του *δούκα* της Παλαιστίνης γινόταν, εν μέρει, από τον *κομμερκιάριο* στο Κλύσμα.² Εκ πρώτης όψεως, η πληροφορία αυτή είναι αρκετά περίεργη, διότι το Κλύσμα (σημ. πόλη Σουέζ, η νότια είσοδος στη σύγχρονη διώρυγα του Σουέζ από την πλευρά της Ερυθράς θάλασσας) υπαγόταν γεωγραφικά και διοικητικά στην Αίγυπτο.³ Για ποιο λόγο λοιπόν το έδικο του Αναστασίου ορίζει να πληρώνεται ο *δούκας* της Παλαιστίνης από έναν οικονομικό αξιωματούχο, η δικαιοδοσία του οποίου, θεωρητικά, περιοριζόταν εντός των διοικητικών ορίων της Αιγύπτου;

Το 498 το Βυζάντιο αποκτά και πάλι την κυριότητα της “χρυσόφορου” νήσου Ιοτάβης και, συνακόλουθα, τα σημαντικά τελωνιακά της έσοδα, τα οποία νέμονταν αποκλειστικά ο Άραβας φύλαρχος Αμόρκεσος επί ένα τέταρτο του αιώνα (473-498).⁴ Ο *κομμερκιάριος* στο Κλύσμα πολύ πιθανόν να ασκούσε οικονομικό έλεγχο στους τελωνιακούς υπαλλήλους της Ιοτάβης ως ιεραρχικά ανώτερός τους και να ήταν λογιστικά ενήμερος για τις προσόδους της νήσου. Η Ιοτάβη όμως ανήκε διοικητικά στην *Τρίτη Παλαιστίνη* και τη στρατιωτική εξουσία επί της νήσου την ασκούσε ο *δούκας* της Παλαιστίνης. Ο Αναστάσιος, επομένως, φαίνεται ότι θεώρησε γραφειοκρατικά/λογιστικά συμφερότερο, ή κατά κάποιο τρόπο δίκαιο, ένα μέρος των τελωνιακών εσόδων της Ιοτάβης να αποδίδονται ως αμοιβή στο *δούκα* της Παλαιστίνης, το στρατιωτικό αξιωματούχο που ήταν αποκλειστικά υπεύθυνος για την ασφάλεια της νήσου. Έτσι, με τη νέα αυτή οικονομική διάταξη η αμοιβή του *δούκα* αποδεσμευόταν εν μέρει από τον προϋπολογισμό της κεντρικής οικονομικής υπηρεσίας και το ζήτημα διευθετούνταν αποκεντρωμένα σε τοπικό επίπεδο.⁵

Δεν υπάρχουν, δυστυχώς, περαιτέρω πληροφορίες στις πηγές για τον 6^ο και 7^ο αιώνα σχετικά με την πληρωμή του *δούκα* της Παλαιστίνης και πιθανολογούμε ότι το έδικο του Αναστασίου θα ίσχυσε μόνο για περιορισμένο χρονικό διάστημα, ώσπου να επανέλθει η συνήθης πρακτική που περιγράφεται στην αυτοκρατορική νομοθεσία.

2. Οι στρατιωτικές μονάδες της Παλαιστίνης

2α. Στρατιώτες και λιμιτανέοι

Μία σημαντική στρατιωτική καινοτομία του Κωνσταντίνου ήταν η μείωση, για χάρη ενός πιο ευέλικτου σχήματος, της αριθμητικής δύναμης της λεγεώνας από 6.000 σε μόλις 1.000 άνδρες. Η νέα λεγεώνα στις αρχές του 4^{ου} αιώνα αποτελείται από δύο κοόρτες (cohortes) δυναμικότητας 500 ανδρών η καθεμία.

¹ CJ, 1.52.1.

² Sartre, *Inscriptions grecques*, αρ. 9046, σ. 112. Για τον *κομμερκιάριο*, βλ. Oikonomides, “Silk Trade”, σ. 33-35.

³ Ιεροκλής, σ. 45. Η τοποθεσία είναι γνωστή στα αραβικά ως Kolzum. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 309, σημ. 44. Η ονομασία Κλύσμα απαντάται επίσης στα *οδοιορικά* της Εγερίας και του Αντωνίνου. Βλ. Itinera (2), σ. 46-47 και Itinera (6), σ. 187-188, Κοικυλίδης, *Οδοιορικά*, σ. 35, 141.

⁴ Για τον Αμόρκεσο, βλ. παρακάτω, σ. 97.

⁵ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 132, Sartre, *Inscriptions grecques*, σ. 115-117, 119, Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 255-263, Haarer, *Anastasius*, σ. 44-46.

Επιπλέον, το κέντρο βάρους άρχισε, αργά αλλά σταθερά, να μετατοπίζεται από το παραδοσιακό πεζικό στις μονάδες ιππικού, ώστε ο στρατός να ανταποκρίνεται καλύτερα στις νέες απαιτήσεις των καιρών. Οι περισσότεροι εχθροί της αυτοκρατορίας, οι Πέρσες και οι βαρβαρικοί λαοί είτε της Δύσης είτε της Ανατολής, διέθεταν τον 4^ο αιώνα συμπαγείς μονάδες ιππικού ως κύριο όπλο κρούσης.¹ Οι σχηματισμοί του ιππικού αποτελούνται τώρα από τις επίλεκτες μονάδες των equites ή vexillationes και τις κατώτερες ποιοτικά μονάδες των alae. Και οι δύο σχηματισμοί αποτελούνται από 500 ιππείς αντίστοιχα.²

Η *Notitia Dignitatum*, που παρουσιάζει τη στρατιωτική οργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στα τέλη του 4^{ου}/αρχές του 5^{ου} αιώνα, παραθέτει αναλυτικά τις στρατιωτικές μονάδες της Παλαιστίνης και τις περιοχές όπου αυτές αντίστοιχα σταθμεύουν.³ Το σύνολο των στρατιωτικών δυνάμεων που στάθμευαν στην Παλαιστίνη τον 4^ο και πιθανώς τον 5^ο αιώνα, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Jones, ανέρχονταν στους 18.500 άνδρες.⁴ Η προσεκτική ανάγνωση του καταλόγου με τις στρατιωτικές μονάδες στην Παλαιστίνη καταδεικνύει πρώτιστα το νέο αναβαθμισμένο ρόλο που καλείται να παίζει το ιππικό. Είναι φανερό ότι στην Παλαιστίνη οι μονάδες ιππικού έχουν πια αναλάβει την πρωτοκαθεδρία έναντι του παραδοσιακού πεζικού, αφού αποτελούν το 60% του συνόλου αυτών των μονάδων. Στην Παλαιστίνη σταθμεύουν 12 μονάδες equites και 5 μονάδες alae, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν 17 μονάδες ιππικού σε σύνολο 28 στρατιωτικών μονάδων στην επαρχία.⁵ Το γεγονός ότι στη *Notitia Dignitatum* οι 6 από τις 12 έφιππες μονάδες των equites της Παλαιστίνης χαρακτηρίζονται ως “indigenae”, υποδηλώνει ότι αυτές στρατολογούνταν μάλλον από γηγενείς Ρωμαίους πολίτες αραβικής καταγωγής, οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι και με τις δύσκολες, λόγω της ερήμου, κλιματικές συνθήκες της νότιας Παλαιστίνης και με τον τρόπο δράσης των Αράβων νομάδων. Ενισχυτικό της παραπάνω άποψης είναι επίσης το γεγονός ότι 5 από τις 6 μονάδες των indigenae είναι τοξότες (sagitarii), ενώ επιπρόσθετα υπάρχει και μία μονάδα καμηλιέρηδων (ala dromedariorum).⁶

Η αλλαγή στη δομή και την οργάνωση των στρατιωτικών μονάδων “επιβάλλεται” από τους ίδιους τους εχθρούς των συνόρων. Οι Πέρσες με τους υποτελείς τους Άραβες συμμάχους, τους Λαχμίδες, αλλά κυρίως οι νομάδες της Αραβικής χερσονήσου πολεμούσαν, ως επί το πλείστον, έφιπποι, εκμεταλλευόμενοι στο μέγιστο βαθμό την ταχύτητα και την ευκινησία που τους πρόσφερε αυτός ο τρόπος διεξαγωγής των πολεμικών τους επιχειρήσεων ή επιδρομών. Σε τακτικό επίπεδο εξάλλου, η ταχύτητα και η ευελιξία στο πεδίο της μάχης αποτελούν στη συνείδηση όλων των ικανών στρατιωτικών διοικητών, από την αρχαιότητα έως και σήμερα, αποφασιστικούς παράγοντες γρήγορης και καθαρής νίκης. Αν λοιπόν η βυζαντινή στρατιωτική τακτική δεν προσαρμοζόταν εγκαίρως στις νέες απαιτήσεις των καιρών και έμενε στείρα προσκολλημένη στον ρωμαϊκό παραδοσιακό τρόπο διεξαγωγής της μάχης, όπου το κύριο όπλο κρούσης ήταν η βαριά οπλισμένη – και επομένως δυσκίνητη – λεγεώνα των πεζών στρατιωτών, η αυτοκρατορία κινδύνευε να

¹ Βλ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 84-88.

² Βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 610, 680.

³ ND, 34, σ. 73-4. Πβ. Shahid, *Rom and the Arabs*, σ. 60-61.

⁴ Jones, *Later Roman Empire*, σ. 1450.

⁵ Στη γειτονική επαρχία Αραβία (ND, 37) οι μονάδες ιππικού αποτελούν το 71% του συνόλου των εκεί σταθμευουσών στρατιωτικών δυνάμεων (14 μονάδες ιππικού σε σύνολο 19 μονάδων), ενώ στην επαρχία Φοινίκη (ND, 32) σε σύνολο 26 μονάδων οι 19 είναι μονάδες ιππικού.

⁶ Το τόξο αποτελούσε παραδοσιακά το κύριο επιθετικό όπλο των Αράβων. Για τις μετακινήσεις τους, τις μεταφορές προϊόντων και τη διενέργεια επιδρομών χρησιμοποιούσαν συνήθως τις δρομάδες καμήλες. Βλ. Graf, “Saracens”, σ. 16-18.

υποστεί ισχυρά πλήγματα τόσο στο γόητρό της όσο και στην ασφάλεια των επαρχιών της.¹ Η βυζαντινή ηγεσία ήδη από το Μέγα Κωνσταντίνο, αλλά κυρίως από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα και εξής, τροποποίησε τη δομή των στρατιωτικών σχηματισμών, όπως αυτοί αναλυτικά παρουσιάζονται στη *Notitia Dignitatum*, ώστε τα βυζαντινά όπλα να συνεχίζουν να αποβαίνουν νικηφόρα.

Στην Παλαιστίνη υπηρετούσαν δύο ειδών οπλίτες: οι “στρατιῶται” και οι “λιμιτανέοι”. Οι πρώτοι ανήκαν σε μονάδες του τακτικού στρατού (*exercitus comitatensis*) και ήταν εγκατεστημένοι στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*,² ενώ οι δεύτεροι ανήκαν σε μονάδες προφυλακής των συνόρων (*limitanei*) και είχαν τη βάση τους στην *Τρίτη Παλαιστίνη*. Το κράτος, πάντως, θεωρούσε τους λιμιτανέους κανονικούς μάχιμους στρατιώτες έως και τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, αφού στην αυτοκρατορική νομοθεσία γίνεται μνεία για την υποχρέωσή τους να ασκούνται από τους αξιωματικούς τους καθημερινά και να υποβάλλονται σε σιδηρά πειθαρχία.³ Τον 6^ο αιώνα η διαφορά μεταξύ των λιμιτανέων και των κομιτατήσιων αμβλύνεται περισσότερο. Μονάδες των κομιτατήσιων σταθμεύουν σε πόλεις κοντά στα σύνορα, πράγμα που τους καθιστά στην πράξη λιμιτανέους. Στην Παλμύρα της *Φοινίκης Λιβανησίας*, για παράδειγμα, ο Ιουστινιανός εγκατέστησε “ἀριθμόν στρατιωτῶν”, δηλαδή στρατιώτες κομιτατήσιους, για να ενισχύσει την τοπική φρουρά των λιμιτανέων.⁴ Στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, ο ίδιος αυτοκράτορας με τη *Νεαρά 103* έθεσε στη διάθεση του *ανθυπάτου* στρατιωτικά αποσπάσματα “ἐκ τῶν στρατιωτῶν τῶν ἐγκαθημένων τῇ χώρᾳ”.⁵ Αυτό σημαίνει ότι ο Ιουστινιανός απέσπασε λιμιτανέους λιμιτανέους από τις φρουρές τους στην *Τρίτη Παλαιστίνη* και τους έθεσε στη διάθεση του πολιτικού διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης*, στην επαρχία του οποίου δεν υπήρχαν λιμιτανέοι, αλλά μόνο μονάδες κομιτατήσιων.

Οι λιμιτανέοι στην Παλαιστίνη κατέχουν γη. Η πρώτη αναφορά όσον αφορά την κατοχή γης από στρατιώτες εντοπίζεται στο *Θεοδοσιανό Κώδικα* τον 5^ο αιώνα. Ο Θεοδόσιος Β' το 423 εξέδωσε νόμο, όπου ρητά αναφέρεται ότι όποιος κατέχει γη λιμιτανέων θα πρέπει άμεσα να την εγκαταλείψει, αφού αυτή ανήκει

¹ Η πανωλεθρία που υπέστη ο πεζικός, κατά βάση, βυζαντινός στρατός στη μάχη της Αδριανούπολης το 378, όταν αντιμετώπισε τη συμπαγή έφοδο των έφιππων Βησιγόθων πολεμιστών, και η ταπεινωτική ήττα που υπέστη ο *magister equitum et peditum per Orientem* Ιούλιος (371-378) από το ελαφρύ ιππικό της Μαυρίας, της ηγέτιδας των εξεγερμένων Σαρακηνών υποσπόνδων, αποτελούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτυχίας του βυζαντινού στρατού τον 4^ο αιώνα, που καταδεικνύουν την υπεροχή του ιππικού ως επιθετικού όπλου τότε σε σχέση με το παραδοσιακό πεζικό.

² Πρόκειται για το νέο κεντρικό στρατό του Κωνσταντίνου, δηλαδή τις νέες επίλεκτες ευκίνητες μονάδες εφεδρείας που, κατά το Ζώσιμο (2.34.1-2), στάθμευαν σε καίρια σημεία στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και είχαν ως κύρια αποστολή τους την αναχαίτιση και εκμηδένιση του προελαύνοντος εχθρού, ο οποίος είχε υπερκεράσει επιτυχώς την πρώτη αμυντική γραμμή των λιμιτανέων στα σύνορα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κωνσταντίνος είχε τη δυνατότητα, χάρη στις στρατιωτικές του μεταρρυθμίσεις, να ρίξει άμεσα στο πεδίο της μάχης πολυάριθμες μονάδες αυτού του νέου ευκίνητου στρατού, χωρίς να διακινδυνεύει στο παραμικρό την ασφάλεια των συνόρων του αχανούς του κράτους. Η πρώτη χρονικά αναφορά, σύμφωνα πάντα με το Ζώσιμο (2.15.1), στην ύπαρξη του νέου αυτού στρατιωτικού σχηματισμού είναι το 312 κατά τις παραμονές του πολέμου του Κωνσταντίνου με τον Μαξέντιο, όταν ο πρώτος εγκατέλειψε τις κτήσεις του ως *Καίσαρας* στη Γαλατία και κατευθύνθηκε στην Ιταλία εναντίον του αντιπάλου του με τις νέες επίλεκτες δυνάμεις των στρατολογημένων Γερμανών και Γαλατών στρατιωτών του. Βλ. Barnes, *Constantine*, σ. 257, Nischer, “Army Reforms”, σ. 12, 27, 48, Lee, “The Army”, σ. 214, Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 80-82, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 62-64, Treadgold, *Byzantine State*, σ. 38, 105.

³ ThN, 4 και 24.1.

⁴ Μαλάλας, 425.10-426.3.

⁵ Nov, 103.3. Αντίστοιχη πρόβλεψη υπάρχει και στη *Νεαρά 102.2*, όπου μονάδες λιμιτανέων τέθηκαν στη διάθεση του *μοδεράτορα* (*moderator*) της *Αραβίας*, του πολιτικού δηλαδή διοικητή της επαρχίας.

δικαιωματικά μόνο σε στρατιώτες των παραμεθορίων φρουρών. Η ποινή μάλιστα για τους μελλοντικούς παραβάτες του νόμου, που θα επιχειρήσουν παράνομα και καταχρηστικά να οικειοποιηθούν γη λιμιτανέων, είναι εξαιρετικά αυστηρή· θανατική ποινή δια αποκεφαλισμού και δήμευση της περιουσίας.¹

Η ύπαρξη στρατιωτικής ιδιοκτησίας, όμως, δεν πρέπει να συγχέεται με το θεσμό των “στρατιωτικών κτημάτων” του 10^{ου} αιώνα και την ανάπτυξη του “θεματικού στρατού”.² Στους παπύρους αρ. 23 και 24 αντίστοιχα, που προέρχονται από το “αρχείο” της Νεσσάνα και χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, υποδηλώνεται η κατοχή γης από τους στρατιώτες, η οποία τους παραχωρήθηκε από το κράτος ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους.³ Φαίνεται όμως ότι οι δικαιούχοι μπορούσαν να την διαθέτουν ελεύθερα μέσω αγοραπωλησίας ή δωρεάς, στοιχείο που δείχνει ότι η υπηρεσία των λιμιτανέων δεν μπορούσε να ήταν κληρονομική. Η κατοχή “στρατιωτικής” γης από τον πατέρα δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη και του υιού στις μονάδες των λιμιτανέων, αφού το ακίνητο μπορούσε, ενίοτε, να διαιρεθεί σε πολλά μικρότερα κομμάτια λόγω πολλών κληρονόμων ή ακόμη και να παραχωρηθεί σε τρίτους μέσω πώλησης ή δωρεάς.

Η γη των λιμιτανέων υπέκειτο σε φορολογία, την *annona militaris*.⁴ Στον πάπυρο αρ. 34, που προέρχεται επίσης από το “αρχείο” της Νεσσάνα, ο όρος “τῶν εὐσεβῶν τελεσμάτων” δηλώνει το φόρο με τον οποίο βαρύνεται η γη των στρατιωτών.⁵ Παρόμοιες πληροφορίες αντλούμε και από το έδικοτο της Μπεερσεβά. Σύμφωνα μ’ αυτό, οι στρατιώτες που υπηρετούσαν στην Ασουάδα, τα Ζόορα, τη Μάμπη⁶ και την Ελούσα φαίνεται ότι βαρύνονταν από έναν αρκετά υψηλό φόρο ύψους 30, 50, 60 και 100 χρυσών νομισμάτων αντίστοιχα.⁷ Επιπλέον, το έδικοτο τούς ονομάζει “οἱ καθοσιωμένοι λιμιτανέοι”.⁸ Το σύνολο των παραπάνω στοιχείων, που προέρχονται από το έδικοτο της Μπεερσεβά και το αρχείο της Νεσσάνα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένοι “στρατιῶται”,⁹ παρόλο που υπηρετούσαν οργανικά σε μονάδες του τακτικού στρατού, στην πράξη όμως λειτουργούσαν ως λιμιτανέοι, διότι επιχειρούσαν σε μονάδες προφυλακής των συνόρων και το κύριο καθήκον τους ήταν η φύλαξη του λίκιτου της Παλαιστίνης. Επιπλέον, οι στρατιώτες αυτοί ζούσαν από τη γη που τους παραχωρούσε το κράτος σε αντάλλαγμα της υπηρεσίας τους και, παράλληλα, ήταν υπόχρεοι σε πληρωμή φόρων για την κατοχή της γης τους.¹⁰ Επειδή οι στρατιώτες αυτοί υπηρετούσαν σε μονάδες που στάθμευαν μέσα στα όρια του λίκιτου της Παλαιστίνης, και μάλιστα σε κομβικά σημεία του αμυντικού άξονα, δηλαδή στη Νεσσάνα, την Ελούσα, τη Μάμπη και τα Ζόορα, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι και οι υπόλοιπες μονάδες στη νότια Παλαιστίνη λειτουργούσαν κάτω από το ίδιο θεσμικό καθεστώς, παρόλο που αυτό δεν αναφέρεται ρητά στις πηγές. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ενδέχεται όλες οι στρατιωτικές μονάδες νοτίως της Χεβρώνας να λειτουργούσαν υπό το καθεστώς των

¹ ThC, 7.5.12. Αντίστοιχη διάταξη υπάρχει και στη ThN 24.4, που εκδόθηκε το 443.

² Βλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία*, σ. 41.

³ Kraemer, *Nessana*, αρ. 23, σ. 20 και αρ. 24, σ. 22.

⁴ Kraemer, *Nessana*, σ. 20, 22.

⁵ Kraemer, *Nessana*, σ. 107.

⁶ Η Μάμπη είναι το σημερινό Kurnub. Βλ. Γεώργιος Κύπριος, 1049, Ιεροκλής, 721.8. Πβ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85.

⁷ Για τις παραπάνω στρατιωτικές βάσεις, βλ. χάρτη 7.

⁸ Alt, *Inschriften*, σ. 5.

⁹ Ο όρος “στρατιῶται” είναι τεχνικός και δηλώνει οπλίτες που υπηρετούν σε μονάδες του τακτικού στρατού.

¹⁰ Βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 380, Haldon, “East Roman Military Organisation”, σ. 15.

λιμιτανέων,¹ ενώ οι μονάδες βορείως της Χεβρώνας,² που είχαν τη βάση τους στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*, να παρέμεναν τυπικά, αλλά και ουσιαστικά, τμήματα του τακτικού στρατού.³

Η μισθοδοσία των στρατιωτών ολόκληρο τον 4^ο αιώνα γινόταν σε είδος. Το κράτος πλήρωνε σε κάθε στρατιώτη την *annonā*, ένα επίδομα δηλαδή τροφής ή σιτηρέσιο, το οποίο περιλάμβανε βασικά είδη διατροφής (ψωμί, λάδι, κρασί, κρέας).⁴ Στον ιππέα μάλιστα έδινε και την απαραίτητη ιππονομή (*capitus*) για τον πολεμικό του ίππο.⁵ Σε καιρό εκστρατείας ο στρατιώτης αμειβόταν με επιπλέον ποσότητες άρτου, οίνου και κρέατος.⁶ Την ευθύνη για την συλλογή των στρατιωτικών εφοδίων και την έγκαιρη μεταφορά τους στα οχυρά, όπου στρατωνίζονταν οι στρατιώτες, την είχαν οι βουλευτές (*curiales*) των πλησιόχωρων αστικών κέντρων.⁷ Η διανομή του σιτηρεσίου και της ιππονομής στους στρατιώτες γινόταν σε καθημερινή βάση από ειδικές αποθήκες κοντά στα οχυρά.⁸ Αν όμως τα οχυρά βρίσκονταν σε απομακρυσμένες περιοχές, τότε τα 2/3 του σιτηρεσίου παρέχονταν από τις πλησιόχωρες αποθήκες, ενώ το υπόλοιπο 1/3 μεταφερόταν από αλλού.⁹

Από το 409 όμως τα πράγματα άλλαξαν δραστικά. Νόμος του Θεοδοσίου Β', που εκδόθηκε εκείνη τη χρονιά, όριζε ότι το σιτηρέσιο, το οποίο οι λιμιτανέοι της Παλαιστίνης το λάμβαναν μέχρι τότε σε είδος, από δω και πέρα θα το λαμβάνουν σε χρήμα. Επιπλέον, οριζόταν και επιβολή πολύ υψηλού χρηματικού προστίμου ύψους 100 λιτρών χρυσού (7.200 νομίσματα) στο *δούκα* και το επιτελείο του αντίστοιχα σε περίπτωση που δεν εφάρμοζαν το νέο νόμο.¹⁰ Με νέο νόμο, το 423, ο Θεοδόσιος Β' επέβαλε ως γενικό κανόνα σε όλους τους στρατιώτες της αυτοκρατορίας – και όχι μόνο αυτούς της Παλαιστίνης, όπως το 409 – τον εξαργυρισμό του σιτηρεσίου,¹¹ ενώ και ο Αναστάσιος κάνει λόγο περί στρατιωτικού μισθού.¹² Τέλος, ο Ιουστινιανός Α' εισήγαγε σε δικό του νόμο τη διάταξη του Θεοδοσίου, που όριζε ότι η καταβολή του σιτηρεσίου των στρατιωτών θα γινόταν όχι σε είδος, αλλά στο ισόποσο χρηματικό ποσό.¹³ Επομένως, μέχρι τις αρχές του 5^{ου} αιώνα η μισθοδοσία των στρατιωτών στην Παλαιστίνη γινόταν με την καταβολή σιτηρεσίου σε είδος, ενώ από το 409 και εξής το σιτηρέσιο καταβαλόταν σε χρήμα.

2β. Πρώτη Παλαιστίνη και Δεύτερη Παλαιστίνη

¹ Βλ. παρακάτω, σ. 73.

² Βλ. παρακάτω, σ. 69-70.

³ Βλ. χάρτη 7.

⁴ Βλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία*, σ. 18-19.

⁵ Νόμος (CJ, 12.37.2) των αυτοκρατόρων Ουάλεντος και Ουάλη το 363/4 ορίζει ότι οι στρατιώτες του ιππικού μπορούν να προμηθεύονται την ιππονομή των αλόγων τους έως και 20 μίλια, δηλαδή 30 περίπου χιλιόμετρα, μακριά από το στρατόπεδό τους.

⁶ CJ, 12.37.1.

⁷ Βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 626.

⁸ CJ, 12.37.6 και 12.37.9.

⁹ CJ, 12.37.4.

¹⁰ ThC, 7.4.30.

¹¹ CJ, 12.37.15. Ο Θεοδόσιος Β', το 423, με άλλο νόμο (ThC, 7.6.5) ορίζει ότι ο φόρος σε είδος, που επιβάλλεται για την ενδυμασία των στρατιωτών, θα καταβάλλεται στο εξής στους στρατιώτες κατά τα 5/6 σε χρήμα και κατά το υπόλοιπο 1/6 σε είδος.

¹² CJ, 12.37.16 και 12.37.18.

¹³ CJ, 12.37.13.

Η *Notitia Dignitatum* αναφέρει μόνο τέσσερις στρατιωτικές μονάδες βορείως της Χεβρώνας:¹

1. τους equites Mauri Illyriciani στην Ιερουσαλήμ, που αντικατέστησαν τη Δεκάτη Λεγεώνα,²
2. την cohors prima salutaria, inter Aeliam et Hierichunta μεταξύ Ιερουσαλήμ και Ιεριχούς,³
3. την cohors secunda Cretensis, iuxta Jordanem fluvium στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού,⁴ και
4. τους equites primi felices [sagitarii indigenae] Palestini, Sabure sive Veterocariae στη Διοκαιοσάρεια.⁵

Οι τρεις πρώτες μονάδες, μία επίλεκτη μονάδα ιππικού και δύο μονάδες πεζικού, στάθμευαν στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Η επαρχία, όπως δείχνουν τα στοιχεία, δε διέθετε πια καμία λεγεώνα στο έδαφός της, σε αντίθεση με τους προηγούμενους αιώνες, όταν στάθμευαν εκεί δύο λεγεώνες.⁶ Η τέταρτη μονάδα, οι equites primi felices [sagitarii indigenae] Palestini, είχε τη βάση της στη Διοκαιοσάρεια, που ανήκε διοικητικά στη *Δεύτερη Παλαιστίνη*.⁷ Κατά τη *Notitia Dignitatum* επομένως, φαίνεται ότι στα τέλη του 4^{ου}/αρχές του 5^{ου} αιώνα η *Δεύτερη Παλαιστίνη* διέθετε για την ασφάλειά της μία μόνο φρουρά, δηλαδή μία μονάδα επίλεκτων ιπέων. Οι τέσσερις παραπάνω στρατιωτικές φρουρές αποτελούσαν μονάδες του τακτικού στρατού και το προσωπικό που τις επάνδρωνε στρατολογούνταν από Ρωμαίους πολίτες.⁸ Τα καθήκοντά τους ήταν πιθανότατα αστυνομικής φύσεως και είχαν σχέση μάλλον με τη διατήρηση της εσωτερικής ασφάλειας και ειρήνης στην επαρχία.

Είναι εξαιρετικά πιθανό να υπήρχαν, παρόλο που η *Notitia Dignitatum* δεν το αναφέρει, μικρές στρατιωτικές φρουρές επίσης στη Σκυθόπολη και την Καισάρεια, στις πρωτεύουσες δηλαδή της *Δεύτερης* και *Πρώτης Παλαιστίνης* αντίστοιχα, που θα λειτουργούσαν εν είδει σωμάτων ασφαλείας, διατήρησης της τάξης και προστασίας των πολιτικών αρχών και των υπαλλήλων της επαρχιακής διοικήσεως.

Ο αυτοκράτορας Ζήνων (474-491) ισχυροποίησε τη μικρή στρατιωτική φρουρά που είχε εγκαταστήσει στη Νεάπολη της Σαμάρειας ο Θεοδόσιος Β' το 438.

¹ Η επιλογή της Χεβρώνας ως σημείου αναφοράς δεν είναι τυχαία, αφού η περιοχή νοτίως της πόλης αποτελεί τη βόρεια “πύλη εισόδου” στην έρημο Νεγκέβ, όπου ξεκινά την ανάπτυξή του το λίκμιτον της Παλαιστίνης, που αποτελεί αντικείμενο χωριστής μελέτης και ανάλυσης (βλ. παρακάτω, σ. 75 κ.ε.). Στην *Πρώτη Παλαιστίνη* στάθμευαν επίσης οι equites scutarii Illyriciani στη Χέρμουλα (ND, 34.20), οι equites promoti Illyriciani στη Μηνωίδα (ND, 34.19) και οι equites Thamudeni Illyriciani στη Βίρσαμι (ND, 34.22). Επειδή όμως και οι τρεις αυτές μονάδες αποτελούσαν οργανικά τμήματα της φρουράς του λίκμιτου της Παλαιστίνης, γι’ αυτό και δεν τις συμπεριέλαβα στην παρούσα ενότητα.

² ND, 34.21.

³ ND, 34.48. Ίσως η μονάδα cohors prima salutaria, inter Aeliam et Hierichunta να έχει άμεση σχέση με το φρούριο των στρατιωτών στην περιοχή “Μαληδομνει” μεταξύ Αιλίας και Ιεριχούς, που αναφέρει το *Ονομαστικόν* (14-16) του Ευσεβίου.

⁴ ND, 34.47. Είναι πολύ πιθανό η μονάδα cohors secunda Cretensis, iuxta Jordanem fluvium να έδρευε στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη στην περιοχή “Μαφαάθ”, όπου κατά τον Ευσέβιο (*Ονομαστικόν*, 288), υπήρχε φρούριο στρατιωτών.

⁵ ND, 34.28. Για τις στρατιωτικές μονάδες της *Πρώτης* και της *Δεύτερης Παλαιστίνης*, βλ. χάρτη 7.

⁶ Έως την εποχή του Διοκλητιανού υπήρχαν δύο λεγεώνες στην Παλαιστίνη: η Legio VI Ferrata και η Legio X Fretensis. Η πρώτη στάθμευε μόνιμα ήδη επί Αδριανού στην τοποθεσία Caparcotna, γνωστή ως Legio, μεταξύ Σαμάρειας και Γαλιλαίας, σύμφωνα με οδόσημο (μιλιάριο) που χρονολογείται στο 131 μ.Χ. Κάποια στιγμή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα η λεγεώνα μετατέθηκε στη νέα της βάση, πιθανόν στο Udruh, στη γειτονική επαρχία *Αραβία*. Η δεύτερη εγκαταστάθηκε για πρώτη φορά στο έδαφος της Παλαιστίνης το 70 μ.Χ. επί Βεσπασιανού (69-79) και είχε ως έδρα της την Ιερουσαλήμ έως τα τέλη του 3^{ου} αιώνα. Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 10, Avi-Yonah, *Jews*, σ. 36, Mor, “Roman Army”, σ. 579.

⁷ Γεώργιος Κύπριος, 1035. Πβ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 377.

⁸ Βλ. Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 71, Jones, *Later Roman Empire*, σ. 610.

Η πράξη του Ζήνωνα υπαγορεύτηκε από την ανάγκη επιτήρησης και ελέγχου του σαμαρειτικού πληθυσμού της περιοχής. Με επίκεντρο την πόλη της Νεάπολης, η εκεί ισχυρή σαμαρειτική μειονότητα είχε επαναστατήσει το 484 και προέβη σε μεγάλης έκτασης καταστροφές και λεηλασίες περιουσιών, εμπρησμούς χριστιανικών ναών και δολοφονίες χριστιανών πολιτών και κληρικών. Ο *δούκας* της Παλαιστίνης Ασλητιάδης νίκησε τους επαναστάτες σε μάχη και επανέφερε τη δημόσια τάξη και ασφάλεια στην *Πρώτη Παλαιστίνη*.¹ Η παρουσία ισχυρής φρουράς στη Νεάπολη από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα και εξής είχε ως σκοπό να αποτρέψει κάθε μελλοντική απόπειρα επαναστατικής δράσης από πλευράς των Σαμαρειτών.

Μπορούμε όμως να υποθέσουμε βέβαια, αν και δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες στις πηγές, ότι στην περιοχή της Σαμάρειας, πέραν του τακτικού στρατού, υπηρετούσαν επικουρικά και μονάδες πολιτοφυλακής επιστρατευμένων Σαμαρειτών για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης. Δύο γεγονότα αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία, που ενισχύουν τον παραπάνω συλλογισμό. Μετά τη λήξη των εργασιών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου στη Χαλκηδόνα (451), ο μονοφυσίτης μοναχός Θεοδόσιος σφετερίστηκε τον πατριαρχικό θρόνο των Ιεροσολύμων με τη βοήθεια της Αυγούστας Ευδοκίας.² Ο σφετεριστής παρέμεινε στην πατριαρχική εξουσία σχεδόν 20 μήνες. Σε μάχη που δόθηκε μεταξύ των αυτοκρατορικών δυνάμεων και των πραξικοπηματιών, επίστρατοι Σαμαρείτες βοήθησαν στην επικράτηση των πρώτων σφάζοντας ζηλωτές μονοφυσίτες μοναχούς.³

Το δεύτερο και πιο σημαντικό γεγονός, δηλωτικό της ύπαρξης ενός ένοπλου σώματος επιστρατευμένων Σαμαρειτών στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, έχει σχέση με τα μέτρα αντιποίνων που έλαβε ο Ζήνων το 484, μετά την καταστολή της πρώτης μεγάλης σαμαρειτικής επανάστασης. Ο αυτοκράτορας εξέδωσε νόμο, βάσει του οποίου απαγορευόταν στο εξής στους Σαμαρείτες να στρατεύονται και να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες στο κράτος.⁴ Δεν γνωρίζουμε αν Σαμαρείτες στρατιώτες υπηρετούσαν έως τότε είτε σε μονάδες των συνόρων ως λιμιτανέοι είτε σε μονάδες του τακτικού στρατού. Το πιθανότερο όμως είναι ότι το διάταγμα αναφέρεται σε μονάδες επιστρατευμένες επιτόπου στην Παλαιστίνη για την επιτήρηση της τάξης. Οι βυζαντινές αρχές, προφανώς, θα τους εξόπλιζαν με τον απαραίτητο, ελαφρύ μάλλον, στρατιωτικό εξοπλισμό και τα αναγκαία εφόδια και, επιπρόσθετα, θα τους παρείχαν κάποια, στοιχειώδη έστω, στρατιωτική εκπαίδευση. Αν δεν υπήρχαν οι παραπάνω προϋποθέσεις, αφενός οι επαναστάτες δεν θα μπορούσαν τόσο εύκολα και γρήγορα να επιβάλουν ένα καθεστώς τρόμου στην επαρχία, νικώντας τις επίλεκτες μεν αλλά μικρές στρατιωτικές μονάδες της *Πρώτης Παλαιστίνης* και, αφετέρου, ο Ζήνων δεν θα εξέδιδε το παραπάνω διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο απαγόρευε στους Σαμαρείτες να φέρουν όπλα.

Επομένως, στην *Πρώτη Παλαιστίνη* παρατηρούμε να ισχύει ένα ιδιαίτερο καθεστώς, που επέτρεπε κατά τη διάρκεια του 5^{ου}, ίσως και του 4^{ου} αιώνα, στην εκεί συμπαγή Σαμαρειτική μειονότητα να στρατεύεται και να επιτηρεί τη δημόσια τάξη και ασφάλεια της περιοχής ως ένοπλη πολιτοφυλακή μάλλον. Η βάση της ένοπλης ομάδας των Σαμαρειτών είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν στη Νεάπολη, την “πρωτεύουσα” των Σαμαρειτών της Παλαιστίνης.

Η συνολική επισκόπηση της στρατιωτικής ιστορίας στις επαρχίες *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη* οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε ιδιαίτερη ανάγκη μόνιμης παρουσίας περισσότερων στρατιωτικών μονάδων από τις

¹ Για την επανάσταση των Σαμαρειτών και την πολιτική του Ζήνωνα, βλ. παρακάτω, σ. 175.

² Βλ. παρακάτω, σ. 138.

³ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.5.

⁴ Μαλάλας, 383.2-3, Πασχάλιον Χρονικόν, 604.12, Lounghis, *Regesten*, αρ. 131, σ. 73.

προαναφερθείσες, αφού οι επαρχίες αυτές έως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα δεν υπέστησαν καμία εισβολή μεγάλης κλίμακας, αλλά μόνο τοπικού χαρακτήρα επιδρομές είτε των Λαχμιδών είτε των νομαδικών φυλών της Αραβικής χερσονήσου, οι οποίες ήταν δυνατό να αντιμετωπισθούν σχετικά εύκολα από τις επιχώριες μονάδες.

Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα στρατοπέδευε στην Ιεριχώ μία μικρή μονάδα του τακτικού στρατού. Η μονάδα αυτή, ίσως λόγω λειψανδρίας και ανεπάρκειας μέσων, δεν τόλμησε να επιτεθεί στα νώτα των Περσών εισβολέων που πολιορκούσαν την Ιερουσαλήμ την άνοιξη του 614, σύμφωνα με τη μαρτυρία του μοναχού Αντίοχου.¹ Δεν γνωρίζουμε αν η στρατιωτική διοίκηση Ανατολής ανέστειλε στη συνέχεια την επιχειρησιακή δράση της μονάδας ή τη μετέθεσε αλλού, ούτε έχουμε πληροφορίες για τη σύνθεση της μονάδας ή για τον αρχικό χρόνο εγκατάστασής της στην Ιεριχώ. Είναι όμως πολύ πιθανό να πρόκειται για την *cohors prima salutaria* της *Notitia Dignitatum*, η οποία φαίνεται ότι παρέμεινε σταθερά στην ίδια περιοχή από τον 4^ο έως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα.

2γ. Τρίτη Παλαιστίνη

Γνωρίζουμε από τις γραπτές πηγές μόνο, που δεν επιβεβαιώνονται από αντίστοιχα αρχαιολογικά τεκμήρια, ότι ο Διοκλητιανός μετακίνησε τη Δεκάτη Λεγεώνα από την Ιερουσαλήμ στην Αϊλά της Ερυθράς θάλασσας γύρω στα τέλη του 3^{ου} αιώνα.² Η απόφαση του αυτοκράτορα να μεταθέσει τη λεγεώνα από την Ιερουσαλήμ στη νότια Παλαιστίνη και να επιλέξει την Αϊλά ως τη μόνιμη έδρα της δεν υπήρξε ασφαλώς τυχαία. Η πίεση που ασκούσαν οι νομαδικές φυλές της Αραβικής χερσονήσου στα σύνορα της νότιας Παλαιστίνης εντεινόταν όλο και περισσότερο από το δεύτερο μισό του 3^{ου} αιώνα. Η πίεση των νομάδων, που κινούνταν από το χώρο της Αραβικής χερσονήσου προς τη Συρία και τη Μεσοποταμία, δημιουργούσε ένα κλίμα αστάθειας στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και σοβαρά προβλήματα ασφάλειας στη νότια Παλαιστίνη. Επομένως, η ανάγκη να υπάρχει μόνιμα μία λεγεώνα στη νότια Παλαιστίνη ήταν άκρως επιτακτική. Γι' αυτό το λόγο, η Δεκάτη Λεγεώνα μετακινήθηκε, από τη σχετικά ήσυχη και ασφαλή Ιερουσαλήμ, προς την “προβληματική” περιοχή της Ερυθράς θάλασσας. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι στο μεγαλύτερο διάστημα του 4^{ου} αιώνα η λεγεώνα παρέμεινε στη νέα της βάση.³ Άρα, η μόνη περιοχή της Παλαιστίνης όπου τον 4^ο αιώνα σταθμεύει μία και μοναδική λεγεώνα είναι η *Παλαιστίνη Σαλουταρία*.

Η Δεκάτη Λεγεώνα, λόγω της στρατηγικής θέσης της βάσης της στο μυχό του Αιλανίτη κόλπου (σημ. κόλπος της Άκαμπα), είχε τη δυνατότητα να επιτελέσει σπουδαίο έργο σε επίπεδο τόσο στρατιωτικό όσο και οικονομικό. Από την Αϊλά η Δεκάτη Λεγεώνα μπορούσε να στείλει γρήγορα ενισχύσεις σε όποιο από τα τμήματα των συνόρων κινδύνευε: στην έρημο Νεγκέβ (ΝΔ Παλαιστίνη), στα υψώματα του Εδώμ (ΝΑ Παλαιστίνη) και στην κοιλάδα του Ουάντι Άραβα, που λειτουργούσε ως ο

¹ Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 21.

² Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 22, ND, 34.30. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 12, Mor, “Roman Army”, σ. 581-582, Applebaum, *Israel*, σ. 10, Bar, “Aelia Capitolina”, σ. 8 κ.ε.

³ Ένα απόσπασμα της Δεκάτης Λεγεώνας, σύμφωνα με τον Αμμιανό Μαρκελλίνο (18.9.3, 19.9), συμμετείχε το 359 στην επιχείρηση κατάληψης της Άμιδας, όπου και εξολοθρεύτηκε από τον περσικό στρατό. Ελλείπει άλλων στοιχείων ή ενδείξεων, υποθέτουμε ότι το εναπομείναν τμήμα της λεγεώνας στην Αϊλά είτε μετατέθηκε σε άλλη επαρχία κάποια στιγμή στα τέλη του 4^{ου} ή τον 5^ο αιώνα, είτε καταργήθηκε και οι άνδρες της επάνδρωσαν τις μικρές σχετικά φρουρές στην νότια Παλαιστίνη, κάτι που μπορούμε να θεωρήσουμε ως την πιθανότερη εκδοχή.

συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο πρώτων τομέων. Οι άνδρες της, ενδεχομένως, μπορεί να συμμετείχαν ως συνοδεία ασφαλείας στα εμπορικά караβάνια, που ταξίδευαν κατά μήκος της Via Nova Traiana ή μέσω της ερήμου Νεγκέβ, προστατεύοντας έτσι τα σημαντικά εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα του Βυζαντίου στην περιοχή της Ερυθράς θάλασσας. Η προστατευμένη περιοχή της Αϊλά μπορούσε ακόμη να παρέχει μία ασφαλή βάση αναψυχής για τους προσκυνητές, που κινούνταν στο δύσκολο δρόμο της ερήμου από την Ιερουσαλήμ προς το Σινά και τανάπαλιν.¹ Ταυτόχρονα, ήταν δυνατό ή πιθανό οι άνδρες της λεγεώνας να πρόσφεραν προστασία σε ομάδες προσκυνητών, για να νιώθουν ασφαλείς από τις ληστρικές επιθέσεις των παγανιστών νομάδων της χερσονήσου του Σινά.²

Η *Notitia Dignitatum* παραθέτει νοτίως της Χεβρώνας, απ' όπου ξεκινά η έρημος Νεγκέβ και το λίκμιον της Παλαιστίνης, τις εξής φρουρές και τις βάσεις, όπου αυτές ήταν εγκατεστημένες:³

Μονάδες ιππικού

1. equites Dalmatae Illyriciani στη Βηροσάβα (Berosaba)⁴
2. equites promoti Illyriciani στη Μηνωίδα (Menochia)⁵
3. equites scutarii Illyriciani στη Χέρμουλα (Chermula)⁶
4. equites Thamudeni Illyriciani στη Βίρσαμι (Birsama)⁷
5. equites promoti indigenae στη Sabaiae
6. equites promoti indigenae στη Ζαδάκαθα (Zodocatha)
7. equites sagitarii indigenae στα Αύαρα (Havana)
8. equites sagitarii indigenae στα Ζόορα (Zoara)
9. equites sagitarii indigenae στη Robatha
10. equites sagitarii felices στη Μώα (Moahile)⁸
11. ala prima miliaria Sebastena στην Ασουάδα (Asuada)
12. ala Antana dromedariorum στην Admatha
13. ala Constantiana στα Τολόανα (Toloha)
14. ala secunda felix Valentiana, κοντά στο Πραισίδιο (apud Praesidium)
15. ala prima miliaria στη Hasta.

Μονάδες πεζικού

1. cohors duodecima Valeria στην Afro
2. cohors decima Carthaginensis στην Καρκαρία (Cartha)⁹
3. cohors prima agentenaria στην Tarba
4. cohors quarta Frygum στο Πραισίδιο (Praesidio)
5. cohors secunda Gratiana στην Iehibo
6. cohors prima equitata στον Καλαμώνα (Calamona)¹⁰
7. cohors secunda Galatarum στα Αρίνδηλα (Arieldela)¹¹

¹ Βλ. παρακάτω, σ. 197-198.

² Βλ. Mayerson, "Limes", σ. 42.

³ ND, 34.

⁴ Η σημερινή Beersheba. Βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 120-122, Γεώργιος Κύπριος, 1052. Πβ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85.

⁵ Το σημερινό Khan Ma'in. Βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 288. Πβ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85.

⁶ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 252, 368.

⁷ Γεώργιος Κύπριος, 1027.

⁸ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 252.

⁹ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 252.

¹⁰ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 210.

¹¹ Γεώργιος Κύπριος, 1046, Ιεροκλής, 721.4.

8. cohors prima Flavia στη Μαλαάθα (Moleatha)
9. cohors quarta Palaestinatorum στη Θαμαρά (Thamara).¹

Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, 15 μονάδες ιππικού και 9 πεζικού ήταν ανεπτυγμένες σε δύο κύριες αμυντικές ζώνες στη νότια Παλαιστίνη. Η πρώτη αμυντική ζώνη, που βρισκόταν στις βόρειες παρυφές της ερήμου Νεγκέβ, ήταν ανεπτυγμένη κατά μήκος του άξονα Ανατολής-Δύσης από την περιοχή της Μηνωίδος, στα νότια της Γάζας, έως τα Ζόορα, στο νότιο άκρο της Νεκράς θάλασσας. Η δεύτερη αμυντική ζώνη οχυρών βρισκόταν κατά μήκος του Ουάντι Αραβα στον άξονα Βορρά-Νότου, από τα Ζόορα έως την Αϊλά στην Ερυθρά θάλασσα.²

Στα Ζόορα υπήρχε μεγάλο φρούριο από την εποχή ήδη των Ναβαταίων, ενώ στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδιβά η πόλη εμφανίζεται ως φρούριο με τρεις πύργους. Ανακαλύφθηκαν επίσης τα απομεινάρια ενός κυκλικού στρατοπέδου με σκηνές, που πιθανότατα ήταν η βάση της τοπικής στρατιωτικής μονάδας. Στα Ζόορα είχε τη βάση της η επίλεκτη μονάδα των equites sagitarii indigenae. Ο χαρακτηρισμός “indigenae” αποτελεί σαφέστατη ένδειξη για την εθνολογική σύνθεση της μονάδας.³ Οι περισσότεροι στρατιώτες της μονάδας πρέπει να ήταν Ρωμαίοι πολίτες αραβικής καταγωγής, όπως ο *δρακωνάρις* (=σημαιοφόρος) Κάιαμος⁴ ή ο *πραιπόσιτος* Πέτρος Σαμασέος, που ήταν πιθανόν ο επικεφαλής αξιωματικός της φρουράς. Το επίθετό του υποδηλώνει επίσης έναν εξελληνισμένο πολίτη αραβικής καταγωγής.⁵

Ο Θεοδόσιος Β' εγκατέστησε *αριθμό* (numerus) στρατιωτών στη Νεσσάνα κατά τα έτη 421-442. Η μονάδα αυτή, που είναι γνωστή με το όνομα “των καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν”,⁶ αποτελούνταν μάλλον από 20 διμοιρίες των 10 ανδρών – κάθε διμοιρία είχε επικεφαλής ένα *δέκαρχο* – και οι στρατιώτες ήταν *δρομεδάριοι*, δηλαδή καμηλιέρηδες.⁷ Υπάρχει ακόμη η πιθανότητα οι στρατιώτες της φρουράς να βοήθησαν και στην οχύρωση της ακρόπολης της Νεσσάνα, η οποία λειτουργούσε και ως αποθήκη όπλων και άλλου στρατιωτικού ή αρχαιακού υλικού.⁸

Επειδή όλες οι στρατιωτικές μονάδες της νότιας Παλαιστίνης δεν είχαν τη βάση τους σε αστικές περιοχές, αλλά σε περιοχές που βρίσκονται είτε στις παρυφές της ερήμου είτε μέσα σ' αυτήν, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι το σύστημα των αμυντικών οχυρώσεων σκοπό είχε να προφυλάξει τους αγροτικούς πληθυσμούς της Παλαιστίνης από τις επιδρομές των νομάδων της Αραβικής χερσονήσου, που επιχειρούσαν από τα νότια και τα ανατολικά. Προς επίρρωση του συμπεράσματος αυτού, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως πλήθος πύργων-παρατηρητηρίων μεταξύ των κυρίως οχυρών. Αυτοί οι πύργοι, κάποιοι από τους οποίους κατασκευάστηκαν από τους Ναβαταίους, ήταν χτισμένοι σε πυκνή διάταξη, ώστε να διατηρούν οπτική επαφή ο ένας με τον άλλο, και τοποθετημένοι πάνω στις κύριες

¹ Η σημερινή 'Ain el-Aws. Βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 68. Πβ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 85.

² Βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 377 και σημ. 5. Βλ. και χάρτη 8.

³ Βλ. Meimaris, *Inscriptions*, σ. 342.

⁴ Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 69, σ. 162. Το όνομα Κάιαμος είναι εξελληνισμένος τύπος του αραβικού ονόματος Qaiyam.

⁵ Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 254, σ. 341.

⁶ Kraemer, *Nessana*, αρ. 15, σ. 41-44. Η ονομασία της μονάδας αναφέρεται σε συμβολαιογραφική πράξη, η οποία συνήφθη μεταξύ δύο αδερφών στις 30-5-512 στα Ρινοκόουρα (σημ. el-Arish, βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 86) της Αιγύπτου. Τα αδέρφια ήταν στρατιώτες και υπηρετούσαν εκεί αποσπασμένοι από τη μονάδα τους στη Νεσσάνα. Για τη στρατιωτική μονάδα που ονομάζεται “αριθμός”, βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 65, Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα*, σ. 189.

⁷ Kraemer, *Nessana*, αρ. 35, σ. 108-110 και αρ. 37, σ. 111-113.

⁸ Βλ. Prag, *Israel*, σ. 413, Kraemer, *Nessana*, σ. 16, 20-21.

οδικές αρτηρίες της ερήμου, συνήθως κοντά σε πηγές νερού ή στην ανατολική είσοδο των ουάντι (wadi), σε μικρά δηλαδή φαράγγια της ερήμου. Οι στρατιώτες που επάνδρωναν αυτούς τους πύργους είχαν τη δυνατότητα να επιτηρούν και να ελέγχουν την ετήσια μετακίνηση των νομαδικών φύλων, τα οποία χρησιμοποιούσαν αυτά τα ουάντι τόσο για τη μετακίνηση των κοπαδιών τους όσο και για τις αιφνίδιες επιδρομές τους στην παλαιστινιακή ενδοχώρα. Η αποτελεσματικότητα του όλου συστήματος βασιζόταν στην ταχύτητα μετάδοσης των πληροφοριών από τους σταθμούς παρατήρησης στα μόνιμα οχυρά (castella) και την άμεση κινητοποίηση των εκεί σταθμευόντων έφιπων μονάδων για την αντιμετώπιση των επιδρομών.¹ Η ύπαρξη μιας ενισχυμένης αμυντικής ζώνης στη νότια Παλαιστίνη δεν μπορεί όμως σε καμία περίπτωση να νοηθεί ως μηχανισμός “στεγανοποίησης” της επαρχίας από τις επιδρομές των Σαρακηνών, αφού οι Άραβες νομάδες επί αιώνες, και πολύ πριν την έλευση των Ρωμαίων, περιπλανιόνταν στις περιοχές αυτές για την εύρεση νομής και υδάτινων πόρων για τα κοπάδια τους. Επιπλέον, τα σύνορα στην έρημο και ρευστά ήταν και βεβαίως δεν εμπόδιζαν τους νομάδες στην εποχική τους μετακίνηση από τόπο σε τόπο. Εξάλλου, αντικειμενικά είναι σχεδόν αδύνατο να επιτηρεί και να ελέγχει κανείς στο μέγιστο βαθμό, όσο ισχυρός στρατιωτικά κι αν είναι, ένα περιβάλλον τόσο δυσμενές και αφιλόξενο όσο η Αραβική έρημος.

3. Το λίκιτον της Παλαιστίνης (limes Palaestinae)

3α. Η δημιουργία του λίκιτου της Παλαιστίνης

Η περιοχή, όπου ήταν ανεπτυγμένες οι φρουρές και τα οχυρά που ονομάζουμε *λίκιτον της Παλαιστίνης*, είναι η έρημος Νεγκέβ στη νότια Παλαιστίνη. Από την αρχαιότητα ακόμη η περιοχή είχε μεγάλη οικονομική σημασία. Παράλληλα όμως με τα οικονομικά μεγέθη, η ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης είχε για το Βυζάντιο και σημαντική στρατηγική και θρησκευτική-ιδεολογική σημασία. Από άποψη στρατηγική, η περιοχή αποτελούσε το συνδετικό κρίκο που ένωνε τις δύο σημαντικότερες ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου, τη Συρία και την Αίγυπτο. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες όφειλαν επομένως, σε πλήρη αντιστοιχία με τους Ρωμαίους προκατόχους τους, να διατηρούν εκεί στρατιωτικές μονάδες και ένα σύστημα οχυρών για την προστασία τόσο των εμπορικών οδών όσο και της ενδοχώρας από τις επιδρομές των νομάδων.² Επιπλέον, η ανάδειξη των Αγίων Τόπων και της Ιερουσαλήμ σε θρησκευτική μητρόπολη της αυτοκρατορίας τον 4^ο αιώνα προσέλκυε ένα συνεχώς αυξανόμενο κύμα προσκυνητών από όλες τις γωνιές της αυτοκρατορίας. Εκτός των άλλων, στην περιοχή της νότιας Παλαιστίνης άρχισε την ίδια εποχή να αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς ο εισαγόμενος από την Αίγυπτο μοναχισμός. Στην έρημο Νεγκέβ εγκαταστάθηκαν ερημίτες και ασκητές και δημιουργήθηκαν νέες ανθούσες μοναστικές κοινότητες. Τόσο οι μοναστικές κοινότητες της Παλαιστίνης όσο και οι προσκυνητές που κατευθύνονταν προς τους Αγίους Τόπους θα βρίσκονταν στο έλεος των ειδωλολατρών νομάδων, που ζούσαν στη νότια Παλαιστίνη και στη χερσόνησο του Σινά, αν δεν υφίστατο ένα οργανωμένο σύστημα ασφαλείας για την

¹ Βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 374, Graf, “Saracens”, σ. 1.

² Αρχαιολογικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή απέδειξαν ότι τα φρούρια, οι πύργοι-παρατηρητήρια και τα караβάν-σεράια κατά μήκος του αρχαίου εμπορικού δρόμου από την Πέτρα στη Γάζα χρησιμοποιούνταν αδιάλειπτα από την εποχή των Ναβαταίων τον 3^ο αιώνα π.Χ. έως και τη βυζαντινή εποχή. Βλ. Cohen, “Petra-Gaza road”, σ. 240-247.

προστασία τους. Διακρίνουμε, επομένως, και ισχυρά κίνητρα ιδεολογικού χαρακτήρα από την πλευρά της αυτοκρατορικής διοίκησης για τη διατήρηση της ασφάλειας στην ευρύτερη περιοχή.¹

Η οργάνωση του λίκιτου της Παλαιστίνης ξεκινά την εποχή των Φλαβίων αυτοκρατόρων Βεσπασιανού και Τίτου, τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Υπήρχαν τέσσερα κύρια, μικρά σε μέγεθος, οχυρά κατά μήκος της 100 περίπου χιλιομέτρων οριζόντιας γραμμής που εκτείνεται από τις ακτές της Μεσογείου, στο ύψος της Γάζας, έως τη Νεκρά θάλασσα, ενώ ενδιάμεσα υπήρχαν μικροί πύργοι παρατήρησης και επικοινωνίας.² Κύρια αποστολή των έφιπων μονάδων, που στάθμευαν στα οχυρά, ήταν η αναχαίτιση μικρών ληστρικών ομάδων νομάδων. Το αμυντικό σύστημα εμπλουτίζεται σταδιακά κατά τη διάρκεια του 2^{ου} και του 3^{ου} αιώνα, από τη στιγμή που το βασίλειο των Ναβαταίων έγινε ρωμαϊκή επαρχία το 106 μ.Χ. Ο Αδριανός διασφάλισε την πρόσβαση στην περιοχή της Νεγκέβ ελέγχοντας τις *limes* των Φλαβίων στα βόρεια, τη *Via Maris* στα δυτικά, την κοιλάδα του Ουάντι Άραβα στα ανατολικά και τη *Via Nova Traiana*, που οδηγούσε από την Αϊλά προς τα Βόστρα και τη Δαμασκό.³

Η στρατιωτική πολιτική του Διοκλητιανού στην Ανατολή επικεντρώθηκε στη σοβαρή απειλή που συνιστούσαν οι αραβικές φυλές. Γι' αυτό και εφάρμοσε σειρά αμυντικών μέτρων, με τα οποία προσπάθησε να θωρακίσει τα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας από τις ολόενα και πιο συχνές επιδρομές των νομάδων της Αραβικής χερσονήσου.⁴ Στα τέλη του 3^{ου} αιώνα ο αυτοκράτορας απέκοψε από την επαρχία *Αραβία* το νότιο τμήμα της, την Πετραία Αραβία, την οποία ακολούθως ενσωμάτωσε στην Παλαιστίνη. Έτσι, ολόκληρη η περιοχή τελούσε πλέον υπό ενιαία στρατιωτική διοίκηση, αφού υπήχθη στις εντολές του *δούκα* της Παλαιστίνης. Επιπλέον, ο Διοκλητιανός ενίσχυσε περαιτέρω το λίκιτον της Παλαιστίνης με την προσθήκη μιας νέας αμυντικής γραμμής σε απόσταση 40 περίπου χιλιομέτρων νότια από την υπάρχουσα γραμμή των Φλαβίων.⁵

Το λίκιτον της Παλαιστίνης ενισχύθηκε θεαματικά κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα. Πολλές φρουρές εγκαταστάθηκαν σε νέες βάσεις σε όλο σχεδόν το εύρος της νότιας Παλαιστίνης, σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*. Συνολικά διακρίνουμε δύο αμυντικούς άξονες κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου: τον δυτικό και τον ανατολικό.⁶

Ο δυτικός αμυντικός άξονας αποτελούνταν από δύο τομείς. Ο πρώτος, ο βόρειος τομέας, διέθετε μια ολοκληρωμένη αλυσίδα μικρών οχυρών που προστάτευε το νότιο “μαλακό υπογάστριο” της *Πρώτης Παλαιστίνης*, η οποία είχε ελάχιστες

¹ Βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 480-481, Parker, “Arabian Frontier”, σ. 647, Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 369.

² Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 39-41. Πρόκειται για την αμυντική γραμμή Μηνωίς-Βίρσαμυς-Βηροσάβα-Μαλαάθα. Βλ. χάρτη 8.

³ Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 47-48, Gichon, “Research on the Limes Palaestinae”, σ. 844.

⁴ Η κατασκευή της *Strata Diocletiana*, της στρατιωτικής οδού που ένωνε τη Δαμασκό με τον Ευφράτη ποταμό (βλ. χάρτη 10), και η δημιουργία ενός κρατικού εργοστασίου κατασκευής όπλων (*fabrica*) στη Δαμασκό, για την τροφοδοσία με στρατιωτικό υλικό των μονάδων στο λίκιτον της Αραβίας (*limes Arabicus*) και στο λίκιτον της Παλαιστίνης, αποτελούν τους βασικούς άξονες της στρατιωτικής πολιτικής του Διοκλητιανού για την ενίσχυση των νοτιοανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας. Βλ. Μαλάλας, 307.23-308.1, ND, 11.20. Πβ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 372, Graf, “Saracens”, σ. 12, Shahid, *Fourth century*, σ. 49-50, Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 221.

⁵ Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 50-52. Πρόκειται για την αμυντική γραμμή που ενώνει τις πόλεις Θαμαρά-Μάμψις-Ελούσα και Σοβείλη-Μάμψις. Βλ. χάρτη 8.

⁶ Μόνο για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης έγινε ο διαχωρισμός σε δύο αμυντικούς άξονες (βλ. χάρτη 8). Στην πραγματικότητα, ποτέ δε νοήθηκε το λίκιτον της Παλαιστίνης ως δύο αυτόνομοι μεταξύ τους στρατιωτικοί μηχανισμοί ασφαλείας στην Παλαιστίνη.

στρατιωτικές μονάδες.¹ Η αμυντική γραμμή ξεκινούσε από τη Μηνωίδα, κοντά στις μεσογειακές ακτές, και διατρέχοντας μια σειρά από οχυρωμένους οικισμούς της Νεγκέβ (Βίρσαμις, Βηροσάβα, Μάμπις, Μαλαάθα, Χέρμουλα, Θαμαρά) κατέληγε στα Ζόορα. Οι στρατιωτικές μονάδες που, σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*, είχαν ως καθήκον τους τη φύλαξη του βόρειου τομέα, ήταν οι εξής:

1. Οι equites promoti Illyriciani στη Μηνωίδα
2. Οι equites Thamudeni Illyriciani στη Βίρσαμι
3. Οι equites Dalmatae Illyriciani στη Βηροσάβα
4. Οι equites scutarii Illyriciani στη Χέρμουλα
5. Η cohors prima Flavia στη Μαλαάθα
6. Η cohors quarta Palaestinorum στη Θαμαρά
7. Οι equites sagitarii indigenae στα Ζόορα.

Από τα στοιχεία της *Notitia Dignitatum* δεν είναι δυνατό να διακριβωθεί ποιες μονάδες είχαν τη βάση τους αφενός στη Μάμπη, που κατείχε κεντρική θέση στον αμυντικό σχεδιασμό του βόρειου τομέα, και αφετέρου στα Έβοδα, όπου η αρχαιολογική σκαπάνη χρονολογεί την τείχιση της ακρόπολής της, που περιλάμβανε τρεις πύργους σε κάθε πλευρά, στα μέσα του 4^{ου} αιώνα.²

Ο νότιος τομέας, τα ρευστά όρια του οποίου ποίκιλλαν από εποχή σε εποχή, αφού δεν επρόκειτο για σταθερές βάσεις οχυρών, φυλακίων ή πύργων- παρατηρητηρίων, συνίστατο κυρίως από έφιππες περιπόλους μονάδων του τακτικού στρατού.³ Επρόκειτο για μονάδες προφυλακής, όπως οι equites sagitarii felices στη Μώα, κύρια αποστολή των οποίων ήταν η αναγνώριση, η αναχαίτιση και η κατάδιωξη των επιδρομέων και η δήμευση της λείας τους. Αν όμως οι επιδρομείς υπερνικούσαν την πρώτη κινητή γραμμή άμυνας λόγω αριθμητικής υπεροχής ή αιφνιδιασμού, τους περίμενε βορειότερα μία αλυσίδα οχυρών που ήταν σχεδόν βέβαιο ότι δε θα μπορούσαν να τη διασπάσουν, αφού τους έλειπαν και τα μέσα και η τεχνογνωσία για τη σύνθετη και δύσκολη επιχείρηση πολιορκίας φρουρίων, έστω και μικρών.⁴

Ο ανατολικός αμυντικός άξονας, όπως δείχνει η *Notitia Dignitatum*, οροθετούνταν από μία αλυσίδα οχυρών και στρατιωτικών βάσεων που εκτείνονταν πάνω στον κάθετο άξονα Βορρά-Νότου, ο οποίος είχε αφετηρία τα Ζόορα, στις νότιες ακτές της Νεκράς θάλασσας, και κατέληγε στην Αϊλά, στην Ερυθρά θάλασσα. Με την ασφάλεια του ανατολικού άξονα είχαν επιφορτιστεί οι παρακάτω μονάδες:

1. Η ala Constantiana στα Τολόανα
2. Η ala secunda felix Valentiana κοντά στο Πραισίδιο
3. Οι equites promoti indigenae στα Ζαδάκαθα
4. Οι equites sagitarii indigenae στα Αύαρα
5. Η cohors quarta Frygum στο Πραισίδιο
6. Η cohors prima equitata στον Καλαμόνα

¹ Αρκετά οχυρά έχουν την εμφάνιση του *quadriburgium*, με τέσσερις δηλαδή τετράγωνους πύργους σε κάθε γωνία, μεγάλη ανοιχτή εσωτερική αυλή και τα καταλύματα των στρατιωτών να εφάπτονται περιμετρικά στους τοίχους του οχυρού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου οχυρού είναι αυτό στην Θαμαρά, όπου έδρευε η cohors quarta Palaestinorum. Το οχυρό, διαστάσεων 38 x 38 μέτρα, μπορούσε να προσφέρει διαμονή σε 120-180 στρατιώτες, σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν ως βάση αρχαιολογικά δεδομένα. Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 53, Gichon, "Research on the Limes Palaestinae", σ. 844-854, Keel, *Orte* (2), σ. 267-268.

² Βλ. Negev, *Archaeological Encyclopedia*, σ. 287, O'Connor, *Holy Land*, σ. 174.

³ Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 50.

⁴ Η εγγενής αδυναμία των νομαδικών αραβικών φυλών να εκπορθήσουν φρούρια και οχυρωμένες πόλεις με δικά τους πολιορκητικά μέσα υπήρξε από την αρχαιότητα διαχρονική και μαρτυρείται ακόμη και τον 6^ο αιώνα από τον Προκόπιο (*Υπέρ πολέμων*, 2.19.12).

7. Η cohors secunda Galatarum στα Αρίνδηλα.

Η επιτυχής λειτουργία του λίμιτου της Παλαιστίνης, που αποτελούσε έναν ενιαίο αμυντικό μηχανισμό, εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από την επαρκή επάνδρωση και εξοπλισμό των εκεί επιχειρούντων στρατιωτικών μονάδων, καθώς και από το επίπεδο εκπαίδευσης και ετοιμότητας στο οποίο αυτές βρίσκονταν. Το λίμιτον της Αραβίας, μια βαριά οχυρωμένη αμυντική γραμμή ανατολικά της Via Nova Traiana, που προστάτευε κυρίως την επαρχία *Αραβία* από τις επιδρομές των νομάδων, αποτελούσε έναν επιπρόσθετο παράγοντα ασφαλείας για την Παλαιστίνη.¹ Οι επιδρομείς, που επιχειρούσαν από τα ανατολικά, συναντούσαν εκεί ένα σχεδόν ανυπέρβλητο γι' αυτούς εμπόδιο. Αν, παρόλα αυτά, κατάφερναν να το παρακάμψουν, τότε εισέρχονταν στην καθαυτό αμυντική ζώνη ασφαλείας της Παλαιστίνης, το λίμιτον της Παλαιστίνης, όπου τους περίμενε ένας συνδυασμός από οχυρά και έφιππες, ως επί το πλείστον, μονάδες του βυζαντινού στρατού.

3β. 5^{ος}-6^{ος} αιώνας: η ισχυροποίηση του αμυντικού συστήματος

Δύο επιδρομές των Σαρακηνών στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, οι οποίοι έφτασαν έως την “καρδιά” της *Πρώτης Παλαιστίνης*, κατέδειξαν την ανάγκη βελτίωσης και ισχυροποίησης του λίμιτου της Παλαιστίνης, έτσι ώστε αυτό να περιφρουρεί πιο αποτελεσματικά την ασφάλεια των κατοίκων της επαρχίας από τις αιφνίδιες ληστρικές επιδρομές των νομάδων της ερήμου.

Η πρώτη, ήταν μία επιδρομή των Σαρακηνών επί Αρκαδίου (395-408), στην περιοχή της Θεκώα, νοτίως της Βηθλεέμ, που πέραν των άλλων καταστροφών και λεηλασιών είχε ως συνέπεια τη σφαγή πολλών ερημιτών της περιοχής.²

Η δεύτερη, η οποία αναφέρεται σε επιστολή του Ιερωνύμου (412), “ταρακούνησε” τις επαρχίες της *Παλαιστίνης*, της *Συρίας* και της *Φοινίκης*.³ Οι επιδρομείς έφτασαν έως τη Βηθλεέμ, όπου διέμενε στο μοναστήρι του ο συγγραφέας της επιστολής. Και στις δύο περιπτώσεις αποδείχτηκε ότι οι νομάδες γνώριζαν πώς να υπερκεράσουν το αμυντικό σύστημα και να εκμεταλλευθούν τις αδυναμίες του.

Παράλληλα όμως, έγινε από τις βυζαντινές αρχές αντιληπτό ότι τέτοιου είδους επιδρομές ήταν δυνατό να αντιμετωπισθούν στο μέλλον αποτελεσματικότερα με το διορισμό Αράβων *φυλάρχων*, οι οποίοι θα περιπολούσαν με τις δυνάμεις τους –

¹ Η Αϊλά αποτελούσε την αφετηρία της Via Nova Traiana, της στρατιωτικής οδού που κατασκεύασε ο Τραϊανός μετά την κατάκτηση του βασιλείου των Ναβαταίων το 106 μ.Χ., η οποία μέσω Βόστρων κατέληγε στη Δαμασκό (βλ. χάρτη 10). Η οδός αυτή, που αποτελούσε τον βασικό άξονα ανάπτυξης του λίμιτου της Αραβίας στην επαρχία *Αραβία*, είχε μεγάλη στρατηγική σημασία και κατασκευάστηκε με αντικειμενικό στόχο την ανάσχεση της διείσδυσης των ληστρικών νομαδικών φυλών από την Αραβική χερσόνησο στις νοτιοανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Κατά μήκος της οδού και μέσα στην επαρχία *Αραβία* στάθμευαν τρεις λεγεώνες: η III Cyrenaica στα Βόστρα, η IV Martia στο Lejjun και μάλλον η VI Ferrata στο Udruh. Ενδιάμεσα στάθμευαν και πολλές βοηθητικές μονάδες (auxilia), ενώ παράλληλα υπήρχε και μία αλυσίδα οχυρών (castella, quadriburgia, πύργοι-παρατηρητήρια), που λειτουργούσαν ως μόνιμες βάσεις των λεγεώνων, ως σταθμοί υδροληψίας και προστασίας του πολύτιμου νερού στις άνωδρες περιοχές της ερήμου της Υπεριορδανίας και, τέλος, ως σταθμοί αναφυγής και ασφαλείας για τα караβάνια που κινούνταν πάνω στις πανάρχαιες εμπορικές οδούς της περιοχής. Για τη Via Nova Traiana βλ. Graf, “The Via Nova Traiana”, σ. 241-265. Για τις βάσεις των λεγεώνων επί της Via Nova Traiana, βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 377. Για τις βάσεις των λεγεώνων γενικότερα στην Ανατολή, βλ. Keppie, “Legions”, σ. 411-429. Για τα οχυρά, βλ. Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 222-223. Για το λίμιτον της Αραβίας (limes Arabicus), βλ. Graf, “Via Militaris”, σ. 271-272, Parker, “Arabian Frontier”, σ. 637-643.

² Κασσιανός, *Coll. Patrum*, PL 49, 643-645. Για τη Θεκώα, βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, 182.

³ Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 126.2, PL 22, 1086. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 22-25.

και παράλληλα με τις άλλες στρατιωτικές μονάδες – στις “ευαίσθητες περιοχές” της νότιας Παλαιστίνης. Η συγκεκριμένη πολιτική υλοποιήθηκε με την αξιοποίηση του “κοινού των αρχιφύλων” Σαρακηνών στα εδάφη του *Σάλτου Κωνσταντινιανού* και ίσως του *Σάλτου Γεραϊτικού* παράλληλα με το διορισμό των Γασσανιδών *φυλάρχων* στην *Τρίτη Παλαιστίνη*.¹ Οι Άραβες σύμμαχοι, αφενός, ήταν περισσότερο από τους Ρωμαίους στρατιώτες εξοικειωμένοι στις κλιματικές, και όχι μόνο, προκλήσεις που έθετε γι’ αυτούς η έρημος της Νεγκέβ, του Σινά και της βόρειας Χετζάζης (σημ. βορειοδυτική Σαουδική Αραβία) και, αφετέρου, ήταν καλύτερα προετοιμασμένοι στο να αντιμετωπίσουν τους ομοφύλους τους στον πόλεμο της ερήμου. Επομένως, ο νέος στρατηγικός σχεδιασμός της κεντρικής εξουσίας, που απέβλεπε στο συντονισμό της επιχειρησιακής δράσης των μονάδων των λιμιτανέων και των Αράβων υποσπόνδων, αναβάθμισε αισθητά τον παράγοντα ασφάλεια στην Παλαιστίνη.

Ενώ η *Notitia Dignitatum* μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη στρατιωτική οργάνωση συνολικά των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας κατά τον 4^ο αιώνα, δεν υπάρχει αντίστοιχη τέτοια πηγή για τον 5^ο, 6^ο και 7^ο αιώνα. Μπορούμε όμως εμμέσως να συναγάγουμε συμπεράσματα για την κατάσταση του λίμιτου της Παλαιστίνης την ίδια περίοδο από άλλα στοιχεία. Οι αρχαιολόγοι, που ερεύνησαν την περιοχή, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι στο επίμαχο χρονικό διάστημα η περιοχή της νότιας Παλαιστίνης γνώρισε μία άνευ προηγουμένου δημογραφική, αστική και οικονομική ανάπτυξη.² Ο πρώτος αξιολογικά παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη και ευμάρεια της Παλαιστίνης, που με τη σειρά της επέφερε την αύξηση του πληθυσμού της τον 6^ο ιδίως αιώνα, θεωρούμε ότι ήταν η ύπαρξη ενός ισχυρού στρατιωτικού/αμυντικού μηχανισμού στη νότια Παλαιστίνη, ο οποίος κατάφερε να διασφαλίσει τις ζωές και τις περιουσίες των πολιτών και να δημιουργήσει έτσι ένα κλίμα ασφάλειας και σταθερότητας σ’ ολόκληρη την επαρχία. Τη θέση αυτή έρχεται να συμπληρώσει η διαπίστωση της αρχαιολογικής σκαπάνης για τη συντήρηση παλαιών και την ανοικοδόμηση νέων μικρών οχυρών στην περιοχή τον 4^ο, 5^ο, έως και τα μέσα του 6^{ου} αιώνα.³ Αν και στο μεγαλύτερο διάστημα του 5^{ου} αιώνα οι διπλωματικές σχέσεις με την Περσία ήταν καλές και δεν σημειώθηκαν μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών μείζονος σημασίας συγκρούσεις στο ανατολικό μέτωπο, φαίνεται όμως ότι υπήρχε ακόμη αυξημένη ανάγκη επιτήρησης της νότιας Παλαιστίνης από επίλεκτες, μικρές έστω, στρατιωτικές μονάδες, λόγω της δυνητικής απειλής που αντιπροσώπευαν οι πάντα επίφοβοι Άραβες της χερσονήσου και του Σινά για την ασφάλεια των κατοίκων και του οικονομικού βίου της επαρχίας, των πλούσια διακοσμημένων θρησκευτικών καθιδρυμάτων των Αγίων Τόπων, καθώς και των προσκυνητών, που κατέφθαναν εκεί κατά χιλιάδες.

Στο χριστιανικό κοιμητήριο της πόλης Ζόορα, που αποτελούσε το βορειοανατολικό άκρο του λίμιτου της Παλαιστίνης, ανακαλύφθηκαν τέσσερις επιτύμβιες επιγραφές, που σχετίζονται με αντίστοιχους αξιωματούχους και στρατιώτες που υπηρετούσαν πιθανότατα στην τοπική φρουρά.⁴ Συγκεκριμένα, ο *τριβούνος* Βικτωρίνος απεβίωσε το 371/2,⁵ ο *δρακωνάρις* Κάιαμος το 393,¹ ο

¹ Για το “κοινό των αρχιφύλων” Σαρακηνών, βλ. παρακάτω, σ. 93-94, ενώ για τους Γασσανίδες φυλάρχους στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, βλ. παρακάτω, σ. 97 κ.ε.

² Βλ. Applebaum, *Israel*, σ. 59, Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 379.

³ Βλ. Harper, *Upper Zohar*, σ. 15-16, 115, Magness, “Redating the forts”, σ. 189-206, Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 381.

⁴ Από τα Ζόορα ξεκινούσε μία στρατιωτική οδός που κατέληγε στη Nova Via Traiana, συνδέοντας έτσι το λίμιτον της Παλαιστίνης με τον έμμεσο πόλο ασφαλείας της νότιας Παλαιστίνης, το λίμιτον της Αραβίας. Βλ. Meimaris, *Inscriptions*, σ. 4.

⁵ Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 30, σ. 127.

στρατιώτης Αινείας το 482,² και ο πραιπόσιτος Πέτρος Σαμασέος το 503.³ Οι χρονολογίες των θανάτων τους μας δίνουν μια εικόνα της εκεί συνεχούς στρατιωτικής παρουσίας του Βυζαντίου από τα μέσα του 4^{ου} έως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Τον 5^ο αιώνα εμφανίζονται δύο νέες στρατιωτικές βάσεις με τις αντίστοιχες μονάδες τους στη Νεσσάνα και την Ελούσα. Πρόκειται για δύο κομβικά σημεία του αμυντικού άξονα στο δυτικό τομέα του λίκιτου της Παλαιστίνης. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι η Νεσσάνα λειτουργούσε ως στρατιωτική βάση για τη μονάδα “των καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν” ήδη από την τρίτη/τέταρτη δεκαετία του 5^{ου} αιώνα, ενώ στην Ελούσα στα τέλη του 5^{ου}/αρχές του 6^{ου} αιώνα υπηρετούν οι “καθοσιωμένοι λιμιτανέοι”.

Μία άλλη, έμμεση επίσης, μαρτυρία για τη λειτουργία του αμυντικού συστήματος καθ’ όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα προέρχεται από το “αρχείο” των παπύρων της Νεσσάνα στο δυτικό τμήμα του λίκιτου της Παλαιστίνης. Το “αρχείο” αποτελείται από σειρά συμβολαίων, τα οποία περιέχουν κάθε είδους οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των στρατιωτών της τοπικής φρουράς. Το σύνολο των εγγράφων, που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 505-596, αποτελούν αδιάψευστο τεκμήριο ότι η μονάδα “των καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν” υπήρχε και δρούσε επιχειρησιακά στη Νεσσάνα ολόκληρο τον 6^ο αιώνα.

Από το ίδιο “αρχείο” της Νεσσάνα προέρχεται και ένα διοικητικό έγγραφο σε πάπυρο έξοχης ποιότητας, που χρονολογείται πιθανόν στα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Σ’ αυτό αναφέρεται ένας κατάλογος φορολογικών βαρών, τα οποία με σχολαστική ακρίβεια επιμερίζονται στις παρακάτω πόλεις της ερήμου Νεγκέβ: Χέρμουλα, Έβοδα, Σοβείλη, Μάμψις, Νεσσάνα, Βηροσάβα, Μαλαάθα, Ελούσα, Βίρσαμις.⁴ Παρόμοιο κατάλογο φορολογικών βαρών για την ίδια επαρχία συναντούμε και στο έδικτο της Μπεερσεβά.⁵ Το γεγονός αποτελεί, καταρχήν, σοβαρή ένδειξη πως η περιοχή της Νεγκέβ αποτελούσε ξεχωριστή φορολογική ενότητα μέσα στα πλαίσια του δημοσιονομικού συστήματος της Παλαιστίνης. Το δημόσιο ταμείο διέθετε μέρος των εσόδων από την είσπραξη των φόρων για τις ανάγκες των κατά τόπους στρατιωτικών μονάδων της περιοχής. Επιπλέον, οι πόλεις στον κατάλογο συμπίπτουν με τις οχυρές τοποθεσίες και τις στρατιωτικές βάσεις στο λίκιτον της Παλαιστίνης. Γνωρίζουμε ότι ήδη τον 4^ο αιώνα υπήρχε φρουρά στρατιωτών στη Μηνωίδα, τη Βίρσαμι, τη Χέρμουλα, τη Βηροσάβα και τη Μαλαάθα, σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*. Οι δύο πρώτες φρουρές αναφέρονται επίσης ρητά και στο *Θεοδοσιανό κώδικα* στις αρχές του 5^{ου} αιώνα (409).⁶ Στη Βηροσάβα κάποιος στρατιωτικός ονόματι Αντίπατρος, χωρίς λοιπά στοιχεία βαθμού και τίτλου, παρήγγειλε μια επιγραφή (αναθηματική;) στα μέσα του 6^{ου} αιώνα,⁷ ενώ κάποιος αξιωματικός, ο *τριβούνος* Ιωάννης, αναπαύεται στο τοπικό κοιμητήριο με χρονολογία θανάτου του το 612/3, σύμφωνα με την επιτύμβια επιγραφή.⁸

Επομένως, τα αρχαιολογικά ευρήματα πρωτίστως, αλλά και οι γραπτές πηγές, παρέχουν σαφείς ενδείξεις, πρώτον, για την αναγκαιότητα συνεχούς παροχής

¹ Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 69, σ. 162. Για τους *δρακωνάριους*, βλ. Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα*, σ. 186.

² Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 237, σ. 326.

³ Meimaris, *Inscriptions*, αρ. 254, σ. 341.

⁴ Kraemer, *Nessana*, αρ. 39, σ. 119-125.

⁵ Βλ. Alt, *Inschriften*, σ. 5, 8.

⁶ ThC, 7.4.30, Seeck, *Regesten*, σ. 317.

⁷ Alt, *Inschriften*, σ. 16.

⁸ Alt, *Inschriften*, σ. 21.

ασφάλειας στην επαρχία και, δεύτερον, ότι το νέο αμυντικό σύστημα, που εγκαινιάστηκε στις αρχές του 4^{ου} αιώνα επί Διοκλητιανού και Κωνσταντίνου, συνέχισε να λειτουργεί με επιτυχία και στους επόμενους δύο αιώνες, παρά τις περιοδικές επιδρομές των Σαρακηνών.

3γ. Η αποδυνάμωση του λίκιτου της Παλαιστίνης τον 7^ο αιώνα

Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, αλλά ιδιαίτερα μετά το πραξικόπημα του αυτοκράτορα Φωκά (602-610), η βυζαντινή στρατιωτική μηχανή παρουσιάζει γενικότερα συμπτώματα παρακμής και αποδιοργάνωσης.¹ Το γενικότερο κλίμα απειθαρχίας και αποσύνθεσης είναι μάλλον αδύνατο να μην επηρέασε και τη λειτουργία του στρατιωτικού μηχανισμού της επαρχίας και του λίκιτου της Παλαιστίνης ειδικότερα. Πώς αλλιώς μπορεί να εξηγηθεί η απίστευτη ευκολία με την οποία προέλασαν το 614 οι Πέρσες στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*; Γιατί επίσης στην *Τρίτη Παλαιστίνη* οι νομαδικές αραβικές φυλές, κυριολεκτικά ανενόχλητες, προέβησαν την ίδια περίοδο σε λεηλασίες και αρπαγές περιουσιών και ανθρώπων, ενώ το Βυζάντιο διέθετε στην περιοχή, γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό, ένα αμυντικό σύστημα από οχυρά και έφιππες μονάδες του στρατού και των φοιδεράτων, που τους προηγούμενους τρεις αιώνες, και ειδικότερα τον 5^ο και τον 6^ο, είχε ανταποκριθεί με επιτυχία στην εκτέλεση της αποστολής του;

Μία σοβαρή ένδειξη για την κατάρρευση του λίκιτου της Παλαιστίνης προέρχεται από το “αρχείο” των παπύρων της Νεσσάνα. Η τελευταία χρονικά συμβολαιογραφική πράξη, σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούμε από το “αρχείο”, έγινε το 596 και κανείς από τους τρεις συμβαλλόμενους δεν αναφέρεται ως “στρατιώτης” ή “καθοσιωμένος”,² σε αντίθεση με πλήθος παρόμοιων συμβολαίων του αρχείου από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, όπου αναφέρεται ότι οι στρατιώτες υπηρετούν στην τοπική μονάδα “τῶν καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν”. Φαίνεται λοιπόν ότι η δράση της τοπικής φρουράς είχε μάλλον ανασταλεί ή, το πιθανότερο, ότι η μονάδα είχε ήδη διαλυθεί λίγο πριν το 600. Παρομοίως, και οι υπόλοιπες φρουρές στη νότια Παλαιστίνη πρέπει την ίδια εποχή μάλλον σταδιακά να αποδυναμώθηκαν έως την τελική τους διάλυση. Η διάλυση της φρουράς στη Νεσσάνα, που δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αντανακλά ακριβώς το γενικότερο κλίμα αποσάθρωσης και παρακμής της στρατιωτικής παρουσίας στην Παλαιστίνη και ειδικότερα του λίκιτου της Παλαιστίνης στις αρχές του 7^{ου} αιώνα.

Με την απελευθέρωση της Παλαιστίνης από τον Ηράκλειο το 629, έγινε μια προσπάθεια ανασύστασης των δομών του αποδιοργανωμένου εδώ και τρεις σχεδόν δεκαετίες κρατικού μηχανισμού. Λόγω όμως των οικονομικών δυσχερειών από τη μακρόχρονη εξαντλητική πολεμική προσπάθεια, αλλά και την επικείμενη ισλαμική κατάκτηση της επαρχίας, οι προσπάθειες δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ και έτσι δεν απέδωσαν τους καρπούς που ανέμενε σε βάθος χρόνου η κεντρική εξουσία. Το λίκιτον της Παλαιστίνης, που ουσιαστικά υπολειπομένη τότε, υπήρχε κατ' όνομα μόνο. Τα ίδια τα γεγονότα αποτελούν τους αδιάψευστους μάρτυρες της παραπάνω θέσης. Η πρώτη σοβαρή πολεμική σύγκρουση μεταξύ του Βυζαντίου και του Ισλάμ στο έδαφος της Παλαιστίνης έλαβε χώρα κοντά στη Γάζα το Φεβρουάριο του 634. Η Γάζα βρισκόταν στο έσχατο βορειοδυτικό άκρο του λίκιτου της Παλαιστίνης, κάτι

¹ Βλ. Treadgold, *Byzantine State*, σ. 229, 232-235.

² Kraemer, *Nessana*, αρ. 30, σ. 91-94.

που σημαίνει ότι οι εισβολείς διαπέρασαν σε βάθος αρκετών εκατοντάδων χιλιομέτρων τις αμυντικές γραμμές πριν συγκρουστούν με κάποια μάχιμη μονάδα του τακτικού στρατού ή των Αράβων φοιδεράτων. Τους εισβολείς ήρθε να αναχαιτίσει και να εκδιώξει από τα αυτοκρατορικά εδάφη ο *δούκας* της Παλαιστίνης Σέργιος, που με τις λιγοστές σχετικά δυνάμεις του ξεκίνησε από την Καισάρεια, την πρωτεύουσα της *Πρώτης Παλαιστίνης*.

Στο σημείο αυτό μπορεί κανείς να θέσει τα εξής ερωτήματα:

- 1) Γιατί ξεκίνησε ο *δούκας* της Παλαιστίνης από την Καισάρεια, που βρισκόταν μακριά στο βορρά, ενώ η βάση των επιχειρήσεών του από τον 4^ο αιώνα και εξής ήταν στην *Τρίτη Παλαιστίνη*;
- 2) Γιατί δεν αναχαιτίστηκαν οι εισβολείς κατά τα αρχικά στάδια της επιδρομής;
- 3) Γιατί επιτράπη στους εισβολείς να προελάσουν ανενόχλητοι διαμέσου της *Τρίτης Παλαιστίνης*, ενώ η επαρχία διέθετε ένα ολοκληρωμένο αμυντικό σύστημα από οχυρώσεις και μονάδες τόσο των λιμιτανέων όσο και των Αράβων φοιδεράτων, ο ρόλος του οποίου ήταν να εμποδίζει την πραγματοποίηση παρόμοιων επιδρομών ή εισβολών;

Οι εισβολείς προέλασαν διαμέσου της *Τρίτης Παλαιστίνης* ανενόχλητοι έως τη Γάζα χωρίς να συναντήσουν αντίσταση, διότι προφανώς δεν υπήρχαν στρατιωτικές μονάδες στην περιοχή να τους αντιμετωπίσουν. Η ανεπάρκεια των οικονομικών πόρων, μετά την εξαντλητική πολεμική προσπάθεια για την επανάκτηση των ανατολικών επαρχιών από τους Πέρσες (622-629), δεν επέτρεψε στον Ηράκλειο να ανασυστήσει το μηχανισμό ασφάλειας στην Παλαιστίνη. Τα άδεια αυτοκρατορικά ταμεία αποτέλεσαν επομένως σημαντική τροχοπέδη στην εκ νέου επάνδρωση των βάσεων με νέες μονάδες. Η μη πληρωμή των στρατευμάτων, όσο ολιγάριθμων κι αν ήταν, σήμαινε είτε την αποδέσμευσή τους είτε την απόσυρσή τους από τις επίμαχες περιοχές των συνόρων. Οι δε Άραβες σύμμαχοι είχαν αποσκιρτήσει ήδη από το 633, όταν ο αυτοκράτορας, δια του εκπροσώπου του, και μέσα στα γενικότερα πλαίσια των δραστικών περικοπών στις αμυντικές και στρατιωτικές δαπάνες, αρνήθηκε να τους πληρώσει τη συμφωνημένη ετήσια αμοιβή τους, τη “ρόγα”, όπως σημειώνουν οι πηγές.¹ Ως αντίποινα, εκείνοι άλλαξαν στρατόπεδο και προσχώρησαν οικειοθελώς στους μουσουλμάνους ομοεθνείς τους, οδηγώντας τους με ασφάλεια μέσα από τα περάσματα της ερήμου Νεγκέβ, αφήνοντας αφύλακτα τα σύνορα που είχαν ταχθεί να προστατεύουν, συμβάλλοντας έτσι από την πλευρά τους στην ήττα των Βυζαντινών, αρχικά στη Γάζα και, τελικά, στην οριστική απώλεια της Παλαιστίνης.

Παράλληλα, ο *δούκας* της Παλαιστίνης δεν επιτηρεί άμεσα πλέον την *Τρίτη Παλαιστίνη*, που ουσιαστικά είναι αφύλακτη, αλλά σταθμεύει με ελάχιστες, όπως φαίνεται, δυνάμεις στην Καισάρεια στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Παρόλα αυτά όμως, αν ο *δούκας* Σέργιος διέθετε ακόμη επαρκείς αξιόμαχες δυνάμεις, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι δεν θα υφίστατο την ταπεινωτική αυτή ήττα, που αφενός στοίχισε τη ζωή στον ίδιο και σε 300 πολεμιστές του και αφετέρου αποτέλεσε στρατιωτικά την *αρχή του τέλους* για τις βυζαντινές δυνάμεις της Παλαιστίνης. Η πρώτη αυτή σημαντική νίκη κατέδειξε στους μουσουλμάνους μαχητές την υπεροχή τους έναντι των βυζαντινών όπλων, κάτι που ψυχολογικά τους ενδυνάμωσε στο μέγιστο βαθμό και έγειρε σαφώς την πλάστιγγα της τελικής επικράτησης υπέρ αυτών.

Η αρχαιολογική σκαπάνη επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση, ότι δηλαδή δεν ευοδώθηκε η προσπάθεια του Ηρακλείου να αναδιοργανώσει τις δομές του κατεστραμμένου αμυντικού μηχανισμού της επαρχίας. Η αρχαιολογική έρευνα έφερε

¹ Θεοφάνης, 335.23-336.3, Πατριάρχης Νικηφόρος, 20, σ. 68.

στο φως άφθονα κεραμικά υπολείμματα από τον 6^ο αιώνα στα οχυρά της Θαμαρά, του Εν Μποκέκ (En Boqeq) και της Μπεερσεβά, πράγμα που υποδηλώνει πως τα οχυρά ήταν τότε πλήρως επανδρωμένα. Φαίνεται, επομένως, ότι κατά τον 6^ο αιώνα ο αμυντικός μηχανισμός λειτουργούσε απρόσκοπτα. Δεν βρέθηκαν όμως, ούτε στο ελάχιστο, δείγματα κεραμικών που να χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Στις ανασκαφείς περιοχές, τελικά, εμφανίζονται εκ νέου κεραμικά υπολείμματα χρονολογημένα στην εποχή της βασιλείας του Ηρακλείου. Ποσοτικά όμως ο αριθμός των κεραμικών, σε σχέση μ' αυτά της προγενέστερης περιόδου, είναι εξαιρετικά φτωχός, ενώ παράλληλα η ακτίνα της διασποράς τους είναι πολύ μεγάλη, δείγματα όλα της πλημμελούς επάνδρωσης των οχυρών με το αναγκαίο στρατιωτικό προσωπικό.¹

4. Οι Άραβες σύμμαχοι του Βυζαντίου

4α. Διοικητική οργάνωση των Αράβων υποσπόνδων (φοιδεράτων)

Οι Άραβες σύμμαχοι της αυτοκρατορίας επιχειρούσαν στο νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων. Οι βυζαντινές αρχές αντιλήφθηκαν τον καίριο ρόλο που μπορούσαν να παίξουν οι αραβικές εκχριστιανισμένες φυλές στην αντιμετώπιση και αναχαίτιση των εντεινόμενων από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα ληστρικών επιδρομών των ειδωλολατρών νομάδων, που δρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης, της Αραβίας και της Συρίας, αλλά και των Αράβων Λαχιμίδων, που ήταν υποτελείς της Περσίας.² Γι' αυτό το λόγο τους ενέταξαν στο στρατιωτικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας ως *υποσπόνδους*.³ Στους αρχηγούς (σεΐχηδες) των ισχυρών φυλών Τανούχ (Tanukh) και Σαλίχ (Salih), τον 4^ο και τον 5^ο αιώνα αντίστοιχα, απονέμεται το αξίωμα του *φυλάρχου* και ο τιμητικός τίτλος *clarissimus* (λαμπρότατος). Στις βυζαντινές πηγές ο όρος “φύλαρχος” αναφέρεται σε στρατιωτικό αξίωμα και δηλώνει θεσμικά τη θέση ενός Άραβα ηγέτη στο βυζαντινό στρατιωτικό σύστημα ως

¹ Βλ. Gichon, “Research on the Limes Palaestinae”, σ. 845, 852.

² Ο Ζόκομος (Duj'um) αποτελεί ίσως την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση Άραβα φυλάρχου που, αφού προσηλυτίστηκε μαζί με τη φυλή του στο χριστιανισμό γύρω στο 400 και ως γενάρχη της δυναστείας των Σαλιχιδών, υπερασπίστηκε με επιτυχία τα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας τον 5^ο αιώνα. Βλ. Σωζομενός, 6.38.14-16. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 3-9. Το αξίωμα των Σαλιχιδών υποσπόνδων και η αξιοπιστία τους ως πολεμικού εταίρου στην υπηρεσία των βυζαντινών όπλων αποδείχθηκαν κατά τη διάρκεια του βυζαντινοπερσικού πολέμου το 421-422, όταν επιχειρούσαν υπό τις εντολές του *κόμητα των φοιδεράτων* Αρεόβινδου (βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 145-146) και συνέτριψαν σε συνεργασία με το στρατηγό Βιτιανό (βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 1178) τις δυνάμεις του Αλαμούνδαρου Α' των Λαχιμίδων (418-462) στη μεγάλη κλίμακα επιδρομή του τελευταίου έως τα τείχη της Αντιόχειας. Βλ. Μαλάλας, 364, Κεδρηνός, 599.

³ Ο όρος “υπόσπονδος Ρωμαίων” είναι δηλωτικός της νομικής σχέσης των Αράβων συμμάχων με το Βυζάντιο. Ο Προκόπιος (*Υπέρ πολέμων*, 3.11.3-4) μας δίνει τον ορισμό του όρου “φοιδεράτοι”: “έν δέ δή φοιδεράτοις πρότερον μόνον βάρβαροι κατελέγοντο, όσοι ούκ επί τῶ δουλοί εἶναι, ἄτε μή πρός Ῥωμαίων ἤσσημένοι, ἀλλ' ἐπί τῆ ἴσῃ καί ὁμοίᾳ ἐς τήν πολιτείαν ἀφίκοιντο. φοῖδερα γάρ τὰς πρός τούς πολεμίους σπονδάς καλοῦσι Ῥωμαῖοι”, και συνεχίζει (*Υπέρ πολέμων*, 8.5.13-14): “... καί φοιδερᾶτοι ἐπικληθέντες: οὔτω γάρ αὐτούς τότε Λατίνων φωνῆ ἐκάλεσαν Ῥωμαῖοι, ἐκεῖνο, οἶμαι, παραδηλοῦντες, ὅτι δή οὐχ ἤσσημένοι αὐτῶν τῶ πολέμῳ Γότθοι, ἀλλ' ἐπί ξυνηθήκαις τισίν ἐνσπονδοί ἐγένοντο σφίσι. φοῖδερα γάρ Λατῖνοι τὰς ἐν πολέμῳ καλοῦσι ξυνηθήκαις, ... : τὰ δέ καί πόλεμον πρός αὐτούς διέφερον οὔδενί λόγῳ”.

“εξάρτημα” της στρατιωτικής διοίκησης Ανατολής. Η αμοιβή τους, η *annona foederatica*, περιλάμβανε παροχές σε είδος και χρήμα ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους.¹ Η πληρωμή τους επί Ιουλιανού, και πιθανώς και επί των προκατόχων του, ήταν *salaria* και *munera*.²

Διοικητικά οι *φύλαρχοι* υπάγονταν στις εντολές του *δούκα* της επαρχίας. Το κύριο καθήκον τους ήταν η προστασία των συνόρων σε συνεργασία με τις δυνάμεις των λιμιτανέων της επαρχίας. Υπ’ αυτό το πρίσμα θα μπορούσαν τεχνικά να χαρακτηριστούν ως “λιμιτανέοι”. Η στρατιωτική ηγεσία της Ανατολής, όμως, γνωρίζοντας τις εξαιρετικές τους ικανότητες σε καταδρομικές επιχειρήσεις και τον υψηλό βαθμό της πολεμικής τους ετοιμότητας, τους καλούσε να συμμετέχουν σε εκστρατείες και επιχειρήσεις στο ανατολικό μέτωπο.³ Σ’ αυτήν την περίπτωση επιχειρούσαν υπό τις εντολές του *magister equitum per Orientem*. Απ’ αυτή την άποψη, οι Άραβες σύμμαχοι βρίσκονται σε στενή επαφή και με τον κεντρικό στρατό γενικής εφεδρείας, τον *exercitus comitatensis*.

Η μέριμνα της κεντρικής εξουσίας για τους Άραβες φοιδεράτους, που δραστηριοποιούνται στο νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων, είναι έκδηλη και στην αυτοκρατορική νομοθεσία. Συγκεκριμένα, ο Θεοδόσιος Β' εξέδωσε το 443 νόμο, ο οποίος ορίζει ρητά ότι οι *δούκες* των επαρχιών, οι άμεσοι δηλαδή προϊστάμενοι των φοιδεράτων, απαγορεύεται να αποσπούν είτε εκβιαστικά είτε κάνοντας κατάχρηση της εξουσίας τους τις αμοιβές των Αράβων συμμάχων.⁴ Το κράτος, στην περίπτωση αυτή, επιδεικνύει τη μέριμνά του για τους Σαλιχίδες υποσπόνδους με τον επισημότερο τρόπο. Αποκαθιστά με νομοθετική ρύθμιση την άδικη μεταχείριση που εκείνοι υπέστησαν από διεφθαρμένους κρατικούς αξιωματούχους, ενώ εμμέσως πλην σαφώς αναγνωρίζει τις πολύτιμες υπηρεσίες τους στην προστασία των συνόρων της αυτοκρατορίας. Εξάλλου, η καταστροφική ήττα του βυζαντινού στρατού από τους εξεγερμένους Βησιγόθους στην Αδριανούπολη το 378, που ήρθε ως αποτέλεσμα της πλεονεξίας διεφθαρμένων κρατικών λειτουργιών, ήταν ακόμη ζωντανή στη συλλογική μνήμη των Βυζαντινών. Έτσι, με το παραπάνω διάταγμα η κεντρική εξουσία ήθελε προφανώς να αποτρέψει τον ενδεχόμενο κίνδυνο που θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει για τις νοτιοανατολικές επαρχίες μία γενικευμένη εξέγερση των δυσανεστημένων, κακοπληρωμένων Αράβων φοιδεράτων.⁵

¹ Βλ. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 164, Walmsley, “Byzantine Palestine”, σ. 129, Jones, *Later Roman Empire*, σ. 611.

² Αμμιανός Μαρκελλίνος, 25.6.10.

³ Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (14.4.1-3) καταγράφει με θαυμασμό την απaráμιλλη ικανότητά τους στον πόλεμο της ερήμου. Ήταν ασυναγώνιστοι σε ταχύτατες, αιφνίδιες καταδρομικές επιχειρήσεις χάρη στα εξαιρετικά τους άλογα και τις δρομάδες καμήλες τους.

⁴ ThN, 24.2. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, η οποία απαγορεύει ρητά την αυθαιρεσία του *δούκα* της επαρχίας ως προς τις αμοιβές των Αράβων φοιδεράτων, η ποινή που θα επιβληθεί στο *δούκα*, αν παραβεί το νόμο, είναι εξαιρετικά βαριά: δήμευση της περιουσίας του και θανατική ποινή δια αποκεφαλισμού. Η ίδια ποινή θα επιβληθεί και στους συνεργάτες του, οι οποίοι θα στιγματιστούν ως “προδότες του κράτους”.

⁵ Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση ανυπακοής των Αράβων συμμάχων στα κελεύσματα του αυτοκρατορικού κέντρου τον 4^ο αιώνα υπήρξε η γενικευμένη εξέγερση των υποσπόνδων Σαρακηνών (375-378) υπό την εξαιρετικά ικανή ηγεσία της Μανίας (Mawīya ή Mawīyya), της χήρας του τελευταίου μάλλον Τανουχίδη ηγεμόνα. Τα πολεμικά κατορθώματα της Μανίας πέρασαν στη δημοτική ποίηση των επιχωρίων Αράβων. Η εξέγερση είχε μεγάλο αντίκτυπο στον ευρύτερο χώρο της Παλαιστίνης, όπου κυρίως επικεντρώθηκαν οι επιδρομές και οι λεηλασίες των εξεγερμένων. Η Μανία κατάφερε μάλιστα με το ελαφρύ της ιππικό να συντρίψει σε μάχη εκ παρατάξεως ένα σώμα του ρωμαϊκού στρατού, που διοικούνταν από “τόν στρατηγόν πάσης τῆς ἀνά τὴν ἔω ἰππικῆς τε καὶ πεζικῆς στρατιαῖς”. Στο τέλος, κατά τις διαπραγματεύσεις ειρήνης που ζήτησε ο Ουάλης, πέτυχε να επιβάλει τις απόψεις της, αναγκάζοντας τον αρειανό αυτοκράτορα να συμφωνήσει στη χειροτονία ενός

Ως προς τη δομή του συστήματος διοίκησης των Αράβων *φυλάρχων* της αυτοκρατορίας τον 5^ο, και πιθανώς και τον 4^ο αιώνα, πολύτιμη πηγή αποτελεί ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης. Ο συγγραφέας, στο *Βίο του οσίου Ευθυμίου*, μνημονεύει ένα γεγονός που έχει σχέση με τη φυλαρχία Παρεμβολής, από την ανάλυση του οποίου συνάγονται πολύτιμα συμπεράσματα για τη διοικητική οργάνωση των Αράβων υποσπόνδων.¹ Συγκεκριμένα, ο *φύλαρχος* της Παρεμβολής στην *Πρώτη Παλαιστίνη* Τερέβων Α' συνελήφθη το 459-460 μέσα στα διοικητικά όρια της επαρχίας *Αραβία* και φυλακίστηκε στα Βόστρα από τον κυβερνήτη της επαρχίας.² Ο εγκλεισμός του Τερέβωνα στη φυλακή ήρθε ως αποτέλεσμα των συκοφαντικών εις βάρος του κατηγοριών από τον *φύλαρχο* της Αραβίας. Ο Τερέβων απελευθερώθηκε έπειτα από παρέμβαση του πνευματικού του πατέρα, του ηγουμένου Ευθυμίου. Με επιστολή του προς το μητροπολίτη Βόστρων Αντίπατρο, αφού του εξέθεσε τις συκοφαντικές κατηγορίες εις βάρος του Τερέβωνα, ο Ευθύμιος τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει στον κυβερνήτη για την άμεση απελευθέρωση του πνευματικού του τέκνου, πράγμα που τελικά επιτεύχθηκε.³

Από τη διήγηση του Κυρίλλου συνάγεται το συμπέρασμα ότι κάθε Άραβας *φύλαρχος* επιχειρούσε αυστηρά μέσα στα όρια της επαρχίας, όπου είχε διορισθεί, υπό την εξουσία του *δούκα* της επαρχίας. Δεν είχε δικαίωμα να μετακινείται σε γειτονικές επαρχίες χωρίς την έγκριση της προϊσταμένης του αρχής. Η εξουσία του *φυλάρχου* περιοριζόταν μέσα στα όρια της φυλαρχίας του, η εξουσία του δηλαδή είχε ισχύ μόνο ανάμεσα στα μέλη της φυλής του ή στους άνδρες που διοικούσε στρατιωτικά. Αυτό σημαίνει ότι δεν είχε δικαιοδοσία ή εξουσία πάνω σε άλλο *φύλαρχο*, αφού την εντολή εγκλεισμού του Τερέβωνα στη φυλακή των Βόστρων την έδωσε ο πολιτικός διοικητής της *Αραβίας* και όχι ο τοπικός *φύλαρχος*. Αν όμως το ίδιο γεγονός συνέβαινε σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, τότε το ίδιο θέμα θα το επέλυε ο *αρχιφύλαρχος* Αρέθας των Γασσανιδών, τον οποίο ο Ιουστινιανός διόρισε επικεφαλής του νέου συγκεντρωτικού συστήματος διοίκησης των Αράβων συμμάχων. Τον 5^ο αιώνα, επομένως, το σύστημα των Αράβων *φυλάρχων* είναι πλήρως αποκεντρωμένο στις επιμέρους επαρχίες των ανατολικών συνόρων και δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί το κεντρικό σύστημα διοίκησης των Αράβων *φυλάρχων*, ισηγητής του οποίου υπήρξε ο Ιουστινιανός.

Το σύστημα των Αράβων *φυλάρχων*, που ως υπόσπονδοι υπερασπίζονταν το νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων καθ' όλο τον 4^ο και 5^ο αιώνα, θα βρει την τέλεια έκφρασή του την εποχή του Ιουστινιανού με την ανάδειξη του *φυλάρχου* Αρέθα ως "βασιλέα" και την παράλληλη κυριαρχία των Γασσανιδών (Ghassan) στο νέο ομοσπονδιακό σύστημα διοίκησης όλων των Αράβων φοιδερμάτων της αυτοκρατορίας.

Πριν όμως από τη δομική αλλαγή στη στρατιωτική οργάνωση της Ανατολής, συνέβη ένα γεγονός, που ίσως και να επηρέασε τον αυτοκράτορα στη λήψη των μετέπειτα αποφάσεών του. Σύμφωνα με τη μαρτυρία των χρονογράφων Μαλάλα και Θεοφάνη, ο *φύλαρχος* Αρέθας (al-Harith) της Κίντα, ο πιο σημαντικός ίσως Άραβας σύμμαχος του Βυζαντίου επί μία εικοσιπενταετία (502-527), ήρθε σε προστριβή, για άγνωστη σε μας αιτία, με το *δούκα* της Παλαιστίνης Διομήδη στα

ορθόδοξο επισκόπου, ο οποίος θα ποίμαινε στο εξής πνευματικά το λαό της. Βλ. Σωζομενός, 6.38.1-9, Σωκράτης, 4.36, Θεοφάνης, 64.5-15. Πβ. Shahid, *Forth century*, σ. 142-150, 194-197, Bowersock, "Mavia", σ. 482-492.

¹ Για τη φυλαρχία Παρεμβολής, βλ. παρακάτω, σ. 90-93.

² Για τον Τερέβωνα, βλ. παρακάτω, σ. 91, σημ. 7.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 52.19-53.1.

τέλη του 527.¹ Αποτέλεσμα της σοβαρής, όπως φαίνεται, διένεξης, ήταν η αποχώρηση του Αρέθα από την ενεργό υπηρεσία του Βυζαντίου και η παράλληλη απόσυρσή του από την έδρα του, στην *Πρώτη* ή *Τρίτη Παλαιστίνη*, “εις τό ἐνδότερον λίμιτον ἐπί τὰ Ἰνδικά”. Σχεδόν ταυτόχρονα ο Αλαμούνδαρος των Λαχμιδών του επιτέθηκε αιφνιδιαστικά με μια δύναμη 30.000 ανδρών και τον φόνευσε στη μάχη που ακολούθησε. Ο Ιουστινιανός με επιστολή του την άνοιξη του 528 στους *δούκες* της Φοινίκης, της Αραβίας και της Μεσοποταμίας, καθώς και στους *φύλαρχους* Αρέθα (al-Harith), Γνούφα (Jafna) και Νααμάν (Nu'man) των Γασσανιδών, τους έδωσε εντολή να καταδιώξουν τον Αλαμούνδαρο.² Το πολεμικό επεισόδιο, που στην πραγματικότητα ήταν μία εκστρατεία αντιποίνων, η οποία όμως δεν είχε ουσιαστικό αντίκρισμα, αφού ο Αλαμούνδαρος με το σύνολο του στρατού του είχε ήδη διαφύγει ανενόχλητος, έληξε με την εισβολή των Βυζαντινών στη νότια περσική μεθόριο και την άλωση τεσσάρων οχυρών του εχθρού.³

Το επεισόδιο αυτό καταδεικνύει την πολεμική ικανότητα των Αράβων συμμάχων που συμμετείχαν στην ανωτέρω εκστρατεία αφενός και, αφετέρου, υποδηλώνει ότι στις υποχρεώσεις τους συμπεριλαμβάνονταν τόσο η φύλαξη των συνόρων όσο και η διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων σε συνεργασία με τον τακτικό στρατό σε όλο το εύρος του ανατολικού μετώπου. Όμως από την άλλη μεριά, το ίδιο επεισόδιο, σαν ένα νόμισμα με δύο όψεις, καταδεικνύει την ανυπαρξία ενός συντονιστικού μηχανισμού των αμυντικών δυνάμεων του Βυζαντίου στην Ανατολή. Ο Αλαμούνδαρος, ο εξάίρετος στρατιωτικός ηγέτης των Αράβων Λαχμιδών και πιστός σύμμαχος των Περσών επί μία ολόκληρη πενηκονταετία (503-554), έχοντας ως έδρα την πόλη Χίρα του Κάτω Ευφράτη, πραγματοποιούσε ξαφνικές καταστροφικές επιδρομές κατά μήκος όλου του ανατολικού μετώπου, από τη βόρεια Μεσοποταμία έως την Παλαιστίνη, χωρίς να μπορεί κανείς μεμονωμένος *δούκας* ή *φύλαρχος* να του αντισταθεί. Το εύρος της δράσης του ήταν τεράστιο και έχοντας ως όπλα την ταχύτητα και τον αιφνιδιασμό, εκμεταλλευόταν τη δομή της βυζαντινής στρατιωτικής οργάνωσης στην Ανατολή, την αυτονόμηση δηλαδή της δράσης των επιμέρους στρατιωτικών μονάδων σε κάθε ανατολική επαρχία και, επομένως, την αδυναμία συντονισμού τους σε περίπτωση ξαφνικής επίθεσης του Περσικού αυτοκρατορικού στρατού ή των Λαχμιδών. Ο Αλαμούνδαρος είχε επομένως τη δυνατότητα να επιτίθεται κατά βούληση σε όποιο τομέα του μετώπου ήθελε, χωρίς να ανησυχεί για ενδεχόμενες παγίδες ή γρήγορες συντονισμένες κινήσεις αντεπίθεσης των αντιπάλων του.⁴

¹ Για τον Διομήδη, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 402.

² Lounghis, *Regesten*, αρ. 589, σ. 169.

³ Μαλάλας, 434.19-435.17, Θεοφάνης, 179.15-27.

⁴ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.17.40-48. Οι πολεμικές ικανότητες του Αλαμούνδαρου ήταν ευρέως αναγνωρισμένες και το κύρος του στην Ανατολή πολύ υψηλό. Ο Ιουστινιανός, ασκώντας έναντι του πολιτική κατευνασμού και επιθυμώντας να διατηρήσει την εύθραυστη ειρήνη στο ανατολικό μέτωπο με κάθε τίμημα, ήταν διατεθειμένος όχι μόνο να συνάψει διπλωματικές επαφές μαζί του και χωριστά “πάκτα ειρήνης” από τον Πέρση βασιλέα, αλλά ταυτόχρονα ήταν πρόθυμος να του πληρώσει και “φόρο υποτέλειας”, που ευσήμως είχε τη μορφή της χορηγίας βασιλικών δώρων (Μαλάλας, 466.19-467.8). Χαρακτηριστικές περιπτώσεις σημαντικών επιτυχιών του Λαχμιδίδη ηγέτη υπήρξαν οι ανηλεείς επιδρομές του εναντίον της *Πρώτης Συρίας* έως την περιφέρεια της Αντιόχειας το 529 (Μαλάλας, 445 και Θεοφάνης, 178.8-15), της Απάμειας και της Έμεσας, όπου λέγεται ότι θυσίασε 400 παρθένες στην Αφροδίτη (Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 8.5, σ. 206-207), της Άμιδας στα τέλη του 503 (Θεοφάνης, 145.6-12), όταν και έφτασε ως την “καρδιά” της *Πρώτης Παλαιστίνης* (Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ιωάννου Ηουχαστού*, 211.15-22 και *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 67.21-68.2), παραβιάζοντας έτσι σε βάθος τις αμυντικές γραμμές του Βυζαντίου στο νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων χωρίς ουσιαστικά να αντιμετωπίσει ισχυρή αντίσταση ή κινήσεις αντεπίθεσης των βυζαντινών στρατευμάτων. Οι Πέρσες βασιλείς, χωρίς να φαίνονται οι ίδιοι επισήμως ως καταπατητές των συνθηκών ειρήνης, πολύ έξυπνα

Ο Ιουστινιανός διέγνωσε εγκαίρως την αχίλλειο πτέρνα της βυζαντινής αμυντικής στρατηγικής στην Ανατολή. Αυτό που έκανε ήταν να υπερδιπλασιάσει στις ανατολικές επαρχίες τις στρατιωτικές περιφέρειες με το διορισμό δεκαπέντε *δουκών*, όταν αντίστοιχα τον 4^ο και 5^ο αιώνα υπήρχαν εκεί μόνο έξι *δούκες*. Ταυτόχρονα, δημιούργησε ένα ομοσπονδιακό σύστημα διοίκησης των Αράβων συμμάχων της αυτοκρατορίας αναθέτοντας την ηγεσία τους στον Αρέθα των Γασσανιδών.¹ Με τη δημιουργία του νέου αυτού διοικητικού συστήματος, ο Αρέθας μπορούσε να συντονίζει τη δράση όλων των Αράβων φοιδεράτων εναντίον του Αλαμούνδαρου κυρίως, ενίοτε δε και εναντίον των Περσών.² Ο Αρέθας διέθετε όλα τα προσόντα για να πολεμήσει επιτυχώς τους αντιπάλους του. Ήταν άριστος γνώστης της γεωγραφίας του εδάφους και των κλιματικών συνθηκών των περιοχών όπου θα κινούνταν (έρημος Συρίας, Αραβίας, Παλαιστίνης), ενώ παράλληλα εκμεταλλευόταν την ταχύτητα που του πρόσφερε η αραβική φοράδα, ώστε να εμφανίζεται αιφνιδιαστικά σε σημεία που ο αντίπαλός του δε θα το περίμενε.

Ο Ιουστινιανός δημιούργησε το θεσμό της *βασιλείας* για το φύλαρχο Αρέθα (530-569). Ο αυτοκράτορας, εκτιμώντας τη σημαντική συνεισφορά του Αρέθα στην καταστολή της επανάστασης των Σαμαρειτών (529) και τη συνακόλουθη ειρήνευση της Παλαιστίνης, τον αντάμειψε το 530 με τον τίτλο του “βασιλέα”, καθιστώντας τον ηγέτη όλων των Αράβων φοιδεράτων της αυτοκρατορίας.³ Η τιμή στο πρόσωπο του Αρέθα ήταν πραγματικά μοναδική. Κατά την ομολογία του Προκοπίου, ποτέ στα χρονικά της ρωμαϊκής ιστορίας δεν απονεμήθηκε παρόμοιος τίτλος σε οιονδήποτε Σαρακηνό φύλαρχο.⁴

Η εξαιρετική σχέση που με τα χρόνια αναπτύχθηκε μεταξύ του Ιουστινιανού και του Αρέθα αντικατοπτρίζεται στους τιμητικούς τίτλους που απονεμήθηκαν στο Γασσανίδη βασιλέα.⁵ Μεταξύ αυτών και ο ανώτατος τιμητικός τίτλος του *πατρικίου* του απονεμήθηκε λίγο μετά το 554 ως ένδειξη ευγνωμοσύνης μάλλον, επειδή απάλλαξε την αυτοκρατορία από έναν εξαιρετικά επικίνδυνο εχθρό, όταν κατατρόπωσε και σκότωσε τον Αλαμούνδαρο των Λαχμιδών στη μάχη της Χαλκίδος.⁶ Η πρόσκληση που του απηύθυνε ο γηραιός τότε αυτοκράτορας (563) να επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη, όπου, εκτός των άλλων, συζητήθηκε και το θέμα

χρησιμοποιούσαν συχνά τον Αλαμούνδαρο ως φόβητρο ή/και μοχλό πίεσης εναντίον του Βυζαντίου: 1) για την εκβιαστική καταβολή ετησίως του ποσού των 500 λίτρων χρυσού, που ήταν η συμμετοχή του Βυζαντίου στη φύλαξη των Κασπίων Πυλών, οι οποίες προστάτευαν αμφοτέρους από τις επιδρομές των Ούννων, 2) για την καταβολή “φόρου υποτέλειας” (Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 8.5, σ. 206-207).

¹ Βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 380, Greatrex, “Dukes”, σ. 93.

² Βλ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 101-102, Shahid, “Ghassanids”, σ. 80, 82-85.

³ Για την επανάσταση των Σαμαρειτών, βλ. παρακάτω, σ. 176-177.

⁴ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.17.47, Lounghis, *Regesten*, αρ. 588, σ. 169. Αν και δεν αναφέρεται στις πηγές, είναι πολύ πιθανό ο Αρέθας να ταξίδευε στην Κωνσταντινούπολη για να του απονεμίσει ο ίδιος ο αυτοκράτορας τον τιμητικό τίτλο και τα διάσημα της βασιλείας, όπως συνέβαινε με τους υποτελείς ηγεμόνες λ.χ. της Λαζικής (Μαλάλας, 413 και Θεοφάνης, 168) ή της Μαυριτανίας (Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 3.25.3-7).

⁵ Στον Αρέθα απονεμήθηκαν οι εξής τίτλοι: *clarissimus* (λαμπρότατος), *spectabilis* (περίβλεπτος), *illustris* (ιλλούστριος), *gloriosissimus* (ενδοξότατος). Κυρίως όμως επιβραβεύτηκε από τον Ιουστινιανό με τον ανώτατο τίτλο του *πατρικίου*, που αποτελούσε μια σπάνια τιμητική διάκριση για μη Ρωμαίους. Αν αναλογιστεί κανείς ότι ο συγκεκριμένος τίτλος δόθηκε κυρίως σε Γερμανούς πρίγκιπες της Δύσης και μόνο σε δύο Άραβες φυλάρχους, τον Αρέθα και το γιο και διάδοχο του Αλαμούνδαρο (al-Mundir), αντιλαμβάνεται τότε πόσο σπουδαία προσωπικότητα υπήρξε ο Αρέθας και ταυτόχρονα τη σημαντικότερη συνεισφορά του στην ασφάλεια των ανατολικών συνόρων επί Ιουστινιανού. Βλ. Kavar, “Arethas”, σ. 323-332, Shahid, *Sixth century*, σ. 258-261, 293-295, Whitby, *Emperor Maurice*, σ. 257-258.

⁶ Βίος αγίου Συμεών του Στυλίου του Νέου, σ. 188-190.

της διαδοχής του στη “βασιλεία” των υποσπόνδων Αράβων της Ανατολής, αντικατοπτρίζει επίσης αυτή την άριστη σχέση μεταξύ των δύο ανδρών.¹

Η νέα δομή της στρατιωτικής διοίκησης των Αράβων συμμάχων, που είχε χαρακτήρα συγκεντρωτικό κάτω από την εξουσία ενός και μόνο Άραβα *αρχιφυλάρχου*, αποδείχτηκε κρίσιμη και ταυτόχρονα αποτελεσματική για την Παλαιστίνη. Οι εξαιρετικά ευκίνητες και αποτελεσματικές δυνάμεις ελαφρού ιππικού των Γασσανιδών, που δρούσαν στη *Φοινίκη Λιβανησία*, την *Αραβία* και την *Τρίτη Παλαιστίνη*, λειτούργησαν ως ένας “εξωτερικός παράγοντας ασφάλειας” για την Αγία Γη. Πρώτον, δεν επέτρεπαν στους επικίνδυνους Λαχμίδες να λεηλατούν εδάφη της Παλαιστίνης προκαλώντας αναστάτωση στην οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων της. Δεύτερον, ασκώντας έλεγχο στις αραβικές νομαδικές φυλές της περιφέρειας, δεν επέτρεπαν σ’ αυτές τη δήμευση αγροκτημάτων και μικρών οικισμών, όπως συνέβαινε αρκετά συχνά στη διάρκεια του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα. Στην ουσία δηλαδή, ο Ιουστινιανός ανέθεσε έμμεσα την εξωτερική, περιμετρική ασφάλεια των Αγίων Τόπων στους Γασσανίδες, που μπορούν, υπ’ αυτή την άποψη, να χαρακτηριστούν ως “οι προστάτες της Αγίας Γης”.² Η πολιτική αυτή του Ιουστινιανού αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, αν αναλογιστούμε ότι οι Γασσανίδες υπήρξαν αυστηρά μονοφυσίτες στην πίστη, ενώ ο αυτοκράτορας συμπαρατασσόταν σε θέματα πίστης με τους χαλκηδόνιους και, επομένως, οι δύο πλευρές βρίσκονταν σε διαφορετικά “στρατόπεδα” ομολογίας πίστης. Αυτό το στοιχείο αποδεικνύει ότι ο Ιουστινιανός, ως πολιτικός, ήταν απόλυτα πραγματιστής και ρεαλιστής και ότι έθετε τα συμφέροντα του κράτους πάνω απ’ όλα. Αν λοιπόν μπορούσε να κερδίσει τα μέγιστα οφέλη από τους μονοφυσίτες Γασσανίδες, δεν είχε κανέναν απολύτως ενδοιασμό να τους περιβάλλει με τιμές, αυξημένο κοινωνικό κύρος και να τους καταστήσει τον ακρογωνιαίο λίθο της αμυντικής του πολιτικής στην Ανατολή.³ Η εξέλιξη των γεγονότων κατά τη μακρά περίοδο της βασιλείας του απέδειξε ότι η συγκεκριμένη πολιτική υπήρξε εξαιρετικά επιτυχής, αφού ο Αρέθας αποδείχτηκε πιστός και αφοσιωμένος υποτελής του Βυζαντίου και, παράλληλα, σημείωσε σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον του προσωπικού του εχθρού και εχθρού της αυτοκρατορίας, του Αλαμούνδαρου. Μ’ αυτόν τον τρόπο, το δημόσιο ταμείο εξοικονόμησε σημαντικούς πόρους, τους οποίους ο Ιουστινιανός μπόρεσε να διαθέσει σε άλλα έργα, ενώ η Παλαιστίνη έζησε υπό καθεστώς απόλυτης σχεδόν ασφάλειας, γνωρίζοντας πρωτόγνωρα επίπεδα οικονομικής και αστικής ανάπτυξης τον 6^ο αιώνα.⁴

Οι διάδοχοι όμως του Ιουστινιανού, με τις άστοχες ενέργειές τους, αποδυνάμωσαν τόσο το κύρος των Γασσανιδών όσο και τις στρατιωτικές τους δυνάμεις και ικανότητες. Οι Γασσανίδες οδηγήθηκαν τελικά στην πτώση την εποχή του Αλαμούνδαρου (569-582), διαδόχου του Αρέθα. Τα πρώτα ρήγματα στις σχέσεις Βυζαντίου και Γασσανιδών παρουσιάστηκαν επί Ιουστίνου Β’ (565-78), όταν ο Αλαμούνδαρος συκοφαντήθηκε για προδοσία και μάλιστα απέφυγε την τελευταία στιγμή απόπειρα δολοφονίας του.⁵

¹ Θεοφάνης, 240.

² Βλ. χάρτη 9.

³ Παρόλο όμως που οι Γασσανίδες κατέχουν ένα ρόλο κλειδί ως προς την ασφάλεια των ανατολικών συνόρων τον 6^ο αιώνα, πουθενά στις βυζαντινές πηγές, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν υπάρχει αναφορά ότι τους αποδόθηκε ποτέ η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη (*civitas*), αλλά παρέμειναν πάντα σύμμαχοι επ’ αμοιβή.

⁴ Βλ. Greatrex, “Byzantium”, σ. 500.

⁵ Η συνωμοσία κατά της ζωής του Άραβα βασιλιά ενορχηστρώθηκε, πιθανόν με εντολή του Ιουστίνου Β’, από τον *στρατηλάτη* της Ανατολής Μαρκιανό και τον πανίσχυρο πατριάρχη Αντιοχείας Γρηγόριο. Δεν γνωρίζουμε τα αίτια και τις ακριβείς συνθήκες της συνωμοσίας. Η επιρροή όμως που ασκούσε

Ο Τιβέριος (578-582), ως συγκυβερνήτης του ψυχικά ασθενούς και ανίκανου πλέον να διοικήσει Ιουστίνου, επιζήτησε το 575 να αποκαταστήσει τις διαταραγμένες μεταξύ των Γασσανιδών και της αυτοκρατορικής κυβέρνησης σχέσεις και να επαναφέρει ένα κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο πλευρών. Η επανασύνδεση των Γασσανιδών στο άρμα του Βυζαντίου ως υποσπόνδων επισημοποιήθηκε με την υπογραφή νέας συνθήκης συμμαχίας, η οποία επέτρεψε την εκ νέου συμμετοχή των Γασσανιδών στις πολεμικές επιχειρήσεις του ανατολικού μετώπου.¹ Ο Τιβέριος τίμησε επίσης τον Αλαμούνδαρο με την απονομή βασιλικής κορόνας κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη το Φεβρουάριο του 580.² Στο τέλος, όμως, υπέκυψε στις επιρροές του αυλικού του περιβάλλοντος, που αντιπαθούσε τους μονοφυσίτες Άραβες συμμάχους, και τον τιμώρησε με κατ' οίκον περιορισμό στην πρωτεύουσα, έπειτα από τη συκοφαντική εις βάρος του Αλαμούνδαρου καταγγελία περί προδοσίας από τον τότε *στρατηλάτη* της Ανατολής και μετέπειτα αυτοκράτορα Μαυρίκιο κατά τη διάρκεια της αποτυχημένης εκστρατείας εναντίον της Κτησιφώντος (580/1).³

Ο Μαυρίκιος (582-602) μπορεί να θεωρηθεί ως ο κύριος συντελεστής της παρακμής των Γασσανιδών, επειδή εξόρισε επί μία εικοσαετία στη Σικελία τον Αλαμούνδαρο, τον εξαίρετο αυτό πολεμικό ηγέτη των Αράβων συμμάχων, ενώ παράλληλα υποβίβασε το κύρος που απολάμβαναν οι Γασσανίδες επί μισό και πλέον αιώνα ανάμεσα στους λοιπούς Άραβες συμμάχους.⁴ Ο γιος και διάδοχος του Αλαμούνδαρου, ο Νααμάν (Nu 'uman), ξεσήκωσε το 581/2 σε επανάσταση τους Γασσανίδες και όλους τους Άραβες υποσπόνδους. Το σύνολο σχεδόν των νοτιο-ανατολικών επαρχιών, από την περιοχή του Ευφράτη ποταμού έως την Ερυθρά θάλασσα, δηλαδή οι επαρχίες *Δεύτερη Συρία, Φοινίκη Λιβανησία, Αραβία, Δεύτερη*

στον Ιουστίνου Β' ο εχθρικός προς τον Αλαμούνδαρο Γρηγόριος Αντιοχείας μπορεί ίσως να εξηγήσει την αιτία της συνωμοσίας σε βάρος του Άραβα υποτελή. Ίσως πάλι ο θερμόαιμος και παρορμητικός χαρακτήρας του τελευταίου να αποτελούσε σοβαρή ένδειξη κινδύνου για τη βυζαντινή ηγεσία, η οποία φοβόταν τυχόν παραβίαση της συνθήκης ειρήνης του 562 με την Περσία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επομένως, αποφάσισε ότι ο απρόβλεπτος σύμμαχός της έπρεπε να εξουδετερωθεί άμεσα. Η τελευταία εκδοχή θεωρούμε ότι πλησιάζει περισσότερο την αλήθεια. Όπως και να έχει πάντως, ο Αλαμούνδαρος μαθαίνοντας έγκαιρα τις δολοφονικές εις βάρος του προθέσεις της βυζαντινής ηγεσίας, αποσύρθηκε τρία χρόνια από τη στρατιωτική υπηρεσία του Βυζαντίου (572-575). Η κίνηση αυτή είχε τρομερές συνέπειες για την άμυνα των ανατολικών συνόρων. Το 573 η συνδυασμένη εισβολή των Περσών και των υποτελών τους Λαχμιδών στη Μεσοποταμία και τη Συρία είχε ως αποτέλεσμα, πέραν των άλλων απωλειών, την πτώση του Δάρας, του σημαντικότερου δηλαδή βυζαντινού οχυρού στα σύνορα με την Περσία. Η ανακοίνωση της θλιβερής είδησης στον ήδη ψυχικά ασταθή Ιουστίνου τον ώθησε οριστικά στην τρέλα. Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 339 κ.ε., Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 454.

¹ Η εκ νέου συμμετοχή των Γασσανιδών στον πόλεμο με την Περσία έφερε στα βυζαντινά όπλα άμεσα θεαματικές νίκες. Ο *στρατηλάτης* της Ανατολής Ιουστινιανός πέτυχε σημαντικές νίκες σε Μεσοποταμία και Αρμενία, ενώ ο Αλαμούνδαρος με μία αστραπιαία κίνηση, που αιφνιδίασε πλήρως τους αντιπάλους του, κυριέυσε, λεηλάτησε και έκαψε την πρωτεύουσα των Λαχμιδών Χίρα, που βρισκόταν σε ελάχιστη σχετικά απόσταση από την ίδια την Κτησιφώντα. Το μοναδικό αυτό γεγονός εντυπώσισε βαθιά τόσο τους Πέρσες όσο και τους Βυζαντινούς, καθώς και τους Άραβες της Ανατολής, προσδίδοντας, όπως ήταν φυσικό, τεράστιο κύρος και γόητρο εν πρώτοις στον Αλαμούνδαρο και συνακόλουθα στον επικυρίαρχό του, το Βυζάντιο. Από την άλλη, κατέδειξε τη σπουδαιότητα των Γασσανιδών για την άμυνα της αυτοκρατορίας αφενός και την άστοχη ενέργεια του Ιουστίνου Β' να τους παροπλίσει αφετέρου. Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 373 κ.ε.

² Η εξαιρετική τιμή που επιφύλαξε ο Τιβέριος στον Αλαμούνδαρο, αν συνδυαστεί με την επίσης πρωτόγνωρη στα βυζαντινά χρονικά τιμή στο πρόσωπο του Αρέθα επί Ιουστινιανού, αποδεικνύει την ξεχωριστή θέση και μεταχείριση που απολάμβαναν οι Γασσανίδες ηγέτες μέσα στα πλαίσια του βυζαντινού στρατιωτικού συστήματος της *φυλαρχίας* των Αράβων συμμάχων της αυτοκρατορίας. Για τους τιμητικούς τίτλους του Αλαμούνδαρου, βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 518.

³ Ιωάννης Εφέσου, 3.40.

⁴ Ευάγγριος, 6.2, Ιωάννης Εφέσου, 3.54.

Παλαιστίνη και Τρίτη Παλαιστίνη, δέχτηκαν τα σφοδρά χτυπήματα του στρατού των Γασσανιδών.¹ Το 584 ο Νααμάν συνελήφθη στην Κωνσταντινούπολη με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και καταδικάστηκε σε θάνατο. Με παρέμβαση όμως του αυτοκράτορα του απονεμήθηκε χάρη και παρέμεινε σε κατ' οίκον περιορισμό για τουλάχιστον δέκα χρόνια, πριν του επιτραπεί η επιστροφή στα πάτρια χώματα.² Η ομοσπονδία των Γασσανιδών, αμέσως μετά τις εξελίξεις αυτές, κατακερματίστηκε σε δεκαπέντε μικρότερες ηγεμονίες ή “πριγκιπάτα”, ενώ αρκετοί απ' αυτούς κατέφυγαν είτε στην Περσία, προσφέροντας εκεί τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες, είτε στη νότια Αραβική χερσόνησο, την αρχική τους κοιτίδα, όπου διατηρούσαν ακόμα δεσμούς συγγενείας με τις εκεί τοπικές φυλές.³

Τα γεγονότα αυτά, σε συνδυασμό και με την παρατεταμένη πολεμική απραξία – λόγω της συνθήκης ειρήνης του 592 με την Περσία – του κλάδου των Γασσανιδών που παρέμειναν σύμμαχοι του Βυζαντίου, είχαν τον άμεσο αντίκτυπο τους στην στρατιωτική τους οργάνωση και την πολεμική τους ετοιμότητα. Οι Γασσανίδες αισθάνθηκαν προδομένοι από την κεντρική εξουσία και, επομένως, ήταν απρόθυμοι να εκτελέσουν με ζήλο τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Από την άλλη, οι διάδοχοι του Ιουστινιανού αμέλησαν να ενισχύσουν τις φρουρές και τις παραμελημένες από τη δεκαετία του 530 οχυρώσεις στο νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων, σύμφωνα με την τότε νέα αμυντική/στρατιωτική πολιτική του Ιουστινιανού.⁴ Η εσφαλμένη όμως αυτή βυζαντινή πολιτική, δηλαδή η εχθρική στάση έναντι των Γασσανιδών και η παραμέληση του νοτιοανατολικού τομέα των συνόρων, είχε τις αμέσως επόμενες δεκαετίες τραγικά αποτελέσματα για το σύνολο σχεδόν των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο, σχετικά εύκολα και ουσιαστικά χωρίς να προβάλλει αντίσταση, έχασε προσωρινά από τους Πέρσες (614-629) και οριστικά από τους μουσουλμάνους μαχητές (636-642) τους οικονομικούς του “πνεύμονες”, τη Συρία και την Αίγυπτο, καθώς και τους Αγίους Τόπους με τη θρησκευτική του μητρόπολη, την Ιερουσαλήμ.

4β. Η έδρα και η περιοχή ευθύνης των φυλάρχων της Παλαιστίνης

4β.1. Φύλαρχοι Παρεμβολής

Την τρίτη δεκαετία του 5^{ου} αιώνα (427) εγκαταστάθηκε με τη φυλή του στην *Πρώτη Παλαιστίνη* ένας Άραβας φύλαρχος, τέως υπόσπονδος των Περσών, ο οποίος το 420 επί Θεοδοσίου Β' είχε ζητήσει άσυλο στη ρωμαϊκή επικράτεια και προσηλυτίστηκε στο χριστιανισμό.⁵ Ο Άραβας φύλαρχος ήταν ο Ασπέβετος, ο οποίος

¹ Ο Ιωάννης Μόσχος, σ' ένα απόσπασμα του έργου του (*Λειμών*, PG 87.3, 3024 B-C), υποδηλώνει εμμέσως τον τεράστιο αντίκτυπο που είχε η γενικευμένη επανάσταση των Αράβων συμμάχων στις ανατολικές επαρχίες, και στο χώρο της νότιας Παλαιστίνης ειδικότερα, εναντίον της κεντρικής εξουσίας.

² Ευάγγριος, 6.2, Ιωάννης Εφέσου, 3.56.

³ Ιωάννης Εφέσου, 4.41-2. Πβ. Whitby, *Emperor Maurice*, σ. 280.

⁴ Βλ. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 103.

⁵ Ο Πέρσης βασιλέας Ισδιγέρδης (399-420) στα τέλη της βασιλείας του, υπό την πίεση του ιερατείου των Μάγων, ξεκίνησε διωγμό εναντίον των χριστιανών υπηκόων του. Αφορμή του διωγμού, αν πιστέψουμε το Νικηφόρο Κάλλιστο (*Εκκλ. Ιστορία*, PG 146, 1113A-C), υπήρξε η καταστροφή του ναού του Ιερού Πυρός από ομάδα ζηλωτών χριστιανών της Περσίας με επικεφαλής τον τοπικό επίσκοπο Αβδά. Ο Ισδιγέρδης έδωσε αυστηρές οδηγίες στους υποτελείς του Άραβες φυλάρχους, που επιτηρούσαν τα σύνορα, να μην επιτρέψουν σε κανένα φυγάδα χριστιανό υπήκοό του να καταφύγει σε

υπήρξε ο ιδρυτής της *φυλαρχίας* Παρεμβολής στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού.¹ Χάρη στον Κύριλλο το Σκυθοπολίτη, που συνέταξε τη βιογραφία του Ασπέβητου, γνωρίζουμε τα γεγονότα που έχουν σχέση με τη δημιουργία της *φυλαρχίας* Παρεμβολής. Ο Κύριλλος μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη πηγή, αφού κατέγραψε τα γεγονότα όπως τα άκουσε από το στόμα των ηλικιακά πρεσβυτέρων μοναχών της Παλαιστίνης, κυρίως όμως του Τερέβωνα Β', του δισέγγονου του Ασπέβητου.²

Τον φυγάδα φύλαρχο υποδέχτηκε στα σύνορα ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής της Ανατολής, ο *στρατηλάτης* της Ανατολής Ανατόλιος.³ Το γεγονός ότι το Βυζάντιο έστειλε τον Ανατόλιο και όχι κάποιο κατώτερο στρατιωτικό ή πολιτικό αξιωματούχο να υποδεχθεί τον φυγάδα υπόσπονδο των Περσών, δηλώνει ξεκάθαρα τη σπουδαιότητα του τελευταίου στη στρατιωτική μηχανή και ιεραρχία των Περσών. Ο Ανατόλιος, πιθανότατα έπειτα από συνεννόηση με τον αυτοκράτορα, υπέγραψε συνθήκη συμμαχίας μαζί του και τον διόρισε επικεφαλής *φύλαρχο* όλων των Σαρακηνών φοιδεράτων στην επαρχία *Αραβία*.⁴ Η συνθήκη ειρήνης, που υπογράφηκε μεταξύ Βυζαντίου και Περσίας με τη λήξη του μεταξύ τους πολέμου (420-422), σύμφωνα με τους ιστοριογράφους Πρίσκο και Μάλχο, περιείχε όρο, όπου ρητά αναφερόταν ότι δεν επιτρεπόταν στο μέλλον να υποδέχεται κανένα από τα συμβαλλόμενα μέρη τους φυγάδες Άραβες συμμάχους του άλλου.⁵ Ίσως αυτός ο όρος να αποτελεί απόηχο της αποσκίρτησης του Ασπέβητου, εφ' όσον οι Πέρσες θα ήθελαν να σιγουρευτούν ότι δεν επρόκειτο να υπάρξουν ανάλογα παραδείγματα στο μέλλον, που θα τραυμάτιζαν το διεθνές γόητρο και κύρος τους.⁶

Ο μοναχός Ευθύμιος, που ασκήτευε στην *Πρώτη Παλαιστίνη* “έν τῇ ἀνατολικῇ ἐρήμῳ Ἱεροσολύμων ἀπό δέκα μιλίων ἐν τῷ κατὰ νότον τῆς ὁδοῦ Ἱεριχούντων χειμάρρῳ”, σύμφωνα με τον Κύριλλο, βάφτισε τον Ασπέβετο και όλη του τη φυλή, αφού προηγήθηκε η “θαυματουργή” θεραπεία του Τερέβωνα,

ρωμαϊκό έδαφος. Ο Ασπέβετος όμως όχι μόνο δεν εμπόδισε τη φυγή των καταδιωγμένων στον τομέα ευθύνης του, αλλά τους διευκόλυνε μάλιστα στη φυγή τους. Το ότι οι φυγάδες πιθανόν να ήταν Άραβες χριστιανοί εξηγεί, ενδεχομένως, και την απροθυμία του Ασπέβητου, παρά τις ρητές εντολές του Πέρση βασιλέα, να τηρήσει απαρέγκλιτα το καθήκον του καταδιώκοντας ομοφύλους του, παρόλο που ο ίδιος ο φύλαρχος εκείνη την εποχή δεν ήταν ακόμη χριστιανός. Κάποια στιγμή αναφέρθηκε η “προδοτική” του διαγωγή στον Ισδιγέρδη και, τελικά, για να μην υποστεί τις συνέπειες της οργής του βασιλέα, αποφάσισε να ζητήσει άσυλο στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹ Κατά τον Shahid (*Fifth century*, σ. 42, σ. 43 και σημ. 91), ο Ασπέβετος ήταν μέλος της ισχυρής αραβικής φυλής Ταμίμ (Tamim), που αριθμούσε πολλά μέλη της στο υπουργικό συμβούλιο των Λαχμιδών στη Χίρα. Το όνομα Ασπέβετος προέρχεται από τον τίτλο “Sipanhbadh” που έφερε ο Άραβας φύλαρχος και που στα αραβικά μετεγράφη ως “al-Sabahbad” ή “al-Asbadiyyun”. Βλ. και Isaac, “The Eastern Frontier”, σ. 450, Jones, *Prosopography* (2), σ. 169-170.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 18.12-4: “Τά κατὰ τόν παλαιόν Τερέβωνα συμφώνως μὲν ἄπαντες οἱ παλαιοὶ πατέρες διηγῆσαντό μοι, ἀκριβέστερον δέ ὁ ἐκείνου ἔκγονος καὶ ὁμώνυμος ὁ κατὰ τήν χώραν ταύτην περιβόητος τῶν Σαρακηνῶν φύλαρχος ἐξηγήσατό μοι”.

³ Για τον Ανατόλιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 84-86.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 18.12-19.9: “τὴν φυλαρχίαν τῶν ἐν Ἀραβίᾳ ὑποσπόνδων Ῥωμαίοις Σαρακηνῶν Ασπεβέτω ἐνεχείρισεν”. Πβ. Holum, “Pulcheria’s Crusade”, σ. 156. Η άδεια που δόθηκε στον Ασπέβετο να εγκατασταθεί ως υπόσπονδος σε ρωμαϊκό έδαφος πριν να γίνει χριστιανός, καθώς και ο διορισμός του ως *φύλαρχο*, όχι μόνο της δικής του φυλής, αλλά συνολικά όλων των αραβικών φυλών στην επαρχία *Αραβία*, αποτελεί ένα εξαιρετικά σπάνιο γεγονός κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα. Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 45-46.

⁵ Πρίσκο, σ. 587, Μάλχος, σ. 568. Πβ. Holum, “Pulcheria’s Crusade”, σ. 170. Ο αυτός όρος συμπεριλήφθηκε ρητά και στη συνθήκη ειρήνης του 562. Βλ. Μένανδρος Προτίκτωρ, σ. 180-181.

⁶ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 36, Rubin, “Diplomacy and War”, σ. 680-681.

υιού του Ασπέβητου.¹ Μετά από λίγα χρόνια, ο Ευθύμιος ζήτησε από τον επίσκοπο Ιεροσολύμων Ιουβενάλιο να χειροτονήσει τον Ασπέβητο επίσκοπο των χριστιανών Αράβων που ζούσαν στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού. Έτσι, ο Ασπέβητος-Πέτρος έγινε ο πρώτος επίσκοπος Σαρακηνών της Παρεμβολής (427) στην Παλαιστίνη.² Από τότε εγκατέλειψε τη φυλαρχία της Αραβίας, προφανώς κατόπιν συνεννοήσεως με τις βυζαντινές αρχές και της σχετικής άδειας που του δόθηκε, και ήταν ταυτόχρονα και *φύλαρχος* και *επίσκοπος* Παρεμβολής.³ Ο Ασπέβητος κράτησε ταυτόχρονα και τα δύο αξιώματα, του φυλάρχου και του επισκόπου, γεγονός μοναδικό και ανεπανάληπτο στην ιστορία της βυζαντινής Παλαιστίνης, διότι ο γιος του ήταν τότε ακόμη ανήλικος και, επομένως, δεν ήταν σε θέση να ασκήσει πλήρως τα στρατιωτικά του καθήκοντα ως φύλαρχος.

Ο όρος “Παρεμβολή” υποδηλώνει το κινητό στρατόπεδο των Αράβων φοιδεράτων, που συνεπικουρούσαν τον τακτικό στρατό στη φύλαξη και προστασία μιας επαρχίας.⁴ Η Παρεμβολή της Παλαιστίνης, ειδικότερα, ήταν μια ειρηνική αραβική κοινότητα, που διαβιούσε στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού. Η έδρα της Παρεμβολής τοποθετείται μάλλον κοντά στην Ιεριχώ.⁵ Το κύριο καθήκον του Ασπέβητου ως *φύλαρχου* Παρεμβολής, με βάση την ανάγνωση των πηγών, ήταν να προστατεύει εν είδει αστυνομικής δύναμης τα μοναστήρια και τους ασκητές στην έρημο της Ιουδαίας και την κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού από τις αρπακτικές διαθέσεις των νομάδων και άλλων ληστών της περιοχής. Δεν υπάρχουν, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, μαρτυρίες από τις γραμματειακές πηγές, αλλά και αρχαιολογικά δεδομένα, απ’ όπου να προκύπτει ότι ανάμεσα στα στρατιωτικά καθήκοντα των *φύλαρχων* Παρεμβολής ήταν και η ασφάλεια των συνόρων της επαρχίας από επιδρομές των Περσών ή των Λαχμιδών.

Σε γενικές γραμμές, οι *φύλαρχοι* Παρεμβολής εκπλήρωσαν ευσυνείδητα και με επιτυχία το καθήκον τους. Το 503 όμως δεν τα κατάφεραν, όταν η *Πρώτη Παλαιστίνη* υπέστη την τρομερή σε ταχύτητα και ισχύ επιδρομή του Αλαμούνδαρου των Λαχμιδών, ειδωλολάτρη και φανατικού πολέμιου των χριστιανών. Ο Αλαμούνδαρος, διαδεχόμενος τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 503 τον πατέρα του Νααμάν (Nu'man), έθεσε ως πρώτο στόχο της μακράς και καθ’ όλα εξαιρετικής, όπως αποδείχτηκε, στρατιωτικής του σταδιοδρομίας την Παλαιστίνη και ειδικότερα την Ιερουσαλήμ. Γνώριζε βέβαια για τον πλούτο της και για την τεράστια συσσώρευση αυτοκρατορικών και ιδιωτικών δωρεών στους Αγίους Τόπους.⁶ Μπορεί μεν η Αγία

¹ Ο Τερέβων ήταν παράλυτος σε όλη τη δεξιά πλευρά του σώματός του από κάποιο ατύχημα, που του συνέβη όταν ακόμη βρισκόταν στην Περσία. Αφού δοκίμασε εκεί πλήθος από θεραπευτικές συνταγές των Μάγων χωρίς αποτέλεσμα, ορκίστηκε να ασπαστεί το χριστιανισμό, αν ο Θεός τον θεράπευε από τη χρόνια ασθένειά του, όπως αναφέρει ο Κύριλλος. Κάποιο βράδυ είδε στον ύπνο του όνειρο, που του υποδείκνυε το πρόσωπο που θα τον θεράπευε. Επρόκειτο για το μοναχό Ευθύμιο. Όταν η συνοδεία του Τερέβωνα οδήγησε τον άρρωστο νέο στον Ευθύμιο, εκείνος τον θεράπευσε θαυματουργικά. Ο θεραπευμένος πλέον νέος και σύσσωμη η συνοδεία του, υπερβολικά εντυπωσιασμένοι από το γεγονός, ζήτησαν αμέσως να βαπτιστούν χριστιανοί. Ο Ευθύμιος βάπτισε πρώτα τον Ασπέβητο, στον οποίο έδωσε το όνομα Πέτρος, κατόπιν τον Τερέβωνα και στη συνέχεια όλη την συνοδεία. Βλ. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 18.5-21.6. Πβ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 83.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 25.4-8. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 47.

³ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 185.

⁴ Βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 496.

⁵ Για την πιθανή τοποθεσία της Παρεμβολής, βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 213 και σημ. 11. Βλ. επίσης, χάρτη 9.

⁶ Η επιδρομή του έως τα πρόθυρα της Ιερουσαλήμ θυμίζει έντονα την απόπειρα του Χοσρόη Α' σαράντα χρόνια αργότερα (542) “όπως τά εν Ιεροσολύμοις κειμήλια ληίσθηται. Χώραν γάρ ταύτην αγαθήν καί πολυχρύσων οικητόρων ήκουεν εΐναι”. Ο Πέρσης βασιλέας ήλιψε, όπως

Πόλη να γλιτώσε από τις αρπακτικές διαθέσεις του Άραβα ηγέτη, αλλά δεν συνέβη το ίδιο και με την υπόλοιπη επαρχία, που δεινοπάθησε. Ο Αλαμούνδαρος εκμεταλλεύθηκε μάλιστα και την ευνοϊκή γι' αυτόν συγκυρία της ταυτόχρονης απουσίας των *δουκών* της Παλαιστίνης και της Αραβίας στο πολεμικό μέτωπο της Μεσοποταμίας. Τη δεδομένη χρονική στιγμή η Παλαιστίνη απέμεινε ουσιαστικά αφύλαχτη και η μόνη μικρή στρατιωτική δύναμη που παρέμενε επιτόπου ήταν η *φυλαρχία* της Παρεμβολής. Επειδή όμως ο εχθρός υπερτερούσε συντριπτικά τόσο σε ισχύ όσο και αριθμητικά, δεν τόλμησαν να αντιπαρατεθούν μαζί του. Παρόλα αυτά, πρόλαβαν και ειδοποίησαν τους μοναχούς της ερήμου της Ιουδαίας και της κοιλάδας του Ιορδάνη ποταμού για την επικείμενη επιδρομή και τους παρότρυναν να αναζητήσουν ασφαλή καταφύγια, ώσπου να περάσει ο κίνδυνος.¹

Το αξίωμα του *φυλάρχου* Παρεμβολής φαίνεται ότι ήταν κληρονομικό και ότι η εξουσία μεταβιβαζόταν από πατέρα σε γιο μετά το θάνατο του πρώτου. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι οι, επί τέσσερις τουλάχιστον γενιές (μέσα 5^{ου}-μέσα 6^{ου} αιώνα), ορθόδοξοι στην πίστη *φυλάρχοι* της ίδιας οικογένειας, ως υπόσπονδοι των Βυζαντινών, προστάτευσαν τις ζωές των μοναχών και τις περιουσίες των μονών τους στην έρημο της Ιουδαίας και στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Όταν ο Πέτρος πέθανε, τον διαδέχθηκε στο αξίωμα του *φυλάρχου* Παρεμβολής ο γιος του Τερέβων Α'.² Ο νέος *φύλαρχος* κράτησε το αξίωμά του τουλάχιστον για τέσσερις δεκαετίες μέχρι το θάνατό του το 485. Γιος πρωτότοκος, και προφανώς διάδοχος, του Τερέβωνα στη *φυλαρχία* Παρεμβολής ήταν ο Πέτρος Β', που γεννήθηκε με “θαυματουργό” τρόπο κατόπιν παρακλήσεως του μέχρι τότε άτεκνου Σαρακηνού *φυλάρχου* και της στείρας γυναίκας του προς τον πνευματικό τους πατέρα όσιο Ευθύμιο.³ Τον Πέτρο Β' διαδέχθηκε ο Τερέβων Β', που υπήρξε στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (550 περίπου) ο κύριος πληροφοριοδότης, όπως προανέφερα, του Κύριλλου Σκυθοπολίτη για την ιστορία της Παρεμβολής.

4β.2. Το “κοινό των αρχιφύλων” Σαρακηνών

Το *έδικτο της Μπεερσεβά* (τέλη 5^{ου}/αρχές 6^{ου} αιώνα) αναφέρεται σε ένα “κοινό αρχιφύλων” Σαρακηνών στην περιοχή του Σάλτου Κωνσταντινιανού: “... Σάλτον(ος) ...ρου, αρχιφύλου του ἱερο(τά-)(τ)ου κοινοῦ τῶν ἀρχιφύλων του Κωνσταντινιανού Σάλτου τῶν συντελ'...”.⁴ Δεν υπάρχουν ακόμη ασφαλείς πληροφορίες για τα όσα αναφέρονται στο *έδικτο* και μόνο υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν για το ακριβές περιεχόμενό του.⁵ Πάντως, ο όρος “αρχίφυλοι” παραπέμπει με βεβαιότητα σε Άραβες *φυλάρχους*, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή που

φαίνεται, να γεμίσει τα άδεια αυτοκρατορικά ταμεία με μια γρήγορη αφηνδιαστική επιδρομή στους Αγίους Τόπους. Βλ. Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 2.20.18, Θεοφάνης, 219.22-3.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ιωάννου Ησυχαστού*, 211.15-22. Πβ. Shahid, *Sixth century*, σ. 17-19, 27-28.

² Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς πέθανε ο Πέτρος. Η τελευταία αναφορά στο όνομά του είναι το 431, όταν και συμμετείχε ως επίσκοπος Παρεμβολής στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου. Δεν συμμετείχε το 449 στη “ληστρική” σύνοδο της Εφέσου, όπου τη θέση του πήρε ο επίσκοπος Αυξόλαος. Αρα, η χρονική στιγμή του θανάτου του Πέτρου τοποθετείται κάπου μεταξύ των ετών 431-449. Για τους καταλόγους των επισκόπων, βλ. Honigmann, “Original Lists”, σ. 36, Honigmann, “Juvenal”, σ. 221, 233.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 35.26-36.12.

⁴ Alt, *Inschriften*, σ. 12.

⁵ Η αιτία για την ασάφεια των πληροφοριών έγκειται στα διάφορα μικρά και σπασμένα στις άκρες της τμήματα της κομματιασμένης λίθινης επιγραφής που διασώθηκε.

είναι γνωστή ως *Σάλτων Κωνσταντινιακής* (και ίσως στην περιοχή *Σάλτων Γεραϊτικός*), που βρίσκεται στα νότια της *Πρώτης Παλαιστίνης*.¹ Επρόκειτο για εδάφη της αυτοκρατορικής ιδιοκτησίας νοτιοανατολικά της Γάζας, την οικονομική διαχείριση των οποίων είχαν αναλάβει οι *actores* των *res privata* και οι *procuratores*.² Ίσως ο λόγος ύπαρξης των δύο *Σάλτων* να συνδέεται με καθήκοντα επιμελητείας και τροφοδοσίας σε σιτηρά των στρατιωτικών μονάδων που ζούσαν και δρούσαν στη στρατιωτικοποιημένη ζώνη της νότιας Παλαιστίνης που είναι γνωστή ως λίμιτον της Παλαιστίνης.³ Σε κάθε περίπτωση πάντως, το “κοινό των αρχιφύλων” Σαρακηνών δρούσε στρατιωτικά επί του δυτικού τμήματος του λίμιτου της Παλαιστίνης.

Σε σπάραγμα παπύρου, που βρέθηκε στη Νεσσάνα και χρονολογείται από τον εκδότη του μεταξύ του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αιώνα, περιέχεται η φράση “νέω φυλάρχω”.⁴ Η φράση αυτή υπονοεί το διορισμό ενός Άραβα *φυλάρχου* στην περιοχή της Νεσσάνα, η οποία αποτελούσε έδρα της μονάδας “τῶν καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν” ήδη από τον 5^ο αιώνα και όπου ήταν ανεπτυγμένο το λίμιτον της Παλαιστίνης. Επομένως, τα στοιχεία που αντλούμε από τον πάπυρο και από το έδικτο της Μπεερσεβά μας παρέχουν ισχυρές ενδείξεις, οι οποίες συνηγορούν υπέρ της στρατιωτικής παρουσίας και επιχειρησιακής δράσης ενός “κοινού φυλάρχων” στο δυτικό τμήμα του λίμιτου της Παλαιστίνης. Αν μάλιστα αναλογισθούμε ότι η περιοχή της Νεσσάνα βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τις περιοχές *Σάλτων Κωνσταντινιακής* και *Σάλτων Γεραϊτικός*,⁵ θεωρούμε ότι δεν θα ήταν άστοχο να συμπεράνουμε, πως όλοι οι Άραβες *φύλαρχοι* που δρούσαν στρατιωτικά στο δυτικό τμήμα του λίμιτου της Παλαιστίνης ήταν ενταγμένοι σε ένα μοναδικό “κοινό”, εν είδει μιας μικρής ομοσπονδίας.⁶

Η παράλληλη συνύπαρξη του νεοδιορισμένου *φυλάρχου* στη Νεσσάνα με τη μονάδα των εκεί σταθμευόντων “καθοσιωμένων Θεοδοσιακῶν” αποτελεί, επιπρόσθετα, ισχυρή ένδειξη και για την επιχειρησιακή συνεργασία των Αράβων *φυλάρχων* με τις στρατιωτικές φρουρές της νότιας Παλαιστίνης, η οποία είχε ως αντικειμενικό στόχο τη βελτίωση της ασφάλειας στην περιοχή. Η κύρια αποστολή αυτών των *φυλάρχων* δεν ήταν η εμπλοκή τους με μονάδες του Περσικού αυτοκρατορικού στρατού ή των συμμάχων του Λαχμιδών, αλλά η αναχαίτιση των επιδρομών είτε των επιχωρίων νομάδων είτε εκείνων της βόρειας Χετζάζης. Φαίνεται ότι, ως υπόσπονδοι, οι Άραβες *φύλαρχοι* είχαν αναλάβει την υποχρέωση, σε συνεργασία πάντα με τις στρατιωτικές μονάδες της επαρχίας, να επιτηρούν και να φυλάττουν τα περάσματα της ερήμου Νεγκέβ στη νότια Παλαιστίνη, τα οποία οδηγούσαν βόρεια στην “καρδιά” της *Πρώτης Παλαιστίνης*. Επειδή η νότια Παλαιστίνη ήταν, εκ των πραγμάτων, πιο ευάλωτη σε επιδρομές των νομαδικών φυλών της Αραβικής χερσονήσου, η παρουσία των συμμάχων *φυλάρχων* θα ήταν εκεί περισσότερο αναγκαία. Ο ρόλος τους, επομένως, για την εκμηδένιση της απειλής που αντιπροσώπευαν για την Παλαιστίνη οι νομαδικές αραβικές φυλές ήταν καίριος και αποφασιστικός.

¹ Μνεία των δύο *Σάλτων* κάνει στο έργο του ο Γεώργιος Κύπριος (1026, 1027), ενώ σημειώνονται επίσης και στο χάρτη της Μαδιβά.

² Βλ. Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα*, σ. 167-168, 222.

³ Βλ. Gichon, “Research on the Limes Palaestinae”, σ. 857, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 72-73. Βλ. επίσης, χάρτη 9.

⁴ Kraemer, *Nessana*, αρ. 160, σ. 323.

⁵ Βλ. χάρτη 8.

⁶ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 144.

4β.3. Κιντίτες

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα κάνει δυναμικά την εμφάνισή της στη βυζαντινή στρατιωτική σκηνή, και ειδικότερα στο χώρο της Παλαιστίνης, η αραβική φυλή της Κίντα (Kinda), που ήλεγχε τότε την περιοχή της κεντρικής Αραβικής χερσονήσου ως η ισχυρότερη εκεί περιφερειακή δύναμη. Το 498 ο Ωγαρος (Hujr), γιος του ηγέτη της Κίντα Αρέθα, πραγματοποίησε πολλαπλές επιδρομές βαθιά στην Παλαιστίνη έως τις παρυφές της Ιερουσαλήμ. Απόηχος αυτών των επιδρομών είναι πιθανότατα η αναφορά στο *Βίο του οσίου Ευθυμίου* για τη διπλή λεηλασία των καταυλισμών της Παρεμβολής από τους ενσκήψαντες αιφνιδίως επιδρομείς, καθώς και η γενικότερη αναταραχή και αναστάτωση στην *Πρώτη Παλαιστίνη*.¹ Οι επιδρομές αυτές ήταν μάλλον κινήσεις αντιπερισπασμού, για να βοηθηθεί ο Γαβαλάς (Jabalāh) ο Γασσανίδης, που είχε εντωμεταξύ βρεθεί σε άκρως δυσχερή θέση από την επιτυχημένη επιθετική στρατηγική που ανέπτυξε εναντίον του ο *δούκας* της Παλαιστίνης Ρωμανός.² Ο Ρωμανός όχι μόνο νίκησε τον Ωγαρο σε μάχη, αλλά συνέλαβε τον ίδιο και πολλούς άλλους πολεμιστές του αιχμαλώτους. Μ' αυτόν τον τρόπο, το Βυζάντιο μπορούσε να ασκήσει πίεση πάνω στον Αρέθα και να αποτρέψει μελλοντικές επιδρομές στα σύνορά του.

Παρόλα αυτά, το 502 σημειώνεται μία ακόμη επιθετική ενέργεια εκ μέρους της φυλής Κίντα κατά μήκος της βυζαντινής μεθορίου στις επαρχίες *Παλαιστίνη*, *Αραβία* και *Φοινίκη*, η οποία είχε μάλλον ως αντικειμενικό σκοπό τον προσπορισμό λαφύρων. Ήταν δε τόσο ξαφνική και ισχυρή η διπλή επιδρομή που πραγματοποίησε ο Βαδικάριμος (Ma'dikarib), αδερφός του πρόσφατα αποθανόντος Ωγαρου, που ο, κατά τ' άλλα ικανότατος, *δούκας* της Παλαιστίνης Ρωμανός στάθηκε αδύνατο να την αντιμετωπίσει επιτυχώς.³

Οι βυζαντινές αρχές, αντιλαμβανόμενες ότι η φυλή Κίντα αποτελούσε την τελευταία δεκαετία ένα μόνιμο ενοχλητικό αγκάθι στο πλευρό των νοτιοανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας, αποφάσισαν το ίδιο έτος (502) να συνάψουν συνθήκη συμμαχίας (foedus) με τον Αρέθα, επιτρέποντας ταυτόχρονα σ' ένα μέρος της φυλής του να εγκατασταθεί εντός των συνόρων, πιθανότατα στην *Πρώτη Παλαιστίνη* ή/και στην *Τρίτη Παλαιστίνη*.⁴ Επικεφαλής της επιτυχημένης διπλωματικής αποστολής ήταν ήταν ο Ευφράσιος, πάππος του ιστορικού Νόννοσου.⁵ Το Βυζάντιο είχε διπλό όφελος όφελος από τη διπλωματική αυτή κίνηση, διότι, πρώτον, προσεταιρίστηκε έναν ακόμη ισχυρό Άραβα φύλαρχο ως σύμμαχο και, δεύτερον, εξασφάλισε την απρόσκοπτη ειρηνική ζωή των κατοίκων στις επαρχίες *Παλαιστίνη*, *Φοινίκη* και *Αραβία*, απαλλάσσοντάς τους από το άγχος της γειτονίας με έναν επικίνδυνο για τις ζωές και τις περιουσίες τους εχθρό.

Ο *φύλαρχος* Αρέθας στα τέλη του 527 ήρθε σε προστριβή με το *δούκα* της Παλαιστίνης Διομήδη και όχι μόνο εγκατέλειψε την περιοχή ευθύνης του, αλλά και αποχώρησε από τη βυζαντινή επικράτεια σε ένδειξη δυσαρέσκειας. Ο σημαντικός αυτός σύμμαχος του Βυζαντίου έπεσε λίγους μήνες αργότερα σε ενέδρα και

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 67.21-68.2.

² Για το Ρωμανό, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 948. Για τις επιχειρήσεις του Ρωμανού εναντίον του Γαβαλά, βλ. παρακάτω, σ. 97.

³ Θεοφάνης, 143.21-5. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 130-131.

⁴ Θεοφάνης, 144.3-5, Ευάγγριος, 3.36, Κεδρηνός, 628. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 125-129, Haarer, *Anastasius*, σ. 33-36.

⁵ Νόννοσος, σ. 179, Lounghis, *Regesten*, αρ. 273, σ. 104. Πβ. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 164, Shahid, "Kinda", σ. 58.

δολοφονήθηκε από τον Αλαμούνδαρο των Λαχμιδών. Μεταξύ των ετών 529 και 532 ο Ιουστινιανός έστειλε τον Νόννοσο σε δύο διπλωματικές αποστολές προς τον Κάισο (Qays), νέο ηγέτη της Κίντα και εγγονό του Αρέθα, με αντικειμενικό σκοπό την επανασύνδεσή του στο άρμα του Βυζαντίου ως συμμάχου. Το 528 μάλιστα είχε προηγηθεί η διπλωματική αποστολή του Αβράμιου, πατέρα του Νόννοσου, προς τον Κάισο με τον ίδιο στόχο.¹ Στην πρώτη αποστολή του Νόννοσου υπεγράφη πράγματι νέα συνθήκη συμμαχίας, το κείμενο της οποίας δυστυχώς δε σώθηκε, και ο Άραβας φύλαρχος “υποχρεώθηκε” ως ένδειξη καλής θελήσεως εκ μέρους του να στείλει το γιο του, Μαυία (Mu’awiya), όμηρο στην Κωνσταντινούπολη. Στη δεύτερη αποστολή, ο διπλωμάτης έπεισε τον Άραβα φύλαρχο να εγκαταλείψει την ηγετική του θέση στην Αραβία, να μοιράσει την εξουσία στα αδέρφια του Άμβρο (Amr) και Ιεζίδ (Yazid) και να μεταβεί αυτοπροσώπως στην Κωνσταντινούπολη, για να δεχτεί από τον αυτοκράτορα “τήν Παλαιστινῶν ήγεμονίαν” και το δικαίωμα να εγκατασταθεί με τους πολυπληθείς οπαδούς του στην *Πρώτη Παλαιστίνη* μάλλον.²

Ο τίτλος, εκ πρώτης όψεως, δηλώνει ότι δεν πρόκειται για έναν ακόμη απλό *φύλαρχο* στην στρατιωτική υπηρεσία των Βυζαντινών, αλλά για κάτι περισσότερο. Θεωρητικά δηλώνει την κυριαρχία του Κάισου επί όλων των Αράβων φοιδερμάτων, που δρούσαν στα όρια της Παλαιστίνης. Επειδή όμως ο Ιουστινιανός είχε ήδη από το 528 απονείμει το αξίωμα του *φυλάρχου* της *Τρίτης Παλαιστίνης* στον Αβοχάραβο των Γασσανιδών, στη *Δεύτερη Παλαιστίνη* και συγκεκριμένα στην περιοχή της Γαυλανίτιδας επιχειρούσε ο Αρέθας των Γασσανιδών, ενώ στην *Πρώτη Παλαιστίνη* δρούσαν οι *φύλαρχοι* της Παρεμβολής ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, το ερώτημα που προκύπτει είναι πού βρίσκονταν τα όρια της δικαιοδοσίας του Κάισου. Το πιθανότερο είναι ο τίτλος του να στερούνταν πραγματικής εξουσίας και να ήταν περισσότερο τιμητικός.³ Είναι πολύ πιθανό η σημείωση της *Νεαράς 103* του Ιουστινιανού για τον “ένδοξότατον στρατηγόν” της Παλαιστίνης, που δεν ταυτίζεται όμως με τον “περιβλεπτον δοῦκα”, να αποτελεί έμμεση αναφορά στο πρόσωπο του Κάισου.⁴ Η αμυντική πολιτική του Βυζαντίου στην Ανατολή είχε αλλάξει από το 530 με την ανάδειξη ενός νέου ομοσπονδιακού συστήματος των Αράβων φοιδερμάτων, όπου ηγετική θέση ανάμεσά τους κατείχαν οι Γασσανίδες. Επομένως, ο Αβοχάραβος ως *φύλαχος* στην *Τρίτη Παλαιστίνη* και πολύ περισσότερο ο Αρέθας ως *αρχιφύλαρχος* με τον τίτλο του “βασιλέως” όλων των Σαρακηνών υποσπόνδων ασκούσαν πραγματική εξουσία στην Παλαιστίνη, ενώ ο διορισμός του Κάισου στην “ήγεμονία της Παλαιστίνης” συνοδευόταν μάλλον από την κατοχή ενός τιμητικού τίτλου με ελάχιστες μόνο αρμοδιότητες.

Η αδυναμία άσκησης πραγματικής εξουσίας από τον Κάισο αφενός και οι επικαλυπτόμενες ίσως αρμοδιότητες μεταξύ του Κάισου και του Αρέθα στην Παλαιστίνη αφετέρου μπορούσαν να αποτελέσουν εστίες αναταραχής, όπως φαίνεται από την ανοιχτή ρήξη μεταξύ των δύο Αράβων ηγετών το 537/8: “ένόσει ποτέ τῶν ήμετέρων φυλῶν τά κεφάλαια, δυοῖν ἀνδρῶν ξυνωρίς, καί τις ἀμφοτέροις ἄκριτος ἦν ἔρις καί ταραχή”. Η ένοπλη μεταξύ τους σύρραξη, όπως μας πληροφορεί ο Χορίκιος, *αποφεύχθηκε* την τελευταία στιγμή χάρη στην επιβλητική προσωπικότητα ενός σπουδαίου στρατιωτικού, του *δούκα* της Παλαιστίνης Σούμμου.⁵ Σούμμου.⁵ Το επεισόδιο δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματικό, αν αναλογιστεί

¹ Lounghis, *Regesten*, αρ. 539, σ. 158. Πβ. Shahid, “Kinda”, σ. 60.

² Νόννοσος, σ. 179-180. Πβ. Shahid, “Kinda”, σ. 68-70. Βλ. επίσης, χάρτη 9.

³ Βλ. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 164, Shahid, *Sixth century*, σ. 155-160.

⁴ Nov, 103, σ. 498.39-40. Πβ. Shahid, *Sixth century*, σ. 202.

⁵ Χορίκιος (5), 16-18.

κανείς και ανάλογη διένεξη τη δεκαετία του 550 στην *Πρώτη Παλαιστίνη* μεταξύ του αρχιφυλάρχου Αρέθα και του φυλάρχου Ασουάδου (Aswad) της Κίντα, διαδόχου του Κάισου.¹ Όλα αυτά δείχνουν ότι υπήρχαν τριβές και διαφωνίες μεταξύ των φυλάρχων, που ίσως υποκινούνταν και από αισθήματα προσωπικής αντιζηλίας. Τα δυσάρεστα αυτά γεγονότα, αν και θα δημιουργούσαν ασφαλώς ανησυχία στις βυζαντινές αρχές, δεν έφτασαν όμως ποτέ σε σημείο κρίσιμο, ώστε να προκαλέσουν εσωτερική αποσταθεροποίηση και τάσεις διχασμού που να θέσουν σε κίνδυνο την ασφάλεια της επαρχίας.

4β.4. Γασσανίδες

Αμόρκεσος

Η σχέση των Γασσανιδών με τη βυζαντινή Παλαιστίνη ξεκινά από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα επί Λέοντος Α' (457-474). Ο αυτοκράτορας, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο Μάλχο, παραχώρησε το 473 στον Αμόρκεσο ('Amr ibn-Kays ή Imru' al-Qays) την αποκλειστική κατοχή και νομή της νήσου Ιοτάβης και των τελωνειακών εσόδων της, ενώ παράλληλα του απένειμε και το αξίωμα του φυλάρχου των αραβικών φυλών της Πετραίας Αραβίας, που αποτελούσε τμήμα της *Τρίτης Παλαιστίνης*.²

Γαβαλάς

Ο Γαβαλάς (Jabalah ibn Harith), ως διάδοχος του Αμόρκεσου, αρνήθηκε το 498 να επιστρέψει τη “χρυσοφόρο” νήσο Ιοτάβη στο Βυζάντιο, παρά την απαίτηση του αυτοκράτορα Αναστασίου. Η άρνηση του Γαβαλά να αποδεχτεί τα τετελεσμένα πυροδότησε μάλλον την εξέγερση των Γασσανιδών φοιδεράτων, οι οποίοι άρχισαν τις επιδρομές στην *Τρίτη Παλαιστίνη*. Ο Αναστάσιος έδωσε εντολή στο *δούκα* της Παλαιστίνης Ρωμανό να λύσει το πρόβλημα άμεσα. Ο Ρωμανός κατάφερε πρώτα να αναχαιτίσει τον Γαβαλά στην έρημο της νότιας Παλαιστίνης, στον τομέα δηλαδή όπου ο αντίπαλός του θεωρητικά υπερτερούσε. Στη συνέχεια, του κατάφερε το αποφασιστικό τελικό πλήγμα στην ίδια του τη βάση, την Ιοτάβη, εκδιώκοντάς τον από εκεί οριστικά και επαναφέροντας το νησί υπό βυζαντινή διοίκηση μετά από 25 ολόκληρα έτη.³ Παράλληλα, ο Αναστάσιος σύναψε το 502 συνθήκη συμμαχίας με τους Γασσανίδες, εντάσσοντάς τους και πάλι στο στρατιωτικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας.⁴ Ο Γαβαλάς εγκαταστάθηκε με την άδεια των βυζαντινών αρχών στην al-Jabiya, περιοχή της Γαυλανίτιδας που κείται στα βορειοδυτικά της *Αραβίας*

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 75.8-10.

² Μάλχος, σ. 568-569. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Μάλχος πήρε τις πληροφορίες για την καταγωγή και το όνομα του Αμόρκεσου από τα αυτοκρατορικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης, όπου διέθετε πρόσβαση. Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 61-63, ιδίως σ. 62 και σημ. 15, 17, σ. 105-106. Για τον Αμόρκεσο, βλ. και παρακάτω, σ. 192.

³ Θεοφάνης, 141.6-17.

⁴ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η θεωρία που προτείνει ο I. Shahid (*Sixth century*, σ. 3-12) σχετικά με τις ελλειπείς γνώσεις του Θεοφάνη για την ιστορία των προϊσλαμικών αραβικών φυλών και την, ως εκ τούτου, “λανθασμένη” από το χρονογράφο συγχώνευση σε ένα δύο διαφορετικών προσώπων που έφεραν το ίδιο όνομα, δηλαδή του Αρέθα των Γασσανιδών, πατέρα του Γαβαλά, και του Αρέθα της Κίντα. Την παρανόηση του Θεοφάνη, πάντα κατά τον Shahid, επέτεινε το γεγονός ότι και οι δύο συνονόματοι Άραβες ηγέτες είχαν υπογράψει το ίδιο ακριβώς έτος (502) συνθήκη συμμαχίας με το Βυζάντιο. Βλ. Θεοφάνης, 144. Πβ. Haarer, *Anastasius*, σ. 35, Nappo, “Red Sea”, σ. 74.

και στα βορειοανατολικά της *Δεύτερης Παλαιστίνης*.¹ Η al-Jabiya, από εκείνη την περίοδο και έως την ισλαμική κατάκτηση της Παλαιστίνης, υπήρξε το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο, η “πρωτεύουσα” θα λέγαμε, των Γασσανιδών υποσπόνδων.

Φαίνεται ότι στην αυγή του 6^{ου} αιώνα το Βυζάντιο, στον ευρύτερο χώρο της Παλαιστίνης, βγαίνει ενισχυμένο από τις αντιπαραθέσεις του με τις αραβικές φυλές, είτε αυτές είναι παραδοσιακά εχθρικές απέναντί του (Κίντα), είτε πρόκειται για πρώην συμμάχους του (Γασσάν), που ξεγεύονται για να μη χάσουν τα εδώ και δεκαετίες κεκτημένα δικαιώματά τους. Στο τέλος, κατάφερε με συνετή διαχείριση των στρατιωτικών του δυνάμεων και υπό την ηγεσία ενός άξιου στρατιωτικού, του δούκα Ρωμανού, να ειρηνεύσει όλες τις εν δυνάμει εστίες αναταραχής στα νοτιοανατολικά του σύνορα και να προσεταιρισθεί τις εκεί ισχυρές και επικίνδυνες αραβικές φυλές, εντάσσοντάς τες στο στρατιωτικό του μηχανισμό και μετατρέποντάς τες από λαφυραγωγούς σε φύλακες των συνόρων του. Η σύναψη συμμαχίας με τις δύο αυτές ισχυρότατες αραβικές φυλές, που αποτέλεσε έναν διπλωματικό θρίαμβο για τον αυτοκράτορα Αναστάσιο, αποτελεί ταυτόχρονα και τομή στις βυζαντινοαραβικές σχέσεις, αφού καθιέρωσε τις ως άνω φυλές ως πιστούς συμμάχους της αυτοκρατορίας όλο τον 6^ο αιώνα και έως την ιστορική μάχη του Γιαρμούκ (Yarmuk, παραπόταμου του Ιορδάνη στη σημ. Ιορδανία) το 636, η οποία σφράγισε για πάντα τη μοίρα της βυζαντινής Παλαιστίνης υπέρ των πιστών του Ισλάμ.

Αρέθας

Ο Αρέθας, όπως και ο πατέρας του Γαβαλάς, είχε την έδρα του κυρίως στην περιοχή της Γαυλαντίδος, δηλαδή στην επαρχία *Αραβία* και εν μέρει στη *Δεύτερη Παλαιστίνη*.

Οι Γασσανίδες του Αρέθα, ως επικεφαλής της ομοσπονδίας όλων των Αράβων συμμάχων του Βυζαντίου, είχαν ως αρμοδιότητα τη φύλαξη του νότιου και κεντρικού τομέα των ανατολικών συνόρων. Ο τομέας της ευθύνης τους εκτεινόταν από την περιοχή της Μεσοποταμίας και του Ευφράτη ποταμού στα βόρεια έως την Ερυθρά θάλασσα στα νότια.² Επρόκειτο για μια τεράστια σε έκταση περιοχή, η οποία στο μεγαλύτερο τμήμα της αποτελούνταν από έρημες ή ημιέρημες εκτάσεις και περιλάμβανε τις επαρχίες της *Συρίας*, της *Φοινίκης*, της *Παλαιστίνης* και της *Αραβίας*.³

Οι Γασσανίδες μπορούσαν επίσης να εκστρατεύσουν μαζί με τον τακτικό βυζαντινό στρατό και να λάβουν μέρος σε μάχες εκ παρατάξεως υπό την ηγεσία του *στρατηλάτη* της Ανατολής στην περιοχή της Μεσοποταμίας ή της Αρμενίας, αν οι περιστάσεις το απαιτούσαν.⁴

Αβοχάραβος

Ο *φύλαρχος* Αβοχάραβος, αδερφός του Αρέθα, είχε την έδρα του στην *Τρίτη Παλαιστίνη*. Σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο, ο Αβοχάραβος δώρισε το 528 στον

¹ Πιθανόν η al-Jabiya, της οποίας η ακριβής θέση δεν έχει ακόμη ταυτοποιηθεί, να ταυτίζεται με την Γαβιθά, που αναφέρει ο Θεοφάνης (337.1). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 96 κ.ε.

² Βλ. Whitby, *Emperor Maurice*, σ. 210.

³ Βλ. χάρτη 10.

⁴ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρω εδώ τη μάχη του Καλλίνικου (531), όπου ο Αρέθας με τις δυνάμεις του, συνολικά 5.000 άνδρες, πολέμησε στη δεξιά πτέρυγα του βυζαντινού στρατού υπό την ηγεσία του αρχιστράτηγου Βελισάριου εναντίον των Περσών. Βλ. Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.18.26, 1.18.35, Μαλάλας, 461.10-18, Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 9.6.

Ιουστινιανό το “Φοινικώνα”, μία όαση κάπου στη βόρεια Χετζάζη, και σ’ αντάλλαγμα ο αυτοκράτορας τον διόρισε *φύλαρχο* της *Τρίτης Παλαιστίνης*.¹ Ο διορισμός του πιθανόν να είχε σχέση με το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε την ίδια χρονιά στην *Τρίτη Παλαιστίνη* μετά τη δολοφονία του Αρέθα της Κίντα από τον Αλαμούνδαρο των Λαχμιδών.² Ο Ιουστινιανός προσεταιρίστηκε έτσι άμεσα και “ανέξοδα” όχι μόνο έναν ακόμη ισχυρό Άραβα φύλαρχο, αλλά και όλη την ενδιάμεση περιοχή μεταξύ του “Φοινικώνα” και των νοτιοανατολικών ορίων της *Τρίτης Παλαιστίνης*. Για τη συγκεκριμένη περιοχή, η έκταση της οποίας δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη, γίνεται αναφορά στις πηγές ότι απαιτούνταν πορεία δέκα ημερών για να τη διανύσει κανείς.³

Ο Αβοχάραβος υπερασπιζόταν με αποκλειστικά δικές του δυνάμεις τον τομέα ευθύνης του, ο οποίος ήταν πολύ μεγάλος, αφού περιλάμβανε την έρημο Νεγκέβ στη νότια Παλαιστίνη, την περιοχή της νοτιοανατολικής Υπεριορδανίας και τη χερσόνησο του Σινά. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη μόνιμης έδρας διαμονής του ή κάποιας στρατιωτικής του βάσης. Μπορούμε να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο ότι ο Αβοχάραβος, ως *φύλαρχος* του Βυζαντίου στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, αλλά ταυτόχρονα και ως *σεΐχης*, δηλαδή ως ηγέτης της φυλής του, δεν απεμπόλησε ποτέ τις παραδόσεις του νομαδικού τρόπου ζωής και, επομένως, η στρατιωτική του βάση ήταν πάντα ένα κινητό στρατόπεδο.⁴ Ο στρατιωτικός του καταυλισμός ήταν ταυτόχρονα και ο καταυλισμός της φυλής του. Οι εποχικές μετακινήσεις των ποιμνίων καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό και τον εκάστοτε τόπο διαμονής των δυνάμεών του. Παράλληλα, κοινωνικοί παράγοντες, σχετικοί με τη φυλετική οργάνωση των νομάδων και τον τρόπο της ζωής τους, όπως επίσης και το ζωτικής σημασίας ζήτημα της επιμελητείας και του εφοδιασμού του με τα αναγκαία για την επιβίωσή του τρόφιμα στις σκληρές συνθήκες της ερήμου, όπου δρούσε επιχειρησιακά, υποχρέωναν τον Αβοχάραβο να βρίσκεται σε τακτική επαφή με την εκάστοτε εποχική κατασκήνωση της φυλής του. Δεν μπορούμε βεβαίως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Αβοχάραβος με τις δυνάμεις του να παρέμενε ίσως και για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μακριά από τους καταυλισμούς της φυλής του, εφ’ όσον τον καλούσε το στρατιωτικό του καθήκον.

Ως τοπικός ηγεμόνας ο Αβοχάραβος ήταν αρκετά ισχυρός, δραστήριος και φοβερός για τους αντιπάλους του. Ως *φύλαρχος* διατήρησε την επαρχία του ασφαλή από εσωτερικές ταραχές και λεηλασίες των επιχωρίων νομάδων, καθώς και από επιδρομές των φυλών της Αραβικής χερσονήσου.⁵ Συνεργάστηκε επίσης με το *δούκα* της Παλαιστίνης Αράτιο στην επιτυχημένη αμφίβια καταδρομική επιχείρηση ανακατάληψης της νήσου Ιοτάβης, που είχε περιέλθει πραξικοπηματικά στην εξουσία της εκεί ιουδαϊκής παροικίας.⁶

¹ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.8-13. Ο “Φοινικών” πιθανότατα ταυτίζεται με την όαση Ταμπούκ (Tabuk) στη σημερινή βορειοδυτική Σαουδική Αραβία. Βλ. Shahid, “Ghassanids”, σ. 87.

² Βλ. Shahid, “Ghassanids”, σ. 86.

³ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.3. Βλ. χάρτη 4.

⁴ Το ίδιο πρέπει μάλλον να ισχύει και για όλους τους προκατόχους και διαδόχους του Αβοχάραβου στη φύλαρχία της *Τρίτης Παλαιστίνης*. Αντίθετα, ο “βασιλεύς” Αρέθας και οι διάδοχοί του, όπως και οι *φύλαρχοι* της Παρεμβολής στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού, επέλεξαν έναν ημινομαδικό τρόπο ζωής. Αυτό σημαίνει ότι υπήρχαν μεν κάποιες μόνιμες βάσεις εγκατάστασής τους, που χρησίμευαν και ως μόνιμα στρατόπεδα, αλλά ταυτόχρονα διαβιούσαν και σε πρόχειρους καταυλισμούς στην έρημο, όταν επιχειρούσαν εναντίον επιδρομών ή περιπολούσαν στον τομέα ευθύνης τους.

⁵ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.11: “ἀδῆωτόν τε τήν χώραν διεφύλαξε τόν ἅπαντα χρόνον, ἐπεὶ τοῖς τε ἀρχομένοις βαρβάροις καὶ οὐδέν τι ἦσσαν τοῖς πολεμίοις φοβερός τε αἰὲν Ἀβοχάραβος ἔδοξεν εἶναι καὶ διαφερόντως δραστήριος”.

⁶ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 183-185.

Ο ρόλος του στην *Τρίτη Παλαιστίνη* ήταν όμως σημαντικός και για λόγους που άπτονταν των διεθνών οικονομικών συμφερόντων του Βυζαντίου. Το 542 έφτασαν διπλωματικοί απεσταλμένοι δικοί του και του αδερφού του Αρέθα στο βασίλειο των Ομηριτών στη νότια Αραβία (σημ. Υεμένη), στοιχείο ενδεικτικό της επιρροής των Γασσανιδών, αλλά και του Βυζαντίου εμμέσως, στη σημαντικότερη αυτή για το διεθνές εμπόριο μπαχαρικών και λιβανιού περιοχή.¹ Ο Αβοχάραβος ήλεγχε επίσης μέσω της φυλής του, η οποία ασκούσε ισχυρή επιρροή στις τοπικές φυλές της Χετζάζης, τους σημαντικότερους διεθνείς εμπορικούς δρόμους των караβανιών της δυτικής Αραβικής χερσονήσου, από τους οποίους διακινούνταν τα πολύτιμα αγαθά της Άπω Ανατολής (μετάξι, μπαχαρικά και πολύτιμες πέτρες).² Στη συνέχεια, τα εμπορικά караβάνια ταξίδευαν διαμέσου της νότιας Παλαιστίνης, η οποία θεσμικά υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Αβοχάραβου, για να καταλήξουν τελικά στη Γάζα, απ' όπου τα πολύτιμα αγαθά μεταφέρονταν δια θαλάσσης στις μεγάλες αγορές της Μεσογείου.

Αλαμούνδαρος και Νααμάν

Ο Αλαμούνδαρος και ο Νααμάν, γιος και εγγονός αντίστοιχα του Αρέθα, είχαν ως κύρια έδρα τους επίσης την al-Jabiya στη Γαυλανίτιδα. Στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα οι Γασσανίδες βασιλείς χρησιμοποιούσαν όμως και τη Σεργιούπολη (Rusafa) στην *Ευφρατησία*, βόρεια της Παλμύρας, και πολύ κοντά στο λίμιτον του Ευφράτη, ως δεύτερη εναλλακτική έδρα διοίκησης.³

Λόγοι κυρίως πρακτικής φύσεως υπαγόρευαν αυτή την αλλαγή. Η Σεργιούπολη βρισκόταν πιο κοντά στην περσική μεθόριο και επομένως η αντίδραση των Γασσανιδών σε ενδεχόμενη επιδρομή των Λαχμιδών ήταν πιο γρήγορη και άμεση σε σχέση με το παρελθόν.⁴ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και ο Αλαμούνδαρος έχτισε ένα "πραιτώριο" έξω από τη βόρεια πύλη της πόλης, όπου δεχόταν σε ακρόαση τους Άραβες *φυλάρχους*, ώστε να συντονίζει τη δράση τους εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας.⁵

Τζαμπάλα

Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα και μετά την "αποκαθήλωση" και εξορία των βασιλέων Αλαμούνδαρου και Νααμάν, οι βυζαντινές πηγές σιωπούν σχετικά με τη δράση των Γασσανιδών υποσπόνδων. Υποθέτουμε ότι, μετά την κατάκτηση της Παλαιστίνης από τους Πέρσες το 614, οι Γασσανίδες υποχώρησαν στην Αίγυπτο με τις δυνάμεις του πατρικίου Νικήτα, ενώ τη δεκαετία του 620 είναι πιθανό να συμμετείχαν στην εκστρατευτική δύναμη του Ηρακλείου στην Ανατολία εναντίον των Περσών.

¹ Βλ. Greatrex, "Byzantium", σ. 502, Shahid, "Ghassanids", σ. 86, σημ. 46.

² Το Βυζάντιο μπορούσε να διεισδύσει έμμεσα στη Μεδίνα μέσω των Γασσανιδών, οι οποίοι ασκούσαν σημαντική επιρροή στις συγγενείς τους ισχυρές τοπικές φυλές των al-Aws και al-Khazraj. Βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 52, σημ. 88.

³ Γεώργιος Κύπριος, 883: "Σεργιούπολις ήτοι Άναστασιούπολις, ή σήμερον Ρατταφά, ένθα έμαρτύρησεν ό Άγιος Σέργιος". Ο τάφος του αγίου Σεργίου στη Σεργιούπολη αποτελούσε το ιερότερο, μετά την Ιερουσαλήμ, προσκύνημα για τους Άραβες χριστιανούς της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βλ. Haarer, *Anastasius*, σ. 37-38.

⁴ Βλ. χάρτη 10.

⁵ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 501-505.

Ο Ηράκλειος πρέπει να βασίστηκε στους Γασσανίδες, που αποτελούσαν ακόμη το ισχυρότερο στρατιωτικά μέλος της ομοσπονδίας των Αράβων φοιδεράτων, για την αναδιοργάνωση της αμυντικής λειτουργίας της αυτοκρατορίας του στο νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων. Οι σύγχρονες της εποχής εκείνης ισλαμικές πηγές κάνουν λόγο για την κεντρική θέση που κατείχαν οι Γασσανίδες και ο τελευταίος τους ηγέτης, ο Τζαμπάλα (Jabalah), μέσα στο σύστημα των Αράβων φοιδεράτων του Βυζαντίου.¹ Οι πηγές αυτές παρέχουν μία ένδειξη και για την περιοχή ευθύνης των Γασσανιδών τη δεκαετία του 630. Θεωρούμε λοιπόν βάσιμο το ενδεχόμενο ο αυτοκράτορας να τους εγκατέστησε μετά το 629 στις αρχικές περιοχές ευθύνης τους, δηλαδή στις επαρχίες *Αραβία*, *Δεύτερη Παλαιστίνη*, *Τρίτη Παλαιστίνη* και *Φοινίκη Λιβανησία*. Ένα ακόμη ενδεικτικό στοιχείο για την επαναφορά στη συγκεκριμένη περιοχή των Γασσανιδών, οι οποίοι είχαν αναγκασθεί να εγκαταλείψουν την Παλαιστίνη την περίοδο της περσικής εισβολής, σχετίζεται με την al-Jabiya, την παραδοσιακή τους έδρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο χαλίφης Ομάρ (Umar ibn al-Khattab, 634-644) όσο και ο στρατηγός Μανίας (Mu'awiya) επέλεξαν ως διοικητική έδρα των νεοκατακτημένων βυζαντινών επαρχιών της Ανατολής (Bilad al-Sham) όχι την Καισάρεια ή τη Δαμασκό ή την Ιερουσαλήμ, αλλά την al-Jabiya, η οποία αποτελούσε ένα ισχυρό σύμβολο δύναμης όχι μόνο στο υποσυνείδητο των Αράβων υποσπόνδων των Βυζαντινών, αλλά όλων των αραβικών φυλών.²

Η τύχη της Παλαιστίνης κρίθηκε οριστικά στη μάχη του Γιαρμούκ το 636, όπου συμμετείχαν και οι Γασσανίδες. Μετά την πανωλεθρία του βυζαντινού στρατού, οι Άραβες σύμμαχοι αποσύρθηκαν με άδεια του Ηρακλείου στην Ανατολία πέρα από τον Ταύρο, για να συνεχίσουν από εκεί τους αγώνες τους εναντίον του κοινού εχθρού.

5. Η κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Πέρσες

Οι Πέρσες του Χοσρόη Β' (590-628) κατέλαβαν στρατιωτικά την Παλαιστίνη το 614 και την ενσωμάτωσαν ως νέα επαρχία στην αυτοκρατορία τους. Το ίδιο συνέβη και με τις περιοχές της Συρίας και της Αιγύπτου. Αυτό αποτέλεσε και την ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τις επιδρομές των Περσών και των Λαχμιδών τον 5^ο και ιδίως τον 6^ο αιώνα. Δεν επρόκειτο πια για έναν πόλεμο γοήτρου, προσπορισμού λαφύρων ή πολεμικών αποζημιώσεων με τη μορφή “φόρου υποτέλειας”, κάτι που επαναλαμβανόταν περιοδικά σχεδόν κάθε χρόνο στο μεσοδιάστημα που καταλύονταν οι συνθήκες ειρήνης μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, αλλά για έναν πόλεμο *κατακτητικό*, ο οποίος είχε ως αντικειμενικό σκοπό την προσάρτηση των πλούσιων αστικών και αγροτικών βυζαντινών επαρχιών της Ανατολής στον κορμό της Περσικής αυτοκρατορίας.³ Αυτό φαίνεται και από την επιθυμία τους να

¹ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 648-649.

² Για τον Ομάρ, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1391-1392. Ο ικανός, αλλά και φιλόδοξος, στρατηγός Μανίας πήρε το αξίωμα του χαλίφη (661-680), έγινε ιδρυτής της δυναστείας των Ομευαδών (661-750) και μετέφερε την πρωτεύουσα της ισλαμικής αραβικής αυτοκρατορίας από τη Μέκκα στη Δαμασκό. Βλ. Θεοφάνης, 347.27-28.

³ Το στρατηγικό σχέδιο των Περσών είχε ως αντικειμενικό σκοπό τη ριζική αναθεώρηση του εδώ και αιώνες παγιωμένου στην περιοχή εδαφικού status quo. Ο στόχος αυτός υλοποιήθηκε πρώτιστα με τον οικονομικό στραγγαλισμό του Βυζαντίου. Η απώλεια των σημαντικότεων, από κάθε άποψη, επαρχιών της Συρίας και της Αιγύπτου είχε για το Βυζάντιο ως συνέπεια την απώλεια τεράστιων φορολογικών εσόδων, ανεκτίμητης αγροτικής παραγωγής και πολύτιμου εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Οι Πέρσες πιθανότατα υπολόγιζαν ότι το Βυζάντιο, έχοντας να αντιμετωπίσει σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα και μη μπορώντας επομένως να αντέξει το δυσβάστακτο κόστος του πολέμου, είτε θα καθυστερούσε πολύ να αναλάβει επιθετικές επιχειρήσεις για την ανακατάληψη των

καταλάβουν πρώτα την Καισάρεια, δηλαδή το διοικητικό κέντρο της *Πρώτης Παλαιστίνης*, που συνθηκολόγησε αμέσως με τον εχθρό και γι' αυτό δεν υπέστη καταστροφές,¹ και όχι την Ιερουσαλήμ, οι πολυπληθείς ναοί της οποίας ήταν εδώ και τρεις αιώνες διακοσμημένοι από πολύτιμα αφιερώματα αυτοκρατόρων και χιλιάδων προσκυνητών και, επομένως, αποτελούσε ένα δέλεαρ υψηλού κινήτρου για οποιονδήποτε επιδρομέα.

Η μοίρα της Παλαιστίνης άρχισε να διαφαίνεται δυσοίωνη ήδη από το 611, όταν οι Πέρσες κατέλαβαν την Αντιόχεια. Ο αντίκτυπος της απώλειας του μητροπολιτικού κέντρου της Ανατολής υπήρξε τρομερός, διότι αποκόπτονταν έτσι η δια ξηράς επικοινωνία της Παλαιστίνης με το αυτοκρατορικό κέντρο. Ο Ηράκλειος προσπάθησε, μάταια όμως, να ανακαταλάβει την Αντιόχεια το 613 και να εκδιώξει τον εχθρό από τη Συρία, έπειτα από αμφίροπη και πολύνεκρη μάχη που έδωσε επικεφαλής του στρατού του κατά του σπουδαίου Πέρση στρατηγού Σαρβαράζ ή Σάρβαρου (Shahrbaraz). Όταν μάλιστα οι Πέρσες κατέλαβαν το ίδιο έτος και τη Δαμασκό, παγιώνοντας έτσι τη θέση τους στη Συρία, έγινε πλέον φανερό ότι το επόμενο βήμα τους θα ήταν η Παλαιστίνη.

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Περσών στην Παλαιστίνη το 614 ήταν κεραυνοβόλες και μάλλον αναίμακτες, με μοναδική τραγική εξαίρεση την κατάληψη της Ιερουσαλήμ. Η μόνη, ίσως, σοβαρή αντίσταση που συνάντησαν, σύμφωνα με δύο προϊσλαμικά αραβικά ποιήματα, ήταν από τους Γασσανίδες, οι οποίοι συνεπλάκησαν μαζί τους στην *Δεύτερη Παλαιστίνη*, όπου είχαν μία από τις στρατιωτικές τους βάσεις.² Αντίθετα, μία μονάδα του τακτικού στρατού που έδρευε στην Ιεριχώ, σύμφωνα με το μοναχό Αντίοχο, υποχώρησε πάραυτα και αποχώρησε από την Παλαιστίνη μην τολμώντας να συγκρουστεί με τους εισβολείς ή να παρενοχλήσει τουλάχιστον τις γραμμές επικοινωνίας και ανεφοδιασμού τους.³ Φαίνεται επίσης ότι οι Ρωμαίοι κάτοικοι της επαρχίας κράτησαν μάλλον παθητική στάση κατά την προέλαση των Περσών διαμέσου της Γαλιλαίας και της κοιλάδας του Ιορδάνη ποταμού, συνθηκολογώντας γρήγορα με τους εισβολείς και αποφεύγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, καταστροφές δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας· οι δε Εβραίοι της Γαλιλαίας συνεργάστηκαν ενεργά με τις περσικές δυνάμεις εισβολής αρχικά και κατοχής μετέπειτα.⁴ Οι ίδιοι οι Πέρσες δεν προέβησαν σε εκτεταμένες λεηλασίες και αρπαγές, αφού ο αντικειμενικός τους σκοπός ήταν η κατάκτηση και όχι η λαφυραγωγία. Μπορούμε λοιπόν εύλογα να υποθέσουμε ότι δόθηκαν αυστηρές εντολές από την ανώτατη στρατιωτική ηγεσία προς τους στρατιώτες να περιορισθούν αποκλειστικά στα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Εκτός των άλλων, οι Πέρσες επιθυμούσαν προφανώς να κερδίσουν την καλή θέληση και ανοχή των ντόπιων πληθυσμών, ώστε μελλοντικά ο στρατός κατοχής να επιτηρεί ειρηνικά την επαρχία

χαμένων επαρχιών του είτε αυτές θα ήταν μικρής διάρκειας. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι Πέρσες μπορούσαν να αισθάνονται, σε μεγάλο βαθμό, σίγουροι για το μόνιμο και ασφαλές αποτέλεσμα των κατακτήσεών τους. Ίσως μάλιστα ο απώτερος, κρυφός τους στόχος να ήταν η κατάλυση της ίδιας της αυτοκρατορίας, όπως μας πληροφορεί ο Θεοφάνης (300.25). Οι περσικές κατακτήσεις εκπλήρωσαν τελικά τον μακροπρόθεσμο διακαή πόθο των Σασσανιδών βασιλέων για την αναβίωση της μεγάλης και ένδοξης αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών. Για την περσική επιθετική πολιτική, βλ. Greatrex, "Byzantium", σ. 481, 487-489, Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 72, 109-110, 115, Friend, "Monks", σ. 4. Για τα δημοσιονομικά έσοδα των ανατολικών επαρχιών, βλ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 58, 120.

¹ Βλ. Holum, "Byzantine Caesarea", σ. 74-75.

² Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 637-639.

³ Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 21.

⁴ Σεβαίος, 24, σ. 68. Πβ. Kaegi, *Heraclius*, σ. 77, 79-80, 96, Avi-Yonah, *Jews*, σ. 258-268, Schick, *The Christian Communities*, σ. 21-31, Sivan, "From Byzantine to Persian Jerusalem", σ. 277 κ.ε.

και να μην έρθει αντιμέτωπος με ισχυρές ομάδες αντίστασης και δολιοφθοράς των δυσαρεστημένων επιχωρίων.

Η Ιερουσαλήμ, ενώ αρχικά συνθηκολόγησε ειρηνικά με τους Πέρσες, πολιορκήθηκε στη συνέχεια επί 20 ημέρες τον Μάιο ή, σύμφωνα με τον Αντίοχο, τον Απρίλιο του 614 από τον Σαρβαραζά, έπειτα από έκκληση που του απηύθυναν κακοποιημένοι και εκδιωγμένοι Εβραίοι της πόλης, όταν ξέσπασαν ταραχές μεταξύ νεαρών Εβραίων και χριστιανών της πόλης, κατά μαρτυρία του Σεβαίου.¹ Η μοίρα της πόλης ήταν προδιαγεγραμμένη από τη στιγμή που την υπερασπίζονταν μόνο δυνάμεις πολιτοφυλακής, ενώ οι πολιορκητές υπέσκαπταν τα τείχη με υπόγειες σήραγγες.² Η άρνηση των κατοίκων να συνθηκολογήσουν και να παραδοθούν ειρηνικά στους κατακτητές σήμαινε ότι η Ιερουσαλήμ, με την είσοδο των περσικών στρατευμάτων, θα υφίστατο την τύχη δορυάλωτης πόλης. Με την πτώση της ξεκίνησε ένα τριήμερο όργιο αίματος, σφαγών, λεηλασιών και κάθε είδους βανδαλισμών, με αποκορύφωμα τον εμπρησμό των σημαντικότερων χριστιανικών προσκυνημάτων, την αρπαγή του Τιμίου Σταυρού και την αιχμαλωσία του πατριάρχη Ζαχαρία (609-628), που οδηγήθηκε μαζί με άλλους 30.000-35.000 κατοίκους στην Κτησιφώντα.³ Τα γεγονότα αυτά σημάδεψαν ανεξίτηλα τους συγχρόνους τους, όπως προκύπτει από τις βυζαντινές πηγές. Ένας αυτόπτης μάρτυρας των δραματικών γεγονότων, ο μοναχός Αντίοχος της μονής της Μεγίστης Λαύρας, υπολογίζει τον αριθμό των φονευθέντων κατοίκων σε 26.509, ενώ άλλες πηγές ανεβάζουν τον αριθμό των θυμάτων ακόμη και σε 90.000.⁴ Ο μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων Σωφρόνιος (634-638) συνέθεσε επί τούτου μία *ωδή*, μιμούμενος το θρήνο του προφήτη Ιερεμία για την καταστροφή της Ιερουσαλήμ από τους Βαβυλώνιους του Ναβουχοδονόσορα τον 6^ο αιώνα π.Χ., όπου θρηνεί για τις καταστροφές και λεηλασίες των ναών και τη βάνανση σφαγή των κατοίκων της πολύπαθης πόλης.⁵

¹ Σεβαίος, 24, σ. 68, Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 21.

² Υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα που συνηγορούν υπέρ της καταστροφής ενός τμήματος του νότιου τείχους της Ιερουσαλήμ από τους Πέρσες το 614. Βλ. Wilken, *The Land called Holy*, σ. 206.

³ Από τον Σαπώρ Α' (μέσα 3^{ου} αιώνα) έως τον Χοσρόη Β' (αρχές 7^{ου} αιώνα) δεν αποτελούσε ασυνήθιστο φαινόμενο η πολιτική της αιχμαλωσίας Ρωμαίων πολιτών σε επιδρομές μεγάλης κλίμακας και η μετεγκατάστασή τους στην καρδιά της Περσικής αυτοκρατορίας για την αναζωογόνηση και ανέλιξη των εκεί αγροτικών και αστικών κυρίως κοινοτήτων. Αναφέρω πολύ σύντομα την απαγωγή στην Περσία όλων των εξειδικευμένων εργατών και τεχνιτών της Απάμειας το 503 από τον Καβάδη (488-496, 498-531) και τη μεταφορά 30.000 αιχμαλωτισθέντων Αντιοχέων στα περίχωρα της Κτησιφώντας από το Χοσρόη Α' το 540, όπου έχτισαν τη "νέα Αντιόχεια", γνωστή στους Άραβες αργότερα ως "al-Rumiya", δηλαδή "η πόλη των Ρωμαίων". Βλ. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 7.4, 10.6-8, Θεοφύλακτος Σιμοκκάτης, 5.6.9-11. Πβ. Lieu, "Captives", σ. 499.

⁴ Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 29. Οι Θεοφάνης (301.1), Ζωναράς (208.4) και Μιχαήλ ο Σύρος (11, σ. 400) δίνουν τον αριθμό των 90.000 θυμάτων, ενώ ο Σεβαίος (24, σ. 69) καταγράφει 57.000 νεκρούς και 35.000 αιχμαλώτους. Πβ. Φωκυλίδου, "Αντίοχος Μοναχός", σ. 198-202.

⁵ Σωφρόνιος Ιεροσολύμων (2), PG 87.3, 3805C-3812A, Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 23, Αντίοχος, *Περί προσευχής*, PG 89, 1852, Βίος αγίου Αναστασίου του Πέρση, 6, σ. 47, Πατριάρχης Νικηφόρος, 12, σ. 54. Το *Πασχάλιον Χρονικόν* (704.13-705.2) αφηγείται ως εξής τα δραματικά γεγονότα εκείνων των ημερών: "τούτω τῷ ἔτει περὶ μῆνα ἰούνιον θρηγῶν ἀπαύστων ἄξιον ἡμῖν συνέβη πάθος. μετὰ γάρ πολλῶν τῆς ἀνατολῆς πόλεων ἤλω καὶ Ἰερουσαλήμ ὑπὸ Περσῶν, καὶ σφάζονται πολλαὶ χιλιάδες ἐν αὐτῇ κληρικῶν, μοναχῶν, μοναστηριῶν παρθένων. ἐμπύραται τὸ δεσποτικόν μνημα καὶ οἱ περιβόητοι τοῦ θεοῦ ναοί, καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ τίμια καθαιρεῖται. τὰ σεβάσματα τοῦ σταυροῦ ξύλα σὺν τοῖς ἱεροῖς σκεύεσιν ἀναριθμήτοις οὓσιν λαμβάνεται παρὰ Περσῶν, καὶ Ζαχαρίας ὁ πατριάρχης καὶ αἰχμάλωτος γίνεται. Καὶ ταῦτα οὐκ ἐν πολλῶ χρόνῳ οὐδὲ ἐν ὄλῳ μηνί, ἀλλ' ἐν ἡμέραις ὀλίγαις συμβέβηκε." Πβ. Cameron, "Blaming the Jews", σ. 66, Kaegi, *Heraclius*, σ. 79, Schick, *The Christian Communities*, σ. 33-39.

Η εισβολή των Περσών στην Παλαιστίνη και η παράλληλη απόσυρση των εκεί βυζαντινών δυνάμεων ασφαλείας, του τακτικού στρατού και των Αράβων φοιδεράτων, επέφεραν τη διάλυση του κρατικού μηχανισμού στην επαρχία. Στα πλαίσια του καθεστώτος αναρχίας και αβεβαιότητας των πρώτων ημερών μετά την περσική εισβολή, τοπικές φυλές βεδουίνων της Παλαιστίνης βρήκαν την ευκαιρία να αρχίσουν ανενόχλητες τις λεηλασίες μονών και την αιχμαλωσία κληρικών στη νότια Παλαιστίνη, προκειμένου να αποσπάσουν λύτρα με την εξαγορά τους.¹ Διάφορες νομαδικές φυλές που ζούσαν στα ανατολικά της Νεκράς θάλασσας, οι “Μαδιανίτες”,² επέδραμαν επίσης στη νότια Παλαιστίνη λεηλατώντας οικισμούς και μονές. Συνέλαβαν ακόμη πλήθος αιχμαλώτων, από την εξαγορά των οποίων ήλπιζαν να κερδίσουν πολλά χρήματα. Γνωρίζουμε ότι ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης (610-619), ο επονομαζόμενος “Ελεήμων”, ενδιαφέρθηκε προσωπικά για το δράμα των αιχμαλώτων και απέστειλε τον επίσκοπο Αμαθούντος Θεόδωρο, τον επίσκοπο Ρινοκόρου Γρηγόριο και τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Αντωνίου Αναστάσιο να απελευθερώσουν χιλιάδες αιχμαλώτους, άνδρες και γυναίκες, από τα χέρια των Αράβων επιδρομέων έναντι ενός μεγάλου χρηματικού ποσού.³ Ο ηγούμενος στο Έννατον Κτήσιππος, κατ’ εντολήν του πατριάρχη Ιωάννη, απελευθέρωσε επίσης χιλιάδες αιχμαλώτους από τους Πέρσες. Χαρακτηριστικά, εξαγόρασε 1.000 μοναχές που είχαν καταδικασθεί σε θάνατο και τις εγκατέστησε σε νέες μονές στην Αίγυπτο.⁴ Χιλιάδες ακόμη κάτοικοι της Συρίας, ταλαιπωρημένοι από τα δεινά του πολέμου και την εσωτερική αναρχία, κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην ασφαλή ακόμη Αίγυπτο, όπου επίσης τους καλωσόρισε και περιέθαλψε ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης και οι τοπικές αρχές.⁵

Η απελευθέρωση της Παλαιστίνης ήρθε μετά από δεκαπέντε έτη και αφού προηγουμένως διεξήχθη ένας ολοκληρωτικός πόλεμος (622-628) μεταξύ Περσίας και Βυζαντίου. Επρόκειτο όμως για έναν πόλεμο που δεν είχε κίνητρα αποκλειστικά θρησκευτικά και δεν επρόκειτο βεβαίως για μία “σταυροφορία” ή έναν “ιερό πόλεμο”, όπως θέλουν να τον παρουσιάσουν οι πηγές.⁶ Ακόμη κι αν οι Πέρσες δεν είχαν συλήσει αμέτρητες εκκλησίες στους Αγίους Τόπους και απαγάγει τον πατριάρχη Ιεροσολύμων και τον Τίμιο Σταυρό στην Κτησιφώντα, ο Ηράκλειος θα ήταν υποχρεωμένος να αντεπιτεθεί για λόγους ισορροπίας δυνάμεων. Ήταν αδιανόητο για την αυτοκρατορία να απολέσει μέσα σε ελάχιστα χρόνια τις σημαντικότερες επαρχίες της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Δημιουργούνταν έτσι μία ανεπίτρεπτη ανισορροπία δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή, που έβλαπτε άμεσα τα πολιτικά, στρατηγικά και οικονομικά συμφέροντα του Βυζαντίου.⁷ Η πολυπόθητη ειρήνη μεταξύ Περσίας και Βυζαντίου τελικά υπεγράφη τον Ιούλιο του 629 στην Αραβισσό. Ο Ηράκλειος ήρθε σε συμφωνία με τον αντιβασιλέα Σαρβαραζά, που κυβερνούσε στο όνομα του ανήλικου Αρδασίρ Γ' (Σεπτέμβριος 628 – Απρίλιος 630). Η συμφωνία προέβλεπε την αποχώρηση όλων των περσικών δυνάμεων κατοχής από τις κατακτημένες επαρχίες της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, καθώς και την επιστροφή του πολυτιμότερου χριστιανικού κειμηλίου, του Τιμίου Σταυρού.⁸

¹ Βίος αγίου Γεωργίου του Χοτζεβά, 7.30-31, Αντίοχος, *Επιστολή προς Ευστάθιον*, PG 89, 1424C.

² Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*, 272-273.

³ Βίος αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, 9, σ. 204. Πβ. Schick, *The Christian Communities*, σ. 31-33.

⁴ Βίος αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, 9, σ. 204.

⁵ Βίος αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, 6, σ. 202.

⁶ Θεοφάνης, 302.27-30.

⁷ Βλ. Dennis, “Holy War”, σ. 31-39, κυρίως σ. 35.

⁸ Θεοφάνης, 327.10-16, Πατριάρχης Νικηφόρος, 17, σ. 64, Σεβασίος, 28, σ. 88-89, Μιχαήλ ο Σύρος, 11, 11, σ. 410, Ζωναράς, 211.15, Dölger, *Regesten*, αρ. 201, σ. 23. Ο F. Dölger (*Regesten*, αρ. 194, σ. 22) θεωρεί ότι η απόδοση του Τιμίου Σταυρού στους Βυζαντινούς έγινε στα τέλη του 628, έπειτα από την

Στις 21 Μαρτίου 630 ο Ηράκλειος – ο μοναδικός βυζαντινός αυτοκράτορας που πάτησε το πόδι του στην Αγία Πόλη – επικεφαλής εντυπωσιακής πομπής εισήλθε επίσημα στην Ιερουσαλήμ ως ελευθερωτής κρατώντας στα χέρια του τον Τίμιο Σταυρό, τον οποίο επανατοποθέτησε στη φυσική του θέση επί του Γολγοθά στη μεγάλη βασιλική της Ανάστασης.¹ Το θρησκευτικό κύρος που κέρδισε ο Ηράκλειος ήταν απίστευτα υψηλό και, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ένας αναλυτής των διεθνών σχέσεων, “ο θρίαμβός του τον ανέβασε σε τέτοια ύψη στη συλλογική μνήμη της ελληνικής ορθοδοξίας, που μόνο δύο άλλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες προσεγγίζουν: ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος”.²

6. Η κατάκτηση της Παλαιστίνης από το Ισλάμ

Η κατάληψη της Παλαιστίνης, και της Ιερουσαλήμ ειδικότερα, από τους Πέρσες το 614 αποτελεί γεγονός-σταθμό στην ιστορία της βυζαντινής αυτής επαρχίας. Γενικότερα όμως, σηματοδοτεί την *αρχή του τέλους* της βυζαντινής κυριαρχίας στο χώρο της Μέσης Ανατολής, προοιωνίζοντας την οριστική απώλεια της περιοχής από τη σαρωτική ισλαμική πλημμυρίδα που θα την κατακλύσει δύο δεκαετίες αργότερα. Η εισβολή αρχικά και η παραμονή των περσικών στρατευμάτων κατοχής στην περιοχή επί μία δεκαπενταετία, από το 614 έως το 629, έφερε την πλήρη αποδιοργάνωση του εκεί βυζαντινού κρατικού μηχανισμού (πολιτικού, στρατιωτικού, οικονομικού).³ Επιπρόσθετα, η περσική εισβολή, με την ταυτόχρονη απόσυρση των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων και των συμμάχων τους Γασσανιδών, δημιούργησε ένα περιβάλλον αστάθειας στην περιοχή, το οποίο ευνόησε φαινόμενα αρπαγής και λεηλασιών από τις αραβικές νομαδικές φυλές.

Με την ανακατάληψη της επαρχίας από τον Ηράκλειο ξεκίνησε μία προσπάθεια για την ανασύσταση των δομών του εκλιπόντος κρατικού μηχανισμού. Και ενώ ο Ηράκλειος έλπιζε σε μια μακρά και σταθερή περίοδο ειρήνης, ώστε να μπορέσει το κράτος συνολικά να συνέλθει και να ανακάμψει, η χρονική συγκυρία για

υπογραφή της συνθήκης ειρήνης μεταξύ του Ηρακλείου και του Σιρόη-Καβάδη, και ότι η συνθήκη ειρήνης του 629 απλώς επικύρωσε τη συνθήκη του προηγούμενου έτους και την συνακόλουθη πράξη παραχώρησης του Τιμίου Σταυρού, που βρισκόταν ήδη εδώ και μισό περίπου χρόνο στα χέρια των Βυζαντινών. Σχετικά με το ακριβές χρονικό σημείο και το πρόσωπο που μετέφερε τον Τίμιο Σταυρό από την Περσία στο στρατόπεδο του Ηρακλείου στην Ιεράπολη (Mabbug) της Συρίας, βλ. Klein, “Niketas und das wahre Kreuz”, σ. 580-587, Kaegi, *Heracilius*, σ. 190, 201-202.

¹ Πατριάρχης Νικηφόρος, 18, σ. 66. Το πολύτιμο λάφυρο των Περσών, που ήταν κλεισμένο σε σφραγισμένη χρυσή θήκη, παρέμεινε επί δεκαπέντε χρόνια στα ιδιαίτερα διαμερίσματα της χριστιανής (νεστοριανής) γυναίκας του Χοσρόη στην Κτησιφώντα. Βλ. Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 25. Πβ. Cameron, “Blaming the Jews”, σ. 69.

² Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 123. Το γεγονός της απελευθέρωσης των Αγίων Τόπων και της επανάκτησης των “τιμίων ξύλων” ξεσήκωσε θύελλα ενθουσιασμού στους χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας και εορτάστηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, με ιδιαίτερη λαμπρότητα στην πρωτεύουσα. Βλ. Πατριάρχης Νικηφόρος, 19, σ. 66, Σεβαίος, 29, σ. 91. Ο Πισίδης (*In Restitutionem S. Crucis*, σ. 225-230) συνέθεσε μάλιστα προς τιμήν του αυτοκράτορα και του Τιμίου Σταυρού ένα ποίημα, απ’ όπου παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα (σ. 225-226): “Ω Γολγοθά σκίρτησον· ή κτίσις πάλιν ὄλη σε τιμᾶ καί καλεῖ θεηδόχον· ἐκ Περσίδος γάρ ὁ βασιλεύς ἀφιγμένος τόν σταυρόν ἐν σοί δεικνύει πεπηγμένον· ... ὁ σταυρός ἦλθε βασιλικῶς δεδεγμένος λιταῖς, προσευχαῖς, ... καί λαλοῦσιν ὄργανοις, μέγα τρόπαιον τῷ βασιλεῖ συναρμόσας, ...· τῷ βαρβάρῳ γάρ οὐ παροικεῖν ἤθελεν ...· ἀλλ’ ἀντανῆλθε ... καί προσκυνεῖται καί πλέον δοξάζεται”. Για την ιστορική επική ποίηση του Γεωργίου Πισίδη, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (2), σ. 515.

³ Βλ. Tsafirir, “Urbanism”, σ. 145.

το Βυζάντιο, δυστυχώς, δεν ήταν ευνοϊκή. Καταρχήν, εξέλειπαν παντελώς τα οικονομικά μέσα, έπειτα από την τεράστια προσπάθεια της reconquista των προηγούμενων ετών, τα οποία ουσιαστικά θα χρηματοδοτούσαν και θα στήριζαν την προσπάθεια επαναλειτουργίας του κρατικού και ιδίως του αμυντικού μηχανισμού. Δεύτερον, η στρατιωτική ομοσπονδία των Γασσανιδών είχε αποδυναμωθεί σταδιακά από τους διαδόχους του Ιουστινιανού. Τρίτον, το εσωτερικό μέτωπο, σε επίπεδο θρησκευτικό, ήταν διασπασμένο σε χαλκηδόνιους και μονοφυσίτες, με τη νέα μάλιστα πρόταση του Ηρακλείου περί μονοθελητισμού και μονοενεργητισμού να δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα και ένταση ανάμεσα στις διάφορες ομάδες.¹ Τέλος, η ισλαμική επιθετικότητα, που υποτιμήθηκε αρχικά από τη βυζαντινή ηγεσία ως προς τη δύναμη και τις προθέσεις της, βρισκόταν ήδη προ των πυλών της Παλαιστίνης (630) και επρόκειτο τα αμέσως επόμενα χρόνια να σαρώσει τα πάντα στο πέρασμά της.²

Η πρώτη εμφάνιση των μουσουλμάνων στη νότια Παλαιστίνη φαίνεται ότι συνέβη το 629/30, όταν και λεηλάτησαν τους παραμεθόριους οικισμούς της *Τρίτης Παλαιστίνης*.³ Το γεγονός θα έπρεπε κανονικά να σημάνει συναγερμό στους κύκλους της στρατιωτικής ηγεσίας. Τα μετέπειτα γεγονότα όμως αποδεικνύουν ότι κανείς δεν αντιλήφθηκε τα νέα σημεία των καιρών και έτσι ο αιφνιδιασμός των βυζαντινών δυνάμεων υπήρξε πλήρης. Η πρώτη σοβαρή αψιμαχία μεταξύ Βυζαντινών και μουσουλμάνων έλαβε χώρα στις 4 Φεβρουαρίου του 634 στα περίχωρα της Γάζας. Ο *δούκας* της Παλαιστίνης Σέργιος, που έφερε και τους τίτλους του *πατρικίου* και του *κανδιάτου*, εξόρμησε από την Καισάρεια με λιγιστές σχετικά δυνάμεις και κατέφτασε στη Γάζα, για να εκδιώξει τους επιδρομείς του χαλίφη Αβουβάχαρου από τη βυζαντινή επικράτεια.⁴ Στη μάχη που συνήφθη σκοτώθηκε ο *δούκας* και 300 στρατιώτες του, πολλοί άλλοι πιάστηκαν αιχμάλωτοι, ενώ οι νικητές γύρισαν πίσω στη βάση τους φορτωμένοι με πλούσια λάφυρα.⁵

Τα γεγονότα αυτής της συμπλοκής μας οδηγούν στα εξής συμπεράσματα: Πρώτον, ότι δεν υπήρχαν επαρκείς δυνάμεις για την ασφάλεια της Παλαιστίνης μετά την πρόσφατη ανακατάληψη της επαρχίας και τη συνακόλουθη περικοπή των στρατιωτικών δαπανών. Δεύτερον, ότι το λίκμιον της Παλαιστίνης, που ιδρύθηκε επί Φλαβίων, ανδρώθηκε επί Διοκλητιανού και Κωνσταντίνου και ενισχύθηκε έως τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, στην πράξη δεν υπήρχε πλέον, διότι ο εχθρός δεν αναχαιτίστηκε από τις αμυντικές δυνάμεις των συνόρων, αλλά από ένα μικρό σχετικά στρατιωτικό απόσπασμα από την Καισάρεια. Τρίτον, ότι οι Άραβες σύμμαχοι, δυσαρεστημένοι από την άρνηση των βυζαντινών αρχών να τους πληρώσουν τα συμφωνηθέντα, αποχώρησαν από την ενεργό υπηρεσία – πουθενά στις πηγές δεν αναφέρεται ότι

¹ Βλ. παρακάτω, σ. 150-151.

² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μενάνδρου Προτίκτορα (σ. 174), ο βυζαντινός διπλωμάτης Πέτρος Πατρίκιος είχε προβλέψει κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μεταξύ Βυζαντίου και Περσίας, που οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του 562, ότι αν οι δύο αυτοκρατορίες συνέχιζαν την αμοιβαία καταστροφική πολιτική του αιματηρού μεταξύ τους πολέμου, που με μικρά διαλείμματα ανακωχής σοβούσε από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα (502), θα αποδυναμώνονταν τόσο πολύ, που θα ερχόταν η εποχή όπου θα κατακτιόνταν από ανθρώπους ανάξιους. Η “προφητεία” αυτή εκπληρώθηκε κατά την τέταρτη και πέμπτη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους Σασσανίδες, όταν αντιμετώπισαν την ισλαμική “πλημμυρίδα” που άλλαξε τον ρου της παγκόσμιας ιστορίας. Και όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Μ. Avi-Yonah (*Jews*, σ. 258), “φαίνεται σαν οι δύο παλιές αυτοκρατορίες να συνωμότησαν μαζί, για να αυτοκτονήσουν μαζί”. Για τα αίτια της επιτυχίας των Περσών, και κυρίως των Αράβων, στην κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών του Βυζαντίου, βλ. Cameron, *The Mediterranean World*, σ. 187-191.

³ Πατριάρχης Νικηφόρος, 18, σ. 64-66.

⁴ Για τον Σέργιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1134-1135.

⁵ Θεοφάνης, 336.14-20, Κεδρηνός, 751. Πβ. Haldon, “East Roman Military Organisation”, σ. 16.

συνόδευσαν το δούκα Σέργιο – αφήνοντας τα νότια σύνορα της Παλαιστίνης αφύλαχτα.¹

Μία επιπλέον, έμμεση όμως, μαρτυρία για την αναταραχή που προκλήθηκε στην Παλαιστίνη από τη δυναμική εμφάνιση των μουσουλμάνων πολεμιστών στο προσκήνιο και την πρώτη ήττα των βυζαντινών δυνάμεων της επαρχίας, αποτελεί και το γεγονός ότι ο πατριάρχης Σωφρόνιος το 634 αναγκάστηκε να τελέσει τη Θεία Λειτουργία των Χριστουγέννων όχι στο ναό της Βηθλεέμ, σύμφωνα με την κρατούσα παράδοση, αλλά στο ναό της Νέας Εκκλησίας στην Ιερουσαλήμ.² Το πολεμικό συμβάν αποτέλεσε επομένως πλήγμα και για την εσωτερική ασφάλεια, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα και διαταράσσοντας τις οδούς επικοινωνίας ακόμα και στην “καρδιά” της *Πρώτης Παλαιστίνης*.

Η τύχη της Παλαιστίνης και της Συρίας διεγράφη ξεκάθαρα μετά την πανωλεθρία των βυζαντινών δυνάμεων στον ποταμό Γιαρμούκ στις 20 Αυγούστου του 636, όπου τη στρατιωτική ηγεσία μοιράζονταν ο *σακελλάριος* Θεόδωρος με τον Αρμένιο στρατηγό Βαάνη, επικουρούμενοι από τις δυνάμεις του τελευταίου Γασσανίδη βασιλέα Τζαμπάλα.³ Αμέσως μετά την ανακοίνωση του τρομερού νέου, ο καταπτοημένος, ψυχικά κυρίως, Ηράκλειος αποφάσισε να εγκαταλείψει στον εχθρό τη Συρία και την Παλαιστίνη. Το μόνο πράγμα που πήρε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Τίμιος Σταυρός, για να μη γίνει αντικείμενο βεβήλωσης στα χέρια των αλλόθρησκων κατακτητών, όπως συνέβη δύο δεκαετίες πριν με τους Πέρσες.⁴ Η Παλαιστίνη, που είχε ανακτηθεί πριν από έξι μόλις χρόνια, έπειτα από έναν τιτάνιο αγώνα σε δύο πολεμικά μέτωπα, με τεράστιες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και φθάνοντας το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, παραδόθηκε στην πράξη αμαχητί στον εχθρό. Ο ψυχολογικός αντίκτυπος της απώλειας στον πρόωρα γερασμένο και εξασθενημένο από τη σοβαρή ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε αυτοκράτορα πρέπει να ήταν τρομερός. Δεν συνήλθε ποτέ από το τραγικό χτύπημα της μοίρας και γι’ αυτό έφυγε σύντομα από τη ζωή καταπτοημένος (641).

Η ήττα των Βυζαντινών στο Γιαρμούκ πυροδότησε άμεσα αλυσιδωτές αντιδράσεις, που οδήγησαν στην οριστική απώλεια της Παλαιστίνης. Χωρίς ουσιαστικά στρατιωτικές δυνάμεις να την υπερασπίζονται, η Παλαιστίνη κατελήφθη εύκολα από τους μουσουλμάνους. Είχε προηγηθεί στις αρχές του 636 η εύκολη κατάληψη της Γαλιλαίας, ενώ το Μάρτιο/Απρίλιο του 638 μετά από διετή χαλαρή πολιορκία οι μουσουλμάνοι μπήκαν στην Αγία Πόλη κατόπιν διαπραγματεύσεων μεταξύ του πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρονίου και του χαλίφη Ομάρ.⁵ Ο πατριάρχης πατριάρχης απαίτησε τις απευθείας συνομιλίες με τον χαλίφη, καθώς και την προσωπική του δέσμευση και ρητή εγγύηση ότι οι νικητές θα σεβαστούν τη ζωή, την περιουσία και τα θρησκευτικά δικαιώματα των κατοίκων της πόλης. Ο χαλίφης συμφώνησε σε όλα, απαιτώντας ως μοναδικό όρο την καταβολή ετησίως του κεφαλικού φόρου. Ο πατριάρχης παρέμενε η μόνη αξιόπιστη βυζαντινή αρχή στην

¹ Θεοφάνης, 335.23-336.3.

² Σωφρόνιος Ιεροσολύμων (1), PG 87.3, 3206B-D, 3212A-D.

³ Θεοφάνης, 337-338, Πατριάρχης Νικηφόρος, 20, σ. 68-70, Σεβαίος, 30, σ. 96-97. Πβ. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου*, σ. 90 κ.ε., Φωκυλίδης, *Η Ιερά Λαύρα Σάβα του Ἁγιασμένου*, σ. 278-279.

⁴ Θεοφάνης, 336.28-337.10, Σεβαίος, 30, σ. 98.

⁵ Θεοφάνης, 339.15-29. Πβ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 165-167, Shahid, *Sixth century*, σ. 657 και σημ. 77, Φωκυλίδης, *Η Ιερά Λαύρα Σάβα του Ἁγιασμένου*, σ. 279-280. Για το μεταφρασμένο από τα αραβικά κείμενο του εγγράφου της συνθήκης παράδοσης της Ιερουσαλήμ, γνωστού ως “Αχτιναμέ”, που φυλάσσεται στα αρχεία του πατριαρχείου Ιεροσολύμων, βλ. Μηλιαράς, *Οι Άγιοι Τόποι*, σ. 189-191.

Ιερουσαλήμ μετά την κατάρρευση της κρατικής μηχανής στην επαρχία. Δεν πρέπει, επομένως, να μας παραξενεύει το γεγονός ότι ο πατριάρχης ενήργησε ως εκπρόσωπος της πολιτικής διοικήσεως. Για τους μουσουλμάνους πάλι, ο πατριάρχης ήταν μάλλον το πλέον ενδεδειγμένο πρόσωπο για την παράδοση της πόλης, διότι, σύμφωνα με τη δική τους πολιτειακή ιδεολογία, ο χαλίφης ήταν ταυτόχρονα ο ανώτατος θρησκευτικός και πολιτικός ηγέτης. Συνεπώς, τους φαινόταν απολύτως φυσιολογικό που ο πατριάρχης Σωφρόνιος παρέδωσε τα κλειδιά της πόλης στον Ομάρ. Εξάλλου, ένα παρόμοιο γεγονός οκτώ μόλις χρόνια πριν (630) αποτέλεσε ισχυρό προηγούμενο για τους μουσουλμάνους. Ο ίδιος ο προφήτης Μωάμεθ είχε διαπραγματευθεί την τιμή των 300 νομισμάτων με τον επίσκοπο της Αϊλά και όχι το *δούκα* της Παλαιστίνης ή τον πολιτικό διοικητή της *Τρίτης Παλαιστίνης*, για να παρέχει την προστασία του στους κατοίκους της παραμεθόριας πόλης, η κατάληψη της οποίας του άνοιγε το δρόμο προς τη νότια Παλαιστίνη και το Σινά.¹

Μέχρι τα τέλη του 638 ολόκληρη η Παλαιστίνη με τις τρεις επαρχίες της είχε κατακτηθεί από τους μουσουλμάνους. Μόνο στην Καισάρεια, την πρωτεύουσα της *Πρώτης Παλαιστίνης*, ασκούσαν ακόμη εξουσία οι βυζαντινές αρχές. Το 641/2, μετά από επταετή πολιορκία, κατάφεραν τελικά οι Άραβες μαχητές του στρατηγού Μανία, οδηγούμενοι από κάποιον Εβραίο στην καταγωγή πολίτη της Καισάρειας ονόματι Ιωσήφ, να εισχωρήσουν μέσα από τη σήραγγα των υπονόμων στην πόλη.² Η Καισάρεια άντεξε τόσο πολύ, αφενός επειδή οι εισβολείς ήταν άπειροι σε θέματα πολιορκίας ισχυρών οχυρών και, αφετέρου, διότι η φρουρά της πόλης είχε τη δυνατότητα να ανεφοδιάζεται δια θαλάσσης από την Κωνσταντινούπολη σε τακτά διαστήματα, αφού οι Βυζαντινοί παρέμεναν ακόμα κυρίαρχοι στη θάλασσα. Η κατάληψη της πόλης, όμως, ήταν απλώς ζήτημα χρόνου και υπομονής από πλευράς πολιορκητών, καθότι η Καισάρεια παρέμενε μία μικρή βυζαντινή “νησίδα” αποκομμένη ολοκληρωτικά από την ενδοχώρα της μουσουλμανικής πλέον Παλαιστίνης. Με την πτώση της πόλης και τη σφαγή των 7.000 ανδρών της φρουράς της τοποθετήθηκε οριστικά και αμετάκλητα η ταφόπλακα στο ήδη από το 638 “νεκρό σώμα” της βυζαντινής Παλαιστίνης.³ Έτσι, έκλεισε τον ιστορικό της κύκλο μια λαμπρή περίοδος διάρκειας τριών αιώνων, που ξεκίνησε δυναμικά με το Μέγα Κωνσταντίνο, κορυφώθηκε με τον Ιουστινιανό και έληξε άδοξα με τον Ηράκλειο. Ο αυτοκράτορας αυτός όμως είχε καταφέρει, λίγο πριν από το οριστικό τέλος, να λάμψει προς στιγμήν με την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Σασσανίδες και την επιστροφή του Τιμίου Σταυρού στην Ιερουσαλήμ.

¹ Βλ. Parker, “The Defense of Palestine”, σ. 383, Mayerson, “South Palestine”, σ. 163, Schick, “Southern Jordan”, σ. 151-152.

² Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 274, Holum, “Byzantine Caesarea”, σ. 74-75.

³ Θεοφάνης, 341.21-23.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

A. Εκκλησιαστική πολιτική και οργάνωση

1. Διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας της Παλαιστίνης

Η ιστορία της Παλαιστινιακής Εκκλησίας μεταξύ του 4^{ου} και του 7^{ου} αιώνα διαιρείται συμβατικά σε δύο περιόδους: από το 324 έως το 451 και από το 451 έως το 638. Η πρώτη περίοδος αποτελεί την εποχή της ανάπτυξης και της οργάνωσής της, ενώ η δεύτερη σηματοδοτεί την ανάδειξη της Ιερουσαλήμ σε πατριαρχείο.

Το έτος 324 αποτελεί χρονολογία σταθμό για όλες τις Εκκλησίες των ανατολικών επαρχιών της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο Μέγας Κωνσταντίνος αναγορεύεται μονοκράτορας και οι απανταχού χριστιανικές κοινότητες περνούν από τη φάση της παρανομίας και των διωγμών¹ στη νομιμότητα και την ειρηνική ζωή. Από τη στιγμή που επιτράπηκαν νόμιμα οι ιεροτελεστίες και η λατρευτική ζωή, η Εκκλησία στην Παλαιστίνη οργανώθηκε κατά τα πρότυπα της πολιτικής διοίκησης. Ορίστηκαν εκκλησιαστικές περιφέρειες, επικεφαλής αξιωματούχοι (μητροπολίτες, επίσκοποι) και τα κατώτερα μέλη της εκκλησιαστικής διοίκησης (πρεσβύτεροι και διάκονοι).

Η εκκλησιαστική περιφέρεια της Παλαιστίνης συνέπιπτε με τα διοικητικά όρια της επαρχίας.² Αυτό σημαίνει ότι η δικαιοδοσία της τοπικής Εκκλησίας απλωνόταν στα ίδια περίπου διοικητικά όρια μ' αυτά της πολιτικής διοίκησης της επαρχίας. Όπως ο πολιτικός διοικητής της Παλαιστίνης είχε την έδρα του στην Καισάρεια, το ίδιο συνέβη και με την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή της Παλαιστίνης, το μητροπολίτη Καισαρείας. Στην πνευματική και διοικητική του εξουσία υπάγονταν οι επίσκοποι της Παλαιστίνης, που με τη σειρά τους διοικούσαν ένα πλήθος από ιερείς και διακόνους στις επισκοπές τους. Ο μητροπολίτης Καισαρείας, με τη σειρά του, υπαγόταν εκκλησιαστικά στο πατριαρχείο Αντιοχείας.³

Στην Παλαιστίνη, όπως και στις άλλες εκκλησιαστικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας, ίσχυε το *συνοδικό σύστημα* διοίκησης της Εκκλησίας. Αυτό σήμαινε

¹ Η Εκκλησία της Παλαιστίνης, που υπέστη στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα τους διωγμούς του Διοκλητιανού, του Γαλέριου και του Λικίνιου, ανέδειξε πλήθος μαρτύρων, με προεξάρχοντα τον πολιούχο της Καισαρείας άγιο Προκόπιο.

² Ο β' κανόνας της Β' Οικουμενικής Συνόδου (Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 169-170), τον οποίο επιβεβαιώνει ο ιζ' κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 258-259), μας αφήνει να εννοήσουμε ότι τα διοικητικά όρια των επισκοπών ήταν προσαρμοσμένα σ' αυτά της πολιτικής διοίκησης. Βλ. επίσης, ACO, τ. 2, μ. 1.2, σ. 161. Πβ. Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 67, Walmsley, "Byzantine Palestine", σ. 129, Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 51, 136, Dvornik, *Apostle Andrew*, σ. 18-19.

³ Το σχήμα αυτό της εκκλησιαστικής οργάνωσης βρισκόταν σε πλήρη αντιστοιχία με την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση της Παλαιστίνης. Η ανώτατη πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της Παλαιστίνης, δηλαδή οι *άρχοντες* και ο *δούκας* της Παλαιστίνης, υπάγονταν αντίστοιχα στην *υπαρχία* και το *μαγιστέριο* της Ανατολής, που είχαν την έδρα τους στην Αντιόχεια.

ότι ο μητροπολίτης Καισαρείας, ως ο ανώτερος στην εκκλησιαστική ιεραρχία της επαρχίας επίσκοπος, προϊστατο στις τοπικές συνόδους, επικύρωνε την εκλογή νέων επισκόπων από την επαρχιακή σύνοδο και επιστατούσε κατά τη χειροτονία τους, σύμφωνα με τους κανόνες δ' και στ' της Α' Οικουμενικής Συνόδου.¹ Ο ίδιος χειροτονούνταν από τους επισκόπους της Παλαιστίνης.²

Ο πατριάρχης Αντιοχείας, στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν η Παλαιστίνη, δεν επενέβαινε στην εκλογή και τη χειροτονία του μητροπολίτη Καισαρείας. Τον 4^ο αιώνα, σύμφωνα με τον στ' κανόνα της Νίκαιας, του αναγνωρίζονται μεν προνόμια άσκησης υπερμητροπολιτικής εξουσίας, σε μικρότερο πάντως βαθμό από τους επισκόπους Ρώμης και Αλεξανδρείας, αλλά αυτή περιοριζόταν στις όμορες με την έδρα του στην *Πρώτη Συρία* επαρχίες της *Κοίλης* ή *Δεύτερης Συρίας*, της *Κιλικίας* και της *Ευφρατησίας*.³ Ο β' κανόνας της Β' Οικουμενικής Συνόδου (381) επικύρωσε τα προνόμια του θρόνου της Αντιοχείας στην εκκλησιαστική διοίκηση των επαρχιών της Ανατολής, αλλά δεν τον κατέστησε και υπεύθυνο των χειροτονιών των μητροπολιτών, οι οποίοι συνέχισαν να χειροτονούνται με βάση το θεσμό του συνοδικού συστήματος.⁴ Από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα όμως, φαίνεται ότι ο πατριάρχης Αντιοχείας αποκτά στην πράξη το δικαίωμα αυτό, έπειτα από προτροπή του πάπα Ρώμης Ιννοκέντιου (402-417) στον Αλέξανδρο Αντιοχείας (413-421) να ελέγχει προσωπικά τις χειροτονίες των επισκόπων στη διοίκηση Ανατολής.⁵ Ο θρόνος της Αντιοχείας, πάντως, δεν επενέβαινε στην επαρχία της Παλαιστίνης για την επικύρωση της εκλογής και της χειροτονίας του μητροπολίτη Καισαρείας. Η υποχώρηση του Αντιοχείας, σύμφωνα με το Φειδά, δηλώνει “παραίτηση εκ κανονικού δικαιώματος και όχι εξ ασκουμένης ήδη εξουσίας”.⁶ Το γεγονός αυτό αποτελούσε σαφώς σημαντική παραχώρηση για την αυτονομία της εκκλησιαστικής εξουσίας του μητροπολίτη Καισαρείας στην Παλαιστίνη.

Όταν στις αρχές του 5^{ου} αιώνα η Παλαιστίνη διαιρέθηκε διοικητικά σε τρεις επαρχίες, η εκκλησιαστική διοίκηση προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα. Την ανώτατη πνευματική εξουσία σε κάθε επαρχία την ασκούσε ο μητροπολίτης. Η έδρα του βρισκόταν στην αντίστοιχη έδρα του πολιτικού διοικητή της επαρχίας. Έτσι, οι μητροπολίτες στην *Πρώτη*, *Δεύτερη* και *Τρίτη Παλαιστίνη* είχαν τις έδρες τους αντίστοιχα στην Καισάρεια, τη Σκυθόπολη και την Πέτρα. Θεωρητικά, και οι τρεις μητροπολίτες ήταν ιεραρχικά ισότιμοι. Στην πράξη όμως, ο Καισαρείας είχε ένα μικρό προβάδισμα ως ο πρώτος μεταξύ ίσων. Το υψηλότερο κύρος του το αντλούσε από το γεγονός ότι η έδρα του βρισκόταν στην πολιτική πρωτεύουσα της *Πρώτης Παλαιστίνης*, ο διοικητής της οποίας απολάμβανε επίσης υψηλότερης τιμής σε σχέση με τους αντίστοιχους διοικητές των δύο άλλων επαρχιών της Παλαιστίνης. Κάθε μητροπολίτης επέπτευε τους επισκόπους της περιφέρειάς του,⁷ όπως δίνονται στον παρακάτω πίνακα:

¹ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 52, Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 192-193, 196. Για τους κανόνες δ' και στ', βλ. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 122 και 128.

² Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 91.

³ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 68 και σημ. 49, Dvornik, *Apostle Andrew*, σ. 12-13.

⁴ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 158.

⁵ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 94, 218-219, Dvornik, *Apostle Andrew*, σ. 14.

⁶ Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 192, σημ. 97. Βλ. επίσης, Γκαγκανιάρας, “Ο προβιβασμός της επισκοπής Αιλίας”, σ. 445 και σημ. 10.

⁷ Βλ. ACO, τ. 2, μ. 6, σ. 109-110.

Μητρόπολη Καισαρείας επίσκοπος Ιεροσολύμων	Μητρόπολη Σκυθοπόλεως επίσκοπος Γαδάρων	Μητρόπολη Πέτρας επίσκοπος Αϊλά
» Αζώτου	» Καπιτωλιάδος	» Αρεοπόλεως
» Ανθηδόνος	» Πέλλης	» Γεράρων
» Αντιπατρίδος	» Τιβεριάδος	» Ελούσης
» Ασκάλωνος	» Αβίλων	» Ζοόρων
» Βακάθων		» Φαινούς
» Γάζης		» Φαράν
» Ιαμνείας		
» Λιβιάδος		
» Λύδδης		
» Μαϊουμά		
» Μηνωίδος		
» Σεβαστής		
» Συκομαζώνος		
» Σωζούσης		
» Παρεμβολής		

2. Ανταγωνισμός των επισκόπων Καισαρείας και Ιεροσολύμων για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη (4^{ος} αιώνας -μέσα 5^{ου} αιώνα)

Η διαμάχη μεταξύ του μητροπολίτη Καισαρείας και του επισκόπου Ιεροσολύμων περί των πρωτείων στην Παλαιστίνη ξεκίνησε πολύ νωρίς, ήδη από το 325. Σύμφωνα με τον ζ' κανόνα¹ της Α' Οικουμενικής Συνόδου, η μητρόπολη Καισαρείας προΐσταται διοικητικά όλων των επισκοπών της Παλαιστίνης, ενώ η επισκοπή Αιλίας αναγνωρίζεται τιμητικά ως “μήτηρ άπασων των έκκλησιων”,² προσδίδοντας στον επίσκοπο της Αγίας Πόλης, όπως ήταν φυσικό, υψηλό κύρος.

Τη διαμάχη επέτεινε η ισχυρή προσωπικότητα του μητροπολίτη Καισαρείας Ευσέβιου (313-339/40), που ήταν από τους πλέον μορφωμένους εκκλησιαστικούς άνδρες της εποχής του.³ Επιπλέον, η πόλη της Καισαρείας, στην οποία έδρευε, ήταν φημισμένο κέντρο ρητορικών και θεολογικών σπουδών. Ο ίδιος ο Ευσέβιος συνέχιζε με επιτυχία στην Καισαρεία τη θεολογική παράδοση, που ανήγε την αρχή της στον Ωριγένη και τον Πάμφιλο.⁴ Η Ιερουσαλήμ, από την άλλη, δεν μπορούσε να επιδείξει ανάλογη δραστηριότητα στο χώρο των γραμμάτων. Εκτός αυτού, ο Ευσέβιος είχε ισχυρές διασυνδέσεις με την αυτοκρατορική Αυλή.

¹ Βλ. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 131-132.

² Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 294.3-4.

³ Βλ. Rubin, “Conflict”, σ. 79 κ.ε.

⁴ Η Καισαρεία αποτέλεσε τον 4^ο αιώνα μέγιστο κέντρο θεολογικών σπουδών, όχι μόνο στην Παλαιστίνη, αλλά σε ολόκληρη την Ανατολή, διαθέτοντας μία εξαιρετική βιβλιοθήκη με περίπου 30.000 τόμους. Η αυτοκρατορική παραγγελία για την παραγωγή 50 αντιτύπων της Αγίας Γραφής στα scriptoria της Καισαρείας (πεντήκοντα σωμάτια έν διφθέραις έγκατασκευοις ... ύπό τεχνιτών καλλιγραφών), σύμφωνα με τον Ευσέβιο (*Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 4.36-37), επιβεβαιώνει τόσο τη φήμη της πόλης ως σπουδαίου πνευματικού κέντρου όσο και την τεράστια συμβολή σ' αυτό της βιβλιοθήκης της. Βλ. Lenzen, *Byzantine Occupation*, σ. 65, Levine, *Caesarea*, σ. 119-125 και ιδίως σ. 124, σημ. 95 και σ. 125, σημ. 102, Krentz, “Caesarea”, σ. 261-267, Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 61-62.

Γνωρίζουμε ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος τον επέλεξε ανάμεσα σε δεκάδες άλλους επισκόπους ή ακόμη και πολιτικούς ή αυλικούς αξιωματούχους, για να εκφωνήσει τον πανηγυρικό λόγο στα πλαίσια του εορτασμού της τριακονταετηρίδος της βασιλείας του. Όλες οι παραπάνω συνισταμένες είναι πολύ πιθανό ότι θα δημιουργούσαν τριβές και εντάσεις μεταξύ των δύο ιεραρχών, που όμως δεν μαρτυρούνται ρητά σε κάποια πηγή.¹

Ένας δεύτερος γύρος αντιπαραθέσεων μεταξύ των δύο επισκοπικών εδρών ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, μεταξύ του αρειανού Ακάκιου Καισαρείας, διαδόχου του Ευσεβίου, και των ορθοδόξων Μαξίμου και Κυρίλλου Ιεροσολύμων. Στη σύνοδο της Αντιόχειας (341), που είχε συγκληθεί με εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β' με σκοπό την αλλαγή του όρου της Συνόδου της Νίκαιας, απέφυγε σκοπίμως να παραστεί ο Μάξιμος (333-348). Κατά το Σωζομενό, ο επίσκοπος Ιεροσολύμων είχε αισθανθεί τύψεις συνειδήσεως, επειδή είχε υπογράψει στη σύνοδο της Τύρου (335) την άδικη απόφαση καθαίρεσης του Αθανασίου Αλεξανδρείας.² Η στάση του Μαξίμου, που εμφανιζόταν ως υπέρμαχος της ορθοδοξίας στην Παλαιστίνη, προκάλεσε τη μήνη του αρειανού Ακάκιου. Τελικά, κάνοντας χρήση της μητροπολιτικής του εξουσίας, αποφάσισε στην επαρχιακή σύνοδο (350) την καθαίρεση του Μαξίμου και την αντικατάστασή του από τον Κύριλλο.³

Στη σύνοδο της Σελεύκειας (359) επικράτησε, υπό την προστασία του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β', η παράταξη των αρειανιζόντων επισκόπων, μεταξύ των οποίων πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο Ακάκιος. Ανάμεσα στους κατηγορούμενους επισκόπους της Ανατολής βρέθηκε και “ὁ τῶν ἀποστολικῶν δογμάτων προθύμως ὑπερμαχῶν” Κύριλλος (350-386). Ο Καισαρείας εκμεταλλεύθηκε την εξουσία που του έδινε το μητροπολιτικό αξίωμα, για να καθαιρέσει τον ορθόδοξο επίσκοπο Ιεροσολύμων. Στον αγώνα δρόμου για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη, και ενώ επικρατούσε μεταξύ των δύο ανδρών αμοιβαία σχέση καχυποψίας και δυσπιστίας περί τήρησης του ορθού δόγματος, επικράτησε ακόμη μία φορά η ισχύς της μητροπολιτικής έδρας στην Καισάρεια. Κατά τις πηγές, ο Ακάκιος πρόβαλε ως πρόφαση για την καθαίρεση του Κυρίλλου την πώληση από εκείνον διαφόρων εκκλησιαστικών κειμηλίων. Συγκεκριμένα, ο Κύριλλος εκποίησε τα χρυσοκέντητα άμφια, που είχε δωρίσει ο Μέγας Κωνσταντίνος στον Μακάριο Ιεροσολύμων. Παρουσιάστηκε ως ψευδομάρτυρας και μία “γυναῖκα ἐκ τῶν ἐπί θυμέλης ἠμφιεσμένην”, συνώνυμο εκείνη την εποχή της πόρνης,⁴ που κατέθεσε ότι ο επίσκοπος Ιεροσολύμων της πούλησε, μέσω ενός εμπόρου, υφάσματα της εκκλησίας.⁵ Πράγματι, ο ιεράρχης είχε αναγκασθεί να εκποιήσει μέρος των εκκλησιαστικών κειμηλίων της επισκοπής του. Αυτό όμως συνέβη, για να ανακουφίσει την ένδεια του πάσχοντος από το λιμό ποιμνίου του.⁶ Παρόλα αυτά, ο Κύριλλος με απόφαση της συνόδου καθαιρέθηκε, για να επανέλθει στην επισκοπή του μετά το θάνατο του Κωνσταντίου.⁷

Το 364/5 στη σύνοδο της Λαμψάκου ο Ακάκιος καθαιρέθηκε. Δύο χρόνια αργότερα, το 367, ο Κύριλλος κατόρθωσε να επιβάλει τον ανιψιό του Γελάσιο, που

¹ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 131-134.

² Σωζομενός, 3.6.8.

³ Σωκράτης, 2.38, Σωζομενός, 4.20.1.

⁴ Η ηθοποιός, η λεγομένη “μιμάς”, σήμαινε τότε την εταίρα. Βλ. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 9.8-14, 17.16. Πβ. Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος*, σ. 119.

⁵ Σωζομενός, 4.25.1-4, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 158.19-159.8.

⁶ Βλ. Stathakopoulos, *Famine*, σ. 77, 188-189.

⁷ Σωκράτης, 2.39-40, 2.45. Πβ. Downey, “Caesarea”, σ. 32.

ήταν ορθόδοξος, ως τον επικρατέστερο υποψήφιο για τη χηρεύουσα μητροπολιτική έδρα του Καισαρείας.¹

Αν και στα πλατιά λαϊκά στρώματα της εποχής φαινόταν ότι η διένεξη μεταξύ των δύο επισκόπων είχε ως αφετηρία τις έριδες περί το χριστολογικό δόγμα, με τον Ακάκιο να τάσσεται υπέρ των αρειανιζόντων, τον δε Κύριλλο να στέκεται στο στρατόπεδο των ορθοδόξων, στην πραγματικότητα όμως η αντιπαλότητα έκρυβε βαθύτερα αίτια. Ο Σωζομενός κατέγραψε την ουσία της διαμάχης των δύο εκκλησιαστικών ανδρών: “ἐπειδὴ γὰρ ἐπετράπη τὴν Ἱεροσολύμων ἐπισκοπὴν, περὶ μητροπολιτικῶν δικαίων διεφέρετο πρὸς Ἀκάκιον τὸν Καισαρείας ὡς ἀποστολικῶν θρόνου ἡγούμενος: ἐντεῦθεν τε εἰς ἀπέχθειαν κατέστησαν καὶ ἀλλήλους διέβαλλον, ὡς οὐχ ὑγιῶς περὶ θεοῦ φρονοῖεν: καὶ γὰρ καὶ πρὶν ἐν ὑπονοίᾳ ἐκάτερος ἦν, ὁ μὲν τὰ Ἀρείου δογματίζων, Κύριλλος δὲ τοῖς ὁμοούσιον τῷ πατρὶ τὸν υἱὸν εἰσηγουμένοις ἐπόμενος”.² Επομένως, φαίνεται πως η αντιπαλότητα των δύο επισκοπικών εδρών στην πραγματικότητα υπέκρυπτε τον ανταγωνισμό τους για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη.³ Ο μητροπολίτης Καισαρείας διεκδικούσε ιεραρχικά την πρώτη θέση μεταξύ των Παλαιστινίων επισκόπων, επειδή η πόλη αποτελούσε και την έδρα του πολιτικού διοικητή της επαρχίας. Ο επίσκοπος Ιεροσολύμων, από την πλευρά του, θεωρούσε ότι, από τη στιγμή που η Αγία Πόλη υπήρξε, καταρχήν, ο τόπος του Πάθους του Χριστού και, στη συνέχεια, η πρώτη Αποστολική έδρα,⁴ όπου συγκροτήθηκε η Εκκλησία την ημέρα της Πεντηκοστής, δικαιωματικά έπρεπε εκείνος να κατέχει τα πρωτεία. Και οι δύο πλευρές αγωνίστηκαν με δύναμη για την επικράτηση των θέσεών τους. Καθ’ όλο τον 4^ο αιώνα, καθώς και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 5^{ου}, νικητής αναδείχθηκε ο Καισαρείας, που μπόρεσε να επιβάλει τη θέλησή του και τη μητροπολιτική του εξουσία. Από τη δεκαετία του 420 όμως φαινόταν ότι την τελική νίκη θα την κέρδιζε ο επίσκοπος Ιεροσολύμων, πράγμα που συνέβη οριστικά το 451 με την πανηγυρική ανάδειξή του σε πατριάρχη, επισκιάζοντας έτσι θεσμικά και εκκλησιαστικά το μητροπολίτη Καισαρείας.

Καθοριστική για την οριστική επικράτηση της επισκοπής Αιλίας έναντι της μητρόπολης Καισαρείας υπήρξε η επιβλητική φυσιογνωμία ενός φιλόδοξου ιεράρχη, του Ιουβενάλιου (421-458).⁵ Ο ιεράρχης αυτός έδειξε από πολύ νωρίς τις προθέσεις του. Μία από τις πρώτες του ενέργειες υπήρξε η χειροτονία του *φυλάρχου* Ασπέβητου-Πέτρου ως του πρώτου επισκόπου Παρεμβολής το 427. Η πραξικοπηματική αυτή ενέργεια του Ιεροσολύμων, που αμφισβητούσε ευθέως τη δικαιοδοσία και τα πρωτεία του Καισαρείας, δεν έτυχε καμίας αντίδρασης ή διαμαρτυρίας έστω εκ μέρους του τελευταίου. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε την αυτοπεποίθηση του Ιουβενάλιου και του έδωσε το δικαίωμα να συνεχίσει την πολιτική της αυτονομιστικής

¹ Σωκράτης, 4.4. Πβ. Levine, *Caesarea*, σ. 138.

² Σωζομενός, 4.25.2.

³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 157.19.

⁴ Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστορία*, 7.19.1: “τόν γάρ Ἰακώβου θρόνον, τοῦ πρώτου τῆς Ἱεροσολύμων ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν πρὸς τοῦ σωτήρος καὶ τῶν ἀποστόλων ὑποδεξαμένου, ἀποσώζουσι σέβας”.

⁵ Σε επιστολή του Κυρίλλου Αλεξανδρείας (*Επιστολές*, 56, PG 77, 320B) προς τον αρχιμανδρίτη Γεννάδιο, το 434, διαφαίνονται η φιλοδοξία του Ιουβενάλιου και οι αρχηγικές του βλέψεις: “... τὸν τῆς Αἰλιέων ἐπίσκοπον· ὃν οἱ μὲν τῆς Ἐκκλησίας θεσμοὶ τῆς Παλαιστίνης ἡγούμενον οὐκ ἴσασιν. Ἐγείρει δὲ πρὸς ἀχάλινον τοῦ πράγματος ἐπιθυμίαν φιλοδοξία διάκενος πικρὸν ἔχουσα τό τέλος”.

του. Το 449, και πριν συνέλθει η δεύτερη σύνοδος της Εφέσου, χειροτόνησε τον επίσκοπο της νεοϊδρυθείσας επισκοπής Σάλτων.¹

Το 431, ο Ιουβενάλιος πήρε μέρος με άλλους 12 επισκόπους της Παλαιστίνης στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου.² Δεν συμμετείχε όμως ο μητροπολίτης Καισαρείας, χωρίς να γνωρίζουμε το λόγο της απουσίας του. Η απουσία καταρχήν του Καισαρείας από τη Σύνοδο και, επιπλέον, η ηγετική μορφή του Ιουβενάλιου, που παρουσιάστηκε εκεί ως ο κύριος εκπρόσωπος της Παλαιστινιακής αντιπροσωπείας, ενίσχυσαν αφάνταστα το κύρος του.³ Επιπρόσθετα, η υπογραφή του Ιουβενάλιου στα πρακτικά της Συνόδου βρίσκεται στη δεύτερη θέση, αμέσως μετά από αυτήν του Κυρίλλου Αλεξανδρείας (412-444), του προέδρου της Συνόδου.⁴ Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν αναμφισβήτητα μία ισχυρή ένδειξη για τη σταδιακή υποβάθμιση του κύρους και της εξουσίας της μητροπολιτικής έδρας της Καισαρείας στην Παλαιστίνη.

Το 449, στη δεύτερη σύνοδο της Εφέσου, την καλούμενη και “ληστρική”, ο Ιουβενάλιος αναδεικνύεται σε εξέχουσα μορφή της μονοφυσιτικής παράταξης. Τη σύνοδο χειραγωγούν, χάρη στην αυτοκρατορική προστασία, οι Διόσκορος Αλεξανδρείας (444-451) και Ιουβενάλιος Ιεροσολύμων.⁵ Στα πρακτικά της συνόδου συναντούμε την υπογραφή του Ιεροσολύμων, και όχι του Καισαρείας, στην κορυφή του καταλόγου των 21 Παλαιστινίων επισκόπων.⁶ Σημειολογικά, αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ο επίσκοπος Ιεροσολύμων έχει ήδη ξεπεράσει το μητροπολίτη Καισαρείας στον “αγώνα δρόμου” για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη. Επιπλέον, η ηγετική του παρουσία στη σύνοδο θα πρέπει να εντυπωσίασε βαθιά τους λοιπούς ιεράρχες της Παλαιστίνης, που τον ακολούθησαν πειθήνια στην αποδοχή των μονοφυσιτικών όρων της συνόδου. Τέλος, η επικράτησή του έναντι του πατριάρχη Αντιοχείας Δόμνου (442-449), που καθαιρέθηκε, θα καλλιέργησε ακόμη πιο έντονα τις προσωπικές του φιλοδοξίες για την επίτευξη του τελικού στόχου, που δεν ήταν άλλος από την αναγόρευσή του σε πατριάρχη.

3. Προβιβασμός της επισκοπής Ιεροσολύμων σε πατριαρχείο

Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος της Χαλκηδόνας το 451 αποτέλεσε ιστορικά σταθμό για την Εκκλησία της Παλαιστίνης. Χάρη στις επίμονες προσπάθειες του Ιουβενάλιου η επισκοπή Ιεροσολύμων αναδείχθηκε σε πατριαρχική έδρα, κερδίζοντας έτσι, αφενός, την εκκλησιαστική της ανεξαρτησία έναντι του πατριαρχείου Αντιοχείας και, αφετέρου, τον εδώ και δεκαετίας “αγώνα δρόμου” με τη μητρόπολη Καισαρείας για τα πρωτεία στην Παλαιστίνη.⁷

Ο Ιουβενάλιος αναχώρησε για τη Χαλκηδόνα έχοντας ως συνοδεία 19 επισκόπους της Παλαιστίνης.⁸ Η προσέλευσή του στη Σύνοδο επικεφαλής μεγάλης συνοδείας τού προσέδιδε χαρακτήρα αρχηγικής εμφάνισης. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι στις εργασίες της Συνόδου δεν συμμετείχε ο μητροπολίτης

¹ Η επισκοπή τοποθετείται στην περιοχή του *Σάλτωνος Γεραριτικού*, στα νοτιοανατολικά της Γάζας. Βλ. Γεώργιος Κύπριος, 1027.

² Για τους επισκόπους, βλ. παρακάτω, σ. 135, σημ. 6.

³ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 191, Γκαγκανιάρας, “Ο προβιβασμός της επισκοπής Αιλίας”, σ. 443.

⁴ Βλ. ACO, τ. 1, μ. 1.2, σ. 54.

⁵ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 2.3.

⁶ Για τους επισκόπους, βλ. παρακάτω, σ. 136, σημ. 4.

⁷ Βλ. Downey, “Caesarea”, σ. 34.

⁸ Για τους επισκόπους, βλ. παρακάτω, σ. 138, σημ. 1.

Καισαρείας Γλύκων, ο οποίος έστειλε εκεί ως αντιπρόσωπό του τον επίσκοπο Μηνωίδος Ζώσιμο. Αυτό αποτελεί μία επιπλέον ισχυρή ένδειξη, αν όχι και απόδειξη, της πλήρους πια κυριαρχίας του επισκόπου Ιεροσολύμων στο εκκλησιαστικό πεδίο της Παλαιστίνης. Τυπικά, ο μητροπολίτης Καισαρείας παρέμενε ακόμη διοικητικά η προϊσταμένη εκκλησιαστική αρχή στην Παλαιστίνη, αλλά στην πράξη αυτός είχε πλέον δηλώσει την υποταγή του στον επίσκοπο Ιεροσολύμων.

Ο Ιουβενάλιος, για να επιτύχει το στόχο της ανεξαρτητοποίησής του από το πατριαρχείο Αντιοχείας, έπρεπε να βρει ισχυρούς συμμάχους. Η επιλογή του να προσεταιριστεί το πατριαρχείο Αλεξανδρείας υπήρξε σταθερή και συνεπής για δύο σχεδόν δεκαετίες. Στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431) ο Ιουβενάλιος υποστήριξε τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, από τους ισχυρότερους εκκλησιαστικούς άνδρες το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, κατά του Νεστόριου Κωνσταντινουπόλεως (428-431) και του Ιωάννη Αντιοχείας (429-442).¹ Έχοντας βρει στο πρόσωπο του Κυρίλλου τον ισχυρό σύμμαχο που προσδοκούσε, διεκδικούσε από τη δεκαετία του 430 τρεις άλλες, πέρα από την Παλαιστίνη, εκκλησιαστικές επαρχίες του πατριαρχείου Αντιοχείας: τις δύο επαρχίες της Φοινίκης και την Αραβία.²

Στη δεύτερη σύνοδο της Εφέσου (449), της καλούμενης και “ληστρικής”, ο Ιουβενάλιος έπαιξε επίσης ρόλο πρωταγωνιστικό, συμμαχώντας με τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Δίοσκορο, διάδοχο του Κυρίλλου, κατά του πατριάρχη Αντιοχείας Δόμνου,³ ο οποίος καθαιρέθηκε. Η επικράτηση της μονοφυσιτικής παράταξης στην Ανατολή εκείνη την περίοδο οφείλεται, επομένως, και στον επίσκοπο Ιεροσολύμων. Έτσι, ως κυρίαρχος πλέον του εκκλησιαστικού σκηνικού στην Ανατολή, ο Ιουβενάλιος κατάφερε το 449 να αποσπάσει πραξικοπηματικά από το πατριαρχείο Αντιοχείας τις τρεις προαναφερθείσες επαρχίες.⁴

Στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας, δύο χρόνια αργότερα, κατάφερε να αναστρέψει την αρχικά δυσμενή εις βάρος του κατάσταση και να ενισχύσει ακόμη περισσότερο το κύρος του.⁵ Αυτό το στοιχείο τού έδωσε τη δυνατότητα να επιβάλει τους δικούς του όρους στον, αδύναμο να αντιδράσει, Μάξιμο Αντιοχείας (449-455). Στην όγδοη συνεδρία της Συνόδου, στις 26 Οκτωβρίου 451, και με τη σύμφωνη γνώμη της κοσμικής εξουσίας, αποφασίστηκε η Παλαιστινιακή Εκκλησία να ανεξαρτητοποιηθεί από το πατριαρχείο Αντιοχείας και να ορισθούν τα όρια της πνευματικής της δικαιοδοσίας. Ενώ όμως οι πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές αποφάσισαν να προβιβαστεί η επισκοπή Ιεροσολύμων σε πατριαρχείο, κρίθηκε σκόπιμο να μην ασκεί η τελευταία την πνευματική της εξουσία πέραν της Παλαιστίνης. Έτσι, η τελική συμφωνία μεταξύ των δύο ιεραρχών, δηλαδή του επισκόπου Ιεροσολύμων και του πατριάρχη Αντιοχείας, προέβλεπε τα εξής: το πατριαρχείο Αντιοχείας θα επανακτούσε τις δύο επαρχίες της Φοινίκης και την Αραβία, ενώ το νεοσύστατο πατριαρχείο Ιεροσολύμων εις το εξής θα ασκούσε την πνευματική του εξουσία και στις τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης.⁶ Αυτό σήμαινε ότι ο πατριάρχης Ιεροσολύμων αποκτούσε το προνόμιο, πρώτον, να επικυρώνει την εκλογή και τη χειροτονία των τριών μητροπολιτών της Παλαιστίνης και, δεύτερον, να συγκαλεί και να προεδρεύει στη μείζονα σύνοδο των επισκόπων της Παλαιστίνης.⁷

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 33.11-12. Πβ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 179 και σημ. 19.

² Βλ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 229 κ.ε.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 33.22-27.

⁴ Βλ. Horn, *Beyond Theology*, σ. 285-286, Honigmann, “Juvenal”, σ. 238 και σημ. 7.

⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 137.

⁶ ACO, τ. 2, μ. 1.4, σ. 364, Ευάγγελος, 92.10-14. Πβ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 245, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 179.

⁷ Βλ. Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών*, σ. 204.

Σε γενικές γραμμές, τα όρια της εκκλησιαστικής διοίκησης στην Παλαιστίνη συνέπιπταν μ' αυτά της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης. Με την αυτονόμηση όμως της επισκοπής Ιεροσολύμων από το πατριαρχείο Αντιοχείας και την ανάδειξή της σε πατριαρχείο, συνέβη το εξής παράδοξο. Έσπασε, για πρώτη φορά, η ενότητα της διοίκησης στις ανατολικές επαρχίες σε επίπεδο πολιτικό, στρατιωτικό και εκκλησιαστικό. Η Αντιόχεια υπήρξε ανέκαθεν το μητροπολιτικό κέντρο των ανατολικών επαρχιών. Εκεί είχαν την έδρα τους, μέχρι το 451, οι ανώτερες πολιτικές, στρατιωτικές και εκκλησιαστικές αρχές, που ήλεγχαν και επόπτευαν τις αντίστοιχες διοικήσεις στις επιμέρους ανατολικές επαρχίες, άρα και της Παλαιστίνης. Το 451 η Παλαιστίνη αποτέλεσε τον "σπασμένο κρίκο" στην ενότητα της διοίκησης στην Ανατολή. Ενώ δηλαδή οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές της Παλαιστίνης συνεχίζουν να λογοδοτούν στις προϊσταμένες τους αρχές στην Αντιόχεια, οι επισκοπές της Παλαιστίνης υπάγονται άμεσα πια στον έλεγχο του πατριαρχείου Ιεροσολύμων και όχι της Αντιοχείας.

Το έτος 451 σηματοδοτεί λοιπόν την αρχή μιας νέας περιόδου για την Εκκλησία της Παλαιστίνης. Η επισκοπή Αιλίας προήχθη σε πατριαρχείο, το οποίο έκτοτε αναγνωρίζεται ιεραρχικά, αλλά και χρονολογικά, ως το τέταρτο στη σειρά από τα πατριαρχεία της Ανατολής (της Κωνσταντινουπόλεως, της Αλεξάνδρειας και της Αντιοχείας) κατά τα πρεσβεία τιμής. Μεγάλο μέρος της επιτυχίας αυτής προσυπογράφεται αναμφισβήτητα στην έντονη προσωπικότητα του επισκόπου Ιεροσολύμων Ιουβενάλιου. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι και μια σειρά άλλων παραγόντων βοήθησε στην επίτευξη αυτού του στόχου. Η ανάδειξη των Αγίων Τόπων επί Κωνσταντίνου, η προσφορά έκτοτε πλουσιοπάροχων δωρεών αυτοκρατόρων και πλουσίων πατρώνων για την κατασκευή και τη διακόσμηση ενός μεγάλου αριθμού ναών και μονών, το μεγάλο πλήθος των μοναχών και των προσκυνητών, που συνέρρεαν εκεί από όλες τις γωνιές της αυτοκρατορίας, συνέτειναν ώστε η Ιερουσαλήμ να καταστεί σταδιακά η θρησκευτική μητρόπολη του Βυζαντίου. Επομένως, ενώ η Ιερουσαλήμ ως πόλη ήταν ασήμαντη πολιτικά, απέκτησε όμως σταδιακά τεράστια αίγλη σε όλο το χριστιανικό κόσμο, λόγω της πνευματικής της σημασίας και του συνδυασμού των παραγόντων που αναφέρθηκαν παραπάνω.¹

4. Η αραβόφωνη επισκοπή Παρεμβολής

Η μοναδική αραβόφωνη επισκοπή της Παλαιστίνης τον 5^ο και 6^ο αιώνα υπήρξε αυτή της Παρεμβολής. Πρώτος επίσκοπος Παρεμβολής, μιας ειρηνικής κοινότητας σκηνιτών Αράβων στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού, υπήρξε ο *φύλαρχος* Ασπέβετος-Πέτρος.² Ο Ασπέβετος, υπό την πνευματική επήρεια του ασκητή Ευθυμίου, που θεράπευσε θαυματουργικά τον ημιπαράλυτο υιό του Τερέβονα, ασπάστηκε πρώτος από τη φυλή του το χριστιανισμό το 422 λαμβάνοντας το ελληνικό όνομα Πέτρος. Το δικό του παράδειγμα ακολούθησε σύσσωμη η φυλή του.

Ο Πέτρος έχτισε στο ασκητήριο του Ευθυμίου τα κυριότερα οικοδομήματα μιας λαύρας, η οποία πήρε το όνομα του τελευταίου. Συγκεκριμένα, έκτισε μία κινστέρνα, ένα φούρνο, αρκετά κελιά και μια μικρή εκκλησία, η οποία εγκαινιάστηκε στις 7 Μαΐου 428 από τον επίσκοπο Ιεροσολύμων Ιουβενάλιο.³ Επομένως, η λαύρα του Ευθυμίου χρωστά την ύπαρξή της στη γενναιόδωρη προσφορά του Πέτρου

¹ Βλ. Γκαγκανιάρας, "Ο προβιβασμός της επισκοπής Αιλίας", σ. 464.

² Βλ. παραπάνω, σ. 91-92.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 26.14-22.

Παρεμβολής. Παράλληλα, ο πνευματικός του πατέρας τον συμβούλευσε να κτίσει εκκλησία στον καταυλισμό της φυλής του, ο οποίος βρισκόταν επίσης κοντά στη λαύρα του Ευθυμίου. Τέλος, φρόντισε να δώσει στους Αραβες σκηνίτες πρεσβύτερο και διακόνους για τις λατρευτικές τους ανάγκες.

Η φήμη του Ευθυμίου ως θεραπευτή ασθενών έλκυε κοντά του ολοένα και περισσότερους ειδωλολάτρες Σαρακηνούς, τους οποίους και βάπτιζε.¹ Με τη συνεχή αύξηση του αριθμού των προσήλυτων και την ανάδειξη νέων αραβικών χριστιανικών κοινοτήτων στην κοιλάδα του Ιορδάνη ποταμού, δημιουργήθηκε η ανάγκη της πνευματικής καθοδήγησης του αλλόγλωσσου ποιμνίου. Το 427 ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Ιουβενάλιος, έπειτα από εισήγηση του Ευθυμίου, χειροτόνησε τον Πέτρο επίσκοπο Παρεμβολής.² Προφανώς, ο Ιουβενάλιος θεώρησε ότι δεν μπορούσε να υπάρξει καλύτερος πνευματικός πατέρας από τον Πέτρο για τους σκηνίτες Σαρακηνούς της κοιλάδας του Ιορδάνη. Ο επίσκοπος Πέτρος ήταν καταρχήν ο παραδοσιακός αρχηγός (σεΐχης) της φυλής του, επομένως γνώριζε άριστα όχι μόνο τη γλώσσα του ποιμνίου του, αλλά και τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητές του ως νομαδικού λαού. Ταυτόχρονα, υπηρετούσε την αυτοκρατορία και ως στρατιωτικός αξιωματούχος με το αξίωμα του *φυλάρχου* Παρεμβολής. Αυτό σημαίνει ότι, πέρα από την πνευματική, ασκούσε επιπρόσθετα και στρατιωτική εξουσία στους ομοφύλους του. Επομένως, η επιλογή του ως επισκόπου Παρεμβολής αποτελούσε, από κάθε άποψη, την ιδανικότερη λύση.

Ο επίσκοπος Παρεμβολής Πέτρος ήταν πολύ καλός γνώστης της ελληνικής γλώσσας. Αυτό συνάγεται εμμέσως από δύο στοιχεία. Πρώτον, ότι συνομιλούσε απ' ευθείας, χωρίς τη βοήθεια μεταφραστή, με τον ασκητή Ευθύμιο, ο οποίος ομιλούσε μόνο ελληνικά. Δεύτερον, ότι επιλέχθηκε ως μέλος τετραμελούς επίσημης αντιπροσωπείας, εξουσιοδοτημένης από το προεδρείο της Γ' Οικουμενικής Συνόδου στην Έφεσο να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη στον πατριάρχη Νεστόριο, για να τον πείσει να παρουσιασθεί ενώπιον της Συνόδου.³ Η ομιλούμενη γλώσσα αμφοτέρων των πλευρών, και σ' αυτήν την περίπτωση, ήταν η ελληνική. Εφ' όσον θεωρούμε δεδομένη τη γνώση της ελληνικής, το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι το εξής: σε ποια γλώσσα λειτουργούσε ο επίσκοπος Παρεμβολής, στα ελληνικά ή στα αραβικά; Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Πέτρος Παρεμβολής θα κατηχούσε, θα κήρυττε και θα επικοινωνούσε με το αποκλειστικά, και σε μεγάλο βαθμό αμόρφωτο, αραβόφωνο ποιμνίό του στη μητρική του γλώσσα, ώστε να γίνεται κατανοητός. Από τη στιγμή όμως που δεν βρέθηκε, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, Ευαγγέλιο, Καινή Διαθήκη ή άλλο λειτουργικό βιβλίο της Εκκλησίας του 5^{ου} αιώνα γραμμένο στα αραβικά, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να ισχυρισθούμε ότι η λειτουργία θα πρέπει να τελούνταν στα ελληνικά, παρόλο που δεν υπάρχει στις πηγές ρητή αναφορά γι' αυτό.

Ο Πέτρος Παρεμβολής δεν συμμετείχε στη “ληστρική” σύνοδο της Εφέσου το 449, διότι είχε ήδη πεθάνει, όπως μας πληροφορεί ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης. Τη θέση του στη σύνοδο έλαβε ο επίσκοπος Αυξόλαος. Ο Αυξόλαος, που στους

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 21.16-19.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 24.25-25.9.

³ Η επιλογή του Πέτρου Παρεμβολής ως μέλους της αντιπροσωπείας δηλώνει ότι υπήρξε μορφωμένος και ότι έμαθε την ελληνική γλώσσα πολύ γρήγορα, ώστε να καταστεί απαραίτητος αλλά και χρήσιμος. Το γεγονός ότι επιλέχθηκε, ανάμεσα σε εκατοντάδες άλλους, ένας σχετικά προσφάτως (427) χειροτονημένος επίσκοπος μιας μικρής, και μάλλον ασήμαντης, κοινότητας σκηνιτών Σαρακηνών, για να φέρει σε πέρας μία λεπτής φύσεως διπλωματική αποστολή, αποδεικνύει πόσο ισχυρή και αξιόλογη προσωπικότητα ήταν ο Πέτρος Παρεμβολής. Βλ. ACO, τ. 1, μ. 1.2, σ. 9, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 33. Πβ. Shahid, *Fifth century*, σ. 215.

καταλόγους των επισκόπων αναφέρεται ως “επίσκοπος Σαρακηνών υποσπόνδων”,¹ και όχι επίσκοπος Παρεμβολής όπως ο προκάτοχός του, είχε μονοφυσιτικές θέσεις. Υπό την ισχυρή επιρροή του Ιουβενάλιου, ο Αυξόλαος όχι μόνο συμπαρατάχθηκε στο στρατόπεδο του μονοφυσίτη πατριάρχη Αλεξανδρείας Διοσκόρου, του προέδρου της “ληστρικής” συνόδου, αλλά και υπέγραψε τα πρακτικά της.²

Δύο χρόνια αργότερα όμως, στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451), ο Αυξόλαος δεν είναι πλέον επίσκοπος Σαρακηνών, διότι μάλλον είχε πεθάνει. Τη θέση του πήρε ένας μαθητής του ηγουμένου Ευθυμίου, ο επίσκοπος Σαρακηνών Ιωάννης, που παρέμεινε, όπως και ο πνευματικός του πατέρας, πιστός στο δόγμα της Χαλκηδόνας.³ Είναι ακόμη γνωστά τα ονόματα δύο ορθόδοξων επισκόπων Παρεμβολής, του Ουάλη και του Πέτρου Β', που συμμετείχαν στις τοπικές συνόδους της Ιερουσαλήμ το 518 και το 536 αντίστοιχα.⁴ Επομένως, πέρα από τη σύντομη χρονικά παρένθεση του Αυξολάου, η επισκοπή Παρεμβολής παρέμεινε σταθερά προσκολλημένη στο ορθόδοξο στρατόπεδο, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τη Χαλκηδόνα.

5. Η περίοδος της περσικής κατοχής

Η αιχμαλωσία του πατριάρχη Ζαχαρία και η εκτόπισή του στην Περσία το 614 δημιούργησε στην τοπική Εκκλησία ένα κενό εξουσίας.⁵ Προσωρινός αντικαταστάτης του και “τοποτηρητής του ἄποστολικού θρόνου” των Ιεροσολύμων ορίστηκε ο ηγούμενος της μονής του Θεοδοσίου Μόδεστος.⁶ Το φορτίο που βάρυνε στους ώμους του ήταν εξαιρετικά βαρύ. Οι περισσότερες εκκλησίες είχαν πυρποληθεί ή συληθεί από τους κατακτητές,⁷ οι μονές της ερήμου του Ιορδάνη ποταμού και της Ιουδαίας είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες και τους Σαρακηνούς επιδρομείς,⁸ ενώ το ποίμνιο της Παλαιστίνης, και της Αγίας Πόλης ειδικότερα, χρειαζόταν άμεση οικονομική, αλλά και ψυχική, στήριξη μετά τα πρόσφατα δραματικά γεγονότα, που είχαν συγκλονίσει τη ζωή τους.

Ο Μόδεστος αποδείχτηκε ακαταπόνητος εργάτης και άξιος πνευματικός ποιμένας στις εξαιρετικά δύσκολες εκείνες στιγμές. Συγκέντρωσε με έρανο χρήματα, με τα οποία επιδιόρθωσε ή ανήγειρε εκ νέου όσα προσκυνήματα είχαν υποστεί τις συνέπειες της άλωσης της πόλης την άνοιξη του 614.⁹ Πήρε τους εναπομείναντες

¹ Βλ. Honigmann, “Original lists”, σ. 36.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 41.11-13.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 41.11-19. Πβ. Honigmann, “Original lists”, σ. 53, 70-72.

⁴ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 554.

⁵ Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 21, Σεβαίος, σ. 70. Ο εκτοπισμένος πατριάρχης δεν ξέχασε όμως το ποίμνιό του στους Αγίους Τόπους και συνέχισε από την Περσία, στο μέτρο που του επέτρεπαν οι συνθήκες και τα μέσα της εποχής, να το καθοδηγεί πνευματικά με συμβουλές. Έχει διασωθεί μία επιστολή του (Ζαχαρίας Ιεροσολύμων, *Επιστολή*, PG 86, 3227-3234), που έχει χαρακτήρα παραμυθητικό, όπου διαφαίνεται η έντονη ανάγκη για την ψυχική ενδυνάμωση και την ανύψωση του καταρρακωμένου ηθικού του ποιμνίου του.

⁶ Βίος αγίου Αναστασίου του Πέρση, 10, σ. 51.

⁷ Ο Αντίοχος (*Περί αλώσεως*, σ. 22-23) αναφέρει ότι οι σεβάσμιοι οίκοι της πόλης λεηλατήθηκαν και στη συνέχεια έγιναν παρανάλωμα του πυρός. Ιδιαίτερα τον συγκίνησε, ως αυτόπτη μάρτυρα, η θέα των φλεγόμενων ναών της Ανάστασης και της Σιών.

⁸ Βίος αγίου Γεωργίου του Χοτζεβά, 7.30-31.

⁹ Ο Μόδεστος αποκατέστησε τις ζημιές στους ναούς της Ανάστασης, της Ανάληψης, της Σιών, του Ελαιώνα, της Νέας, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και στη μονή της Αγίας Μελάνης στο Όρος των

μοναχούς της Μεγίστης Λαύρας, που είχαν διαφύγει της σφαγής των Σαρακηνών,¹ και τους εγκατέστησε επί διετία πλησίον της Ιερουσαλήμ, στη μονή του αββά Αναστασίου. Όταν αποκαταστάθηκαν η ομαλότητα και η ασφάλεια στην Παλαιστίνη, οι μοναχοί επέστρεψαν στη Μεγίστη Λαύρα με παρότρυνση του Μοδέστου. Αλλά και πολλά μοναστήρια, που άκμαζαν στην έρημο ή στην Ιερουσαλήμ και στα περίχωρά της, έτυχαν της φροντίδας του. Παρότρυνε τους μοναχούς, που τα είχαν εγκαταλείψει είτε από το φόβο των Περσών και των Σαρακηνών είτε επειδή είχαν καταστραφεί, να επιστρέψουν και να συνεχίσουν τη μοναστική τους ζωή.²

Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης ο “Ελεήμων” βοήθησε άμεσα τον Μόδεστο στο έργο της αποκατάστασης. Απέστειλε, καταρχήν, τον ηγούμενο της μονής Ένατον Κτήσιππο να καταγράψει τις υλικές ζημιές που είχαν προκληθεί στην Ιερουσαλήμ. Στη συνέχεια, αφού ήταν ενήμερος των εκτεταμένων καταστροφών, και επομένως, και των αναγκών της πόλης, απέστειλε στο Μόδεστο ένα μεγάλο χρηματικό ποσό ύψους 1.000 χρυσών νομισμάτων, καθώς και 1.000 λίτρα σίδηρο και 1.000 Αιγύπτιους εργάτες για τις εργασίες αναστήλωσης των ναών. Επιπλέον, έστειλε και 1.000 σακιά σιτηρών και οσπρίων, άφθονες ποσότητες οίνου, ελαίου, καθώς και ενδύματα για τις ανάγκες του δοκιμαζόμενου λαού της Παλαιστίνης.³

Ο ίδιος ο Χοσρόης πάλι, σύμφωνα με το Σεβαίο, έδωσε εντολή στις περσικές αρχές κατοχής της Παλαιστίνης να βοηθήσουν στο έργο ανοικοδόμησης της Ιερουσαλήμ και στην επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους.⁴ Προφανώς, τον ενδιέφερε να επέλθει το συντομότερο δυνατό ένα κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ των κατακτητών και των επιχωρίων, να βρει η ζωή τους φυσιολογικούς της ρυθμούς, ώστε να αποκατασταθεί η οικονομική ζωή. Έτσι, θα μπορούσε να αντλήσει επιτόπου πόρους για τη χρηματοδότηση των δυνάμεων κατοχής, καθώς και να συλλέξει φόρους από τη νέα επαρχία. Ο στρατηγός Σαρβαράζ, εκτελώντας πιστά τις βασιλικές εντολές, αποκατέστησε σύντομα την τάξη σε όλη την Παλαιστίνη και, παράλληλα, βοήθησε στην ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων χριστιανικών ναών.

Επιστολή του Μοδέστου προς τον Κουμιτά, τον Καθολικό των Αρμενίων, και η απαντητική επιστολή του τελευταίου ρίχνουν επίσης φως στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους. Ο Μόδεστος του γράφει ότι οι ζημιές σε όλες σχεδόν τις εκκλησίες της Ιερουσαλήμ, κυρίως όμως στο ναό της Ανάστασης,⁵ έχουν αποκατασταθεί και εκφράζει την ικανοποίησή του που μία ομάδα Αρμενίων προσκυνητών είχε φτάσει και πάλι στους Αγίους Τόπους.⁶ Ο Καθολικός, μέσω της απαντητικής επιστολής του, επιβεβαιώνει το ευρύ έργο αποκατάστασης των προσκυνημάτων από το Μόδεστο.

Ελαιών. Βλ. Αντίοχος, *Επιστολή προς Ευστάθιον*, PG 89, 1428A-B. Πβ. Schick, *The Christian Communities*, σ. 22, 34-35, 37-38.

¹ Αντίοχος, *Επιστολή προς Ευστάθιον*, PG 89, 1424B-1425D. Κατά το συγγραφέα της επιστολής, οι Σαρακηνοί επέδραμαν στη μονή για ανεύρεση χρημάτων. Οι 44 μοναχοί, που δεν πρόλαβαν να διαφύγουν, υποβλήθηκαν σε βασανιστήρια, για ν' αποκαλύψουν τους δήθεν κρυμμένους θησαυρούς της μονής. Στο τέλος, οι Σαρακηνοί τους σκότωσαν μέχρις ενός. Τους νεκρούς πατέρες, τη μνήμη των οποίων τιμά η Ορθόδοξη Εκκλησία στις 15 Μαΐου, ενταφίασε στο κοιμητήριο της μονής ο πατριαρχικός επίτροπος Μόδεστος.

² Αντίοχος, *Επιστολή προς Ευστάθιον*, PG 89, 1425A-B.

³ Βίος αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος, 9, σ. 204 και 20, σ. 229. Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα το πατριαρχείο Αλεξανδρείας ήταν η πλουσιότερη Εκκλησία του χριστιανικού κόσμου, διαθέτοντας ένα αποθεματικό της τάξης των 576.000 χρυσών νομισμάτων. Βλ. Hendy, “Economy”, σ. 12, Hendy, *Studies*, σ. 204.

⁴ Σεβαίος, σ. 69.

⁵ Ο ναός ήταν ήδη σε χρήση το 620-621, αφού τότε βαπτίστηκε από τον Μόδεστο ο, μετέπειτα αγιοποιηθείς, Αναστάσιος ο Πέρσης. Βλ. Βίος αγίου Αναστασίου του Πέρση, 10, σ. 51. Πβ. Schick, *The Christian Communities*, σ. 42.

⁶ Σεβαίος, σ. 70-72.

Η άφιξη του Ηρακλείου στην Ιερουσαλήμ με τον Τίμιο Σταυρό σηματοδότησε την ανάρρηση του Μοδέστου στον πατριαρχικό θρόνο. Ο αυτοκράτορας, ως αυτόπτης πλέον μάρτυρας, είδε το εκτεταμένο πρόγραμμα αναστήλωσης των ναών στην Ιερουσαλήμ και των μονών στην Παλαιστίνη. Επιπλέον, διαπίστωσε ότι ο Μόδεστος κατάφερε να διατηρήσει τη συνοχή του ποιμνίου του κατά τη μακρά διάρκεια της περσικής κατοχής και της ομηρίας του πατριάρχη Ζαχαρία στην Κτησιφώντα. Κατά τη γνώμη του αυτοκράτορα, δε θα μπορούσε να υπάρξει καταλληλότερος κληρικός από το Μόδεστο, για ν' αναλάβει τα καθήκοντα του πατριάρχη Ιεροσολύμων, μετά το θάνατο του εκλιπόντος Ζαχαρία στην Περσία. Η εκλογή του έγινε το 631, απεβίωσε όμως μόλις δύο χρόνια αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου 633.¹

6. Ο μοναχισμός στην Παλαιστίνη

Η πορεία του μοναχισμού στη βυζαντινή Παλαιστίνη ιστορικά πέρασε από τρεις φάσεις: την ιδρυτική περίοδο τον 4^ο αιώνα, την περίοδο της ανάπτυξης τον 5^ο αιώνα και την περίοδο της ακμής από τα τέλη του 5^{ου} έως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Η περσική κατάκτηση το 614 ανέστειλε προσωρινά το μοναχικό κίνημα στην Παλαιστίνη. Όμως, η ισλαμική κατάκτηση της επαρχίας την τέταρτη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα επέφερε ισχυρότατο πλήγμα στο μοναχισμό της περιοχής και συντέλεσε αποφασιστικά στην παρακμή του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στην περίοδο της ακμής υπήρχαν περίπου 70 μοναστήρια και ασκητήρια στην έρημο της Ιουδαίας και του Ιορδάνη ποταμού, ελάχιστα απ' αυτά, κυρίως τα πιο φημισμένα, παρέμειναν δραστήρια μετά το 638. Η απομόνωσή τους από το κέντρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς και η απότομη διακοπή της κοσμοπλημμύρας των προσκυνητών στους Αγίους Τόπους, οπωσδήποτε επέδρασαν αρνητικά στην τέως ανθούσα μοναστική ζωή της Παλαιστίνης. Αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι τα περισσότερα μοναστήρια της ερήμου της Ιουδαίας εγκαταλείφθηκαν μετά το 638, χωρίς να αποκτήσουν ποτέ ξανά το αλλοτινό τους μεγαλείο.²

Η προσφορά του μοναχισμού της Παλαιστίνης υπήρξε ποικιλόμορφη. Εξέχουσες μορφές του μοναχικού βίου ανέπτυξαν δράση ιεραποστολική, προσηλυτίζοντας στο χριστιανισμό πολλούς γηγενείς ειδωλολάτρες, Ρωμαίους πολίτες και Σαρακηνούς, ίδρυσαν στην έρημο κοινόβια και λαύρες, όπου εγκαταβιούσαν χιλιάδες μοναχοί, αγωνίσθηκαν σθεναρά εναντίον των αιρέσεων. Σημαντική υπήρξε και η κοινωνική τους προσφορά, ενώ ανέλαβαν ακόμη και αποστολές στην Κωνσταντινούπολη προς τους αυτοκράτορες για την ικανοποίηση εκκλησιαστικών, αλλά και κοσμικών θεμάτων.

6α. Ίδρυση μονών

Ο μοναχισμός, ως ιδεώδες και ως καινός τρόπος χριστιανικής ζωής, δεν γεννήθηκε στην Παλαιστίνη, αλλά στην Αίγυπτο. "Πατριάρχης" του αναχωρητικού βίου υπήρξε ο άγιος Αντώνιος.³ Το δικό του παράδειγμα, που εγκατέλειψε τα πάντα

¹ Αντίοχος, *Περί αλώσεως*, σ. 26.

² Βλ. Hirschfeld, "Monasteries", σ. 149, 152.

³ Βλ. Tsafirir, "Southern Sinai", σ. 320.

για μια ζωή αυστηρότατης άσκησης στην έρημο, αποτέλεσε τον πνευματικό φάρο και φωτεινό οδηγό για τους μεταγενέστερους ασκητές της ερήμου.¹

Ένας από τους μαθητές του, ο Παλαιστίνιος στην καταγωγή άγιος Ιλαρίων, ήταν αυτός που εισήγαγε το μοναχισμό στην Παλαιστίνη.² Το 328 εγκαταστάθηκε στην έρημο της Γάζας, κοντά στη γενέτειρά του, ίδρυσε μοναστήρι και ξεκίνησε τη διάδοση του Ευαγγελίου ανάμεσα στους εθνικούς κατοίκους της περιοχής.³ Η φήμη του ξεπέρασε τα όρια της Παλαιστίνης και εξαπλώθηκε και στις γειτονικές ανατολικές επαρχίες. Παράλληλα, πλήθη νέων μοναχών έρχονταν κοντά του και, ακολουθώντας το παράδειγμά του, εγκαταβιούσαν σε μονές που ιδρύονταν στην έρημο της νότιας Παλαιστίνης.⁴

Την ίδια περίπου εποχή κατέφτασε από τη Μικρά Ασία στην Παλαιστίνη ο άγιος Χαρίτων, που θεωρείται ο πρωτοπόρος του λαυρεωτικού μοναχισμού.⁵ Είναι ο πρώτος ασκητής που εγκαταστάθηκε στην έρημο της Ιουδαίας το 330.⁶ Ίδρυσε τρεις λαύρες: στη Φαράν, νοτιοανατολικά της Ιερουσαλήμ, στην Ιεριχώ και στη Θεκωέ, νότια της Βηθλεέμ.

6α.1. Το τάγμα των Σπουδαίων

Στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα ανάγεται η δράση του περίφημου μοναχικού τάγματος των Σπουδαίων στην Ιερουσαλήμ. Το *οδοιπορικό* της Εγερίας αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη ζωή των μοναχών στην Αγία Πόλη τον 4^ο αιώνα. Καταγράφει λεπτομερώς τις ιεροτελεστίες που λάμβαναν χώρα στο ναό της Ανάστασης και τις πάσης φύσεως δραστηριότητες των μοναχών, που συνδέονταν μ' αυτές. Οι μοναχοί τελούσαν τις ιερές ακολουθίες, έψαλλαν, διακονούσαν αδιάλειπτα και περιφρουρούσαν αυστηρά και με μεγάλη προσοχή, υπό τις εντολές πιθανόν του Σκευοφύλακα, τον ιερό χώρο του Παναγίου Τάφου και του Γολγοθά.⁷

Οι Σπουδαίοι, πριν το τέλος του 5^{ου} αιώνα, διέμεναν σε διάσπαρτα κελιά γύρω από την Πύλη του Δαβίδ (σημ. Πύλη της Ιόπης=Jaffa Gate).⁸ Μπορούσε όμως

¹ Ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας συνέγραψε το *Βίο του αγίου Αντωνίου*. Ο Βίος αυτός είχε ιδιαίτερη επίδραση στο χριστιανικό κόσμο, αφού, σύμφωνα με τον Chitty (*The desert a City*, σ. 2), αποτέλεσε “το πρώτο μεγάλο μανιφέστο του μοναχικού ιδεώδους”.

² Η καταγωγή του ήταν από ένα μικρό χωριό στα περίχωρα της Γάζας. Σε νεαρή ηλικία ασκήτησε κοντά στο ερημητήριο του Αγίου Αντωνίου. Βλ. Σωζομενός, 3.14.21-27.

³ Το μοναστήρι του αποτελούσαν κελιά διάσπαρτα στην έρημο. Δεν υπήρχε κοινός ναός, αλλά οι μοναχοί τον αναγνώριζαν ως ηγούμενό τους, καθώς τους επισκεπτόταν τακτικά και τους στήριζε στον πνευματικό τους αγώνα. Βλ. Hirschfeld, “Gaza”, σ. 67-69, Wilken, *The Land called Holy*, σ. 151.

⁴ Βλ. Perrone, “Monasticism in Gaza”, σ. 63.

⁵ Στο λαυρεωτικό σύστημα ο κάθε μοναχός ζει σε δικό του κελί, όπου τελεί καθημερινά τα πνευματικά του καθήκοντα (προσευχές, ψαλμοί, ανάγνωση βιβλικών κειμένων), ενώ παράλληλα εκτελεί κάποια χειρωνακτική εργασία. Υπάρχουν και ορισμένοι μοναχοί, οι οποίοι, για λόγους ηθικής τελείωσης, ζουν μακριά από τη λαύρα και ασχολούνται με το εργόχειρό τους. Την Κυριακή όλοι οι μοναχοί προσέρχονται στο ναό της λαύρας, ο οποίος ονομάζεται “Κυριακόν”, για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Μετά το πέρας της, οι μοναχοί παρακάθονται σε κοινή τράπεζα. Βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 206, 210, 225, 232-239, 252, Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 208, Hirschfeld, “Monasteries”, σ. 153.

⁶ Βλ. Wilken, *The Land called Holy*, σ. 151.

⁷ *Itinera* (2), σ. 71-101, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 54-78.

⁸ Ο Κύριλλος Σκυθοπολίτης (*Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 236.11-13) αναφέρει ότι, κατά τη βασιλεία του Μαρκιανού, ο νεαρός τότε Θεοδόσιος ήρθε ως προσκυνητής στους Αγίους Τόπους και έμεινε για ένα διάστημα φιλοξενούμενος σε κελί του γέροντος Λογγίνου του τάγματος των Σπουδαίων. Ο ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας Σάβας αγόρασε τα εγκαταλελειμμένα κελιά και τα μετέτρεψε σε ξενοδοχείο της Λαύρας. Αγόρασε επίσης κελιά που βρίσκονταν βόρεια από τον πύργο του Δαβίδ και τα μετέτρεψε σε

όμως να τους βρει κανείς και στην Ανάληψη, στο Όρος των Ελαιών, και στη Βηθλεέμ. Ο πατριάρχης Ηλίας, μετά το 494, αποφάσισε να τους συγκεντρώσει σε έναν ενιαίο χώρο. Τους εγκατέστησε στη μονή της Θεοτόκου, κοντά στο επισκοπείο, συγκροτώντας τους επίσημα σε Αδελφότητα, παρέχοντάς τους παράλληλα τις αναγκαίες για τη διαβίωσή τους προμήθειες.¹

6α.2. Όρος των Ελαιών

Το 417 η συγκλητική Μελάνη η Νεότερα και ο άνδρας της Πινιανός, που εγκατέλειψαν την πλούσια αριστοκρατική τους ζωή στη Ρώμη, αποφάσισαν να μονάσουν στους Αγίους Τόπους και ίδρυσαν γυναικείο και ανδρικό κοινόβιο αντίστοιχα στο Όρος των Ελαιών.² Η οσία Μελάνη έκτισε και άλλο μεγάλο μοναστήρι στην περιοχή. Οι μοναχοί που το επάνδρωναν ήταν υπεύθυνοι για τις λειτουργικές ανάγκες του ναού της Ανάληψης και του Σπηλαίου, όπου ο Χριστός, κατά την παράδοση, έδωσε τις τελευταίες οδηγίες στους μαθητές του.³

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα ο αρχιμανδρίτης Γερόντιος, μαθητής της Μελάνης και ηγούμενος στη μονή της επί 45 έτη μετά το θάνατό της,⁴ έβαλε τη δική του σφραγίδα στην ιστορία του μοναχισμού της Ιερουσαλήμ. Υπήρξε από τους βασικούς υποστηρικτές του σφετεριστή πατριάρχη Θεοδοσίου⁵ και ήταν ο μόνος που δε συμμετείχε στην πρώτη “ένωση”,⁶ παραμένοντας πεισματικά προσκολλημένος στις δογματικές του απόψεις. Τέλος, ως επικεφαλής μιας ακραίας μονοφυσιτικής ομάδας, των λεγομένων “Αποσχιστών”, πρωταγωνίστησε στην, ανεπιτυχή τελικά, πραξικοπηματική κατάληψη της πατριαρχικής έδρας στα τέλη της όγδοης δεκαετίας του 5^{ου} αιώνα.⁷

6α.3. Βηθλεέμ

Η Βηθλεέμ αναδείχθηκε σε μοναστικό κέντρο τη δεκαετία του 380, όταν κατέφτασε εκεί ο Πατέρας της Εκκλησίας Ιερώνυμος (347-420), ο οποίος ίδρυσε ανδρική μονή κοντά στο ναό της Γέννησης.⁸ Ο Ιερώνυμος έζησε εκεί ασκητικά έως το θάνατό του, ενώ παράλληλα επιδόθηκε στη διδασκαλία φιλολογικών και θεολογικών μαθημάτων, τη συγκρότηση μεγάλης βιβλιοθήκης και τη συγγραφή.⁹ Το συγγραφικό του έργο είναι εξαιρετικά πλούσιο. Έγραψε έργα ιστορικά, δογματικά

ξενοδοχείο των έξωθεν ερχομένων μοναχών. Βλ. Φωκυλίδης, *Η Τερά Λαύρα Σάβα του Ήγιασμένου*, σ. 109-110.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 116.4-8. Αυτή υπήρξε η απαρχή της Αγιοταφικής Αδελφότητας των μοναχών που συγκροτούν την Εκκλησία των Ιεροσολύμων. Οι Σπουδαίοι μετεγκαταστάθηκαν στην περιοχή όπου, κατά πάσα πιθανότητα, βρίσκεται σήμερα η έδρα του Ορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Βλ. Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 73, Chitty, *The desert a City*, σ. 110.

² Βίος οσίας Μελάνης, 49.

³ Βλ. Chitty, *The desert a City*, σ. 86.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 67.14-16.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 42.12-15.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 49.8-10. Για την πρώτη “ένωση”, βλ. παρακάτω, σ. 141.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 62.18-63.2.

⁸ Ιερώνυμος, *Σχόλια στον Ιεζεκιήλ*, Προοίμια Βιβλίων 3 και 7.

⁹ Από τους Ρωμαιοκαθολικούς, οι οποίοι τον τιμούν εξαίρετως, χαρακτηρίζεται ως *doctissimus pater* και *maximus magister* της Εκκλησίας. Βλ. Σιαμάκης, *Ιερώνυμος*, σ. 12.

ερμηνευτικά υπομνήματα και επιστολές, εκ των οποίων οι 122 που σώζονται αποτελούν μικρό μόνο μέρος της ογκώδους επιστολογραφίας του. Μετέφρασε, τέλος, στα λατινικά έργα Ελλήνων συγγραφέων και όλα τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης από το εβραϊκό κείμενο.¹ Την ίδια ακριβώς περίοδο κατέλυσαν μόνιμα στη Βηθλεέμ δύο Ρωμαίες πατρικίες, η Παύλα με την κόρη της Ευστόχιον. Η πλούσια αριστοκράτισσα, που απαρνήθηκε τα εγκόσμια, διέθεσε τη μεγάλη περιουσία της για την ανέγερση και συντήρηση της ανδρικής μονής του Ιερωνύμου και μιας γυναικείας μονής για την ίδια και την ακολουθία της.² Κατ' αυτόν τον τρόπο, και πέρα βεβαίως από την “ανακάλυψη” του Σπηλαίου της Γέννησης και την ανέγερση εκεί λαμπρής βασιλικής από τον Κωνσταντίνο, η περιοχή αναδείχθηκε σε προσκυνηματικό³ και μοναστικό κέντρο, προσελκύοντας ένα μεγάλο αριθμό προσκυνητών και μοναχών, που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν εκεί τη μοναχική βιοτή.

Το 529 ο ναός της Γέννησης και οι παρακείμενες μονές λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν από τους επαναστατημένους Σαμαρείτες. Μετά την καταστολή της επανάστασης, ο Ιουστινιανός διέθεσε άφθονα χρήματα και υλικά μέσα για τη λαμπρότερη ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων ναών, μονών και τειχών της πόλης.⁴

Το 614, και ενώ πάρα πολλά προσκυνήματα στην Αγία Πόλη και μονές στην έρημο της Ιουδαίας γνώρισαν τη λεηλασία, τους εμπρησμούς και τις ανεπανόρθωτες ενίοτε καταστροφές, η Βηθλεέμ γλίτωσε από όλα τα δεινά. Σύμφωνα με μία παράδοση, την οποία διατηρεί ζωντανή το πατριαρχείο Ιεροσολύμων έως σήμερα, οι Πέρσες πολεμιστές σεβάστηκαν το ναό της Γέννησης, επειδή αναγνώρισαν στο ψηφιδωτό του νάρθηκα τους Τρεις Μάγους (Πέρσες στην καταγωγή και με περσική ενδυμασία) να προσφέρουν τα δώρα τους στο νεογέννητο Χριστό.⁵

6α.4. Ιεριχώ-Ιορδάνης

Η περιοχή της Ιεριχούς, στην οποία υπήρχαν πολλές λαύρες, αναδείχθηκε σε σημαντικό μοναστικό κέντρο της Παλαιστίνης, εξυπηρετώντας παράλληλα και την ολοένα και μεγαλύτερη κοσμοσυρροή προσκυνητών στην περιοχή του Ιορδάνη ποταμού.⁶ Στην περιοχή ασκήτευαν σπουδαίες μορφές του Παλαιστινιακού

¹ Βλ. Σιαμάκης, *Ιερώνυμος*, σ. 19, 30-32.

² Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 108.14, 20. Πβ. Σιαμάκης, *Ιερώνυμος*, σ. 19.

³ Οι αυτοκράτορες Μέγας Κωνσταντίνος και Ιουστινιανός έκτισαν στη Βηθλεέμ βαπτιστήριο, το οποίο ήταν στενά συνδεδεμένο με το ναό της Γέννησης. Ενώ όμως αυτό του Κωνσταντίνου δε σώζεται, διατηρείται ακόμη στο νότιο κλίτος της βασιλικής το οκτάγωνο βαπτιστήριο της εποχής του Ιουστινιανού. Βλ. Ben-Pechat, “Baptism and Monasticism”, σ. 502.

⁴ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.9.12-13. Πβ. Ovadiah, “Churches”, σ. 109-111, Tsafir, “Ecclesiastical Architecture”, σ. 13, Finegan, *Archeology*, σ. 24-26.

⁵ Βλ. Σφυρόρα, *Αγιοι Τόποι*, σ. 153.

⁶ Αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα συνηγορούν υπέρ της ανάδειξης της περιοχής του Ιορδάνη ποταμού σε μεγάλο προσκυνηματικό κέντρο από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα. Πολλά μοναστήρια στην περιοχή, εκ των οποίων το πιο σημαντικό, ίσως, ήταν αυτό του Ιωάννη του Προδρόμου, που έκτισε ο αυτοκράτορας Αναστάσιος (Itinera (4), σ. 145-146 και Itinera (6), σ. 168, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 102, 127), διέθεταν βαπτιστήρια για τους προσερχόμενους προσκυνητές. Στην τοποθεσία Αινών, νότια της λίμνης της Τιβεριάδας, όπου, κατά την παράδοση (Ιωάν. 3.23), βάφτιζε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, υπήρχαν κελιά μοναχών (Itinera (2), σ. 57-58, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 43-44) και ένα βαπτιστήριο. Στην ίδια τοποθεσία βρέθηκαν και υπολείμματα μικρού φρουρίου για την προστασία των μοναχών και των προσκυνητών. Την ανάγκη της περίθαλψης (στέγασης και διατροφής) ενός μεγάλου πλήθους προσκυνητών στην περιοχή υποδεικνύει η ύπαρξη μεγάλου ξενώνα, χωρητικότητας 60-70 ατόμων, εντός του μοναστηριακού συγκροτήματος του αββά Μαρτυρίου, καθώς και δύο ξενώνων στην παραπάνω αναφερθείσα, μονή του Ιωάννη του Προδρόμου. Βλ. Ben-Pechat, “Baptism and

μοναχισμού, όπως ο άγιος Χαρίτων, που ίδρυσε τη λαύρα Δούκα στο Σαραντάριον όρος, ο άγιος Γεράσιμος και ο μετέπειτα πατριάρχης Ηλίας. Ο Ιουστινιανός χρηματοδότησε τον 6^ο αιώνα την κατασκευή μονών, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και φρεάτων πόσιμου νερού στην πόλη.¹ Σημαντικότερα μοναστήρια στην ευρύτερη περιοχή ήταν αυτά του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστού στον παραδοσιακό τόπο βάπτισης του Χριστού, του Χοτζεβά στο χείμαρο Ουάντι Κελτ (Wadi Qelt) και το κοινόβιο του αββά Μαρτυρίου (σημ. Khirbet el-Murassas), που ιδρύθηκε το 465 περίπου και ήταν το μεγαλύτερο σε μέγεθος στην περιοχή.²

Μία από τις σπουδαιότερες μονές στην έρημο του Ιορδάνη ήταν αυτή του αββά Γερασίμου, ο οποίος συνδύασε τον αναχωρητικό με τον κοινοβιακό μοναχισμό. Έφτασε το 451 στην Παλαιστίνη, προερχόμενος από τη Λυκία, και συνδέθηκε με τον ασκητή Ευθύμιο. Το 455 ίδρυσε λαύρα και κοινόβιο αναλαμβάνοντας την ηγουμενία νέων μοναχών, οι οποίοι προετοιμάζονταν για τη μετέπειτα δύσκολη αναχωρητική ζωή στην έρημο. Η μονή καταστράφηκε το 614 από τους Πέρσες, ενώ η σημερινή μονή θεωρείται ότι βρίσκεται πάνω στα ερείπια της λαύρας των Καλαμών, που ιδρύθηκε τον 4^ο αιώνα από αναχωρητές και αποτέλεσε καταφύγιο για τους μοναχούς της ερήμου του Ιορδάνη κατά την περίοδο της περσικής εισβολής.³

6α.5. Έρημος της Ιουδαίας

Ουσιαστικός ιδρυτής του Παλαιστινιακού μοναχισμού είναι αδιαμφισβήτητα ο Αρμένιος στην καταγωγή άγιος Ευθύμιος (†473).⁴ Η πνευματική του μορφή δεσπόζει στα θρησκευτικά ζητήματα των Αγίων Τόπων στο μεγαλύτερο διάστημα του 5^{ου} αιώνα. Ήρθε το 405/6 σε νεαρή ηλικία ως προσκυνητής στους Αγίους Τόπους και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην έρημο της Ιουδαίας ως ασκητής. Στην αρχή ασκήτευσε με το φίλο του Θεόκτιστο και αργότερα αποσύρθηκε στα ενδότερα της ερήμου της Νεκράς θάλασσας, λόγω του μεγάλου πλήθους που τον επισκεπτόταν. Τελικά, εγκαταστάθηκε σε σπήλαιο νοτιοανατολικά της Ιερουσαλήμ, όπου χτίστηκε η ομώνυμη λαύρα του (σημ. Khan el Ahmar).⁵

Οι μεγάλες πνευματικές μορφές των αγίων Σάβα του “Ηγιασμένου” και Θεοδοσίου του “Κοινοβιάρχου” κυριαρχούν στο θρησκευτικό και εκκλησιαστικό στερέωμα της Παλαιστίνης το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} και το πρώτο του 6^{ου} αιώνα.

Ο άγιος Θεοδόσιος (†529) από την Καππαδοκία έφτασε στην Παλαιστίνη ως προσκυνητής το 451 και εντάχθηκε στο μοναχικό τάγμα των Σπουδαίων. Αργότερα αποχώρησε στην έρημο της Ιουδαίας, ανατολικά της Βηθλεέμ, και ίδρυσε το 476 μονή στο σπήλαιο, όπου, κατά την παράδοση, είχαν διανυκτερεύσει οι Μάγοι κατά την επιστροφή τους προς την Περσία, μετά την προσκύνηση του Θεού

Monasticism”, σ. 504-506, 516-517, Magen, “The Monastery of Martyrius”, σ. 106-107, Magen, “The Monastery of St. Martyrius”, σ. 188-189, Sivan, *Palestine*, σ. 58 και σημ. 25.

¹ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.9.3-5, 5.9.19.

² Τα κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος κάλυπταν μία έκταση 10.000 τετραγωνικών μέτρων. Η πιο εντυπωσιακή ανακάλυψη της αρχαιολογικής σκαπάνης όμως υπήρξε η εύρεση ενός λουτρού, διαστάσεων 13 x 9 μέτρα. Το λουτρό αυτό είναι σημαντικό λόγω της μοναδικότητάς του, διότι δεν βρέθηκε, έως σήμερα τουλάχιστον, αντίστοιχη τέτοια κατασκευή σε κανένα άλλο μοναστηριακό συγκρότημα της Παλαιστίνης. Βλ. Magen, “The Monastery of Martyrius”, σ. 91, 106, Magen, “The Monastery of St. Martyrius”, σ. 188, Hirschfeld, “Monasteries”, σ. 152.

³ Βλ. Σφυρόερα, *Αγιοι Τόποι*, σ. 231.

⁴ Κατά τους Chitty (*The desert a City*, σ. 97) και Hirschfeld (“Monasteries”, σ. 149), ο όσιος Ευθύμιος υπήρξε “ο πραγματικός ιδρυτής του μοναχισμού στην Ιουδαία”.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 14-24.

Βρέφους. Η μονή αυτή (σημ. Deir Dosi) αναδείχτηκε σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του μοναχισμού στην Παλαιστίνη κατά τον τύπο του κοινοβίου.¹

Ο άγιος Σάβας (+532) τελειοποίησε ένα είδος μοναχικής ζωής, η οποία συνδύαζε το λαυρεωτισμό με το κοινοβιακό σύστημα. Σε νεαρή ηλικία εγκατέλειψε την ιδιαίτερη πατρίδα του στην Καππαδοκία και κατέφτασε στους Αγίους Τόπους, όπου ζήτησε να τον δεχτεί στην ακολουθία του ο ηγούμενος Ευθύμιος. Εκείνος όμως, λόγω του νεαρού της ηλικίας του, τον έστειλε στη μονή του Θεοκτίστου, για να τελειοποιηθεί εκεί στην ασκητική ζωή. Αργότερα, ο Ευθύμιος τον έπαιρνε μαζί του την περίοδο της Σαρακοστής στην έρημο της Νεκράς θάλασσας, όπου ζούσαν σε καθεστώς αυστηρότατης νηστείας. Μετά το θάνατο του πνευματικού του πατέρα, ο Σάβας εισήλθε στη συνοδεία του αββά Γερασίμου στον Ιορδάνη. Κάποια στιγμή, σύμφωνα με τον *Βίο* του, του αποκαλύφτηκε σε όραμα ο τόπος, όπου θα ασκήτευε στο μεγαλύτερο διάστημα της υπόλοιπης ζωής του.² Ήταν ένα σπήλαιο πάνω από το χείμαρρο των Κέδρων, στην έρημο της Ιουδαίας, σε απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ανατολικά της Βηθλεέμ. Η Μεγίστη Λαύρα, όπως ονομάστηκε η αυστηρά ανδρική μονή (σημ. Mar Saba), ιδρύθηκε το 485 και υπήρξε το πιο σημαντικό μοναστήρι της Αγίας Γης. Κατά τη μαρτυρία του Κυρίλλου του Σκυθοπολίτη, η Μεγίστη Λαύρα κατείχε ιεραρχικά και τιμητικά την πρώτη θέση ανάμεσα σε όλες τις λαύρες της Παλαιστίνης.³ Η ακμή της όμως τοποθετείται μετά το πέρας της βυζαντινής κυριαρχίας στην Παλαιστίνη, τον 8^ο και 9^ο αιώνα.⁴

Ο όσιος Σάβας έχτισε ακόμη άλλα εννιά μοναστήρια στην έρημο της Ιουδαίας και σε κοντινή απόσταση από τη Μεγίστη Λαύρα, καθώς και στην περιοχή της Σκυθόπολης, της Νικόπολης και τα Γάδαρα, μεριμνώντας αδιαλείπτως για όλες τις ανάγκες, φυσικές και πνευματικές, των εκεί μοναζόντων.⁵ Γι' αυτό λοιπόν ο βιογράφος του αναφέρει ότι μετέτρεψε την έρημο σε “ζωντανή πολιτεία”.⁶

6β. Διοίκηση

Κάθε μονή αποτελούσε έναν μικρόκοσμο της κοινωνίας. Οι μοναχοί, πέρα από τις πνευματικές τους δραστηριότητες, εκτελούσαν χειρωνακτικές εργασίες και αναλάμβαναν καθήκοντα που είχαν σχέση με τα οικονομικά και την τροφοδοσία της μονής, την καθημερινή σίτιση των μοναχών, την υποδοχή των προσκυνητών, την περίθαλψη των ασθενών και των απόρων, τις οικοδομικές και αγροτικές εργασίες στη μονή.⁷ Συντονιστής όλων αυτών ήταν ο *ηγούμενος*, τα καθήκοντα του οποίου ήταν διοικητικά και πνευματικά.⁸ Φρόντιζε επίσης για την οικονομική αυτάρκεια της

¹ Το κοινόβιο περιβάλλεται από υψηλό τείχος. Ο σκοπός του είναι διπλός: απομονώνει συμβολικά, αλλά και κυριολεκτικά, τους μοναχούς από τον “έξω” κόσμο, ενώ παράλληλα τους προστατεύει και από επιθέσεις ληστών και εχθρικών φυλών. Στον κοινοβιακό μοναχισμό οι μοναχοί ζουν και προσεύχονται μαζί, τρώνε επίσης μαζί σε κοινή τράπεζα και εργάζονται για τη συντήρηση της αδελφότητας. Βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 19-20, 34, Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 210, Hirschfeld, “Monasteries”, σ. 153-154.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 101-102.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 158.19-20: “έν μέν λαύραις ή Μεγίστη τε αὐτοῦ καί πασῶν τῶν έν Παλαιστίνη λαυρῶν προκαθεζομένη”.

⁴ Βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 329-330, 351-352.

⁵ Για τις μονές που ίδρυσαν ο όσιος Σάβας και οι μαθητές του, βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 107-121, 137-162, Φωκυλίδης, *Η Τερά Λαύρα Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου*, σ. 162-177.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 158.17.

⁷ Για τα καθημερινά καθήκοντα των μοναχών, βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 174-187.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 100.6. Βλ. επίσης, Nov, 133.4 και 5.3.

μονής και, παράλληλα, ανάλογα με τις δωρεές ή τα έσοδά της, έχτιζε ξενώνες, νοσοκομεία και γηροκομεία για την ανακούφιση των ασθενέστερων και των προσκυνητών που επισκέπτονταν το χώρο.

Ο ηγούμενος εκλεγόταν από τους μοναχούς της μονής. Ο υποψήφιος διακρινόταν συνήθως για τις μοναχικές του αρετές και την ηθική του υπεροχή, καθώς και τα διοικητικά του προσόντα: “Κελεύομεν τοίνυν τόν ἀββᾶν ἢ τόν ἀρχιμανδριτήν ἐν ἐκάστῳ μοναστηρίῳ προβάλλεσθαι μὴ πάντως κατὰ τούς βαθμούς τῶν μοναχῶν, ἀλλ’ ὄν πάντες οἱ μοναχοί ἢ οἱ καλλίονος ὑπολήψεως ὄντες ἐπιλέξονται, ..., ὡς οὐδέ διὰ φιλίαν ἢ δι’ ἄλλην οἰανδήποτε χάριν, ἀλλά γινώσκοντες αὐτόν καί τῇ πίστει ὀρθόν καί τῶ βίῳ σώφρονα καί τῆς διοικήσεως ἄξιον καί δυνάμενον τήν τῶν μοναχῶν ἐπιστήμην καί πᾶσαν τήν τοῦ μοναστηρίου κατάστασιν χρησίμως φυλάξαι αὐτόν ἐπελέξαντο”.¹ Άμεσος βοηθός του ήταν ο *δευτεράριος* ή ο *οικονόμος*.² Άμέσως μετά στην ιεραρχία της μοναστικής κοινότητας βρίσκουμε τους *πρωτεύοντες* και τους *γέροντες*.³ Προϊστάμενος όλων των μοναχών μιας περιοχής ήταν ο τοπικός επίσκοπος, χωρίς την έγκριση του οποίου δεν μπορούσε να ιδρυθεί καμία μονή, σύμφωνα με τον δ’ κανόνα της Δ’ Οικουμενικής Συνόδου.⁴

Παράλληλα με τα παραπάνω, υπήρχε και ένα δευτεροβάθμιο ὄργανο διοίκησης των μοναχών στην Παλαιστίνη, η *εξαρχία*. Η ραγδαία αύξηση των μοναχών στην Αγία Γη στο δεύτερο μισό του 4^{ου} και το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα επέβαλε την ανάγκη του διοικητικού συντονισμού τους από πρόσωπα υψηλού πνευματικού κύρους. Η εκλογή του *εξάρχου* γινόταν από το σύνολο των μοναχών της Παλαιστίνης (παρά παντός τοῦ μοναχικοῦ σχήματος), πιθανότατα δι’ αντιπροσώπων, και επικυρωνόταν από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων.⁵ Ο πρώτος μοναχός που εκλέχθηκε *εξάρχος* ήταν ο χωρεπίσκοπος Πασσαρίων, στενός φίλος του οσίου Ευθυμίου.⁶ Ο τίτλος του “ἀρχιμανδριτή”, συνώνυμος εδώ του “ἔξαρχος”,⁷ αναφέρεται για πρώτη φορά το 428, όταν ο Πασσαρίων συνόδευσε τον Ιουβενάλιο Ιεροσολύμων στη μονή του Ευθυμίου για την τέλεση των εγκαινίων της εκκλησίας στη λαύρα του τελευταίου.⁸

Από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα όμως και εξής κρίθηκε σκόπιμο να στελεχώνουν την *εξαρχία* δύο πρόσωπα αντί ενός. Η αιτία που υπαγόρευσε αυτή την αλλαγή πιθανόν να έχει σχέση με την ανάγκη καλύτερης εποπτείας του συνεχώς διογκούμενου μοναχικού ρεύματος στην Παλαιστίνη.⁹ Έτσι, διάδοχοι του Πασσαρίωνος στην *εξαρχία* ήταν δύο “ἀρχιμανδριται”: ο Γερόντιος, ηγούμενος στη

¹ Nov, 123.34. Βλ. επίσης, Nov, 5.9. Πβ. Patrich, *Sabas*, σ. 33.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 27-28, 70, *Βίος οσίου Σάβα*, 135, 160, 187, *Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 240, *Βίος οσίου Ιωάννου Ησυχαστού*, 205. Βλ. επίσης, Nov, 5.9.

³ Nov, 133.2.

⁴ Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 225-226. Βλ. επίσης, Nov, 5.1, 5.9, 67.1, 131.7.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 114.25, 166.17-18.

⁶ Για τα καθήκοντα του χωρεπισκόπου, βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 288 και σημ. 12.

⁷ Βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 287 και σημ. 11.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 26.18-19.

⁹ Σύμφωνα με τον Κύριλλο το Σκυθοπολίτη (*Βίος οσίου Σάβα*, 151.10), ο αριθμός των μοναχών στην Παλαιστίνη (έρημος της Ιουδαίας και του Ιορδάνη) τις πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα έφτανε τις 10.000. Ο αριθμός αυτός θεωρείται μάλλον υπερβολικός. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, εκτιμάται ότι στις μονές της ερήμου εγκαταβιούσαν περίπου 1.500 έως 3.000 μοναχοί. Βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 9 και σημ. 6.

μονή της Μελάνης, στο Όρος των Ελαιών, και ο Ελπίδιος, μαθητής του Πασσαριώνος.¹

Διάδοχοι του Γερόντιου και του Ελπίδιου αντίστοιχα ήταν οι Αναστάσιος και Λάζαρος. Ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης ισχυρίζεται ότι και οι δύο ξέφυγαν από την ακρίβεια του μοναχικού κανόνα και ασχολήθηκαν περισσότερο με κοσμικά ζητήματα, δημιουργώντας έτσι σύγχυση και αναστάτωση στη μοναχική πολιτεία.² Το Το κέντρο βάρους της αναρχίας όμως θα πρέπει να αναζητηθεί στη φράση του συγγραφέα, ότι την ίδια εποχή άνησε και το κίνημα των “Αποσχιστών” στην έρημο της Ιουδαίας.³ Αυτό σημαίνει ότι το πρώην ενιαίο και αρραγές ορθόδοξο μέτωπο του μοναχισμού στην Παλαιστίνη άρχισε να διασπάται χάρη στη νέα ενεργητική μονοφυσιτική παράταξη, που είχε επιπλέον και τη συμπαράσταση των αυτοκρατόρων Ζήνωνα και Αναστασίου. Η συντριπτική πλειοψηφία των μοναχών της Παλαιστίνης ήταν υπέρμαχοι του δόγματος της Χαλκηδόνας και, ασφαλώς, δεν ήταν διατεθειμένοι να επιτρέψουν την επικράτηση του μονοφυσιτισμού στην περιοχή τους. Γι’ αυτό, προέκριναν τους ηγουμένους Σάβα και Θεοδόσιο ως τους πλέον ικανούς να τους οργανώσουν διοικητικά και πνευματικά, όπως επίσης και να ηγηθούν του αγώνα εναντίον των μονοφυσιτών στην Παλαιστίνη.⁴

Οι δύο ηγούμενοι διορίστηκαν το Νοέμβριο του 492 από τον πατριάρχη Σαλούστιο (486-494), με την ομόφωνη γνώμη όλων των μοναχών της Παλαιστίνης, “ἀρχιμανδριῖται καὶ ἔξαρχοι πάντων τῶν ὑπὸ τὴν ἀγίαν πόλιν μοναστηρίων”, δηλαδή προϊστάμενοι όλων των μονών, κοινοβίων και λαυρών, της Παλαιστίνης. Ο Θεοδόσιος, έχοντας ως βοηθό και υφιστάμενό του τον ηγούμενο της μονής του αββά Μαρτυρίου Παύλο,⁵ είχε υπό τη διοικητική του εποπτεία όλα τα κοινόβια της επαρχίας, ενώ ο Σάβας, με τη βοήθεια του ηγουμένου της λαύρας του αββά Γερασίμου Ευγενίου, επιστατούσε σε όλες τις λαύρες της Παλαιστίνης.⁶

6γ. Ιεραποστολική δράση

Σημαντικότερο ρόλο στον προσηλυτισμό των εθνικών πληθυσμών της νότιας Παλαιστίνης, των Ρωμαίων και ιδίως των αραβικών νομαδικών φυλών, έπαιξαν οι ασκητές της ερήμου. Η αυστηρότατη σωματική άσκηση, στην οποία υπέβαλλαν εκούσια τον εαυτό τους επιζώντας στην καρδιά της ερήμου με τα απολύτως αναγκαία μόνο, κυρίως όμως η, σύμφωνα με τις πηγές, υπερφυσική ιαματική δύναμη που διέθεταν, την οποία μοίραζαν χωρίς αντάλλαγμα στους προσερχόμενους ασθενείς, δημιουργούσε βαθιά εντύπωση στους επιχωρίους ειδωλολάτρες και ιδιαίτερα στους Σαρακηνούς της *Τρίτης Παλαιστίνης*. Κερδίζοντας επομένως τη συμπάθεια των περιοίκων εθνικών, οι ασκητές της ερήμου είχαν στη συνέχεια τη δυνατότητα να μεταδώσουν με σχετική ευκολία το μήνυμα του Ευαγγελίου και να τους προσηλυτίσουν στο χριστιανισμό.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 42.12-14.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 114.27-10.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 115.11-12.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 114.27-115.12.

⁵ Κοντά στην είσοδο της μονής του Μαρτυρίου, οι αρχαιολόγοι έφεραν στο φως τάφο με επιτύμβια στήλη, πάνω στην οποία υπάρχει επιγραφή, η οποία μνημονεύει το όνομα του αρχιμανδριτή και ηγουμένου Παύλου: “† Θήκη Παύλου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδριτίου”. Βλ. Di Segni, “The Inscriptions”, αρ. 1, σ. 153. Βλ. επίσης, Magen, “The Monastery of Martyrius”, σ. 91-92, 98.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 115.15-26 και *Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 239.1-12. Πβ. Patrich, *Sabas*, σ. 290-297.

Ο άγιος Ιλαρίων ήταν ο πρώτος μοναχός που ανέπτυξε ιεραποστολική δράση στην Παλαιστίνη. Οι θαυματουργικές του θεραπείες στη Γάζα, πόλη κατεξοχήν ειδωλολατρική, αύξησαν τη φήμη του και αποτέλεσαν τον καταλύτη του προσηλυτισμού πολλών πολιτών της. Όπως παραδίδεται στο *Βίο* του, η πνευματική βοήθεια που παρείχε σε ένα χριστιανό ιδιοκτήτη αλόγων του ιπποδρόμου στη Γάζα, ώστε να κερδίσει στον επικείμενο αγώνα όλα τα εθνικά πληρώματα, βοήθησε επίσης τα μέγιστα στον προσηλυτισμό πολλών επιχωρίων.¹

Η επιτυχία της προσηλυτιστικής του δράσης, ειδικά ανάμεσα στους Άραβες της νότιας Παλαιστίνης, ήταν μεγάλη, διότι είχε αποκτήσει φήμη ως θεραπευτής των δαιμονισμένων.² Κατά το *Βίο* του, ο Ιλαρίων κατάφερε να προσηλυτίσει όχι μόνο πολλούς γηγενείς πολίτες της Ελούσας το 350 περίπου, κατά τη διάρκεια της μεγάλης ετήσιας πανήγυρης προς τιμήν της Αφροδίτης, αλλά ακόμη και τον ειδωλολάτρη ιερέα της πόλης. Αυτός έγινε κατόπιν ο πρώτος Άραβας χριστιανός ιερέας της Ελούσας.³

Ο ασκητής Μωυσής από τη Φαράν, στη χερσόνησο του Σινά, ο οποίος ασκήτευσε επί 73 έτη στα ερημητήρια της Ραϊθούς τον 4^ο αιώνα, απέκτησε μεγάλη φήμη στην περιοχή ως θεραπευτής ασθενών και δαιμονισμένων. Η ίαση ιδιαίτερα του άρχοντα της Φαράν Οβεδιανού, που ήταν δαιμονισμένος, είχε ως αποτέλεσμα τον άμεσο προσηλυτισμό του, καθώς και την αποδοχή του βαπτίσματος του συνόλου των Φαρανιτών, σύμφωνα με τη *Διήγηση* του μοναχού Αμμωνίου.⁴

Το πλέον χαρακτηριστικό όμως παράδειγμα προσηλυτισμού, που μαρτυρείται στις πηγές, αποτελεί η περίπτωση του *φυλάρχου* Ασπέβητου, ο οποίος έγινε επίσκοπος Παρεμβολής στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Ο πρωταγωνιστής του προσηλυτισμού του φυλάρχου και όλης του της φυλής τη δεκαετία του 420 ήταν ο όσιος Ευθύμιος, που ασκήτευε κοντά στην έρημο του Ιορδάνη. Και σ' αυτήν την περίπτωση, σημαντικό ρόλο στον προσηλυτισμό των ειδωλολατρών έπαιξε η, κατά τις πηγές, θαυματουργή θεραπεία του υιού του φυλάρχου.⁵

6δ. Αγώνες κατά των αιρέσεων

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα ο όσιος Ευθύμιος υπήρξε το απόλυτο σημείο αναφοράς και το κέντρο βάρους της ορθοδοξίας στην Παλαιστίνη.⁶ Ο βιογράφος του μαρτυρεί ότι άπαντες προσέβλεπαν σ' εκείνον, για να αποδεχτούν ως ορθό ή μη τον “όρον τῆς πίστεως” της Χαλκηδόνας.⁷ Μαθητές, εξάλλου, του οσίου Ευθυμίου υπήρξαν δύο σπουδαίες προσωπικότητες της Παλαιστινιακής Εκκλησίας, οι μετέπειτα πατριάρχες Μαρτύριος και Ηλίας, καθώς και η μεγαλύτερη, ίσως, πνευματική μορφή του μοναχισμού της Παλαιστίνης, ο όσιος Σάβας.

Ο σφετερισμός της πατριαρχικής εξουσίας από το μονοφυσίτη μοναχό Θεοδόσιο το 451 επέφερε μεγάλη αναστάτωση στην Παλαιστίνη. Πολλοί μοναχοί και

¹ Ιερώνυμος, *Βίος αγίου Ιλαρίωνος*, σ. 306-307.

² Λέγεται ότι θεράπευσε και έναν αξιωματούχο γοθτικής καταγωγής της Αυλής του Κωνσταντίνου Β'. Βλ. Ιερώνυμος, *Βίος αγίου Ιλαρίωνος*, σ. 308-309.

³ Ιερώνυμος, *Βίος αγίου Ιλαρίωνος*, σ. 308-309.

⁴ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 301-305.

⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 91, σημ. 7.

⁶ Βλ. Chitty, *The desert a City*, σ. 97 και σημ. 135.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 41.19-21: “τῆς δέ φήμης διαδραμούσης λεγόντων ὅτι ἐδέξατο ὁ μέγας Εὐθύμιος τὸν ἐν Χαλκηδόνι ἐκφωνηθέντα περὶ τῆς πίστεως ὄρον δέξασθαι ἡμελλον ἅπαντες οἱ μοναχοί”.

λαϊκοί ακολούθησαν το νέο καθεστώς. Ο μόνος που αντιστάθηκε σθεναρά ήταν ο ηγούμενος Ευθύμιος, παρά τις έντονες πιέσεις που δέχθηκε να προσχωρήσει στην πλευρά των νικητών. Γι' αυτό και αναχώρησε για τα ενδότερα μέρη της ερήμου της Ιουδαίας, στη θέση Ρουβά, κοντά στις ακτές της Νεκράς θάλασσας. Μαζί του, σταθερά προσκολλημένοι στο δόγμα της Χαλκηδόνας, παρέμεινε και μια μικρή ομάδα αναχωρητών μοναχών, καθώς και δύο μαθητές του, ο επίσκοπος Ιαμνείας Στέφανος και ο επίσκοπος Παρεμβολής Ιωάννης.¹

Το 512 ο μονοφυσίτης πατριάρχης Αντιοχείας Σευήρος (512-538), υπό την προστασία του αυτοκράτορα Αναστασίου, απαίτησε από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ηλία να τον αναγνωρίσει και να έρθει σε κοινωνία μαζί του. Ο Ηλίας αρνήθηκε και στη συνέχεια ο Αναστάσιος απείλησε να επιβάλει δια της βίας τη θέλησή του. Φαίνεται ότι τα πράγματα οδηγούνταν σε αδιέξοδο, λόγω της άρνησης και των δύο πλευρών να υποχωρήσουν. Στην κρίσιμη αυτή στιγμή, ο Σάβας, επικεφαλής του συνόλου των μοναχών της ερήμου της Ιουδαίας, αναθεμάτισε δημοσίως το Σευήρο, παρουσία των *μαγιστριανών* και των *αρχόντων*.²

Ο πατριάρχης Ηλίας τελικά εξορίστηκε το 516. Ο διάδοχός του Ιωάννης δέχθηκε ασφυκτικές πιέσεις από τον Αναστάσιο να αναθεματίσει την Δ' Οικουμενική Σύνοδο και να δεχτεί κοινωνία με τον Σευήρο. Τη στιγμή που φαινόταν ότι η θέληση του ορθόδοξου πατριάρχη Ιεροσολύμων Ιωάννη είχε καμφθεί, έπειτα και από την προσωρινή του φυλάκιση, επενέβη δραστικά ο Σάβας. Ξεσηκώνοντας το σύνολο σχεδόν των μοναχών της Παλαιστίνης, κατάφερε να συγκεντρώσει 10.000 απ' αυτούς στο ναό του Αγίου Στεφάνου, όπου ο πατριάρχης επρόκειτο να διακηρύξει τις υποτιθέμενες μονοφυσιτικές του θέσεις. Ο Σάβας, μαζί με τον φίλο του αββά Θεοδόσιο, ενώπιον των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της επαρχίας, ανακοίνωσαν τη θέληση του Πατριαρχείου και των μοναχών της Παλαιστίνης να παραμείνουν πιστοί στο δόγμα της Χαλκηδόνας, παρά τις αυτοκρατορικές πιέσεις. Οι αρχές της Παλαιστίνης και ο Αναστάσιος αναγκάστηκαν να δεχτούν τα τετελεσμένα. Αυτή υπήρξε μια σημαντική νίκη της ορθόδοξης Παλαιστίνης έναντι του μονοφυσιτικού αυτοκρατορικού κέντρου. Το μεγαλύτερο μερίδιο της επιτυχίας όμως, αναμφίβολα, προσυπογράφεται στον ηγούμενο Σάβα.³

Στον λεγόμενο "πύργο της Ευδοκίας" εγκαταβιούσαν κάποιοι μονοφυσίτες μοναχοί, τους οποίους αργότερα, μετά τη δεύτερη "ένωση",⁴ διαδέχθηκαν δύο νεστοριανοί μοναχοί. Ο Σάβας όμως τους προσηλύτισε και ανέθεσε στη συνέχεια την πνευματική τους εποπτεία στον αββά Θεοδόσιο. Στον δε πύργο της Ευδοκίας απέστειλε το μαθητή του Ιωάννη με άλλους μοναχούς της Μεγίστης Λαύρας, που συνέστησαν το ορθόδοξο κοινόβιο του Σχολαρίου.⁵

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα κάποιοι Αρμένιοι μοναχοί, που μόναζαν στη Μεγίστη Λαύρα, θέλησαν να προσθέσουν στον Τρισάγιο ύμνο την φράση "ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς".⁶ Ο ηγούμενος της Μεγίστης Σάβας απαίτησε και πέτυχε να τηρηθεί η αρχαία καθολική εκκλησιαστική παράδοση του Τρισάγιου ύμνου.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 41.10-11, 44.16-45.4

² Βλ. παρακάτω, σ. 146.

³ Βλ. παρακάτω, σ. 146.

⁴ Για τη δεύτερη "ένωση", βλ. παρακάτω, σ. 143.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 127.17-23.

⁶ Η φράση αυτή αποδίδεται στον πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο (476-477, 485-489), τον επονομαζόμενο επονομαζόμενο "Γναφέα", ο οποίος υπήρξε οπαδός του μονοφυσιτισμού. Η πραξικοπηματική αυτή ενέργεια, που προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στην Ανατολή, διότι υποστήριζε ότι σταυρώθηκε όλη η Θεότητα, καταδικάστηκε από τον πάπα Ρώμης Φήλικα Γ' (483-492), ο οποίος αναθεμάτισε τον Πέτρο

βε. Κοινωνική προσφορά

Ο ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας Σάβας, με τα χρήματα της πατρικής του περιουσίας, αγόρασε στην Ιεριχώ ένα ξενοδοχείο με τα πηγάδια του για τη διαμονή των μετακινουμένων πατέρων της μονής του, καθώς και των προσκυνητών της Αγίας Γης. Επίσης, ξενοδοχείο κατασκεύασε και στη λαύρα του.¹ Αγόρασε ακόμη τα εγκαταλελειμμένα κελιά των Σπουδαίων γύρω από τον πύργο του Δαβίδ, τα οποία και μετέτρεψε σε ξενοδοχείο της Λαύρας και των έξωθεν ερχομένων μοναχών. Τέλος, αγόρασε ξενοδοχείο και στην Ιεριχώ.²

Επί της πατριαρχίας του Ιωάννη Ιεροσολύμων (516-524) είχε ενσκήψει, σύμφωνα με τις πηγές, πενταετής λιμός και ξηρασία (516-520). Τα πηγάδια και οι πηγές της Ιερουσαλήμ είχαν σχεδόν στερέψει και η πολυπληθής πόλη αντιμετώπιζε άμεσα το φάσμα της πλήρους λειψυδρίας. Ο πατριάρχης, σε συνεργασία με το *δούκα* της Παλαιστίνης Σούμο, προσπάθησε, μάταια όμως, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα με νέα, ακόμη βαθύτερη, γεώτρηση. Στο τέλος, απευθύνθηκε στον ηγούμενο Σάβα, του οποίου οι προσευχές, κατά τον Κύριλλο, έφεραν την πολυπόθητη βροχή, η οποία υπερπλήρωσε τους ταμειυτήρες ύδατος της πόλης.³

Το μεγαλύτερο κοινοβιακό μοναστήρι της ερήμου της Ιουδαίας, αυτό του αββά Θεοδοσίου κοντά στη Βηθλεέμ, όπου στα μέσα του 6^{ου} αιώνα εγκαταβιούσαν 400 μοναχοί, υπήρξε φημισμένο για τη φιλοξενία του. Μέσα στο χώρο της μονής υπήρχαν φτωχοκομεία, γηροκομεία και ορφανοτροφεία για την ανακούφιση των πασχόντων και ενδεών πολιτών, καθώς και ξενώνες για τους προσκυνητές.⁴

βστ. Επισκέψεις στην αυτοκρατορική Αυλή

Ο μοναχισμός της Παλαιστίνης διατηρούσε επικοινωνία με το αυτοκρατορικό κέντρο ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Σημαντικές προσωπικότητες του Παλαιστινιακού μοναχισμού ταξίδεψαν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και του 6^{ου} αιώνα προς την Κωνσταντινούπολη, για να ικανοποιήσουν αιτήματα θρησκευτικής και οικονομικής φύσης, τα οποία απασχολούσαν είτε το πατριαρχείο Ιεροσολύμων είτε τους πολίτες της Παλαιστίνης.

Από το *Βίο του αγίου Πορφύριου* γνωρίζουμε ότι η Αυγούστα Ευδοξία, σύζυγος του αυτοκράτορα Αρκάδιου, χρηματοδότησε την ανέγερση μιας λαμπρής βασιλικής στη Γάζα. Η ισχυρή επιρροή που ο επίσκοπος Γάζης Πορφύριος άσκησε στην Αυγούστα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πρωτεύουσα το 400-402 αποτέλεσε τον καταλύτη για τις μετέπειτα αποφάσεις της.⁵

Οι πολίτες του Βιθυλίου, ενός “πολυδριού παραθαλασσίου” νοτίως της Γάζας, απέστειλαν επί Αναστασίου τον επίσκοπό τους Θέογνι στην Κωνσταντινούπολη “πράγματος ἔνεκα δημοσίου”.⁶ Είναι πολύ πιθανό η αποστολή του επισκόπου να αφορούσε αίτηση των συμπολιτών του προς την κεντρική εξουσία για

“διά τε τήν ἑτεροδοξίαν καί τήν εἰρημένην τῶ τρισαγίῳ προσθήκην”. Βλ. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 118.1-14. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 558.

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 109.13-16.

² Βλ. Φωκυλίδης, *Ἡ Ἱερά Λαύρα Σάβα τοῦ Ἡγιασμένου*, σ. 109-110.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 168-169. Πβ. Stathakopoulos, *Famine*, σ. 259-261.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 237.24-26. Πβ. Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 218, Chitty, *The desert a City*, σ. 109.

⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 190.

⁶ Παύλος Ελούσης, *Βίος αγίου Θέογνι*, σ. 90-91, 116.

την παροχή κάποιου είδους φοροαπαλλαγής. Φαίνεται ότι η αίτηση έγινε ευμενώς δεκτή, αν κρίνουμε από τη φήμη που ακολουθούσε το Θεόγνι κατά τη διάρκεια ενός δεύτερου ταξιδιού του στην Κωνσταντινούπολη μερικά χρόνια αργότερα, καθώς και τις τιμές που του επιδαψίλευσαν ο αυτοκράτορας Ιουστίνος Α' και η σύγκλητος.¹

Ο πατριάρχης Ηλίας απέστειλε το 511 τον ηγούμενο της Μεγίστης Λαύρας Σάβα επικεφαλής αντιπροσωπείας κληρικών και ηγουμένων στην Κωνσταντινούπολη. Ο σκοπός της αποστολής αυτής ήταν να κατευνάσει τις απειλητικές διαθέσεις του αυτοκράτορα Αναστασίου έναντι του Πατριαρχείου. Η αποστολή σημείωσε πλήρη επιτυχία χάρη στην ασκητική μορφή του Σάβα, ο οποίος γοήτευσε τον αυτοκράτορα. Επιστρέφοντας ο Σάβας στην Παλαιστίνη κόμισε μαζί του δύο σπουδαία αυτοκρατορικά δώρα: 1.000 χρυσά νομίσματα για τις ανάγκες των μοναστηριών του και την απαλλαγή των απόρων της Ιερουσαλήμ από το φόρο της *περισσοπρακτίας* ύψους 100 λίτρων χρυσού, δηλαδή 7.200 χρυσών νομισμάτων.²

Κατά τη δεύτερη επίσκεψη του Σάβα στην Κωνσταντινούπολη, το 531, ο Ιουστινιανός τον δέχθηκε πολλές φορές σε ακρόαση. Όπως και με τον Αναστάσιο, ο Ιουστινιανός, σύμφωνα με τις πηγές, γοητεύτηκε από τη σεβάσμια μορφή του γηραιού τότε ασκητή. Έτσι, ικανοποίησε το αίτημα του πατριάρχη Ιεροσολύμων να δοθεί φοροαπαλλαγή ύψους 13 κεντηναρίων χρυσού για τις επαρχίες *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*, έπειτα από τις εκτεταμένες καταστροφές που προκλήθηκαν στην περιοχή λόγω της επανάστασης των Σαμαρειτών το 529. Παράλληλα, απέσπασε από τον Ιουστινιανό την υπόσχεση της ανοικοδόμησης των πυρπολημένων και λεηλατημένων ναών της Παλαιστίνης, την ανέγερση νοσοκομείου στα Ιεροσόλυμα για τους ξένους επισκέπτες και προσκυνητές, την αποπεράτωση της “Νέας Εκκλησίας” της Θεοτόκου στην Ιερουσαλήμ, η θεμελίωση της οποίας είχε γίνει επί πατριάρχη Ηλία,³ και την ανοικοδόμηση με δημόσια έξοδα, υπό την επίβλεψη του *δούκα* της Παλαιστίνης Σούμου, ενός κάστρου για την προστασία της Λαύρας του από τις επιδρομές των Σαρακηνών.⁴

B. Αιρέσεις

Κύριο μέλημα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν η διατήρηση της ενότητας της πολυεθνικής αυτοκρατορίας τους. Ένα από τα ισχυρότερα συνεκτικά στοιχεία της ήταν ο χριστιανισμός. Το πρόβλημα όμως των χριστολογικών ερίδων και η συνακόλουθη διάσπαση των υπηκόων σε διάφορες, έντονα αντιμαχόμενες, θρησκευτικές ομάδες απειλούσαν την ενότητα τόσο της Εκκλησίας όσο και της αυτοκρατορίας. Επομένως, στην άσκηση της θρησκευτικής τους πολιτικής οι αυτοκράτορες, πέρα από τα προσωπικά θρησκευτικά τους πιστεύω, ωθούνταν και από την αδήριτη ανάγκη της διατήρησης της ενότητας του κράτους.⁵ Αυτή η ανάγκη υπαγόρευε τη σύγκληση τοπικών και οικουμενικών συνόδων, την ανάμειξή τους σε δογματικά ζητήματα και την προώθηση ή την απομάκρυνση από το θρόνο επισκόπων

¹ Παύλος Ελούσης, *Βίος αγίου Θεόγνι*, σ. 104.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 141-146. Για το φόρο της *περισσοπρακτίας*, βλ. παραπάνω, σ. 58 και σημ. 3.

³ Βλ. Shahid, *Fifth century*, σ. 194, σημ. 61.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 173-175.

⁵ Ο Θεοδόσιος Β' πίστευε ότι “το δόγμα ήταν ένα θέμα που αφορούσε την ασφάλεια του κράτους”. Βλ. Wessel, “Theodosius II”, σ. 290, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 40, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 172, Gray, “Christological controversies”, σ. 237.

και πατριαρχών, που συναινούσαν ή διαφωνούσαν αντίστοιχα στην άσκηση της εκάστοτε αυτοκρατορικής πολιτικής στο εκκλησιαστικό πεδίο.¹

1. Αρειανοί

Ο Μέγας Κωνσταντίνος υπήρξε ο πρώτος αυτοκράτορας που αναγκάστηκε να συγκαλέσει Οικουμενική Σύνοδο επισκόπων για την επίλυση του χριστολογικού δόγματος. Οι καινοφανείς δογματικές θέσεις του Αρείου, πρεσβυτέρου στην Αλεξάνδρεια, ο οποίος πρόσβευε πως ο Υιός του Θεού δεν ήταν άχρονος και άναρχος αλλά δημιούργημα, κτίσμα του Πατρός, είχαν προκαλέσει σοβαρή αναταραχή στους κόλπους της Εκκλησίας.² Οι σφοδρές εκκλησιαστικές αντιπαραθέσεις και η διάσπαση του ποιμνίου σε διαφορετικά δογματικά στρατόπεδα δημιουργούσαν αναμφίβολα και προβλήματα εσωτερικής ασφάλειας στο κράτος.³ Στη Νίκαια, το 325, προσκλήθηκαν όλοι οι επίσκοποι, έστω κι αν δεν ήταν δυνατή η συμμετοχή όλων.⁴ Στις εργασίες της Συνόδου συμμετείχαν και δεκαοκτώ επίσκοποι από την Παλαιστίνη.⁵ Τελικά, η Σύνοδος, υπό την προεδρία του Ευστάθιου Αντιοχείας,⁶ καταδίκασε τις θέσεις του Αρείου ως αιρετικές, εξορίζοντας τον ίδιο και τους ομοϊδεάτες του, όπως τον Ευσέβιο Νικομηδείας και το Θέογνι Νικαίας.⁷

Το 335, δηλαδή δέκα χρόνια μετά τη Νίκαια, ο Κωνσταντίνος έδωσε εντολή να συνέλθει σύνοδος επισκόπων στα Ιεροσόλυμα με διπλό στόχο: τον καθαγιασμό και τον εορτασμό των εγκαίνιων της μεγαλόπρεπης βασιλικής του “Μαρτυρίου”, του ναού της Ανάστασης, όπως είναι ευρέως γνωστός, και δεύτερον την αποδοχή του καταδικασθέντος ως αιρετικού Αρείου στους κόλπους της Εκκλησίας. Η σύνοδος των επισκόπων, που είχε συνέλθει λίγο νωρίτερα στην Τύρο της Φοινίκης, υπό την προεδρία του *κόμη* και πρώην διοικητή της Συρίας Φλάβιου Διονυσίου, με κύριο αντικείμενο την εξέταση των σοβαρών κατηγοριών που εκκρεμούσαν εις βάρος του Αθανασίου Αλεξανδρείας,⁸ έλαβε γραπτή εντολή από τον

¹ Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 34-35.

² Σωκράτης, 1.5-6, 1.8, Σωζομενός, 1.21.1. Για τον Άρειο, βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 114-118.

³ Σωκράτης, 1.8.7-9: “Αλλά τις ἦν ἄκριτος καί παρὰ τοῖς λαοῖς ἔρις καί ταραχή ..., τὰς ἐκκλησίας ταράττουσα”.

⁴ Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 439.

⁵ Οι δεκαοκτώ επίσκοποι της Παλαιστίνης ήταν οι εξής: Μακάριος Ιεροσολύμων, Γερμανός Νεαπόλεως, Μαρίνος Σεβαστηνής, Γαϊανός Σεβαστής, Ευσέβιος Καισαρείας, Σαβίνος Γαδάρων, Λογγίνος Ασκάλωνος, Πέτρος Νικοπόλεως, Μακρίνος Ιαμνείας, Μάξιμος Ελευθεροπόλεως, Παύλος Μαξιμανουπόλεως, Ιανουάριος Ιεριχούντος, Αέτιος Λύδδων, Σιλουανός Αζώτου, Πατρόφιλος Σκυθοπόλεως, Ασκληπιάς Γάζης, Πέτρος Αϊλά, Αντίοχος Καπιτωλιάδος. Βλ. Honigmann, “Nicée”, σ. 45, Devreesse, *Le patriarcat d' Antioche*, σ. 124-125. Για την Α' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 90-95.

⁶ Ο Κωνσταντίνος δεν ανέλαβε την πραγματική, παρά μόνο την τιμητική προεδρία της Συνόδου. Περιορίστηκε στην τήρηση της ευταξίας κατά τη διεξαγωγή των θεολογικών συζητήσεων, παρενέβη, όπου χρειάστηκε, για να περιορίσει τις προσωπικές αντεγκλήσεις μεταξύ των ιεραρχών και, τέλος, αποδέχτηκε τις αποφάσεις της Συνόδου, τις οποίες περιέβαλε δια του πολιτειακού κύρους. Βλ. Φειδάς, *Προεδρία*, σ. 25-26, 97-98.

⁷ Σωκράτης, 1.14.

⁸ Η σύνοδος ήταν αρχικά προγραμματισμένη να συνέλθει στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, υπό την προεδρία του *υπάρχου* της Ανατολής Φλάβιου Δαλμάτιου (βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 240-241), ετεροθαλούς αδερφού του αυτοκράτορα. Η σύνοδος θα εξέταζε τις συκοφαντικές κατηγορίες εις βάρος του Αθανασίου Αλεξανδρείας, ότι δηλαδή μεταξύ των άλλων λιθοβόλησε τις βασιλικές εικόνες, έσπασε ένα ιερό δισκοπότηρο και υπήρξε ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του επισκόπου της Άνω Αιγύπτου Αρσενίου. Ο κατηγορούμενος κωλυσιεργούσε επί τριάντα μήνες να παραστεί στο

τον αυτοκράτορα να μεταβεί σύσσωμη στα Ιεροσόλυμα για τα εγκαίνια της βασιλικής του “Μαρτυρίου”.¹ Οι εκατό και πλέον επίσκοποι, που προέρχονταν από όλες σχεδόν τις επαρχίες του κράτους, μετακινήθηκαν, κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα, με δημόσια μεταφορικά μέσα (*cursus publicus*) από την Τύρο στην Ιερουσαλήμ. Από την Κωνσταντινούπολη κατέφθασε πολυπληθής αυλική ακολουθία με επικεφαλής τον βασιλικό ταχυγράφο Μαριανό, ο οποίος αντιπροσώπευσε τον αυτοκράτορα στις πανηγυρικές εκδηλώσεις που κράτησαν οκτώ μέρες, από τις 13 έως τις 20 Σεπτεμβρίου 335. Ο Μαριανός τίμησε τη χορεία των επισκόπων με δεξιώσεις, ενώ μοίρασε στους φτωχούς της πόλης αφειδώς χρήματα, ρούχα και τρόφιμα. Τέλος, αφιέρωσε στο ναό πλούσια βασιλικά αναθήματα, τα οποία, λόγω της πολυτέλειας και του μεγέθους τους, προκαλούσαν θαυμασμό ακόμη και στους επισκέπτες και προσκυνητές στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.²

Ως προς το δεύτερο σκέλος των εργασιών της συνόδου, οι επίσκοποι υπάκουσαν στα αυτοκρατορικά κελεύσματα να αποδεχτούν στους κόλπους της Εκκλησίας τον Άρειο. Ο πρεσβύτερος από την Αλεξάνδρεια, που είχε καταδικασθεί ως αιρετικός το 325, υπέγραψε αργότερα ομολογία πίστεως, με την οποία διακήρυττε την αποδοχή του δόγματος της Νίκαιας.³ Ο αυτοκράτορας, που επιθυμούσε την ειρήνευση της Εκκλησίας, όχι μόνο αποδέχτηκε τη γραπτή δήλωση μετανοίας του Αρείου, αλλά και παρότρυνε δια επιστολής τους επισκόπους, που παραβρέθηκαν στη σύνοδο των Ιεροσολύμων, να αποκαταστήσουν σχέσεις κοινότητας μαζί του.⁴ Τελικά, οι επίσκοποι πειθαναγκάστηκαν να υπακούσουν “τοις βασιλέως γράμμασι ..., δι’ ὧν δεδηλώκει αὐτοῖς πεπεισθαι περὶ τῆς πίστεως Ἀρείου”.⁵

Δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες στις πηγές για ύπαρξη αρειανίζοντος ποιμνίου στην Παλαιστίνη και την πυκνότητά του στο σύνολο του πληθυσμού της επαρχίας. Μπορούμε, εμμέσως μόνο, να συμπεράνουμε ότι υπήρχαν όντως οπαδοί του Αρείου στην Παλαιστίνη τον 4^ο αιώνα. Αυτό συνάγεται από την εκεί παρουσία

εκκλησιαστικό δικαστήριο στην Καισάρεια, επειδή φοβόταν τις σκευωρίες που θα μπορούσαν να στήσουν εις βάρος του οι ισχυροί αρειανίζοντες επίσκοποι Ευσέβιος Καισαρείας της Παλαιστίνης και Ευσέβιος Νικομηδείας. Έπειτα αποφάσισε να μεταβεί στην πλησιόχωρη Τύρο, όπου και τελικά συνήλθε η σύνοδος. Η απόφαση των επισκόπων όμως ήταν στην ουσία προειλημμένη. Επειδή μάλιστα κάποια στιγμή υπήρξε κίνδυνος δολοφονικής εναντίον του επίθεσης, “οἱ παρὰ τοῦ βασιλέως προστεταγμένοι παρῆναι τῇ συνόδῳ εὐταξίας ἔνεκα” τον φυγάδευσαν από την αίθουσα και ο ίδιος αποφάσισε να βρει το δίκιο του στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον του αυτοκράτορα. Στο μεταξύ, η σύνοδος της Τύρου, που συνέχισε τις εργασίες της μετά τους εορτασμούς των εγκαίνιων της βασιλικής της Ανάστασης στα Ιεροσόλυμα, καταδίκασε ερήμην τον Αθανάσιο και τον καθαίρεσε. Η απόφαση της συνόδου κοινοποιήθηκε με επιστολή στον Κωνσταντίνο και σε όλους τους επισκόπους της αυτοκρατορίας, με τη σύσταση να αποφύγουν κάθε κοινωνία μαζί του. Βλ. Σωζομενός, 2.25.1-19, Σωκράτης, 1.28. Πβ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 119-120, Barnes, *Constantine*, σ. 233 κ.ε. Για τον Φλάβιο Διονύσιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 259-260.

¹ Βλ. Seeck, *Regesten*, σ. 183, Barnes, *Constantine*, σ. 235.

² Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, Σωζομενός, 2.26.1-4, 4.40.2-45.3, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ἱστορία*, 87.23-88.11, Σωκράτης, 1.33.1-6, Θεοφάνης, 31.6-32.1. Πβ. Odahl, *Constantine*, σ. 256-257, Barnes, *Constantine*, σ. 238.

³ Σωζομενός, 2.16.

⁴ Σωκράτης, 1.7-8, 1.33.10-11. Πβ. Odahl, *Constantine*, σ. 260.

⁵ Σωκράτης, 1.33.7-8, Σωζομενός, 2.27.1-14. Και οι δύο εκκλησιαστικοί συγγραφείς δέχονται ότι σημαντικό ρόλο στην απόφαση του Κωνσταντίνου να δεχτεί την αποκατάσταση του Αρείου διαδραμάτισε η ετεροθαλής αδερφή του και χήρα του Λικινίου, η Κωνσταντία. Η τελευταία συμπαθούσε τον Άρειο και, λίγο πριν το θάνατό της, ζήτησε ως τελευταία χάρη από τον αδερφό της να μεσολαβήσει για την κοινωνία του Αρείου με τον ορθόδοξο κλήρο. Η τελεσίδικη όμως αποδοχή του Αρείου δεν κατέστη δυνατή λόγω του ξαφνικού, όσο και παράδοξου, κατά τις πηγές, θανάτου του λίγο αργότερα σε δημόσιο απόπατο “ὄπισθεν τῆς ἀγορᾶς Κωνσταντίνου”. Βλ. Σωκράτης, 1.38, Σωζομενός, 2.29.4, 2.30.6-7.

αρειανιζόντων επισκόπων. Οι εκκλησιαστικοί αυτοί άνδρες, κάποιοι εκ των οποίων ήταν αρκετά ισχυροί, αφού διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στις θρησκευτικές έριδες της εποχής, θεωρούμε ότι δεν μπορεί να ήταν επίσκοποι χωρίς ποιόνιο, αλλά πως ήταν πραγματικοί πνευματικοί ποιμένες στις πόλεις τους. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τέτοιων ισχυρών επισκόπων είναι οι Ευσέβιος και Ακάκιος Καισαρείας.

Ο Ευσέβιος Καισαρείας διεύθυνε το 327/8 τις εργασίες της τοπικής συνόδου στην Αντιόχεια ως πρόεδρος της.¹ Κύριο αντικείμενο της συνόδου, που στην πραγματικότητα λειτούργησε ως εκκλησιαστικό δικαστήριο, ήταν η εξέταση του κατηγορητηρίου που βάρυνε τον πατριάρχη Αντιοχείας Ευστάθιο (324-328).² Το κατηγορητήριο περιλάμβανε τρία βασικά θέματα. Ο Ευστάθιος ελεγχόταν ως ύποπτος, πρώτον, για σαβελλιανισμό,³ δεύτερον, για παραπτώματα ηθικής φύσεως και, τρίτον, για ασέβεια στο πρόσωπο της Αυγούστας Ελένης, κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην πόλη. Στην ουσία όμως επρόκειτο για κατασκευασμένες κατηγορίες, που σκοπό είχαν την αποδυνάμωση του ορθόδοξου πατριαρχείου και την επικράτηση των αρειανιζόντων. Τον ιεράρχη ανέκρινε ο ίδιος ο Ευσέβιος. Η σύνοδος, όπου συμμετείχαν επίσης ο Πατρόφιλος Σκυθοπόλεως και ο Αέτιος Λύδδης, γνωστοί αρειανίζοντες επίσκοποι της Παλαιστίνης, κήρυξε τον Αντιοχείας ένοχο και αποφασίστηκε η εξορία του στην Ιλλυρία. Στα πλαίσια της ίδιας συνόδου αποφασίστηκε και η καθαίρεση του επισκόπου Γάζης Ασκληπιά, με άγνωστες σε μας κατηγορίες.⁴

Μετά από λίγους μήνες, και ενώ χήρευε η πατριαρχική έδρα της Αντιοχείας, προτάθηκε ο Ευσέβιος Καισαρείας από τους Αντιοχείς ως ο πλέον ικανός υποψήφιος. Ο ίδιος ο Ευσέβιος όμως δε δέχτηκε την πρόταση, με την αιτιολογία ότι δεν πρόκειται να παραβιάσει τους εκκλησιαστικούς κανόνες,⁵ και παρέμεινε στην επισκοπική του έδρα, δεχόμενος γι' αυτή του την επιλογή τα συγχαρητήρια του Κωνσταντίνου. Στην τελική του απόφαση για την εκλογή του Ευφρόνιου ως νέου πατριάρχη Αντιοχείας, ο αυτοκράτορας προφανώς συνυπολόγισε τις εισηγήσεις της συνόδου και των κομητών Ακάκιου και Στρατήγιου.⁶

Ο Ακάκιος Καισαρείας, διάδοχος του Ευσεβίου και επίσης εξαιρετικά μορφωμένος ιεράρχης,⁷ αποτέλεσε την κυρίαρχη εκκλησιαστική μορφή στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Β'. Ο αρειανών πεποιθήσεων αυτοκράτορας τον περιέβαλε με την

¹ Για τη σύνοδο αυτή, βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 107.

² Για τον Ευστάθιο Αντιοχείας, που υπήρξε επίσκοπος μεγάλου κύρους με ευρεία παιδεία και υψηλή θεολογική κατάρτιση, βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 110-113.

³ Ο Σαβέλλιος πρέσβευε ότι υπάρχει μία θεία ουσία μόνο και, επομένως, ένα θείο όν και ένα θείο πρόσωπο. Αυτό σήμαινε ότι ο Θεός δεν έχει τρεις διακεκριμένες υποστάσεις, αλλά απλώς τρία διαφορετικά ονόματα. Έτσι, κατά τον Σαβέλλιο, ο Θεός ενεργεί με το όνομα του Πατρός στην Παλαιά Διαθήκη, με το όνομα του Υιού στην Καινή Διαθήκη και του Αγίου Πνεύματος μετά την Πεντηκοστή. Βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (1), σ. 383-384, Φανουργάκης, "Σαβέλλιος", στ. 1106-1108.

⁴ Ο Ασκληπιάς επανήλθε στην έδρα του μετά τη σύνοδο της Σερδικής, αφού πρώτα δέχτηκε τη θερμή υποστήριξη του πάπα Ρώμης Ιουλίου. Βλ. Σωκράτης, 2.15, 2.23, Σωζομενός, 3.24.3.

⁵ Ο κανόνας ιε' της Α' Οικουμενικής Συνόδου, τον οποίο επικύρωσαν οι κανόνες ε' και κ' της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, απαγορεύουν τη μετάθεση επισκόπου από έδρα σε έδρα. Βλ. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 145, 229, 266.

⁶ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.59-62, Σωκράτης, 1.24, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 70.12-72.22. Ο Ευφρόνιος ήταν πρεσβύτερος από την Καισαρεία της Καππαδοκίας. Παρέμεινε πατριάρχης για ενάμισυ χρόνο περίπου. Διάδοχός του ήταν ο αρειανός Φλάκιλλος το 330, οπότε το πατριαρχείο εντάσσεται στο στρατόπεδο των αρειανιζόντων. Βλ. Barnes, *Constantine*, σ. 228.

⁷ Σωζομενός, 4.23.2: "ού γάρ ό τυχών έδόκει Ακάκιος, φύσει τε δεινός ών νοείν και λέγειν και τά βεβουλευμένα εις έργον άγειν και έπισήμου προεστώς εκκλησίας και Ευσέβιον τόν Παμφίλου, μεθ' όν τήν αυτού επισκοπήν ήνυε, διδάσκαλον αύχών και τη δοκήσει και διαδοχή τών αυτού βιβλίων πλειώ τών άλλων ειδέναι άξιών".

εμπιστοσύνη του και του ανέθεσε τη διατύπωση των δογματικών του θέσεων.¹ Ο Ακάκιος, μαζί με τον άλλο ισχυρό αρειανό επίσκοπο της Παλαιστίνης, τον Πατρόφιλο Σκυθοπόλεως, συμμετείχε στη σύνοδο της Αντιόχειας (341). Ο Κωνσταντίνος είχε προσηματικά δηλώσει ότι η σύνοδος θα τελούσε τα εγκαίνια της μεγάλης βασιλικής που είχε θεμελιώσει εκεί ο πατέρας του, στην πραγματικότητα όμως σκόπευε στην αλλαγή του *όρου* της Συνόδου της Νίκαιας.²

Το 381 συνεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη η Β' Οικουμενική Σύνοδος, όπου καταδικάστηκε η αίρεση του Μακεδόνιου.³ Το Σύμβολο της Πίστεως απέκτησε την οριστική του μορφή με τη διασαφήνιση του δόγματος της Αγίας Τριάδος. Στη Σύνοδο συμμετείχαν εκατόν πενήντα επίσκοποι. Τα πρακτικά της Συνόδου υπέγραψαν ο Κύριλλος Ιεροσολύμων, που αποκαταστάθηκε επισήμως στον επισκοπικό του θρόνο, μετά την καθαίρεσή του, και αφού αναγνωρίστηκαν όλοι οι αγώνες του εναντίον των αρειανών,⁴ και οι Γελάσιος Καισαρείας, Μακάριος Ιεριχούντος, Διονύσιος Διοσπόλεως, Πρισκιανός Νικοπόλεως, Σατουρνίνος Σεβαστής, Ρούφος Σκυθοπόλεως, Αυξέντιος Ασκάλωνος και Αιλιανός Ιαμνείας.⁵

2. Μονοφυσίτες

2α. Πριν την Δ' Οικουμενική Σύνοδο

Κυρίαρχη εκκλησιαστικά μορφή στην Παλαιστίνη στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα ήταν ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Ιουβενάλιος. Στα πλαίσια των εργασιών της Γ' Οικουμενικής Συνόδου στην Έφεσο συμμετείχε και ο Ιουβενάλιος, που έφτασε εκεί στις 11 Ιουνίου 431 με δώδεκα επισκόπους της Παλαιστίνης.⁶ Πρόεδρος της Συνόδου και ηγέτης της παράταξης των ορθοδόξων ήταν ο Κύριλλος Αλεξανδρείας. Ο Νεστόριος Κωνσταντινουπόλεως προσκλήθηκε τρεις φορές, αλλά δεν παρουσιάστηκε. Η Σύνοδος, χωρίς να περιμένει την άφιξη των “Ανατολικών”, των επισκόπων δηλαδή του πατριαρχείου Αντιοχείας, καταδίκασε τις αιρετικές θέσεις του Νεστόριου και αποφάσισε την καθαίρεσή του.⁷ Όταν όμως ο Ιωάννης Αντιοχείας

¹ Βλ. Klein, *Constantius*, σ. 65, 95.

² Σωζομενός, 3.5.1-2.

³ Ο Μακεδόσιος Κωνσταντινουπόλεως υποστήριζε ότι το Άγιο Πνεύμα είναι υποδεέστερο του Πατρός και του Υιού. Ο Μακεδόσιος ανήκε στην ομάδα των ημιαρειανών, οι οποίοι πρέσβευαν ότι ο Υιός είναι “ομοιούσιος” και όχι “ομοούσιος” με τον Πατέρα, όπως είχε διακηρύξει η Α' Οικουμενική Σύνοδος. Βλ. Σωκράτης, 2.45. Πβ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 511, Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 200, Rahner, *Theologisches Wörterbuch*, σ. 231. Για τη Β' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. Σωκράτης, 5.8, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 285.22-294.26 και ιδίως 292.11-293.10. Πβ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (2), σ. 449-454. Για τον κανόνα α' της Β' Οικουμενικής Συνόδου, που καταδίκασε τους ημιαρειανούς και τους πνευματομάχους, βλ. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 165. Πβ. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 200-203.

⁴ Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 294.3-7. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 481-482.

⁵ Βλ. Devreesse, *Le patriarcat d' Antioche*, σ. 130.

⁶ Στη Σύνοδο συμμετείχαν οι εξής επίσκοποι της Παλαιστίνης: Ιουβενάλιος Ιεροσολύμων, Ρωμανός Ραφίας, Παυλιανός Μαϊουμά, Παύλος Ανθηδόνος, Φίδος Ιόπτης, Αιανός Συκομαζώνος, Θεόδωρος Γαδάρων, Νατίρας Γάζης, Πέτρος Παρεμβολής, Λητόσιος Λιβιάδος, Θεόδουλος Ελούσης, Θεόδωρος Αρινδήλων, Σαΐδας Φαινούς. Βλ. ACO, τ. 1, μ. 1.2, σ. 3-4, 59, Seeck, *Regesten*, σ. 359, Honigmann, “Juvenal”, σ. 221-222. Για τη Σύνοδο, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 436-437.

⁷ Ο Νεστόριος ισχυριζόταν ότι η Μητέρα του Χριστού δεν είναι Θεοτόκος αλλά Χριστοτόκος, απορρίπτοντας κατ' ουσίαν τη θεία φύση του Χριστού. Μετά την καθαίρεσή του οδηγήθηκε στην εξορία, αρχικά σε περιοχή της Αραβίας, γνωστή ως “Οαση”, και το 436 στην Πέτρα, στην *Τρίτη Παλαιστίνη*. Βλ. ACO, τ. 1, μ. 1.3, σ. 67, Ζωναράς, 103.13-105.16, Seeck, *Regesten*, σ. 365. Για το Νεστόριο, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 434-441.

κατέφθασε στην Έφεσο, δεν αναγνώρισε την υπό τον Κύριλλο σύνοδο και συγκάλεσε με τους 34 επισκόπους της Συρίας αντισύνοδο, όπου ο Νεστόριος υπερασπίστηκε τις θεολογικές του θέσεις. Ταυτόχρονα, η σύνοδος εκείνη αποφάσισε την καθαίρεση των Κυρίλλου Αλεξανδρείας και Μέμνονα Εφέσου.¹ Ο Ιουβενάλιος, η υπογραφή του οποίου βρίσκεται αμέσως μετά απ' αυτήν του Κυρίλλου στα πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου, συμπαρατάχθηκε στο στρατόπεδο του πατριάρχη Αλεξανδρείας.

Το 449, έτος σύγκλησης της “ληστρικής” συνόδου στην Έφεσο, ο Ιουβενάλιος, μαζί με το Διόσκορο Αλεξανδρείας, αναδείχθηκε σε εξέχουσα μορφή της μονοφυσιτικής παράταξης.² Ο αρχιμανδρίτης Ευτυχής, προστατευόμενος του παντοδύναμου εκείνη την εποχή ευνούχου Χρυσάφιου, είχε καταδικασθεί το 448 σε ενδημούσα σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, υπό την προεδρία του πατριάρχη Φλαβιανού (446-449) και με τη συμμετοχή των Παλαιστινίων επισκόπων Παύλου Ανθηδόνης και Νατίρα Γαζαίων, ως αιρετικός.³ Στη συνέχεια, όμως, ζήτησε και απέσπασε τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα για τη σύγκληση οικουμενικής συνόδου, η οποία, όπως πίστευε, θα τον δικαίωνε.

Στη σύνοδο, στην οποία συμμετείχαν και 21 επίσκοποι της Παλαιστίνης,⁴ και μέσα σε κλίμα τρομοκρατίας δικαιώθηκε ο Ευτυχής, ενώ οι αντίπαλοί του, ο Φλαβιανός Κωνσταντινουπόλεως, ο Δόμνος Αντιοχείας και ο Θεοδώρητος Κύρρου καθαιρέθηκαν. Θεωρήθηκε ότι η δογματική θέση των καθαιρεθέντων, περί των δύο φύσεων του Χριστού μετά την ενσάρκωσή του, συνιστούσε αίρεση, αφού δεν υπήρχε τέτοια διατύπωση στη Νίκαια.⁵

¹ Για την αντισύνοδο υπό τον Ιωάννη Αντιοχείας, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 441-442. Ο αυτοκράτορας, ενοχλημένος από την τροπή των γεγονότων, δεν αναγνώρισε αρχικά τη νομιμότητα των δύο ξεχωριστών συνόδων. Παρόλα αυτά, επικύρωσε την καθαίρεση των Κυρίλλου και Νεστόριου. Επιθυμώντας όμως οριστική λύση του ζητήματος, κάλεσε τις δύο παρατάξεις στη Νικομήδεια έξι εβδομάδες αργότερα. Παρουσία του, σε ιδιωτικές συζητήσεις αυτή τη φορά, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας και ο Ιωάννης Αντιοχείας ήρθαν σε αρχική συμφωνία σχετικά με τις αιρετικές θέσεις του Νεστόριου, τις οποίες ο Ιωάννης καταδίκασε, και την αμοιβαία άρση των αναθεμάτων. Η οριστική συμφιλίωση των δύο εκκλησιαστικών ανδρών επήλθε τελικά το 433. Βλ. ACO, τ. 1, μ. 1.3, σ. 26-27, Wessel, “Theodosius II”, σ. 291 κ.ε.

² Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 2.3.

³ Ο Ευτυχής υπήρξε πολέμιος της δογματικής θέσης περί των δύο φύσεων του Χριστού. Θεωρούσε ότι πριν την ενσάρκωση υπήρχαν μεν δύο φύσεις στο Χριστό, αλλά μετά την ενσάρκωση μόνο μία, η θεία, εννοώντας δηλαδή ότι η ανθρώπινη φύση του είχε απορροφηθεί πλήρως από τη θεία. Το 448 καθαιρέθηκε και αναθεματίστηκε ως αιρετικός. Την ίδια δογματική θέση ομολόγησε σε συνεδρία της “ληστρικής” συνόδου. Ουσιαστικά, ο Ευτυχής θεωρείται ο ιδρυτής του μονοφυσιτισμού. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Αιρετική Κακομυθία*, 4.13, PG 83, 436D-437A και *Εραπιστής*, 2, PG 83, 137A-140A, ACO, τ. 2, μ. 1.1, σ. 143, 149, 176. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 540-544, Wessel, “Theodosius II”, σ. 301, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 166.

⁴ Οι επίσκοποι της Παλαιστίνης που πήραν μέρος στη “ληστρική” σύνοδο, σύμφωνα με τα πρακτικά της, είναι οι: Ιουβενάλιος Ιεροσολύμων, Λεόντιος Ασκάλωνος, Μαρινιανός Γάζης, Φωτεινός Λύδδης, Παύλος Μαΐουμά, Βαρούχιος Σωζούσης Παλαιστίνης, Ηράκλειος Αζώτου, Ιωάννης Τιβεριάδος, Αυξόλαος Σαρακητών των υποσπόνδων, Κωνσταντίνος Σεβαστής, Παγκράτιος Λιβιάδος, Ζώσιμος Μηνωίδος, Πολυχρόνιος Αντιπατρίδος, Παύλος Ανθηδονέων, Αννιανός Καπιτωλιάδος, Ζέβεννος Πέλλης, Καϊούμος Φαινούς, Διονύσιος Συκομαζώνος, Αλύπιος Βακάθων, Μουσώνιος Ζοόρων, Αναστάσιος Αρεοπόλεως. Βλ. ACO, τ. 2, μ. 1.1, σ. 80, Honigmann, “Original lists”, σ. 35-36. Πβ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 233.

⁵ Ο Διόσκορος διακήρυξε ότι η Σύνοδος στη Νίκαια (325) και στην Έφεσο (431) ήταν οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, υπονοώντας ότι και η νέα σύνοδος στην Έφεσο (449) επιβεβαίωνε και επικύρωσε το δόγμα των άλλων δύο. Βλ. Wessel, “Theodosius II”, 305-306, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 166-167, Evans, “Persecution”, σ. 191. Για τις θεολογικές θέσεις του Θεοδώρητου, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 462-463.

2β. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος

Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος στη Χαλκηδόνα το 451 σηματοδοτεί την επίσημη αρχή της οριστικής διάσπασης της Ανατολικής Εκκλησίας σε δύο μεγάλες, και εκ διαμέτρου αντίθετες, δογματικές ομάδες: τους *ορθόδοξους*, οι οποίοι κατά τη χαλκηδόνια θεολογία πρεσβεύουν ότι ο Χριστός έχει δύο φύσεις, τη θεία και την ανθρώπινη, τέλεια ενωμένες σε ένα πρόσωπο και μία υπόσταση, ασυγχύτως και αδιαιρέτως, και τους *μονοφυσίτες*, οι οποίοι πρεσβεύουν ότι ο Χριστός έχει μία μόνο φύση, τη θεία, η οποία απορρόφησε την ανθρώπινη φύση του μετά την ενσάρκωση.¹ Η Σύνοδος αυτή αποτέλεσε επίσης γεγονός-ορόσημο ως προς την παρουσία του μονοφυσιτικού στοιχείου στην Παλαιστίνη. Ενώ πριν το 451 οι μονοφυσίτες είχαν ισχυρή παρουσία στην επαρχία, από τότε, και για το υπόλοιπο σχεδόν του 5^{ου} αιώνα, απέκτησαν άλλη δυναμική και πλήθος οπαδών, κληρικών και λαϊκών.

Ο θάνατος του Θεοδοσίου Β' το καλοκαίρι του 450, η άνοδος στο ύπατο αξίωμα του Μαρκιανού (450-457) και η ισχυρότατη επιρροή της συζύγου του Αυγούστας Πουλχερίας άλλαξαν άρδην την κατάσταση. Το αυτοκρατορικό ζεύγος, σταθερά προσηλωμένο στην ορθοδοξία, αποφάσισε τη ριζική αναθεώρηση του θρησκευτικού σκηνικού, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί υπέρ των μονοφυσιτών στην τελευταία σύνοδο της Εφέσου το 449. Η αυτοκρατορική εντολή υπαγόρευε τη σύγκληση νέας Οικουμενικής Συνόδου στη Χαλκηδόνα, οι αποφάσεις της οποίας, όπως πιστευόταν, θα έλυναν τελεσίδικα το χριστολογικό ζήτημα.²

Ο Ιουβενάλιος Ιεροσολύμων, από τα σημαίνοντα στελέχη της μονοφυσιτικής παράταξης, πριν αναχωρήσει από την Παλαιστίνη για τη Χαλκηδόνα, συγκέντρωσε τους κληρικούς και τους λαϊκούς της επισκοπής του και αναθεμάτισε δημοσίως τον *Τόμο* του Λέοντα Ρώμης (440-461), που αποτελούσε τότε την επιτομή της ορθοδοξίας.³ Έφτασε μάλιστα στο σημείο να ισχυριστεί ότι σε περίπτωση που γύριζε από τη Σύνοδο με άλλες δογματικές θέσεις, τότε όλοι όφειλαν να διακόψουν κάθε κοινωνία μαζί του.

Στη Σύνοδο ο Ιουβενάλιος αποτέλεσε, αρχικά, ισχυρή τριανδρία με το Διόσκορο Αλεξανδρείας και το Θαλάσσιο Καισαρείας Καππαδοκίας. Στη συνέχεια, όμως, υπαναχώρησε από τις αρχικές του θέσεις, διαβλέποντας ότι η πλειοψηφία των ιεραρχών συντασσόταν με τις απόψεις του Λέοντα Ρώμης.⁴ Ταυτόχρονα, οι πιέσεις του αυτοκράτορα, καθώς και οι υποσχέσεις του προς τον Ιουβενάλιο ότι θα ικανοποιούσε το πάγιο αίτημά του, δηλαδή την ανάδειξη της Παλαιστινιακής Εκκλησίας σε πατριαρχείο υπό τη δική του ηγεσία, έκαμψαν το αρχικά μαχητικό, υπέρ των μονοφυσιτών, φρόνημά του και προσχώρησε στους νικητές. Η επιρροή του στους δεκαεννέα επισκόπους της Παλαιστίνης, οι οποίοι συμμετείχαν στις εργασίες της Συνόδου, ήταν τόσο ισχυρή, ώστε άπαντες πείσθηκαν να υπογράψουν τα

¹ Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 548, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 177-178, 203, Gray, *Chalcedon*, σ. 18.

² Η Σύνοδος ήταν αρχικά προγραμματισμένη να συνέλθει στη Νίκαια της Βιθυνίας. Τελικά, προκρίθηκε η Χαλκηδόνα, για να είναι ευκολότερη η παρακολούθηση των εργασιών της από τον αυτοκράτορα και τους αντιπροσώπους του. Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 641.

³ Ο Λέων Ρώμης είχε αποστείλει, λίγο πριν τη σύγκληση της “ληστρικής” συνόδου στην Έφεσο, μακροσκελή δογματική επιστολή στον Φλαβιανό Κωνσταντινουπόλεως, με την οποία καταδίκαιζε τον Ευτυχί και το Διόσκορο. Αυτή η επιστολή έμεινε γνωστή ως “Τόμος” του Λέοντα. Βλ. Ευάγγριος, 38.30-31: “τόν Λέοντος τόμον, ὀρθοδοξίας ὄρον τυγχάνοντα”. Για τα δογματικά ζητήματα που παρατίθενται στον “Τόμο”, βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 634, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 172-173.

⁴ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.1, Ευάγγριος, 67.17-92.8. Πβ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 169-174.

πρακτικά της.¹ Ο Διόσκορος απέμεινε ουσιαστικά μόνος του να αγωνίζεται σε μία μάχη, η κατάληξη της οποίας υπέρ της παράταξης των ορθοδόξων ήταν ήδη προδιαγεγραμμένη.²

Ο Ιουβενάλιος βγήκε από τη Σύνοδο πολλαπλά ωφελημένος. Προσχωρώντας την τελευταία στιγμή στο στρατόπεδο των νικητών, αύξησε το γόητρο και το κύρος του μεταξύ των ιεραρχών της Ανατολής. Αναδείχτηκε σε μείζονα μορφή της Συνόδου, αρχικά ως ηγέτης, μαζί με το Διόσκορο, της μονοφυσιτικής παράταξης και, στη συνέχεια, ήταν αυτός που, ποδηγετώντας τους επισκόπους της Παλαιστίνης, έγειρε αποφασιστικά την πλάστιγγα της τελικής επικράτησης υπέρ των ορθοδόξων. Ταυτόχρονα, κατάφερε να υλοποιήσει τον ύψιστο στόχο του, την ανάδειξη της επισκοπικής του έδρας σε πατριαρχείο, κερδίζοντας έτσι την εκκλησιαστική του ανεξαρτησία από το πατριαρχείο Αντιοχείας.

2γ. Ο σφετεριστής μονοφυσίτης πατριάρχης Θεοδόσιος

Η Σύνοδος της Χαλκηδόνας αποτέλεσε έναν θρίαμβο τόσο για τον Ιουβενάλιο προσωπικά όσο και για την Εκκλησία της Παλαιστίνης. Σηματοδότησε όμως και μία επακόλουθη περίοδο είκοσι μηνών, η οποία υπήρξε γι' αυτήν άκρως τραυματική και επώδυνη.

Τα νέα της μεταστροφής του Ιουβενάλιου έφτασαν στην Παλαιστίνη πριν από εκείνον. Κατά την άφιξή του στην Καισάρεια, αντιπροσωπεία κληρικών απαίτησε από τον Ιουβενάλιο να αποκηρύξει το δόγμα της Συνόδου, που θεωρούσαν ότι απηχούσε νεστοριανικές θέσεις, και να παραμείνει πιστός στις δημόσιες υποσχέσεις και τους όρκους που είχε δώσει πριν αναχωρήσει για τη Χαλκηδόνα. Σε απάντηση της σταθερής του άρνησης να αλλάξει πολιτική, τον καθάίρεσαν και του απαγόρευσαν να μεταβεί στην Ιερουσαλήμ.³ Ο Ιουβενάλιος δεν είχε άλλη επιλογή από το να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να ζητήσει τη συνδρομή του αυτοκράτορα Μαρκιανού.

Στο μεταξύ, στην Ιερουσαλήμ είχαν ξεκινήσει οι διεργασίες για την αναγόρευση νέου εκκλησιαστικού ηγέτη, που θα έπαιρνε τη θέση του έκπτωτου Ιουβενάλιου. Ενώσω ακόμη οι ιεράρχες παρέμεναν στην Χαλκηδόνα στα πλαίσια των εργασιών της Συνόδου, είχε καταφτάσει στην Παλαιστίνη ένας ζηλωτής μονοφυσίτης μοναχός ονόματι Θεοδόσιος, οπαδός του Ευτυχί. Με τη συνεργασία της Αυγούστας Ευδοκίας, ο Θεοδόσιος κατάφερε να μεταστρέψει τη γνώμη της πλειοψηφίας των μοναχών και να τους φέρει με το μέρος του. Η Ευδοκία, που διέμενε μόνιμα στην Παλαιστίνη από το 443, έπαιζε το δικό της αυτόνομο από το αυτοκρατορικό κέντρο και τον εν διαστάσει σύζυγό της Θεοδόσιο Β' πολιτικό παιχνίδι. Είχε κάθε λόγο,

¹ Σύμφωνα με τα πρακτικά της Συνόδου, στη Χαλκηδόνα συμμετείχαν οι Ιουβενάλιος Ιεροσολύμων, Λεόντιος Ασκάλωνος, Φωτεινός Λύδδης, Ηράκλειος Αζώτου, Ιωάννης Τιβεριάδος, Αννιανός Καπιτωλιάδος, Βήρυλλος Αϊλά, Αρέτας Ελούσης, Νατίρας Γάζης, Σευηριανός Σκυθοπόλεως, Στέφανος Ιαμνείας, Ιωάννης Γαδάρων, Παύλος Ανθηδόνας, Ιωάννης Σαρακητών, Ζώσιμος Μηνωίδος, Πολυχρόνιος Αντιπατρίδος, Ζέβεννος Πέλλης, Μουσώνιος Ζηγώρ (=Ζοόρων), Παγκράτιος Λιβιάδος, Μαρκιανός Γεράρων. Βλ. ACO, τ. 2, μ. 1.1, σ. 56-59 και τ. 2, μ. 1.2, σ. 328, Honigmann, "Original lists", σ. 50-53, Honigmann, "Juvenal", σ. 241.

² Ο Διόσκορος καθαιρέθηκε ομόφωνα και εξορίστηκε στη Γάγγρα της Παφλαγονίας, όπου και πέθανε το 454, ενώ στη θέση του χειροτονήθηκε ο Προτέριος, ο οποίος, σαν τον Ιουβενάλιο, υπήρξε συνεργάτης του Διοσκόρου και άλλαξε τελευταία στιγμή στρατόπεδο για προσωπικά οφέλη μάλλον. Βλ. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.2, Ευάγγελος, 50.29-30, 79.5-20, Νικηφόρος Κάλλιςτος, *Εκκλ. Ιστορία*, PG 147, 28C.

³ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.3.

πικραμένη όπως ήταν με τον αυτοκράτορα, να βρεί διάφορους τρόπους – κι αυτός ήταν συγκυριακά τότε ο ευνοϊκότερος – να αντιπολιτευτεί την κεντρική εξουσία και να ενισχύσει ακόμη περισσότερο την ήδη ισχυρή θέση και εικόνα της στους Αγίους Τόπους.¹ Η συμμαχία του μοναχού Θεοδοσίου με την Ευδοκία, καθώς και η στρατιωτική υποστήριξη που του παρείχε ο *κόμης* και *δούκας* της Παλαιστίνης Δωρόθεος, του έφερε άμεσα θεαματικά οφέλη.² Κέρδισε πραξικοπηματικά το ανώτατο εκκλησιαστικό αξίωμα και έγινε έτσι ιστορικά ο πρώτος χρονολογικά πατριάρχης Ιεροσολύμων, μην επιτρέποντας στον Ιουβενάλιο να δρέψει τους καρπούς των πολυχρόνιων φιλοδοξιών και αγώνων του.

Η άνοδος του Θεοδοσίου στον πατριαρχικό θρόνο σήμανε την αρχή εκτενών διώξεων των αντιφρονούντων κληρικών και λαϊκών, σύμφωνα με τις πηγές.³ Με την ανάληψη της εξουσίας του εφάρμοσε ένα ευρύ πρόγραμμα προγραμμάτων των αντιπάλων του νέου καθεστώτος. Όλοι οι επίσκοποι της Παλαιστίνης, που είχαν υπογράψει τα πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας, κηρύχθηκαν έκπτωτοι και υπέστησαν διώξεις, ακόμη και μαρτυρικό θάνατο.⁴ Τέλος, πυρπολήθηκαν οι οικίες και δημεύτηκαν οι περιουσίες όσων δεν του υποτάχθηκαν άνευ όρων. Σε επιστολή της Αυγούστας Πουλχερίας προς την ηγουμένη Βάσσα στην Ιερουσαλήμ ο Θεοδόσιος χαρακτηρίζεται ως “τοῦ ἀντιχριστοῦ πρόδρομος”,⁵ στοιχείο ενδεικτικό της γενικότερης αναταραχής που επέφερε το νέο εκκλησιαστικό καθεστώς στην Παλαιστίνη. Παράλληλα, ο σφετεριστής πατριάρχης χειροτόνησε πολλούς νέους επισκόπους, ανθρώπους εμπιστοσύνης της Αυγούστας, που έγιναν υποχείρια του νέου καθεστώτος.⁶ Λίγοι μόνο αντιστάθηκαν στη νέα τάξη πραγμάτων, όπως ο ηγούμενος Ευθύμιος με τους μαθητές του.

¹ Η Αυγούστα Ευδοκία ταξίδεψε για πρώτη φορά στους Αγίους Τόπους ως προσκυνήτρια το 438-439. Κατά τη διάρκεια της πολύμηνης παραμονής της στην Ιερουσαλήμ έδωσε τα διαπιστευτήρια της ευσέβειάς της προσερχόμενη σε πολλά προσκυνήματα, ιδιαίτερα στον Πανάγιο Τάφο, παρέχοντας ταυτόχρονα άφθονες δωρεές στα εκκλησιαστικά καθιδρύματα της Παλαιστίνης. Η επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε ένας προσωπικός της θρίαμβος. Ο αυτοκράτορας, με τους αυλικούς του και πλήθος λαού, της επιφύλαξε λαμπρή πανηγυρική υποδοχή, αφού μετέφερε μαζί της τμήμα των ιερών λειψάνων του αγίου Στεφάνου. Όλα τα παραπάνω αποτελούν σημαντικές ενδείξεις ότι η Ευδοκία λειτούργησε κατά τα πρότυπα της Αυγούστας Ελένης ως *αυτοκρατορικός ευεργέτης* και προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το προσκυνηματικό της ταξίδι προς ίδιον όφελος. Στόχος της, πιθανότατα, ήταν να καθιερωθεί στη συνείδηση του χριστιανικού κόσμου ως η “νέα Ελένη”. Βλ. Βίος οσίας Μελάνης, 58-59, Σωκράτης, 7.47, Θεοφάνης, 92, Ελληνική Ανθολογία, 105. Πβ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 225-226, Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 184-189, Hunt, *Holy Land*, σ. 229, Drijvers, *Helena Augusta*, σ. 182. Το 443 επήλθε η ρήξη στις σχέσεις του αυτοκρατορικού ζεύγους, λόγω της φημολογούμενης σχέσης της Αυγούστας με το *μάγιστρο των θείων οφφικίων* (magister officiorum) Παυλίνο. Η Ευδοκία, παράλα αυτά, πήρε την άδεια να αποσυρθεί, με τον τίτλο και την περιουσία της, στους Αγίους Τόπους. Έως το θάνατό της, το 460, διέθεσε τεράστια χρηματικά ποσά για την ανέγερση ναών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στην Ιερουσαλήμ, καθώς και για την ανανέωση του τείχους της. Βλ. Μαλάας, 356.20-358.3, Πασχάλιον Χρονικόν, 584.5-585.8, Θεοφάνης, 99.18-27, 102.3-6, Ζωναράς, 110.10-111.6, Κεδρηνός, 601.22-602.2, Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλ. Ιστορία*, PG 146, 1129D-1132B. Πβ. Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 193-194, 219, Lenski, “Empresses”, σ. 118, Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα”, σ. 60, Geva, “Jerusalem” σ. 771-773.

² Για το Δωρόθεο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 377-378.

³ Θεοφάνης, 107.14-21, Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλ. Ιστορία*, PG 147, 32A-C.

⁴ Ανάμεσα στους μάρτυρες συγκαταλέγονται ο μητροπολίτης Σκυθοπόλεως Σευηριανός και ο διάκονος του ναού της Ανάστασης Αθανάσιος.

⁵ ACO, τ. 2, μ. 1.3, σ. 494. Ο ίδιος χαρακτηρισμός αποδίδεται στο Θεοδόσιο και από τον Κύριλλο το Σκυθοπολίτη (*Βίος οσίου Ευθυμίου*, 41.23).

⁶ Ο πιο γνωστός ανάμεσα στους νέους χειροτονηθέντες επισκόπους ήταν ο Πέτρος ο Ίβηρας. Ο Πέτρος ήταν γόνος της βασιλικής οικογένειας της Ιβηρίας και παρέμενε ως όμηρος από νεαρή ηλικία στην Αυλή της Κωνσταντινούπολης, κερδίζοντας την εύνοια του Θεοδοσίου Β', αλλά κυρίως της Αυγούστας Ευδοκίας. Κάποια στιγμή αποφάσισε να μονάσει και κατέφυγε στην έρημο της Ιουδαίας,

Ο αυτοκράτορας Μαρκιανός δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει τη συνέχιση της παράνομης δράσης του Θεοδοσίου και απέστειλε τον έκπτωτο Ιουβενάλιο με ισχυρή στρατιωτική συνοδεία πίσω στα Ιεροσόλυμα. Το βασιλικό διάταγμα, που εκδόθηκε το Φεβρουάριο του 453 και είχε ως αποδέκτη τον *περίβλεπτον κόμητα* Δωρόθεο, εντελλόταν την καθαίρεση του σφετεριστή Θεοδοσίου και τον εγκλεισμό του στη φυλακή, την καθαίρεση και εξορία όλων των παράνομα χειροτονηθέντων υπό του Θεοδοσίου επισκόπων, καθώς και την τιμωρία όλων εκείνων, κληρικών και λαϊκών, όσοι υπήρξαν υποστηρικτές της εικοσάμηνης νέας εκκλησιαστικής τάξης πραγμάτων.¹ Σε σφοδρή μάχη, που δόθηκε έξω από τη Νεάπολη, τα κυβερνητικά στρατεύματα υπό την ηγεσία του Δωροθέου, που είχε στο μεταξύ άρει την υποστήριξή του στο Θεοδόσιο, εξόντωσαν εκατοντάδες ζηλωτές μονοφυσίτες μοναχούς που αρνήθηκαν να υποκύψουν στις αυτοκρατορικές απαιτήσεις. Στη συνέχεια, εκκαθαρίστηκαν και οι τελευταίες εστίες αντίστασης μέσα και γύρω από την Ιερουσαλήμ.² Ο Θεοδόσιος, μέσα στη γενικότερη σύγχυση, κατάφερε να διαφύγει, πιθανότατα στην Αίγυπτο. Ο Μαρκιανός, με επιστολή του προς τους μοναχούς του Σινά, τους παρακαλεί να συλλάβουν το σφετεριστή, σε περίπτωση που τους ζητούσε άσυλο, και να τον παραδώσουν στον *ενδοξότατον στρατηλάτην* της Ανατολής, για να δικαστεί.³

2δ. Η αντιπολίτευση της Ευδοκίας και η πρώτη “ένωση” στην Παλαιστίνη

Η άνοδος του Ιουβενάλιου στον πατριαρχικό θρόνο το 453 συμβόλιζε, αφενός, τη νίκη της χαλκηδόνιας ορθοδοξίας και την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής νομιμότητας στην Παλαιστίνη και, αφετέρου, την επιβολή της αυτοκρατορικής βούλησης.⁴ Η αλλαγή στο εκκλησιαστικό σκηνικό δεν στοιχειοθέτησε όμως και την άμεση υποταγή των αντιφρονούντων, οι οποίοι βρήκαν προστασία στο πρόσωπο της Ευδοκίας, η οποία παρέμενε σταθερά στο μονοφυσιτικό στρατόπεδο.⁵ Ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης αναφέρει ότι η Ευδοκία είχε εξαπατηθεί στα δογματικά ζητήματα από το Θεοδόσιο και γι’ αυτό συγκρότησε ένα ισχυρό έναντι των ορθοδόξων μέτωπο, αποτελούμενο από πολλούς μοναχούς της Ιερου-

κοντά στη Γάζα, όπου το 444 ίδρυσε δική του λαύρα. Το καλοκαίρι του 452 οι κάτοικοι της Γάζας, ομόφωνα σχεδόν, απαίτησαν να χειροτονηθεί ο Πέτρος, παρά την επίμονη άρνησή του, επίσκοπός τους. Βλ. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.4, Ευάγγριος, 52.15-19, Θεοφάνης, 107.12-13. Πβ. Chitty, *The desert a City*, σ. 89, Horn, *Beyond Theology*, σ. 63-64, Hirschfeld, “Gaza”, σ. 74-75, Hunt, *Holy Land*, σ. 227. Άλλοι δύο γνωστοί επίσκοποι ήταν ο Ιόπηης Θεοδόσιος και ο Τιμόθεος, του οποίου δεν γνωρίζουμε δυστυχώς την έδρα, που υπήρξε αρχιμανδρίτης στη μονή του Υπάτιου, δέκα περίπου χιλιόμετρα έξω από την Ιερουσαλήμ. Βλ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 250.

¹ Βλ. ACO, τ. 2, μ. 1.3, σ. 483-486. Πβ. Honigmann, “Juvenal”, σ. 253, Gray, *Chalcedon*, σ. 19. Κατά το Ζαχαρία Μυτιλήνης (3.5, 3.7), η Ευδοκία άσκησε την επιρροή της για να δοθεί αμνηστία στον επίσκοπο Μαϊουμά Γάζης Πέτρο τον Ίβηρα, που ήταν προστατευόμενός της. Το 455 όμως, ο Πέτρος πήρε οικειοθελώς το δρόμο της εξορίας και κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια. Βλ. Horn, *Beyond Theology*, σ. 65-66.

² Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 3.5, 3.8.

³ Βλ. ACO, τ. 2, μ. 1.3, σ. 490-491. Κατά τον Θεοφάνη (107.25), ο Θεοδόσιος διέφυγε αρχικά στο Σινά, ενώ κατά το Ζαχαρία Μυτιλήνης (3.9), ο σφετεριστής κατάφερε να διαφύγει τη σύλληψη και να μεταβεί απαρατήρητος στην περιοχή της Σιδώνας στη Φοινίκη. Εκεί όμως προδόθηκε από έναν φίλο του, ο οποίος και τον παρέδωσε στις αρχές. Το κίνητρο της προδοσίας πιθανόν να ήταν οικονομικό, αν υποθέσουμε ότι ο Θεοδόσιος ήταν επικηρυγμένος μ’ ένα υψηλό χρηματικό ποσό. Τελικά, απεβίωσε μέσα στη φυλακή.

⁴ Βλ. Seeck, *Regesten*, σ. 399.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 236.17-19.

σαλήμ και της ερήμου.¹ Αυτή όμως είναι μάλλον μία ωραιοποιημένη εκδοχή, που ήθελε να αποκρύψει τα πραγματικά κίνητρα της Αυγούστα, να δημιουργήσει δηλαδή έναν ισχυρό πόλο εξουσίας με τη δική της αυτόνομη αυλή στους Αγίους Τόπους, για να αντιπολιτευτεί, αρχικά, τον τέως σύζυγό της Θεοδόσιο και, στη συνέχεια, την πανίσχυρη αδερφή του Αυγούστα Πουλχερία, την πραγματική νικήτρια στη Χαλκηδόνα.² Όμως, τα τραγικά γεγονότα που έπληξαν την οικογένειά της το 455, ενδεχομένως να έπαιξαν καταλυτικό ρόλο για την αλλαγή στη στάση της έναντι των ορθοδόξων.³ Σύμφωνα με τον Κύριλλο, η Ευδοκία θεώρησε το οικογενειακό της δράμα ως θεία τιμωρία για τη δική της εχθρική στάση έναντι του δόγματος της Χαλκηδόνας και την αμέριστη υποστήριξη που είχε προσφέρει στο σφετεριστή Θεοδόσιο.⁴

Η Ευδοκία απέστειλε τον χωρεπίσκοπο Αναστάσιο, που ήταν άνθρωπος του περιβάλλοντός της, στην Αντιόχεια προς το Συμεών το Στυλίτη, από τους διασημότερους ασκητές της εποχής,⁵ ζητώντας τη συμβουλή του. Εκείνος, έχοντας ως ως έδρα της δράσης του τη Συρία, προφανώς δεν θεώρησε πρόπον να αναμειχθεί σε υποθέσεις της Παλαιστινιακής Εκκλησίας. Γι' αυτό και παρέπεμψε την Ευδοκία στον ηγούμενο Ευθύμιο, ο οποίος ήταν εκείνη την εποχή ο πλέον γνωστός ασκητής της Παλαιστίνης. Έπειτα απ' αυτό, η Αυγούστα έκτισε πύργο κοντά στη λαύρα του Ευθυμίου, για να μπορεί να συνδιαλέγεται μαζί του.⁶ Υπό τη δική του καθημερινή νουθεσία και ισχυρή πνευματική επιρροή, αποφάσισε το 456 να εγκαταλείψει τις προηγούμενες δογματικές της θέσεις, καθώς και να αναγνωρίσει τον Ιουβενάλιο ερχόμενη σε κοινωνία μαζί του.

Το γεγονός της μεταστροφής της Ευδοκίας υπήρξε εξόχως σημαντικό για την Εκκλησία των Ιεροσολύμων, διότι μαζί με την Αυγούστα προσήλθαν στο στρατόπεδο των οπαδών της Χαλκηδόνας πλήθος τέως αντιφρονούντων κληρικών και λαϊκών.⁷ Αυτή υπήρξε χρονικά η πρώτη “ένωση” των δύο αντίπαλων δογματικά στρατοπέδων στην Παλαιστίνη. Μοναδική εξαίρεση στην ένωση αποτέλεσε ο *έξαρχος* των μοναχών αρχιμανδρίτης Γερόντιος, που αρνήθηκε να αλλάξει τις δογματικές του θέσεις και να προσχωρήσει στην παράταξη των ορθοδόξων. Μερικοί μοναχοί παρέμειναν στη συνοδεία του. Δύο απ' αυτούς, ο Ρωμανός και ο Μαρκιανός, ίδρυσαν δύο νέα κοινόβια μονοφυσιτών στην περιοχή της Θεκωέ και της Βηθλεέμ αντίστοιχα.⁸

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 47.5-9.

² Η αναγόρευση της Πουλχερίας στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας ως “νέας Ελένης” έπληττε, όπως ήταν αναμενόμενο, τον εγωισμό αλλά και τη δημόσια εικόνα της Ευδοκίας, την οποία η τελευταία είχε καλλιεργήσει με ιδιαίτερη επιμέλεια κατά τη δεκαετία πριν τη Χαλκηδόνα. Βλ. ACO, τ. 2, μ. 1.2, σ. 351. Πβ. Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 176, 209-216, Horn, *Beyond Theology*, σ. 65, Drijvers, *Helena Augusta*, σ. 183.

³ Ο γαμπρός της Ευδοκίας, ο αυτοκράτορας της Δύσης Ουαλεντιανός Γ' (425-455), δολοφονήθηκε στη Ρώμη, ενώ η κόρη της Ευδοξία και οι εγγονές της οδηγήθηκαν από το Βάνδαλο βασιλέα Γελίμερο αιχμάλωτες στην Καρχηδόνα, μετά την άλωση της Αιώνιας Πόλης από τους Βανδάλους το 455. Βλ. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 47.14-17.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 47. 17-19.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 47.23-24: “μέγαν τότε φωστήρα ὄντα, καί τῆ οἰκουμένη ἐκλάμποντα”.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 48.8-10: “εις τόν ὑψηλότερον πάσης τῆς ἀνατολικῆς ἐρήμου τόπον κατά νότον τῆς αὐτοῦ λαύρας ὡς ἀπό σταδίων τριάκοντα”. Ο πύργος της Ευδοκίας, όπου αργότερα ιδρύθηκε η μονή του Σχολαρίου (Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 48.17), σώζεται σήμερα σε ερειπώδη κατάσταση στην τοποθεσία Jebel Muntar. Βλ. Chitty, *The desert a City*, σ. 91.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 49.2-6.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 49.8-12.

2ε. Η δεύτερη “ένωση” στην Παλαιστίνη και το *Ενωτικόν* του Ζήνωνα

Από το Βασιλίσκο και το Ζήνωνα έως και τον Ηράκλειο παρατηρούμε μία νέα μέθοδο άσκησης θρησκευτικής πολιτικής από τους αυτοκράτορες. Όλοι οι προκάτοχοι του Ζήνωνα προσπαθούσαν να επιτύχουν την επιθυμητή συναίνεση των αντιμαχομένων θρησκευτικών ομάδων μέσω της σύγκλησης συνόδων, οικουμενικών και τοπικών. Από δω και στο εξής όμως, οι αυτοκράτορες θα εξαπολύουν *εγκυκλίους επιστολές*, όπου θα περιέχονται κάθε φορά νέες δογματικές θέσεις, οι οποίες, κατά την άποψή τους, μπορούσαν να επιφέρουν την επιθυμητή εκκλησιαστική ειρήνη.¹ Ενώ όμως στόχευαν στην κοινή συναίνεση, στην πραγματικότητα η πολιτική αυτή αποτέλεσε ένα νέο τρόπο βίαιης επιβολής των απόψεών τους, από τη στιγμή που οι δογματικές τους θέσεις αποκτούσαν χαρακτήρα οικουμενικό, καθώς καθόριζαν την επίσημη πολιτική του κράτους.²

Η *Εγκύκλιος* επιστολή του σφετεριστή Βασιλίσκου (475-476) απεστάλη το 475 προς τον εξόριστο μονοφυσίτη πατριάρχη Αλεξανδρείας Τιμόθεο, τον επονομαζόμενο “Αίλουρο”, είχε όμως ως αποδέκτες και τα άλλα πατριαρχεία της Ανατολής.³ Ο Βασιλίσκος επιθυμούσε μάλλον να βρει στηρίγματα στην πραξικοπηματικά νεοαποκτηθείσα εξουσία του και οι μονοφυσίτες συνιστούσαν ένα τέτοιο στήριγμα κατά του έκπτωτου, και τυπικά ορθόδοξου ακόμα, Ζήνωνα. Η *Εγκύκλιος* αναθεμάτιζε τον *Τόμο* του Λέοντα και τις αποφάσεις της Συνόδου στην Χαλκηδόνα. Αποδεχόταν όμως ως κοινή βάση συμφωνίας για την ένωση των Εκκλησιών τις τρεις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους και τη λεγόμενη “ληστρική”.⁴ Το περιεχόμενο της *Εγκυκλίου* έβρισκε σύμφωνους τον Τιμόθεο Αλεξανδρείας, τον Πέτρο Αντιοχείας και τον Αναστάσιο Ιεροσολύμων. Συνολικά υπολογίζεται ότι περίπου 500 επίσκοποι προσυπέγραψαν το κείμενο.⁵ Ο Αναστάσιος Ιεροσολύμων, αν και αποδέχτηκε την *Εγκύκλιο* του Βασιλίσκου, στην πράξη αποδείχτηκε μετριοπαθής κρατώντας ουδέτερη στάση, αφού διατηρούσε κοινωνία και με τις δύο πλευρές.⁶

Τα τελευταία έτη της πατριαρχίας του Αναστασίου Ιεροσολύμων (458-478) φαίνεται ότι μία ομάδα ακραίων μονοφυσιτών, που στις πηγές ονομάζονται “*Άποσχισταί*”,⁷ υπό την ηγεσία του αρχιμανδρίτη Γερόντιου δημιούργησαν ζήτημα εσωτερικής ηρεμίας και σταθερότητας, αφού δεν αναγνώριζαν την πνευματική εξουσία του πατριάρχη. Επιπλέον, φαίνεται ότι προσπάθησαν, ανεπιτυχώς όμως, να καταλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία, όπως έκανε τρεις περίπου δεκαετίες νωρίτερα ο μοναχός Θεοδόσιος.⁸

¹ Η *Εγκύκλιος* και η *Αντεγκύκλιος* του Βασιλίσκου, το *Ενωτικόν* του Ζήνωνα, το *Ενωτικόν* του Ιουστίνου Β' και η *Έκθεσις* του Ηρακλείου.

² Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 195.

³ Ευάγγριος, 101.6-104.19, Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 5.3, Seeck, *Regesten*, σ. 421. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 548-549.

⁴ Βλ. Gray, *Chalcedon*, σ. 25.

⁵ Ευάγγριος, 104.28-31. Η σθεναρή αντίσταση του Ακάκιου Κωνσταντινουπόλεως κατά της θρησκευτικής πολιτικής του Βασιλίσκου επέφερε την ακύρωση της *Εγκυκλίου* και την αντικατάστασή της με την *Αντεγκύκλιο* (Ευάγγριος, 106.23-107.28, Seeck, *Regesten*, σ. 422). Η τελευταία όμως δεν πρόλαβε να αποκτήσει ισχύ, εξαιτίας της ανατροπής του Βασιλίσκου από το Ζήνωνα λίγο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 476.

⁶ Βλ. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 5.5. Πβ. Chitty, *The desert a City*, σ. 101.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 47.7, 62.18-20.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 62.19-63.2, Παύλος Ελουσίης, *Βίος αγίου Θέογνι*, σ. 114.

Ο νεοεκλεγείς πατριάρχης Μαρτύριος (478-486) προσπάθησε να παρέμβει δυναμικά, για να λύσει το ζήτημα. Απέστειλε με το διάκονο Φίδο¹ επιστολές στον αυτοκράτορα Ζήνωνα και τον Ακάκιο Κωνσταντινούπολεως (471-489), όπου έγραφε “περί τε τῆς τῶν Ἀποσχιστῶν ἀκαταστασίας καί τῶν ὑπ’ αὐτῶν γενομένων ἐν τῇ ἀγία πόλει νεωτερισμῶν”.² Το πλοίο όμως, όπου επέβαινε ο διάκονος, βυθίστηκε, ο ίδιος σώθηκε την τελευταία στιγμή και, τελικά, το θαλάσσιο ταξίδι του προς την πρωτεύουσα δεν πραγματοποιήθηκε. Ακόμη, σύμφωνα με τον Κύριλλο, ο όσιος Ευθύμιος εμφανίστηκε ως οπτασία στον ναυαγό προφητεύοντας την αποτυχία των ακραίων μονοφυσιτών και την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ειρήνης στην Παλαιστίνη.³

Μετά από λίγο καιρό, ο μετριοπαθής μονοφυσίτης ηγούμενος στη Βηθλεέμ Μαρκιανός, ασκώντας όλη του τη διπλωματική ικανότητα, κατόρθωσε να δώσει λύση στο αδιέξοδο πείθοντας τους Αποσχιστές, εκτός της ομάδας του αρχιμανδρίτη Γερόντιου και του ηγουμένου Ρωμανού στη Θεκωέ, να έρθουν σε κοινωνία με τον πατριάρχη και τους ορθοδόξους μοναχούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι επικράτησαν οι μετριοπαθείς θέσεις αμφοτέρων των πλευρών. Κοινό σημείο αφετηρίας και για τα δύο μέρη ήταν το δόγμα των τριών πρώτων Οικουμενικών Συνόδων. Συμφωνήθηκε ακόμη ότι καμία πλευρά δεν θα επιζητούσε να επιβάλει στην άλλη την άποψή της δια της βίας.⁴ Έτσι, ο καθένας μπορούσε να διαλέξει ελεύθερα αν θα ήταν υπέρ ή κατά του δόγματος της Χαλκηδόνας. Η απουσία της αδιαλλαξίας αμφοτέρων αποτέλεσε το κρίσιμο στοιχείο για την ειρηνική συνύπαρξη των αντιμαχόμενων θρησκευτικών ομάδων στην Παλαιστίνη το 478. Ο πατριάρχης, για να τιμήσει το σπουδαίο γεγονός της δεύτερης “ένωσης”, έδωσε εντολή να φωταγωγηθεί ο ναός της Ανάστασης και τέλεσε πανηγυρική Θεία Λειτουργία με την καθολική συμμετοχή κλήρου και λαού, ώστε “γένονεν εὐφροσύνη μεγάλη ἐν ταῖς πλατείαις Ἱερουσαλήμ ἐπὶ τῇ τῆς ἐνώσεως χαρᾷ”.⁵

Τα αποτελέσματα της δεύτερης “ένωσης” διαφαίνονται στις αγαθές σχέσεις που ανέπτυξε ο μονοφυσίτης ηγούμενος Μαρκιανός της Βηθλεέμ, ένας πρώην ζηλωτής μονοφυσίτης του κύκλου του Γερόντιου, με τους ορθόδοξους ηγουμένους Θεοδόσιο και Σάβα. Ο Μαρκιανός διατηρούσε, σύμφωνα με τον Κύριλλο, φιλικές σχέσεις με τον Θεοδόσιο, ενώ απέστειλε στο Σάβα άφθονες προμήθειες, όταν το 492 σημειώθηκαν ελλείψεις σε μία από τις μονές του, αυτή του Καστελλίου.⁶ Επίσης, η ακραία μονοφυσιτική ομάδα του ηγουμένου Μάμα από την Ελευθερόπολη εντάχθηκε στην ακολουθία του ηγουμένου Σάβα.⁷

Η περίπτωση της Παλαιστίνης απέδειξε ότι η ένωση ορθοδόξων και μονοφυσιτών ήταν, υπό προϋποθέσεις, εφικτή. Δεν θα μπορούσαμε, επομένως, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το πετυχημένο “πείραμα” της Παλαιστίνης να αποτέλεσε για την κεντρική εξουσία ένα αξιόπιστο μοντέλο, το οποίο ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί για την εφαρμογή του στο σύνολο της αυτοκρατορίας.⁸

¹ Αργότερα ο Φίδος χειροτονήθηκε επίσκοπος Δώρων στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Βλ. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 66.16-17.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 62.15-19.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 63.15-23.

⁴ Βλ. Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 5.6, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 66.21-67.20. Πβ. Levy-Rubin, “Monothelite controversy”, σ. 290.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου*, 66.18-67.19.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Θεοδοσίου*, 237.14-22 και *Βίος οσίου Σάβα*, 111.24-112.9.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 147.13-20.

⁸ Βλ. Gray, “Christological controversies”, σ. 238.

Στις 28 Ιουλίου 482 ο Ζήνων απέστειλε στην Αλεξάνδρεια το λεγόμενο *Ενωτικόν*.¹ Το περιεχόμενο του κειμένου αυτού, που ήρθε ως αποτέλεσμα των διεργασιών στην Αυλή, ήταν μία προσπάθεια συμβιβασμού μεταξύ χαλκηδόνιων και μονοφυσιτών.² Ο αυτοκράτορας, με τη βοήθεια του Ακάκιου Κωνσταντινουπόλεως, προσπάθησε να ενώσει τις δύο αντίπαλες παρατάξεις θέτοντας ως κοινή αποδεκτή βάση μόνο τους *όρους* των τριών πρώτων Οικουμενικών Συνόδων και αναθεμάτιζε τόσο τους Νεστόριο και Ευτυχή όσο και τον *Τόμο* του Λέοντα, τον οποίο οι μονοφυσίτες είχαν ήδη απορρίψει ως κείμενο νεστοριανικό.³ Ο Μαρτύριος Ιεροσολύμων προσυπέγραψε το *Ενωτικόν*, συντασσόμενος με την κεντρική εξουσία. Το ίδιο συνέβη και με τους λοιπούς πατριάρχες της Ανατολής, Πέτρο Αλεξανδρείας και Πέτρο Αντιοχείας. Φαινόταν ότι, πρόσκαιρα έστω, ο Ζήνων πέτυχε να επιφέρει την πολυπόθητη εκκλησιαστική ειρήνη.⁴

Η νέα δογματική πρόταση του Ζήωνα, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από το *Ενωτικόν*, απορρίφθηκε απερίφραστα από τον πάπα Ρώμης Φήλικα.⁵ Όπως απέδειξαν τα μεταγενέστερα γεγονότα, η αδυναμία επιβολής του *Ενωτικού* οφείλεται, καταρχήν, στην πεισματική άρνηση του επισκόπου Ρώμης⁶ να το αποδεχτεί και, κατά δεύτερο λόγο, στην τήρηση της ίδιας πολιτικής από τους ορθόδοξους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ευφήμιο (490-495) και Μακεδόσιο (495-511). Το *Ενωτικόν* απέτυχε στον αντικειμενικό του στόχο. Ιστορικά, όμως, πρέπει να εκτιμηθεί θετικά, διότι, σύμφωνα με τον D.J. Chitty, “έδωσε στους ανθρώπους χρόνο και ελευθερία να σκεφτούν”.⁷

2στ. Η αντιπαράθεση του αυτοκράτορα Αναστασίου με τις εκκλησιαστικές αρχές και το μοναχισμό της Παλαιστίνης

Ο μονοφυσιτικών πεποιθήσεων αυτοκράτορας Αναστάσιος επιζητούσε να συνεχίσει την πολιτική του προκατόχου του μέσω της επιβολής του *Ενωτικού*. Η παρουσία μονοφυσιτών πατριαρχών στις αντίστοιχες έδρες της Ανατολής αποτελούσε εγγύηση για την επιβολή της πολιτικής του. Στα τέλη της δεκαετίας του 490 όμως, στο θρόνο των πατριαρχείων Αντιοχείας και Ιεροσολύμων αντίστοιχα εκλέγονται οι ορθόδοξοι Φλαβιανός (498-512) και Ηλίας (494-516). Οι δύο ιεράρχες, μαζί με τον

¹ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 5.8, Ευάγγριος, 111-114, Lounghis, *Regesten*, αρ. 100, σ. 68. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 549.

² Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 197-198.

³ Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 549, 552.

⁴ Βλ. Gray, *Chalcedon*, σ. 29-30.

⁵ Ο Φήλικας θεώρησε ότι πίσω από τη σύνταξη του *Ενωτικού* βρισκόταν ο Ακάκιος, γι' αυτό σε τοπική σύνοδο τον καθαίρεσε και τον αναθεμάτισε. Ο Ακάκιος με τη σειρά του διέγραψε το όνομα του επισκόπου Ρώμης από τα δίπτυχα. Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν στο λεγόμενο “Ακακιανό Σχίσμα” το 484. Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 549. Η αποξένωση της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας κράτησε 25 χρόνια, έως την εποχή του Ιουστίνου Α', και αποτέλεσε τον προάγγελο της πολύ σοβαρότερης και οριστικής διάσπασης του 9^{ου} και 11^{ου} αιώνα. Το 519, οι απεσταλμένοι του πάπα Ορμίσδα (514-523) στην Κωνσταντινούπολη συλλειτούργησαν στην Αγία Σοφία με τον πατριάρχη Ιωάννη Β' (518-520) και διακήρυξαν ομόφωνα τον αφορισμό των αυτοκρατόρων Ζήωνα και Αναστασίου. Η κοινή ιεροτελεστία Ανατολικών και Δυτικών σήμαινε στην πράξη την άρση του Ακακιανού Σχίσματος. Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 29, Evans, “Persecution”, σ. 193, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 149, Χατζηαντωνίου, *Αναστάσιος*, σ. 40-41, 166.

⁶ Η έδρα του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, κατά τον Meyendorff (*Imperial Unity*, σ. 174), θεωρούνταν από τους χριστιανούς του 5^{ου} αιώνα ως “η κιβωτός της ορθοδοξίας”. Επομένως, οι δογματικές θέσεις του επισκόπου Ρώμης μπορούσαν να επηρεάσουν, άμεσα ή έμμεσα, το σύνολο του χριστιανικού κόσμου και την εκάστοτε θρησκευτική πολιτική της κεντρικής εξουσίας.

⁷ Chitty, *The desert a City*, σ. 114.

πάπα Ρώμης Σύμμαχο (498-514), σχημάτισαν κοινό μέτωπο εναντίον του αυτοκράτορα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποτέλεσαν τον βασικό παράγοντα της αποτυχίας της θρησκευτικής πολιτικής του Αναστασίου υπέρ των μονοφυσιτών στην Ανατολή.

Ο Αναστάσιος δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει την αναστροφή του ρεύματος υπέρ των ορθοδόξων. Απέστειλε στον Ηλία Ιεροσολύμων επιστολή, με την οποία τον παρακινούσε να αποκηρύξει την Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας.¹ Στην απαντητική του επιστολή προς τον αυτοκράτορα ο πατριάρχης διακήρυξε την άρνησή του να υπακούσει, παραμένοντας πιστός στο δόγμα της Χαλκηδόνας και αναθεματίζοντας τους Νεστόριο και Ευτυχί.² Η επιλογή του Ηλία να αψηφήσει τη βούληση του αυτοκράτορα ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη, διότι αυτό μπορούσε δυνητικά να επισύρει άμεσες κυρώσεις, όπως καθαίρεση και εξορία, ενώ παράλληλα τον έθετε στο περιθώριο των όποιων εξελίξεων. Φαίνεται όμως ότι ο πατριάρχης αντλούσε ισχύ, ως αντίβαρο στη δύναμη της κεντρικής εξουσίας, από το υψηλό ηθικό κύρος του ορθόδοξου μοναχισμού της ερήμου της Ιουδαίας και τις σπουδαίες πνευματικές προσωπικότητες των ηγουμένων Σάβα και Θεοδοσίου. Οι δύο τελευταίοι, άλλωστε, είχαν λίγα χρόνια νωρίτερα (492) εκλεγεί ομόφωνα *έξαρχοι* όλων των μοναχών της Παλαιστίνης και, ως εκ τούτου, ασκούσαν μεγάλη επιρροή στα εκκλησιαστικά πράγματα της επαρχίας.³

Η επόμενη κίνηση του πατριάρχη ήταν η αποστολή αντιπροσωπείας κληρικών και ηγουμένων στην Κωνσταντινούπολη το 511. Ο πατριάρχης όρισε ως αρχηγό της “διπλωματικής” κατ' ουσίαν αποστολής, που σκοπό είχε να κατευνάσει τις απειλητικές διαθέσεις του αυτοκράτορα, “τόν κύριον Σάβαν τόν πολιστήν καί πολιοῦχον τῆς καθ' ἡμᾶς ἐρήμου καί ὅλης τῆς Παλαιστίνης φωστῆρα”.⁴ Η αποστολή έγινε ευμενώς δεκτή από τον Αναστάσιο, ο οποίος χορήγησε άφθονες χρηματικές δωρεές στους ηγουμένους για τις ανάγκες των μονών τους.

Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο αυτοκράτορας είχε δώσει εντολή να συγκληθεί τοπική σύνοδος στη Σιδώνα της Φοινίκης, στην οποία θα λάμβαναν μέρος επίσκοποι της Παλαιστίνης και άλλων ανατολικών επαρχιών, παρόντων των πατριαρχών Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, με προεξάρχοντες τους ισχυρούς μονοφυσίτες επισκόπους Σωτήριχο Καισαρείας Καππαδοκίας και Φιλόξενο Ιεραπόλεως.⁵ Κύριο θέμα των εργασιών της συνόδου ήταν η ανυπακοή των πατριαρχών Αντιοχείας και Ιεροσολύμων στα κελεύσματα του βασιλέως περί καταδίκης της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Η σύνοδος της Σιδώνας απέτυχε τελικά ως προς τους αντικειμενικούς της σκοπούς.⁶

Στα τέλη της άνοιξης του 512 ο ηγούμενος Σάβας, που κατά παράκληση του αυτοκράτορα έμεινε όλο το χειμώνα του 511/12 στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψε στην Παλαιστίνη κομίζοντας θεαματικά νέα. Στις συζητήσεις που διεξήγαγε στο παλάτι με τον Αναστάσιο κατάφερε να μεταστρέψει, έστω και προσωρινά, την εις βάρος του πατριάρχη αρνητική κατάσταση και, επομένως, να αναστείλει την ανατροπή της ορθόδοξης εκκλησιαστικής τάξης στην Παλαιστίνη. Η αποτυχία όμως της συνόδου στη Σιδώνα κόστισε στο Φλαβιανό Αντιοχείας το θρόνο

¹ Lounghis, *Regesten*, αρ. 322, σ. 114.

² Θεοφάνης, 151.27-31.

³ Βλ. Levy-Rubin, “Monothelite controversy”, σ. 290-291.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 141.9-10.

⁵ Lounghis, *Regesten*, αρ. 337, σ. 117.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 141.15-22, 148.9-20. Πβ. Χατζηαντωνίου, *Αναστάσιος*, σ. 94-97.

του. Συκοφαντήθηκε στον αυτοκράτορα, καθαιρέθηκε και οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στην εξορία, στην Πέτρα της *Τρίτης Παλαιστίνης*.¹ Τη θέση του πήρε “ὁ τῶν Ἀκεφάλων ἔξαρχος” Σεήρος, ένας χαρισματικός μονοφυσίτης ηγέτης, που μόναζε στη μονή των Αποσχιστών, πλησίον του Μαΐουμά Γάζης.²

Η πρώτη ενέργεια του Σεήρου ήταν να αποστείλει στον Ηλία Ιεροσολύμων τα *συνοδικά έγγραφα*, τις αποφάσεις δηλαδή της συνόδου του πατριαρχείου Αντιοχείας, τα οποία επικύρωναν την εκλογή του. Ο Ηλίας όμως αρνήθηκε να τον αναγνωρίσει. Εξοργισμένος ο Αναστάσιος απέστειλε στρατιωτικό απόσπασμα, για να επιβάλει δια της βίας τη θέλησή του. Αλλά στην κρίσιμη εκείνη στιγμή, ο ηγούμενος Σάβας ετέθη επικεφαλής του συνόλου των μοναχών της ερήμου της Ιουδαίας και αναθεμάτισε δημοσίως τον Σεήρο ως αιρετικό, παρουσία των *μαγιστριανών* (agents in rebus), των *αρχόντων* και των στρατιωτών. Επειδή στην παρούσα φάση δεν διακυβευόνταν μόνο η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα, αλλά ακόμη και το προσωπικό του γόητρο και κύρος, ο Αναστάσιος έδωσε εκ νέου εντολή στο *δούκα* της Παλαιστίνης Όλυμπο ή Ολύμπιο να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο, ώστε να εκπέσει του πατριαρχικού θρόνου ο Ηλίας.³ Πράγματι, ο πατριάρχης με τη δύναμη των όπλων καθαιρέθηκε και εξορίστηκε το καλοκαίρι του 516 στη πόλη Αϊλά, στην Ερυθρά θάλασσα, όπου και απεβίωσε δύο χρόνια αργότερα.⁴

Διάδοχός του, κατ’ εντολήν του αυτοκράτορα, εκλέχθηκε ο Ιωάννης (516-524), που είχε προηγουμένως δώσει στον αυτοκράτορα την υπόσχεση να αναθεματίσει τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας και να έρθει σε κοινωνία με τον Σεήρο.⁵ Τα πράγματα περιπλέχτηκαν με την, εκ νέου, ανάμιξη των ηγουμένων της ερήμου της Ιουδαίας, που έπεισαν το νέο πατριάρχη να αθετήσει την υπόσχεσή του στον αυτοκράτορα.⁶ Ο Αναστάσιος απάλλαξε από τα καθήκοντά του το *δούκα* Όλυμπο, θεωρώντας τον προσωπικά υπεύθυνο για την αλλαγή στάσης του Ιωάννη, και έστειλε ως αντικαταστάτη του τον Αναστάσιο τον Παμφύλου, ο οποίος συνέλαβε τον πατριάρχη και τον έριξε στη φυλακή.⁷ Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, ο πατριάρχης έπεισε το *δούκα* να τον αφήσει ελεύθερο με “εγγύηση”, υποσχόμενος ότι την ερχομένη Κυριακή θα διακήρυττε δημοσίως, μέσα στο ναό του Πρωτομάρτυρος Στεφάνου, την κοινωνία του με τον Σεήρο Αντιοχείας και την αντίθεσή του στο δόγμα της Χαλκηδόνας. Κρυφά, όμως, έστειλε μήνυμα στους μοναχούς για την προφορική συμφωνία του με το *δούκα*. Στο ναό συγκεντρώθηκαν τελικά περίπου 10.000 μοναχοί. Παρόντος του *δούκα* Αναστασίου, του πολιτικού διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης Ζαχαρία*⁸ και του Υπατίου, ανιψιού του αυτοκράτορα,⁹ ο πατριάρχης, μαζί με “τούς τῶν μοναχῶν κορυφαίους καί ἡγεμόνας” Σάβα και Θεοδόσιο και με την συμπαράσταση του συνόλου σχεδόν του εκκλησιάσματος, αποκήρυξε εμφατικά τις μονοφυσιτικές δοξασίες, αρνήθηκε οποιαδήποτε επαφή με

¹ Ευάγγριος, 131.16-19, Ιωάννης Μόσχος, *Λειμών*, PG 87.3, 2884B-C, Θεοφάνης, 156.9-19, Lounghis, *Regesten*, αρ. 345, σ. 119.

² Ο Σεήρος ήταν ένας προσήλυτος εθνικός από τη Σωζόπολη της Πισιδίας, που απέκτησε εξαιρετική μόρφωση στη ρητορική, τη φιλοσοφία και τα νομικά. Βαπτίστηκε το 488 και έγινε μοναχός στη μονή του Πέτρου του Ίβηρα, έξω από τη Γάζα. Βλ. Ευάγγριος, 131.20-33. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 227-234, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 203-204, Hirschfeld, “Gaza”, σ. 75.

³ Για τον Όλυμπο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 804.

⁴ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 148.21-150.8, Θεοφάνης, 156.19-21, Lounghis, *Regesten*, αρ. 379, σ. 125.

⁵ Lounghis, *Regesten*, αρ. 381, σ. 126.

⁶ Lounghis, *Regesten*, αρ. 382, σ. 126.

⁷ Lounghis, *Regesten*, αρ. 383, σ. 126. Για τον Αναστάσιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 80-81.

⁸ Για το Ζαχαρία, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 1194.

⁹ Για τον Υπάτιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 577-581.

τον Σευήρο Αντιοχείας και δήλωσε πίστη στις τέσσερις Οικουμενικές Συνόδους.¹ Οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές της Παλαιστίνης, μπροστά στη σθεναρή αντίδραση των Ιεροσολυμιτών και νικημένοι από το υψηλό ηθικό κύρος των ηγουμένων της ερήμου, υποχώρησαν.

Οι τελευταίοι πήραν ακόμη την πρωτοβουλία να συγγράψουν τέσσερις επιστολές με αποδέκτες τον αυτοκράτορα, τον Ιωάννη Ιεροσολύμων και τους *άρχοντες* της Παλαιστίνης αντίστοιχα. Με τις επιστολές τους οι μοναχοί έκαναν γνωστό ότι, πρώτον, γι' αυτούς κάθε παρέκκλιση από το δόγμα της Χαλκηδόνας συνιστούσε αίρεση και, δεύτερον, ότι δεν επρόκειτο ποτέ να έρθουν σε κοινωνία με τον Σευήρο Αντιοχείας. Τέλος, διατράνωναν την πεποίθησή τους ότι η Παλαιστίνη θα παρέμενε ορθόδοξη και πως ήταν έτοιμοι να πεθάνουν μαρτυρικά υπέρ του σκοπού τους.²

Από το χρονικό αυτό σημείο και πέρα δεν υπάρχουν στις πηγές άλλα στοιχεία που να δηλώνουν ότι ο Αναστάσιος συνέχισε να πιέζει την εκκλησιαστική ηγεσία της Παλαιστίνης για αλλαγή πολιτικής. Η άτεγκτη και αδιάλλακτη υπέρ της ορθοδοξίας θέση του ισχυρού μοναχικού ρεύματος στην Παλαιστίνη κατέδειξε στον αυτοκράτορα ότι η προσπάθειά του να οδηγήσει την επαρχία, ακόμη και δια της βίας, στη δική του ομολογία πίστης θα έπεφτε στο κενό. Τα γεγονότα αυτά απέδειξαν επομένως, με τον πιο εμφατικό τρόπο, την πλήρη αποτυχία του *Ενωτικού* και της θρησκευτικής πολιτικής του Αναστασίου στην Παλαιστίνη. Επιπρόσθετα, κατέστη πασιφανές ότι η εκκλησιαστική ειρήνη και η συμφιλίωση ορθοδόξων και μονοφυσιτών δεν μπορούσε να επέλθει με τη χρήση βίας ή με αυτοκρατορικά διατάγματα. Αυτό που απαιτούνταν ήταν η εξεύρεση μιας λύσης κοινά αποδεκτής μέσα από θεολογικές συζητήσεις και ζυμώσεις.

2ζ. Η θρησκευτική πολιτική των ορθοδόξων αυτοκρατόρων του 6^{ου} αιώνα

Το 518 έκλεισε ένας ιστορικός κύκλος 44 ετών με τους αυτοκράτορες Ζήνωνα και Αναστάσιο να ασκούν ευνοϊκή υπέρ των μονοφυσιτών πολιτική. Για το υπόλοιπο του 6^{ου} αιώνα οι αυτοκράτορες ήταν ορθοδόξων φρονημάτων και οι σχέσεις του Κράτους με τη μονοφυσιτική Εκκλησία ακολούθησαν την οδό της έντασης, ενίοτε ακόμα και της δίωξης των ιεραρχών της.

Ο αυτοκράτορας Ιουστίνος Α' (518-527) εξέδωσε διάταγμα, με το οποίο όριζε να εξορισθούν και να εγκλεισθούν στη φυλακή οι επίσκοποι των μονοφυσιτών, να επιστρέψουν οι εξόριστοι ορθόδοξοι επίσκοποι πίσω στις έδρες τους και να αναγνωριστεί απ' όλους η Σύνοδος της Χαλκηδόνας και ο *Τόμος* του Λέοντα.³

Στις 6 Αυγούστου 518 εμφανίστηκαν στα Ιεροσόλυμα “αί θεΐαι κελεύσεις καί ένετάγησαν αί τέσσαρες σύνοδοι τοΐς ίεροΐς διπτύχοις”. Ο

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 150.8-158.7, Θεοφάνης, 158.22-159.1.

² Θεοφάνης, 162.13-19.

³ Ιωάννης Εφέσου, 1.29, Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, *Χρονικόν*, 103.10, Ζωναράς, 145.16-146.13, Lounghis, *Regesten*, αρ. 394, σ. 129 και αρ. 399, σ. 130. Ένα από τα πρώτα θύματα των διώξεων ήταν ο Σευήρος Αντιοχείας, που καθαιρέθηκε και αυτοεξορίστηκε στην Αίγυπτο, όπου και απεβίωσε το 538. Βλ. Ιωάννης Εφέσου, 1.41, Ευάγριος, 154.32-155.22, Μαλάλας, 411.17-18, Ζωναράς, 146.7-9. Το 519 ο Ιουστίνος εξόρισε και άλλους μονοφυσίτες επισκόπους, εκ των οποίων οι σημαντικότεροι ήταν ο Φιλόξενος Ιεραπόλεως, ο Πέτρος Απαμείας και ο Παύλος Εδέσσης. Συνολικά διώχτηκαν 54 μονοφυσίτες επίσκοποι, οι περισσότεροι του πατριαρχείου Αντιοχείας, επειδή αρνήθηκαν να υποκύψουν στις αυτοκρατορικές απαιτήσεις. Βλ. Lounghis, *Regesten*, αρ. 406, σ. 131, αρ. 412 και 413, σ. 132, Evans, “Persecution”, σ. 193, Vasiliev, *Justin*, σ. 226.

Ιωάννης Ιεροσολύμων συγκάλεσε τοπική σύνοδο επισκόπων, η οποία και αποδέχτηκε πανηγυρικά τις αυτοκρατορικές αποφάσεις. Ο πατριάρχης απέστειλε μάλιστα αντιπροσωπεία ηγουμένων της ερήμου, με επικεφαλής τον ηγούμενο Σάβα, στις πρωτεύουσες της *Πρώτης* και *Δεύτερης Παλαιστίνης* αντίστοιχα, για να μεταφέρουν εκεί το αυτοκρατορικό διάταγμα. Η υποδοχή του στην Καισάρεια και τη Σκυθόπολη αντίστοιχα από τον οικείο μητροπολίτη και πλήθος λαού υπήρξε επίσης πανηγυρική.¹ Επομένως, το έτος 518 σηματοδοτεί χρονικά το τέλος της μακρόχρονης διαπάλης ορθοδοξίας και μονοφυσιτισμού στην Παλαιστίνη, η οποία ξεκίνησε στα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Χάρη στις αποφάσεις του Ιουστίνου, που ανέτρεψε πλήρως τη θρησκευτική πολιτική του προκατόχου του, το δόγμα της Χαλκηδόνας επικράτησε οριστικά στην Παλαιστίνη.

Η άνοδος του Ιουστινιανού στην εξουσία το 527 σηματοδότησε την άμεση παύση των διωγμών και την επαναφορά στην έδρα τους όλων των εξορισθέντων επί Ιουστίνου μονοφυσιτών επισκόπων.² Στη συνέχεια, όμως, ο αυτοκράτορας σκλήρυνε τη στάση του. Μετά το 536 ξεκινά για τους μονοφυσίτες η δεύτερη φάση των διώξεων. Υπό την ισχυρή επιρροή του πατριάρχη Αντιοχείας Εφραίμ (527-545), οι πολιτικές αρχές στην Ανατολή συνέλαβαν πολλούς μονοφυσίτες επισκόπους. Οι περισσότεροι απ' αυτούς οδηγήθηκαν στην εξορία, ενώ άλλοι πέθαναν στη φυλακή. Επίσης, πολλά μοναστήρια της ερήμου, που είχαν αναδειχτεί σε κέντρα της μονοφυσιτικής αντίστασης από το 518, έκλεισαν και οι μοναχοί διασκορπίστηκαν. Κάποιοι απ' αυτούς βρήκαν καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη και τέθηκαν υπό την υψηλή προστασία της Αυγούστας Θεοδώρας, που τους εγκατέστησε στο παλάτι του Ορμίσδα.³

Στην κρίσιμη αυτή στιγμή, όπου διακυβεύονταν η επιβίωση της μονοφυσιτικής Εκκλησίας, ο μονοφυσίτης ηγέτης των Γασσανιδών Αρέθας επισκέφτηκε την Αυγούστα Θεοδώρα στην Κωνσταντινούπολη το 542/3. Ο Άραβας βασιλέας την έπεισε να ασκήσει την επιρροή της, ώστε να τελεστούν νέες χειροτονίες επισκόπων για το πνευματικά "ορφανό", λόγω των προηγούμενων εκτεταμένων διώξεων, μονοφυσιτικό ποίμνιο της Ανατολής. Ζωτικοί λόγοι στρατηγικού συμφέροντος, που είχαν άμεση σχέση με την ασφάλεια των συνόρων, επέβαλαν στον Ιουστινιανό να δείξει διαλλακτικότητα και μετριοπάθεια. Η άμυνα των νοτιοανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας βασιζόταν, σε μεγάλο βαθμό, στις δυνάμεις των μονοφυσιτών Γασσανιδών.⁴ Ο Ιουστινιανός, επομένως, δεν μπορούσε παρά να ικανοποιήσει το αίτημα του συμμάχου του. Πράγματι, ο έκπτωτος μονοφυσίτης πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεοδόσιος (535-566), που διέμενε τότε στην Κωνσταντινούπολη υπό την προστασία της Αυγούστας, χειροτόνησε επισκόπους δύο μοναχούς, τον Ιάκωβο Βαραδαίο και το Θεόδωρο.⁵

Ο Ιάκωβος, ο πιο δραστήριος από τους δύο, έγινε τιτουλάριος επίσκοπος Εδέσσης και είχε υπό την πνευματική του δικαιοδοσία τις περιοχές της Μικράς Ασίας, της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Αιγύπτου.⁶ Ο Θεόδωρος Βόστρων

¹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 162.10-163.2. Πβ. Vasiliev, *Justin*, σ. 146-149.

² Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 9.15.

³ Βλ. Evans, "Persecution", σ. 193-194, Gray, *Chalcedon*, σ. 60.

⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 87-88.

⁵ Βλ. Gray, *Chalcedon*, σ. 61. Για το προσωνόμιο Βαραδαίος (Bar Addai) που αποδόθηκε στον Ιάκωβο, βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 230, σημ. 49.

⁶ Χάρη στην έντονη ιεραποστολική δράση του Ιακώβου στην ευρύτερη περιοχή της Συρίας επί τρεις δεκαετίες (πέθανε το 578), δημιουργήθηκε η συρόφωνη Εκκλησία των μονοφυσιτών, που επιζεί έως σήμερα. Οι πιστοί της Εκκλησίας αυτής ονομάζονται "Ιακωβίτες". Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 240-241, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 230, 267-268.

έγινε επίσκοπος των Γασσανιδών με έδρα την al-Jabiya.¹ Η περιοχή της πνευματικής του δικαιοδοσίας περιλάμβανε τις επαρχίες *Αραβία*, *Δεύτερη* και *Τρίτη Παλαιστίνη*, δηλαδή τις κατεξοχήν περιοχές δράσης των Γασσανιδών του Αρέθα και του αδερφού του Αβοχάραβου. Παρόλο που η δικαιοδοσία του Θεοδώρου περιέλαβε εξ αρχής και την *Πρώτη Παλαιστίνη*, η δράση του εκεί όμως δεν θα μπορούσε να έχει επιτυχία, διότι η πλειοψηφία των κατοίκων της επαρχίας παρέμενε σταθερά στο στρατόπεδο των υποστηρικτών της Χαλκηδόνας.² Έτσι, στα μέσα του 6^{ου} αιώνα στην Παλαιστίνη δρούσαν δύο μονοφυσίτες ηγέτες, ο Γασσανίδης βασιλέας Αρέθας και ο επίσκοπος Θεόδωρος. Η δημόσια εικόνα του πρώτου απέκτησε ισχυρό κύρος μεταξύ των μονοφυσιτικών πληθυσμών της Ανατολής, αφού εμφανιζόταν ως ο υπερασπιστής της διωκόμενης πίστης τους. Ο δεύτερος, με την φυσική του παρουσία έως το 570 περίπου, τη δράση του και τη χειροτονία πρεσβυτέρων και διακόνων, κράτησε ζωντανή την ασθμαίνουσα μονοφυσιτική Εκκλησία στην περιοχή της δικαιοδοσίας του.³

Ο Ιουστίνος Β' προσπάθησε, αρχικά, να γεφυρώσει ειρηνικά το χάσμα μεταξύ των μονοφυσιτών και των χαλκηδονίων μέσω της πειθούς. Το 566 εξέδωσε διάταγμα, με το οποίο επανέφερε στις έδρες τους όλους τους εξόριστους μονοφυσίτες ιεράρχες, καταδεικνύοντας έτσι την καλή του θέληση. Τον επόμενο χρόνο (567) συγκάλεσε στο Καλλίνικο σύνοδο, η οποία απέτυχε όμως να βρει κοινά σημεία επαφής μεταξύ των δύο δογματικών παρατάξεων.⁴ Το 571 εξέδωσε “τοῖς ἑκάστα-
χοῦ χριστιανοῖς πρόγραμμα”, γνωστό ως *Ενωτικόν*, που επιχειρήσε να βρει τη χρυσή τομή μεταξύ μονοφυσιτών και ορθοδόξων. Ο συμβιβασμός, που πρότεινε στις δύο πλευρές ο αυτοκράτορας, δεν έγινε όμως αποδεκτός.⁵

Η αυτοκρατορική πολιτική, αντιλαμβανόμενη το μάταιο των προσπαθειών να προσεταιριστεί ειρηνικά τις αμετακίνητες στις δογματικές τους θέσεις μονοφυσιτικές ομάδες, πέρασε από τη φάση της μετριοπάθειας στη φάση των διώξεων υπό την επιρροή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Σχολαστικού (565-577). Ξεκίνησε ένας μικρός σχετικά σε διάρκεια, αλλά με ιδιαίτερη ένταση, διωγμός των μονοφυσιτών, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις ανατολικές επαρχίες. Πολλοί μονοφυσίτες κληρικοί φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν ή υποχρεώθηκαν να παραμείνουν κρυμμένοι σε μοναστήρια της ερήμου.⁶

Ο Τιβέριος επιθυμούσε να κλείσει το ανοικτό εσωτερικό μέτωπο και να επικεντρωθεί στην άμυνα των συνόρων. Γι' αυτό και συγκάλεσε σύνοδο όλων των μονοφυσιτικών ομάδων, ακραίων και μετριοπαθών, στην Κωνσταντινούπολη το Φεβρουάριο-Μάρτιο του 580. Πρόεδρος της συνόδου ορίστηκε ο βασιλιάς Αλαμούνδαρος των Γασσανιδών, το πλέον ενδεδειγμένο, κατά τη γνώμη του Τιβέριου, πρόσωπο που θα μπορούσε, λόγω του αυξημένου κύρους του στην Ανατολή και όντας ο ισχυρότερος μονοφυσίτης κοσμικός ηγέτης, να υλοποιήσει τα αυτοκρατορικά

¹ Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 241.

² Σήμερα, εξάλλου, διασώζεται μόνο ένα τοπωνύμιο, το Deir Ghassaneh (=μοναστήρι των Γασσανιδών), 30 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Ιερουσαλήμ, το οποίο ίσως είναι ενδεικτικό της περιορισμένης προσηλυτιστικής δράσης του επισκόπου Θεοδώρου στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Βλ. Albright, “Topographical Explorations”, σ. 26-28, Shahid, *Sixth century*, σ. 697-698, 765.

³ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 747 κ.ε.

⁴ Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 261-262.

⁵ Ευάγγριος, 5.4, σ. 197-201, Dölger, *Regesten*, αρ. 19, σ. 3. Πβ. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 456-457.

⁶ Εκείνη την περίοδο φυλακίστηκε και ένα από τα σημαντικότερα στελέχη του μονοφυσιτικού κλήρου, ο μετριοπαθής μητροπολίτης Εφέσου Ιωάννης, ο οποίος υπήρξε ο πραγματικός ηγέτης των μονοφυσιτών στην Κωνσταντινούπολη, μετά το θάνατο του Θεοδόσιου Αλεξανδρείας. Βλ. Ιωάννης Εφέσου, 2.17, 2.41.

σχέδια.¹ Πράγματι, με τη δική του παρέμβαση, οι διασπασμένες μονοφυσιτικές ομάδες ενώθηκαν, έπειτα και από την εντολή του αυτοκράτορα να σταματήσουν, ως ένδειξη καλής θέλησης εκ μέρους των ορθοδόξων, οι διώξεις εναντίον των μονοφυσιτών.² Αυτό ήταν και το πρώτο βήμα που, σύμφωνα με το σχέδιο, θα οδηγούσε στην τελική ένωση της Ανατολικής Εκκλησίας, στην ένωση δηλαδή ορθοδόξων και μονοφυσιτών. Οι ορθόδοξοι πατριάρχες της Ανατολής όμως, προεξάρχοντας του δυναμικού πατριάρχη Αντιοχείας Γρηγορίου (570-593), αντέδρασαν σθεναρά και ματαίωσαν τα αυτοκρατορικά σχέδια.³

Αυτή πιθανόν να ήταν και η τελευταία σοβαρή ευκαιρία ειρήνευσης της Ανατολικής Εκκλησίας. Οι παράλληλοι δρόμοι της ορθόδοξης και της μονοφυσιτικής Εκκλησίας στην Ανατολή, από δω και πέρα, θα έχουν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διεύρυνση του χάσματος μεταξύ τους και την ψυχική αποξένωση του μονοφυσιτικού ποιμνίου από το καταπιεστικό ορθόδοξο αυτοκρατορικό κέντρο. Αυτές οι συνιστώσες θα επιδράσουν αρνητικά την περίοδο της περσικής κατάληψης των ανατολικών επαρχιών και κυρίως την εποχή της ισλαμικής κατάκτησης. Ένα μεγάλο ποσοστό των επιχωρίων πληθυσμών, που ήταν μονοφυσίτες, κράτησε τουλάχιστον παθητική στάση έναντι των κατακτητών.⁴ Δυστυχώς, η κεντρική εξουσία, μέσα στο έντονα φορτισμένο από τα θρησκευτικά πάθη κλίμα της εποχής, δεν αντιλήφθηκε ότι τα κρατικά συμφέροντα επέβαλαν μια διαφορετική, περισσότερο ήπια και διαλλακτική, προσέγγιση των επιχωρίων. Θα ήταν, ενδεχομένως, διαφορετική η τροπή των γεγονότων, αν η ορθόδοξη ηγεσία του Βυζαντίου, κοσμική και εκκλησιαστική, επί σειρά δεκαετιών κατά τον 6^ο αιώνα, δεν προσπαθούσε επίμονα να πλήξει τη θρησκευτική ταυτότητα αυτών των ανθρώπων και τους άφηνε να πρεσβεύουν ελεύθερα, χωρίς διώξεις και απαγορεύσεις, τα πιστεύω τους; Όσο κι αν είναι ελκυστικό να προβαίνουμε σε εικασίες για τις πιθανές συνέπειες μιας τέτοιας πολιτικής επιλογής, η επιστήμη της ιστορίας δε θα μπορέσει ποτέ να απαντήσει με βεβαιότητα στο καίριο αυτό ερώτημα.

2η. Μονοενεργητισμός-Μονοθελητισμός

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σέργιος (610-638) υπήρξε ο κυριότερος σύμβουλος επί θεολογικών θεμάτων του Ηρακλείου. Ήδη από το 615-617 επεξεργαζόταν ο Σέργιος μία νέα δογματική φόρμουλα, επιζητώντας γι' αυτό τις απόψεις των επισκόπων Φάσιδος Κύρου (μετέπειτα πατριάρχη Αλεξανδρείας και ταυτόχρονα πολιτικός διοικητής της Αιγύπτου, 631-643) και Φαράν Θεοδώρου.⁵ Τελικά, κατέληξε στο δόγμα της *Μίας Ενέργειας* του Χριστού, το οποίο εισηγήθηκε

¹ Ο Αλαμούνδαρος, όπως και ο πατέρας του Αρέθας, μπορούσε να προβάλλει εαυτόν ως τον υπέρτατο υπερασπιστή της μονοφυσιτικής πίστης στην Ανατολή.

² Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 58, σ. 8. Υπήρχαν τρεις κύριες μονοφυσιτικές ομάδες: οι Ιακωβίτες, υπό τον Ιάκωβο Βαραδαίο, οι Παυλίτες, υπό τον πατριάρχη Αντιοχείας Παύλο (564-581), τον επονομαζόμενο "Μαύρο", ο οποίος είχε πρόσκαιρα (571) προσχωρήσει στο στρατόπεδο των οπαδών της Χαλκηδόνας, και οι Αλεξανδρινοί. Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 254-258.

³ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 899 κ.ε.

⁴ Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 270.

⁵ Επιστολή του Σεργίου Κωνσταντινουπόλεως προς τον επίσκοπο Φαράν Θεόδωρο, απόσπασμα της οποίας διασώζεται σε έργο του Μαξίμου του Ομολογητού (*Διάλογος*, PG 91, 332B-333B), αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για τις θεολογικές διεργασίες και ζυμώσεις που οδήγησαν, τελικά, στη διατύπωση του δόγματος του μονοενεργητισμού.

στον Ηράκλειο. Ο αυτοκράτορας αποδέχτηκε το 622-623 το μονοενεργητισμό ως την ιδανική “γέφυρα” για την ένωση ορθοδόξων και μονοφυσιτών.¹

Ο Ηράκλειος αντιλαμβανόταν την αδήριτη ανάγκη για θρησκευτική και δογματική ενότητα, που αποτελούσε τη μόνη, ίσως, συνιστώσα για την πραγματική ενότητα των ποικίλων εθνικών ομάδων της αυτοκρατορίας του. Οι περσικές κατακτήσεις των ανατολικών επαρχιών είχαν διευκολυνθεί και από την έλλειψη αντίδρασης των επιχωρίων, που εν πολλοίς ήταν μονοφυσίτες. Μετά την ανακατάληψη των χαμένων επαρχιών το 629, το ζήτημα της μονοφυσιτικής Εκκλησίας, που δρούσε παράλληλα με την επίσημη ορθόδοξη Εκκλησία, ήταν περισσότερο από ποτέ επίκαιρο και οξύ. Στην Αρμενία, τη Συρία και την Αίγυπτο υπήρχαν, λόγω της περσικής πολιτικής, μόνο μονοφυσίτες πατριάρχες, και οι πληθυσμοί αυτών των περιοχών είχαν συνηθίσει επί μακρόν να έχουν μόνο μονοφυσίτες αρχιερείς.² Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε η Παλαιστίνη, ο κλήρος και το ποίμνιο της οποίας διατήρησαν την πίστη τους στο δόγμα της Χαλκηδόνας. Επομένως, για τον Ηράκλειο ανέκυπτε ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα ασφάλειας των προσφάτως ανακτημένων ανατολικών επαρχιών, το οποίο συνοψιζόταν στη μη θρησκευτική συνοχή των υπηκόων του. Το πρόβλημα μπορούσε να λυθεί μόνο με συμβιβαστικές λύσεις και νέες δογματικές προτάσεις γενικής αποδοχής, οι οποίες θα έφερναν κοντά τις αντίπαλες θρησκευτικά ομάδες.

Πράγματι, η νέα δογματική πρόταση του μονοενεργητισμού έτυχε αρχικά ευνοϊκής αντιμετώπισης από μεγάλη μερίδα του κλήρου, ιδιαίτερα μετά τις νικηφόρες εκστρατείες του αυτοκράτορα στην Ανατολή. Αυτό συνάγεται εμμέσως από την ανυπαρξία αντιπολίτευσης στο μονοενεργητισμό πριν το 633.³

Τον Ιούνιο του 633 τα πράγματα άρχισαν να παίρνουν διαφορετική τροπή. Ο, έως τότε ορθόδοξος, πατριάρχης Αλεξανδρείας Κύρος ανέγνωσε από άμβωνος μέσα στον καθεδρικό ναό της πόλης “Εννέα Κεφάλαια”, όπου διακήρυττε την πίστη του στο μονοενεργητισμό. Το γεγονός επέφερε την ένωση των χριστιανικών κοινοτήτων στην Αίγυπτο.⁴ Ο ηλικιωμένος μοναχός Σωφρόνιος όμως, ο επονομαζόμενος “σοφιστής” και μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων, που απολάμβανε μεγάλης πνευματικής φήμης και ήταν αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας του γεγονότος, αντέδρασε άμεσα. Ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη και ζήτησε από τον πατριάρχη Σέργιο να καταδικάσει τις μονοφυσιτικές θέσεις του Κύρου. Ο Σέργιος καταδίκασε μεν το μονοενεργητισμό, αλλά διατύπωσε εμμέσως και τη νέα άποψη για τη *Μία Θέληση* του Χριστού.⁵

Ο νεοεκλεγείς πατριάρχης Ιεροσολύμων Σωφρόνιος δεν αποδέχτηκε το καινοφανές δόγμα και το αναθεμάτισε στην τοπική σύνοδο των επισκόπων της Παλαιστίνης το 634, όπου παρουσίασε το *Συνοδικόν*, μία πλήρη έκθεση του ορθού

¹ Ο μονοενεργητισμός, όπως και ο μεταγενέστερος μονοθελητισμός, υπήρξαν μετριοπαθή παρακλάδια του μονοφυσιτισμού. Οι οπαδοί του αποδέχονταν τις δύο φύσεις του Χριστού, κατά τη χαλκηδόνια θεολογία, αλλά παράλληλα και τη μία ενέργεια ή θέληση του Χριστού σε συνάρτηση, όχι με τη φύση του, αλλά με την υπόσταση ή το πρόσωπό του. Οι δογματικές τους θέσεις καταδικάστηκαν ως αιρετικές στην ΣΤ’ Οικουμενική Σύνοδο (680-681). Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 37-39, Levy-Rubin, “Monothelite controversy”, σ. 284-285.

² Στην Αίγυπτο οι Πέρσες υποστήριζαν την Κοπτική Εκκλησία ως όργανο ελέγχου του πληθυσμού. Στη Συρία και την Αρμενία οι ορθόδοξοι επίσκοποι εκδιώχθηκαν, οι εξόριστοι μονοφυσίτες ιεράρχες επέστρεψαν στις έδρες τους, ενώ τους απέδωσαν και τους ναούς και τις μονές που είχαν προηγουμένως κατασχέσει οι ορθόδοξοι. Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 340-341.

³ Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 337-339.

⁴ Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 259-261.

⁵ Βλ. Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 349.

δόγματος, με την οποία αποδεχόταν δύο ενέργειες και δύο θελήσεις του Χριστού.¹ Ο Σωφρόνιος, με το κείμενο αυτό, ακολουθούσε πιστά τη θεολογία του Κυρίλλου Αλεξανδρείας και τον *Τόμο* του Λέοντα, ενώ καταδίκασε απερίφραστα ως αίρεση το μονοθελητισμό και το μονοενεργητισμό.

Ο πάπας Ρώμης Ονώριος Α' (625-638) είχε όμως ήδη επικυρώσει ως ορθό το δόγμα του μονοθελητισμού.² Έτσι, έχοντας κερδίσει την υποστήριξη της παπικής έδρας και υπό τις παραινήσεις του Σεργίου Κωνσταντινουπόλεως, ο Ηράκλειος εξέδωσε το φθινόπωρο του 638 διάταγμα, γνωστό ως *Έκθεσις*, με το οποίο καθιερώθηκε ο μονοθελητισμός ως η επίσημη πίστη της αυτοκρατορίας.³ Η *Έκθεσις*, ενώ σκόπευε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ μονοφυσιτών και ορθοδόξων, έγινε τελικά αντικείμενο χλεύης και από τις δύο πλευρές.⁴ Εξάλλου, η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας και της Παλαιστίνης τον ίδιο χρόνο, καθώς και της Αιγύπτου αμέσως μετά (639-642), ακύρωσαν στην πράξη κάθε περαιτέρω προσπάθεια του Ηρακλείου να εφαρμόσει τη θρησκευτική του πολιτική σε λαούς, οι οποίοι δεν ανήκαν πλέον στην αυτοκρατορία του.

3. Ωριγενιστές

Το κυρίαρχο δόγμα στην Παλαιστίνη, καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ηγουμενίας του Σάβα, ήταν η ορθοδοξία.⁵ Μετά το θάνατό του όμως, και ειδικότερα στην περίοδο 537-548, εξαπλώθηκαν οι αιρετικές θεωρίες του Ωριγένη περί προϋπάρξεως και αποκαταστάσεως των ψυχών, καθώς και περί μετεμψυχώσεως.⁶ Ο κεντρικός πυρήνας της διασποράς της αίρεσης ήταν η ολιγομελής, αλλά ισχυρή σε πειθώ, όπως αποδείχθηκε, ομάδα μοναχών γύρω από τον Παλαιστίνιο στην καταγωγή Νόννο.⁷ Η ομάδα του αποχώρησε από την Μεγίστη Λαύρα το 508 και ίδρυσε τη "Νέα "Νέα Λαύρα", κοντά στη Βηθλεέμ, η οποία τη δεκαετία του 520 αναδείχτηκε στο προπύργιο των ωριγενιστών της Παλαιστίνης.⁸ Οι οπαδοί της αίρεσης βρήκαν ακόμη ισχυρά στηρίγματα στο μητροπολίτη Καισαρείας Καππαδοκίας Θεόδωρο Ασκιδά, πρώην ηγούμενο της Νέας Λαύρας, ο οποίος είχε αποκτήσει μεγάλη επιρροή και κύρος στους εκκλησιαστικούς κύκλους της εποχής, και τον επίσκοπο Αγκύρας Δομετιανό, πρώην ηγούμενο της μονής του Μαρτυρίου.⁹

¹ Σωφρόνιος Ιεροσολύμων (3), PG 87.3, 3147-3200, Θεοφάνης, 329.21-330.18, Ζωναράς, 212.4-213.14.

² Ο Ονώριος καταδικάστηκε για τις αιρετικές του θέσεις στην ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο. Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 37-39, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 352-353.

³ Θεοφάνης, 330, Dölger, *Regesten*, αρ. 211, σ. 24. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 36.

⁴ Ζωναράς, 213.12-14: "ὁ βασιλεὺς [Ἡράκλειος] προέθετο πρόγραμμα μήτε ἐνιαίαν ἐνέργειαν μήτε διττήν ἐν Χριστῷ δογματίζεσθαι: ὁ καταγέλαστον οὐ τοῖς ὀρθόφροσιν ἐδόκει μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς Σευήρου ὁμόφροσι".

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 188.7-8: "τοῦ πανευφήμου πατρός ἡμῶν Σάβα ἐν σαρκί περιόντος μία τῆς πίστεως ὁμολογία ὑπῆρχεν ἐν πᾶσιν τοῖς κατὰ τὴν ἔρημον μοναστηρίοις".

⁶ Για τις δογματικές θέσεις του Ωριγένη, βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (1), σ. 393-422 και ιδίως σ. 404, Σταυρίδης, "Ωριγενισμός", σ. 592-595, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 232-233.

⁷ Για το Νόννο, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 130-133.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 123.4-7. Για την τοποθεσία της Νέας Λαύρας, βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 109.

⁹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 188.15-190.29. Πβ. Chitty, *The desert a City*, σ. 124, Φωκυλίδης, *Ἡ Τερά Λαύρα Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου*, σ. 168-169, Meyendorff, *Imperial Unity*, σ. 231.

Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Πέτρος (524-551), αντιλαμβανόμενος ότι η αύξηση των οπαδών της αίρεσης στην Παλαιστίνη θα επέφερε σύντομα και την εκκλησιαστική διάσπαση και το διχασμό, ενήργησε άμεσα για την αποτροπή αυτού του κινδύνου. Απέστειλε επιστολή-λίβελλο κατά των ωριγενιστών στον Ιουστινιανό, με την οποία τον ενημέρωνε για τα τεκταινόμενα και τον παρακαλούσε να αναλάβει νομοθετική πρωτοβουλία καταδίκης τους.¹ Στην Κωνσταντινούπολη, η επιστολή έτυχε θερμής υποστήριξης από τον πατριάρχη Μηνά (536-552) και τον παπικό απεσταλμένο Πελάγιο.² Στην αντιπαράθεση με τους ωριγενιστές είχε επίσης αναμικθεί και ο πατριάρχης Αντιοχείας Εφραίμ, ο οποίος καταδίκασε απερίφραστα την αίρεση.

Ο Ιουστινιανός εξέδωσε το Φεβρουάριο του 542 διάταγμα, το οποίο συνέταξε ο ίδιος εν είδει θεολογικής πραγματείας. Μ' αυτό καταδίκασε τις δοξασίες του Ωριγένη ως αιρετικές.³ Παράλληλα, έδωσε εντολή να συγκληθεί στην Κωνσταντινούπολη υπό την προεδρία του πατριάρχη Μηνά σύνοδος, απαιτώντας ουσιαστικά τη γραπτή επικύρωση του διατάγματος.⁴ Ο αυτοκράτορας, στη συνέχεια, απέστειλε το διάταγμα στην Ιερουσαλήμ. Το έδικτο υπογράφηκε από όλη την ιεραρχία της Παλαιστίνης, πλην του επισκόπου Αβίλων Αλεξάνδρου, καθώς και από το σύνολο σχεδόν των μοναχών, εκτός από τον αρχικό πυρήνα του Νόννου.⁵

Παρόλα αυτά όμως, οι αιρετικοί συνέχισαν τη διάδοση της διδασκαλίας τους και τον προσηλυτισμό. Έφτασαν μάλιστα στο σημείο, με τη συνεργασία προσηλύτων στην αίρεση κοσμικών ανδρών, να κακοποιούν ορθοδόξους μοναχούς της Μεγίστης Λαύρας που βρίσκονταν στα Ιεροσόλυμα, να τους αποκαλούν υβριστικά “Σαβαΐτες” και, στη συνέχεια, να τους διώχνουν βάνουσα κακοποιημένους από την πόλη.⁶ Το καθεστώς της άτυπης τρομοκρατίας, που επέβαλαν σταδιακά οι ωριγενιστές, απέδωσε καρπούς, αφού, κατά τη μαρτυρία του Κυρίλλου, το σύνολο σχεδόν των μοναχών της Παλαιστίνης, εκτός εκείνων της Μεγίστης Λαύρας, της λαύρας του Σουκά, της μονής του Θεοδοσίου και της μονής των Βεσσών⁷ στον Ιορδάνη ποταμό, προσχώρησε στο στρατόπεδό τους.⁸

Η ενθρόνιση του ωριγενιστή μοναχού Γεωργίου ως ηγουμένου στη Μεγίστη Λαύρα το 547 με την παράλληλη εκδίωξη των ορθόδοξων πατέρων της μονής, που διεσπάρησαν σε διάφορα σημεία της Παλαιστίνης, σηματοδοτούσε άλλη μια σημαντική επιτυχία των ωριγενιστών.⁹ Συμπτωματικά όμως, την ημέρα που επικρατούσαν οι ωριγενιστές στη Μεγίστη Λαύρα, απεβίωσε ο “ιθύνων νους” της αίρεσης, ο Νόννος. Η έλλειψη της φυσικής του παρουσίας έφερε στην επιφάνεια

¹ Την επιστολή συνέταξαν οι ηγούμενοι της Μεγίστης Λαύρας και της μονής του Θεοδοσίου Γελάσιος και Σωφρόνιος αντίστοιχα. Βλ. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 191.25-32.

² Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 134.

³ Ιουστινιανός, *Κατά Ωριγένους*, PG 86.1, 945-994, ACO, τ. 3, σ. 189-214, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1263, σ. 310. Πβ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 32.

⁴ ACO, τ. 3, σ. 207-208. Πβ. Χρυσός, *Τρία Κεφάλαια*, σ. 34.

⁵ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 192. Ο μητροπολίτης Καισαρείας Καππαδοκίας Θεόδωρος Ασκιδάς και ο επίσκοπος Αγκύρας Δομετιανός, από τους στυλοβάτες της αίρεσης, πειθαναγκάστηκαν να υπογράψουν το αυτοκρατορικό διάταγμα. Ο πρώτος, όμως, διατήρησε κρυφά τις αιρετικές του πεποιθήσεις, ενώ ο δεύτερος παραιτήθηκε λίγο αργότερα και πέθανε από σοβαρή ασθένεια στην Κωνσταντινούπολη.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 193.19-23.

⁷ Για τους Βεσσούς, βλ. Patrich, *Sabas*, σ. 338 και σημ. 15.

⁸ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 195.11-13: “τότε δή πάντες προσετίθεντο τοῖς Ωριγενιασταῖς ἢ χρειαῖ δουλεύοντες ἢ κολακείαις δελεαζόμενοι ἢ ἀγνοία κλεπτόμενοι ἢ τό τῆς ἀσεβείας κράτος φοβούμενοι”.

⁹ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 195. Πβ. Chitty, *The desert a City*, σ. 128.

εσωτερικές αντιζηλίες, που οδήγησαν τους αιρετικούς σε διάσπαση. Δημιουργήθηκαν δύο ομάδες: η μία αποχώρησε στη λαύρα του Φιρμίνου και η άλλη στη Νέα Λαύρα. Οι ακόλουθοι της πρώτης ομάδας ονομάστηκαν “Πρωτόκτιστοι ή Τετραδίται” και οι δεύτεροι “Ισόχριστοι”.¹ Ο μητροπολίτης Καισαρείας Θεόδωρος Ασκιδάς πήρε το μέρος των Νεολαυριτών. Υπό τη δική του επιρροή χειροτονήθηκαν στην Παλαιστίνη πολλοί επίσκοποι, που ήταν προσκείμενοι στην παράταξή του. Ένας απ’ αυτούς ήταν και ο επίσκοπος Σκυθοπόλεως Θεόδωρος, τέως ηγούμενος της Νέας Λαύρας.²

Όταν απεβίωσε ο Πέτρος Ιεροσολύμων στα τέλη του 551, οι Νεολαυρίτες είδαν έναν δικό τους άνθρωπο, τον ηγούμενο Μακάριο, να χειροτονείται πατριάρχης. Το γεγονός αποτελούσε το ύψιστο επίτευγμα των ωριγενιστών στην Παλαιστίνη. Η είδηση ανακοινώθηκε στην Κωνσταντινούπολη από μία μικρή ομάδα ορθόδοξων μοναχών, που είχαν επικεφαλής τον αββά Κόνωνα. Ο Ιουστινιανός δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει ένα τέτοιο εκκλησιαστικό πραξικόπημα. Τον Αύγουστο του 552 απέστειλε καταρχήν γραπτή πρόσκληση σε όλους τους επισκόπους της αυτοκρατορίας να έλθουν στην Κωνσταντινούπολη, για να παρακολουθήσουν τις συνεδρίες της Ε' Οικουμενικής Συνόδου.³ Στα πλαίσια της Συνόδου, η οποία συγκλήθηκε τελικά το 553 με κύριο αντικείμενο συζήτησης τα *Τρία Κεφάλαια*,⁴ καταδικάστηκαν και οι θεολογικές θέσεις του Ωριγένη.⁵ Επιπλέον, το Δεκέμβριο του 552 έδωσε εντολή να καθαιρεθεί ο Μακάριος και στη θέση του να χειροτονήσουν, καθ’ υπόδειξη του Κόνωνα, τον Ευστόχιο, “οικονόμον ὄντα Αλεξανδρείας”.⁶

Ο νεοεκλεγείς πατριάρχης Ιεροσολύμων Ευστόχιος (552-563) δεν μετείχε των εργασιών της Συνόδου, η οποία καταδίκασε την αίρεση του ωριγενισμού. Απέστειλε όμως τρεις επισκόπους και τρεις μοναχούς, τον ηγούμενο της μονής του Θεοδοσίου Ευλόγιο, τον ηγούμενο της λαύρας της Πηγής Κυριακό και τον στυλίτη Παγκράτιο, με την εξουσιοδότηση να υπογράψουν τα πρακτικά εν ονόματί του.⁷ Ο Ιουστινιανός απέστειλε τα πρακτικά της Συνόδου στα Ιεροσόλυμα, όπου η σύνοδος των ιεραρχών της Παλαιστίνης τα επικύρωσε σχεδόν ομόφωνα.⁸ Μοναδική εξαίρεση ήταν ο επίσκοπος Αβίλων Αλέξανδρος, ο οποίος αρνήθηκε να συμμορφωθεί στη βούληση του αυτοκράτορα και να υπογράψει τα πρακτικά. Γι’ αυτό και καθαιρέθηκε.

Οι Νεολαυρίτες μοναχοί κράτησαν επίσης σκληρή στάση και δεν αποκατέστησαν κοινωνία με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων. Ο Ευστόχιος άσκησε επί

¹ Οι “Πρωτόκτιστοι” δέχονταν ότι η ψυχή του Χριστού ήταν εξ αρχής ανώτερη των άλλων πνευμάτων, επειδή ήταν το πρώτο δημιούργημα του Θεού Πατρός. Οι “Ισόχριστοι”, πάλι, πρέσβευαν την ισότητα των ανθρωπίνων ψυχών στη μέλλουσα ζωή με την ανθρώπινη ψυχή του Χριστού. Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 130, Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 235.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 197.

³ Lounghis, *Regesten*, αρ. 1381, σ. 332. Για την Ε' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 32-35.

⁴ Ο Ιουστινιανός εξέδωσε το 545 διάταγμα υπό μορφή θεολογικής πραγματείας, γνωστό ως *Τρία Κεφάλαια*, με το οποίο καταδίκασε α) το πρόσωπο και τα έργα του Θεοδώρου Μοψουεστίας, β) τα έργα του Θεοδώρητου Κύρρου κατά των δώδεκα αναθεματισμών του Κυρίλλου Αλεξανδρείας και της Γ' Οικουμενικής Συνόδου και γ) την επιστολή του Ίβα Εδέσσης προς τον Πέρση Μάριν. Βλ. Lounghis, *Regesten*, αρ. 1288, σ. 315, Χρυσός, *Τρία Κεφάλαια*, σ. 20.

⁵ Στην όγδοη συνεδρία (2 Ιουνίου 553) αναγνώστηκε η δογματική απόφαση της Συνόδου και δεκατέσσερις κανόνες αναθεματίζουν αιρετικούς, μεταξύ των οποίων και τον Ωριγένη (βλ. ACO, τ. 4, μ. 1, σ. 240-245). Ο ενδέκατος κανόνας αναθεματίζει τους κυριότερους αιρετικούς, μεταξύ των οποίων και τον Ωριγένη (βλ. ACO, τ. 4, μ. 1, σ. 242). Βλ. επίσης, Ευάγγριος, 186.26-189.29, Ζωναράς, 168.2-14. Πβ. Χρυσός, *Τρία Κεφάλαια*, σ. 129.

⁶ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 198.9-18, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1385 και 1386, σ. 333.

⁷ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 198. 18-28.

⁸ Lounghis, *Regesten*, αρ. 1393, σ. 335.

οκτώ μήνες διαλλακτική πολιτική έναντί τους, προσπαθώντας δια της πειθούς να τους προσεταιρισθεί. Μετά την παρέλευση του οκταμήνου όμως ζήτησε τη συνδρομή του δούκα της Παλαιστίνης Αναστασίου και, κάνοντας χρήση της βασιλικής εντολής, τους έδιωξε δια της βίας από τη Νέα Λαύρα.¹ Στη θέση των εκδιωχθέντων ο πατριάρχης εγκατέστησε εκατόν είκοσι ορθόδοξους μοναχούς από διάφορες μονές της ερήμου στις 21 Φεβρουαρίου 555.² Μ' αυτόν τον τρόπο έληξε ο, επί τρεις τουλάχιστον δεκαετίες, εσωτερικός διχασμός και η γενικότερη αναστάτωση στην Εκκλησία των Ιεροσολύμων, ενώ το θρησκευτικό μέτωπο στην Παλαιστίνη κατέστη και πάλι ενιαίο με την επικράτηση του δόγματος της Χαλκηδόνας.

Γ. Εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες

1. Ιουδαίοι

1α. Νομικές απαγορεύσεις και διακρίσεις εις βάρος των Ιουδαίων

1α.1. Διακρίσεις στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο

Η άνοδος του Μεγάλου Κωνσταντίνου στην εξουσία σηματοδότησε την αρχή ενός κύκλου απαγορεύσεων και περιορισμών των δικαιωμάτων των Ιουδαίων σε κάθε πτυχή της καθημερινής τους ζωής. Το χριστιανικό ρωμαϊκό κράτος, με τη σύμπραξη και της Εκκλησίας, από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα και εξής άσκησε μεγάλη πίεση πάνω στην ιουδαϊκή μειονότητα της Παλαιστίνης. Η πίεση αυτή έγινε ασφυκτική την εποχή του Θεοδοσίου Β' και του Ηρακλείου, έφτασε όμως στο απόγειό της την εποχή του Ιουστινιανού.

Η ρητορική των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου, Θεοδοσίου Β' και Ιουστινιανού, που αναπτύσσεται σε κείμενα νόμου και στη βυζαντινή γραμματεία, όπου ενυπάρχουν περιφρονητικές και προσβλητικές εκφράσεις κατά των Ιουδαίων, σηματοδοτεί την απαρχή της αντιιουδαϊκής πολιτικής τους. Η ρητορική αυτή αποτελεί σαφέστατη ένδειξη της δυσμενούς ή και εχθρικής ακόμη συμπεριφοράς που αντιμετώπιζαν οι Ιουδαίοι από την κεντρική εξουσία, την Εκκλησία και τους χριστιανούς συμπολίτες τους.

Ο Κωνσταντίνος δε διστάζει, ήδη από το 315, να χαρακτηρίσει τους Ιουδαίους ως “nefariam sectam”,³ δηλαδή “μιαρή αίρεση” ή “feralem sectam”,⁴ δηλαδή “ολέθρια αίρεση”. Ο Ευσέβιος, στο έργο του *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, διασώζει επιστολή του αυτοκράτορα, που απεστάλη προς όλες τις Εκκλησίες μετά το πέρας της Α' Οικουμενικής Συνόδου. Στην επιστολή του ο Κωνσταντίνος επιτίθεται λεκτικά κατά των Ιουδαίων με εκφράσεις, όπως: “οί [Ιουδαῖοι] τὰς χεῖρας ἀθεμίτῳ πλημμελήματι χράναντες εἰκότως τὰς ψυχὰς οἱ μικροὶ τυφλώττουσιν”, “μηδέν τοίνυν ἔστω ἡμῖν κοινόν μετά τοῦ ἐχθίστου τῶν

¹ Lounghis, *Regesten*, αρ. 1397, σ. 336. Για τον Αναστάσιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 64.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 199-200. Οι μισοί μοναχοί (60) προέρχονταν από τη Μεγίστη Λαύρα και οι άλλοι μισοί από τις λοιπές ορθόδοξες μονές της ερήμου. Μεταξύ των 120 μοναχών συγκαταλεγόταν και ο Κύριλλος ο Σκυθοπολίτης.

³ ThC, 16.8.1.

⁴ CJ, 1.9.3.

Ιουδαίων ὄχλου”, “οὓς δεινήν πλάνην νοσεῖν ὠμολόγηται”, “ἐν μηδεμιᾷ ὁμοιότητι τό καθαρόν τῆς ὑμετέρας ψυχῆς κοινωνεῖν δοκεῖν ἀνθρώπων ἔθεσι παγκάκων”.¹

Ο Θεοδόσιος Β' τον 5^ο αιώνα, μέσα από τα κείμενα της αυτοκρατορικής νομοθεσίας, επιτίθεται επίσης λεκτικά εναντίον των Ιουδαίων και της πίστης τους. Χρησιμοποιώντας προσβλητικούς χαρακτηρισμούς, ονομάζει τη θρησκεία τους “ιουδαϊκή δεισδαιμονία”² και “άνόσια δεισδαιμονία”³. Ο αυτοκράτορας νομιμοποιεί και δικαιώνει την απόφασή του να συρρικνώσει τα δικαιώματα των Εβραίων υπηκόων του με το να τους θεωρεί εχθρούς τόσο της αυτοκρατορικής αρχής όσο και των ρωμαϊκών νόμων.⁴

Ο Ιουστινιανός, από την πλευρά του, μιλά γι' αυτούς σε κείμενα νόμου επίσης με τρόπο απαξιωτικό και προσβλητικό. Στη *Νεαρά 45*, επί παραδείγματι, αναφέρει για τους Ιουδαίους: “Ιουδαίους τυχόν ἢ Σαμαρείτας ἢ Μοντανιστάς ἢ ἄλλως καταπτύστους ἀνθρώπους” και “τίς οὐκ ἂν αὐτῶν μισήσειε τὴν ἀθλιότητά τε και ἄνοιαν;”, για να καταλήξει, “ἀλλ' ἔστωσαν ἐν ἀτιμίᾳ τὴν τύχην, ἐν οἷα καὶ τὴν ψυχὴν ἐβουλήθησαν εἶναι”.⁵

Το 335 και το 336 αντίστοιχα ο Κωνσταντίνος εξέδωσε δύο νόμους. Ο πρώτος απαγόρευε την αγορά, τον προσηλυτισμό και την περιτομή χριστιανών δούλων. Αν ο Ιουδαίος κύριος, τη στιγμή της δημοσίευσης του νόμου, είχε ήδη υποβάλει σε περιτομή χριστιανό δούλο του, ο νόμος όριζε την άμεση απελευθέρωση του τελευταίου.⁶

Ο δεύτερος νόμος, που ερχόταν να επικυρώσει ανάλογο νόμο του 315, απαγόρευε, ακόμα και στον πατριάρχη των Ιουδαίων,⁷ την άσκηση σωματικής βιαιοπραγίας, δια χειροδικίας ή λιθοβολισμού, σε προσήλυτους στο χριστιανισμό Ιουδαίους. Η τιμωρία των ενόχων, σύμφωνα με το νόμο, θα καθοριζόταν από το δικαστή ανάλογα με το είδος της διαπραχθείσας βιαιοπραγίας.⁸ Ο τελευταίος νόμος, που απαγόρευε την επίθεση, με οποιονδήποτε τρόπο, εναντίον προσήλυτων στο χριστιανισμό Ιουδαίων, επικυρώθηκε και από το διάδοχό του το 339. Τώρα όμως η ποινή ήταν αυστηρότερη, αφού επιβάλλονταν η μέγιστη δυνατή τιμωρία, η θανατική καταδίκη.⁹

Η αντιιουδαϊκή πολιτική του Κωνσταντίνου προκάλεσε τη μήνη μερίδας ζηλωτών, των πιο ακραίων στοιχείων της μειονότητας. Σε μια έκρηξη θρησκευτικού ζήλου ξεσηκώθηκαν ενόπλιως κατά της επαρχιακής διοίκησης στην Παλαιστίνη και κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ. Προφανώς, η κατάληψη της πόλης δεν έγινε αναίμακτα, αφού εκεί είχε την έδρα της η επίλεκτη μονάδα των equites Mauri Illyriciani, σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*.¹⁰ Μετά από τη νίκη τους, οι εξεγερμένοι ζηλωτές έβαλαν ως στόχο να ανεγείρουν τον κατεστραμμένο Ναό του Σολομώντα.¹¹ Οι

¹ Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3.18.

² ThC, 16.8.24: “iudaica superstitione”.

³ ThC, 16.9.4: “nefanda superstitione”.

⁴ ThN, 3.2: “Nefas quippe credimus, ut supernae maiestati et Romanis legibus inimici ultores etiam nostrarum legum subreptivae iurisdictionis habeantur obtentu”. Βλ. και Seeck, *Regesten*, σ. 367.

⁵ Nov, 45, σ. 277-278.

⁶ ThC, 16.9.1, Seeck, *Regesten*, σ. 183, Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 4.27.

⁷ Για τον πατριάρχη των Ιουδαίων, βλ. παρακάτω, σ. 164-166.

⁸ ThC, 16.8.5.

⁹ ThC, 16.8.1.

¹⁰ ND, 34.21.

¹¹ Ο αυτοκράτορας Φλάβιος Βεσπασιανός, στη διάρκεια του Α' Ιουδαϊκού Πολέμου (66-74 μ.Χ.), κατέστειλε με αγριότητα την επανάσταση των Ιουδαίων, ενώ ο υιός και διάδοχός του Τίτος

στρατιωτικές αρχές της επαρχίας, μετά τον αρχικό αιφνιδιασμό, ανασυντάχθηκαν, αντεπιτέθηκαν και κατάφεραν να επαναφέρουν υπό τον έλεγχό τους την Ιερουσαλήμ. Οι ταραξίες συνελήφθησαν και ο Κωνσταντίνος τους τιμώρησε παραδειγματικά με αποκοπή των ώτων και ατιμωτική διαπόμπευση στις πόλεις της Παλαιστίνης.

Η μοναδική πηγή που αναφέρεται στα παραπάνω γεγονότα είναι ο *E' λόγος κατά των Ιουδαίων* του Ιωάννη Χρυσόστομου.¹ Επειδή όμως ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε στην Αντιόχεια το 387, δηλαδή μισό αιώνα μεταγενέστερα από τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται, δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι η πηγή είναι καθ' όλα αξιόπιστη και ακριβής σε όσα καταγράφει. Αν όμως τα παραπάνω γεγονότα συνέβησαν, όπως ακριβώς αναφέρονται στην πηγή, τότε η ένοπλη αντίδραση των ζηλωτών ίσως να έχει άμεση σχέση με τα αυτοκρατορικά μέτρα που απαγόρευαν την κατοχή χριστιανών δούλων και τον προσηλυτισμό χριστιανών πολιτών.² Τα μέτρα αυτά αποτελούσαν ευθύ πλήγμα στην οικονομική ευμάρεια της ιουδαϊκής μειονότητας και ταυτόχρονα περιόριζαν τα θρησκευτικά της δικαιώματα.

Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και από τον Κωνσταντίνο Β'. Το 339 εξέδωσε νόμο, που απαγόρευε στους Ιουδαίους να κατέχουν δούλους, είτε χριστιανούς είτε εθνικούς. Στην περίπτωση του χριστιανού δούλου, εκείνος απελευθερωνόταν άμεσα και η περιουσία του κυρίου του δημευόταν, ενώ ο εθνικός δούλος χαρακτηριζόταν περιουσία του δημόσιου ταμείου. Παράλληλα, αν διαπιστωνόταν ότι οποιοσδήποτε δούλος είχε υποστεί περιτομή, το οποίο σήμαινε προσπάθεια προσηλυτισμού του, ο ιδιοκτήτης του τιμωρούνταν με δήμευση της περιουσίας και θανατική ποινή.³ Η ίδια πολιτική, που απαγόρευε την κατοχή, κυρίως όμως τον προσηλυτισμό χριστιανών δούλων, συνεχίστηκε σταθερά καθ' όλο τον 4^ο αιώνα.⁴

Ο νόμος του Κωνσταντίου Β', που απαγόρευε στους Ιουδαίους την κατοχή δούλων, είχε σημαντικές οικονομικές προεκτάσεις, αφού στέρησε από τις ακμαίες ιουδαϊκές βιοτεχνίες υφασμάτων πολυάριθμα εργατικά χέρια.⁵ Το ισχυρό οικονομικό πλήγμα που δέχτηκαν οι Ιουδαίοι, σε συνδυασμό και με μια σειρά αντιιουδαϊκών νομοθετικών μέτρων του παρελθόντος, ίσως να αποτέλεσε την αιτία της εξέγερσης εναντίον της διεφθαρμένης και ανίκανης διακυβέρνησης του *Καίσαρα* Γάλλου.

Η εξέγερση ξεκίνησε τον Ιούνιο του 351 στη Διοκαισάρεια και επεκτάθηκε σε όλη τη Γαλιλαία.⁶ Στη Διοκαισάρεια οι επαναστάτες επιτέθηκαν εναντίον της τοπικής στρατιωτικής φρουράς, πιθανόν τους *equites primi felices [sagitarii indigenae] Palestini*, που καταγράφονται στη *Notitia Dignitatum*.⁷ Φαίνεται, όμως, ότι η εξέγερση ξεκίνησε μάλλον ως ένα αυτοσχέδιο, αυθόρμητο ξέσπασμα κάποιων ζηλωτών και ότι δεν υπήρξε ένα κεντρικό σχέδιο επαναστατικής δράσης, αφού δεν συμμετείχαν σε αυτήν ούτε ο πατριάρχης των Ιουδαίων με τους ραβίνους, ούτε και μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

ολοκλήρωσε το έργο του πατέρα του ισοπεδώνοντας το Ναό του Σολομώντα και μεγάλο μέρος της Ιερουσαλήμ. Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 10-12, Keel, *Orte* (1), σ. 618.

¹ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων*, PG 48, 900.

² ThC, 16.8.1. Σύμφωνα με το νόμο, κάθε Ιουδαίος καταδικαζόταν σε θάνατο στην πυρά, εφ' όσον επιχειρούσε να προσηλυτίσει ένα χριστιανό πολίτη.

³ ThC, 16.9.2 και CJ, 1.10.1, Σωζομενός, 3.17.4-5.

⁴ Seeck, *Regesten*, σ. 265.

⁵ Σύμφωνα με την *Expositio Totius Mundi* (σ. 162, 164), στη Σκυθόπολη υπήρχαν πολλές βιοτεχνίες επεξεργασίας λινών υφασμάτων, ενώ στη Λύδδα (Διόσπολη) και την Καισάρεια λειτουργούσαν εργαστήρια βαφής πορφύρας.

⁶ Σωκράτης, 2.33, Σωζομενός, 4.7, Θεοφάνης, 40.15-23. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 176-181.

⁷ ND, 34.28.

Ο αρχηγός των επαναστατών ο Πατρίκιος ήλπιζε ίσως και στη βοήθεια του Πέρση βασιλιά Σαπώρ Β' (309-379) λόγω του ανοιχτού, εκείνη την περίοδο, βυζαντινοπερσικού μετώπου στη Μεσοποταμία.¹ Παράλληλα, ο σφετεριστής Μαγνέντιος είχε στις αρχές του 350 ανακηρυχθεί Αύγουστος στη Δύση.² Ο συνδυασμός των δύο παραπάνω γεγονότων δημιουργούσε έναν πολύ ευνοϊκό αντιπερισπασμό για τα σχέδια των επαναστατών. Ο αυτοκράτορας ήταν υποχρεωμένος να ιεραρχήσει τις προτεραιότητές του και να ρίξει όλο το βάρος των στρατιωτικών του προσπαθειών, αφενός, στη Δύση εναντίον του Μαγνέντιου και, αφετέρου, στο περσικό μέτωπο. Παρόλα αυτά, εκτιμώντας ο Κωνσταντίνος τη σοβαρότητα της κατάστασης στην Παλαιστίνη, έδωσε εντολή στο *στρατηλάτη* της Ανατολής Ουρσικίνο να διεκπεραιώσει την υπόθεση και να ειρηνεύσει την επαρχία.³ Ο διοικητής του βυζαντινού στρατού της Ανατολής κατέστειλε την εξέγερση βάνουσα, μετατρέποντας τη Διοκαισάρεια, το προπύργιο των επαναστατών, σε μία ισοπεδωμένη πόλη. Οι ανασκαφές στη νεκρόπολη της Διοκαισάρειας έδειξαν ότι οι ταφές εκεί σταμάτησαν την ίδια εποχή και ξανάρχισαν πάλι επί Ουάλη (364-378), όταν η πόλη γίνεται και πάλι ένα ακμαίο, πληθυσμιακά και οικονομικά, ιουδαϊκό κέντρο.⁴

Ο προσηλυτισμός στον ιουδαϊσμό ενός χριστιανού θα μπορούσε να επέλθει και μέσω του γάμου του με Ιουδαίο πολίτη. Γι' αυτό, η κεντρική εξουσία προσπάθησε με σειρά νομοθετικών μέτρων να "θεραπεύσει" αυτή την πρακτική επιβάλλοντας αυστηρές ποινές, που είχαν ως στόχο τον περιορισμό της ισχύος της ιουδαϊκής μειονότητας. Ήδη από το 339 είχε εκδοθεί νόμος, που απαγόρευε το γάμο ενός Ιουδαίου με χριστιανή γυναίκα και τον προσηλυτισμό της.⁵ Μετά το πέρας της εξέγερσης στη Διοκαισάρεια το 352, ένα από τα αυτοκρατορικά μέτρα, που στόχευε στη συρρίκνωση της ισχύος της μειονότητας, αποτελεί η έκδοση νόμου, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν ο προσηλυτισμός των χριστιανών στον ιουδαϊσμό. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν η πράξη, προβλεπόταν η δήμευση της περιουσίας του προσήλυτου.⁶ Ο νόμος του Κωνσταντίνου επαναλήφθηκε το 388, με την προσθήκη όμως της απαγόρευσης γάμου ενός χριστιανού και μιας Εβραίας. Ο νέος, πιο αυστηρός, νόμος επέσυρε τώρα τη θανατική ποινή και στους δύο παραβάτες, διότι ο γάμος μεταξύ αλλόθρησκων ορίστηκε ως πράξη μοιχείας.⁷ Επίσης, το 383 απαγορεύτηκε σε χριστιανούς, που προσηλυτίστηκαν στον ιουδαϊσμό, το δικαίωμα

¹ Ο Σαπώρ Β' (βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 803) πολιορκούσε από το 350 τη Νίσιβι, ένα από τα σημαντικότερα ρωμαϊκά οχυρά στη Μεσοποταμία. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Κωνσταντίνου στο ανατολικό μέτωπο εναντίον του Σαπώρ, βλ. Hunt, "The Successors of Constantine", σ. 11-14. Για τον Πατρίκιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 673.

² Για το Μαγνέντιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 532. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Κωνσταντίνου εναντίον του Μαγνέντιου, βλ. Hunt, "The Successors of Constantine", σ. 14-22.

³ Το ότι η επανάσταση ήταν σοβαρή, παρόλο που ήταν περιορισμένη γεωγραφικά στη Γαλιλαία, και ότι μπορούσε δυνητικά να εξελιχθεί σε σημαντικό παράγοντα αποσταθεροποίησης στην Παλαιστίνη, που να θέσει συνακόλουθα σε κίνδυνο ολόκληρο το νοτιοανατολικό τομέα των συνόρων, καταδεικνύεται από την ανάθεση της επιχειρησιακής δράσης όχι στον καθ' ύλη αρμόδιο *δούκα* της Παλαιστίνης, αλλά στον άμεσο προϊστάμενό του, το *στρατηλάτη* της Ανατολής. Αν η επανάσταση δεν θορυβούσε έντονα την κεντρική εξουσία, την επιχειρησιακή ευθύνη για την καταστολή της θα την είχε σίγουρα ο *δούκας* της Παλαιστίνης. Παράλληλα, ο *στρατηλάτης* της Ανατολής Ουρσικίνος ήταν πρακτικά αδύνατον να αφήσει ακέφαλο το στρατό του στο μέτωπο της Μεσοποταμίας, τη στιγμή που ο Πέρσης βασιλιάς Σαπώρ είχε αναλάβει εκεί εκτεταμένες επιχειρήσεις ήδη από το 350. Αυτό ακριβώς αποδεικνύει και τη σοβαρότητα της κατάστασης στην Παλαιστίνη. Βλ. Isaac, "The Eastern Frontier", σ. 453.

⁴ Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 180, Sivan, *Palestine*, σ. 318.

⁵ ThC, 16.8.1.

⁶ ThC, 16.8.7.

⁷ ThC, 3.7.2, 9.7.5 και CJ, 1.9.6.

του κληροδοτείν και κληρονομείν, να συντάσσουν δηλαδή διαθήκες ή να κληρονομούν την πατρική περιουσία αντίστοιχα.¹

Το 415 ο νομοθέτης επιτρέπει την κατοχή χριστιανών δούλων, με την προϋπόθεση ότι θα τους αφήνουν να ασκούν ελεύθερα τα λατρευτικά τους καθήκοντα.² Ο νόμος αυτός όμως καταργήθηκε δύο φορές. Το 417, όταν και επιτράπηκε στους Ιουδαίους, μέσω διαθήκης και δωρεάς μόνο, να αποκτούν χριστιανούς δούλους και το 423, όταν απαγορεύτηκε ρητά η αγορά χριστιανών δούλων.³ Επιπλέον, συνεχίστηκαν τα μέτρα που αποσκοπούσαν στην συρρίκνωση της της οικονομικής τους δύναμης. Η περιτομή ενός χριστιανού προέβλεπε τη δήμευση της περιουσίας του Εβραίου, φυσικού ή ηθικού, αυτουργού και την ισόβιο εξορία του.⁴

Ήδη από το πρώτο έτος της βασιλείας του (527), ο Ιουστινιανός απαγορεύει στους Ιουδαίους να κατέχουν χριστιανούς δούλους. Η ποινή για τον ιδιοκτήτη συνεπάγεται την πληρωμή ενός πολύ υψηλού χρηματικού προστίμου, ύψους 30 λίτρων χρυσού (2.160 νομίσματα), ενώ παράλληλα ο νόμος επιβάλλει και την άμεση απελευθέρωση του δούλου. Η ίδια υποχρέωση ισχύει και στην περίπτωση που κάποιος δούλος εκφράσει την επιθυμία να βαπτιστεί χριστιανός.⁵ Το ότι ο αυτοκράτορας προχώρησε και στη δημοσίευση νέου νόμου με το ίδιο περιεχόμενο μόλις λίγα χρόνια αργότερα (533), φανερώνει την πεισματική αντίσταση των Ιουδαίων στην εφαρμογή της νομοθεσίας, η οποία ζημίωνε καίρια τα οικονομικά τους συμφέροντα.⁶

Οι συνεχόμενες απαγορεύσεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας ως προς τον προσηλυτισμό χριστιανών αποτελούν σαφή ένδειξη πως η πρακτική αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη σε όλη την αυτοκρατορία. Τα νομοθετικά μέτρα ασφαλώς στόχευαν στην ανάσχεση αυτής της πρακτικής, η οποία ενοχλούσε τόσο τη χριστιανική κεντρική εξουσία όσο και την Εκκλησία. Υπ' αυτό το πρίσμα, είναι δυνατό να εξηγηθεί η σπουδή των αυτοκρατόρων να προασπίσουν με συνεχόμενα διατάγματα τα θρησκευτικά δικαιώματα των χριστιανών υπηκόων τους.

Ο Ιουστινιανός απαγόρευσε ακόμη στους Ιουδαίους, καθώς και σε Σαμαρείτες, αιρετικούς και εθνικούς, να αποκτήσουν με αγορά, μίσθωση ή οποιονδήποτε άλλο τρόπο έγγειο ιδιοκτησία, όπου υπήρχε εκκλησία ως κτίσμα. Επίσης, κανείς χριστιανός ιδιοκτήτης ακίνητης περιουσίας, μέσα στην οποία υπήρχε εκκλησία, δεν μπορούσε να την πουλήσει, ενοικιάσει, δωρίσει ή κληροδοτήσει σε κάποιον Ιουδαίο, ενώ απαγορευόταν ρητά και η διαχείριση της ίδιας ακίνητης περιουσίας από κάποιον Ιουδαίο. Σε περίπτωση πάλι που διαπιστωνόταν η παράβαση, τότε η κυριότητα της ιδιοκτησίας μεταβιβαζόταν στην τοπική Εκκλησία.⁷

Με τον ίδιο νόμο απαγορευόταν στους Ιουδαίους να χτίσουν νέες συναγωγές, επαναλαμβάνοντας σχετικές διατάξεις, που είχε εισαγάγει για πρώτη φορά ο Θεοδόσιος Β'.⁸ Παρά την απαγόρευση του νόμου όμως, τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι τον 5^ο, αλλά κυρίως τον 6^ο αιώνα, τόσο στην Παλαιστίνη και κυρίως στην περιοχή της Γαλιλαίας, όσο και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, χτίστηκαν

¹ ThC, 16.7.3.

² ThC, 16.9.3.

³ ThC, 16.9.4 και 16.9.5.

⁴ ThC, 16.8.26 και CJ, 1.9.16.

⁵ CJ, 1.10.2.

⁶ CJ, 1.5.4 και 1.10.2, Lounghis, *Regesten*, αρ. 596, σ. 170.

⁷ Nov, 131, σ. 662-663.

⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 165.

πολλές νέες συναγωγές, που διακοσμήθηκαν με ψηφιδωτά δάπεδα εξαιρετικής ομορφιάς, ή επιδιορθώθηκαν ήδη υφιστάμενες παλιές συναγωγές.¹

Η κεντρική εξουσία ασχολήθηκε και με τα νομικά δικαιώματα της ιουδαϊκής μειονότητας. Το 391 αναιρέθηκε το δικαίωμά τους να παρουσιάζονται στα δικαστήρια και να καταθέτουν ως μάρτυρες.² Ο Ιουστινιανός με τη *Νεαρά 45* επιτρέπει μεν την κατάθεση ενός Ιουδαίου ως μάρτυρα σε δίκη, εφ' όσον αυτή όμως είναι ευνοϊκή υπέρ του χριστιανού.³ Παράλληλα, γίνεται από το δικαστήριο δεκτή η κατάθεση Ιουδαίου μάρτυρα κατά χριστιανού βουλευτή, ο οποίος αποφεύγει να πληρώσει τους οφειλόμενους φόρους.⁴ Στην τελευταία διάταξη γίνεται φανερή η προσπάθεια του αυτοκράτορα να προασπίσει τα συμφέροντα του δημόσιου ταμείου, βάζοντας την ισονομία πάνω από τη χριστιανική πίστη.

Το 398 πλήττεται για πρώτη φορά, μερικώς μόνο, η δικαστική αυτονομία των Ιουδαίων. Σύμφωνα με το νόμο, οι Ιουδαίοι οφείλουν να λύνουν τις διαφορές τους στα ρωμαϊκά δικαστήρια. Κατ' εξαίρεση, επιτρεπόταν η προσφυγή στα ιουδαϊκά δικαστήρια για υποθέσεις αστικού δικαίου και μόνο, εφ' όσον όμως είχε προηγηθεί κοινή συμφωνία των αντιδίκων γι' αυτό.⁵

Σαφέστατη ένδειξη για την απώλεια της δικαστικής αυτονομίας των Ιουδαίων αποτελεί, από το 415 και εξής, η υποχρέωση της επίλυσης των διαφορών μεταξύ χριστιανών και Εβραίων σε υποθέσεις αστικού δικαίου από ρωμαϊκά πλέον και όχι εβραϊκά δικαστήρια. Ο πατριάρχης των Ιουδαίων απώλεσε έτσι το δικαίωμα να εκδικάζει αστικές υποθέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών, αφού οι υποθέσεις αυτού του είδους παραπέμπονταν πλέον στην αρμοδιότητα του πολιτικού διοικητή της επαρχίας.⁶

Ο νομοθέτης προσπάθησε ακόμη να προστατεύσει τα νόμιμα κληρονομικά δικαιώματα των προσήλυτων στο χριστιανισμό απογόνων ενός Ιουδαίου. Ο Ιουδαίος διαθέτης, προφανώς πικραμένος από τις θρησκευτικές επιλογές των τέκνων του, θα φρόντιζε να τους αποκληρώσει από τη νόμιμη μοίρα. Έτσι, σύμφωνα με το νόμο, ο Ιουδαίος γονιός δεν μπορούσε να αποκληρώσει τους απογόνους του, εφ' όσον ήταν προσήλυτοι χριστιανοί, αφού εκείνοι λάμβαναν το μερίδιο της πατρικής περιουσίας που τους αναλογούσε.⁷ Κατοπινή διάταξη, που ήρθε να συμπληρώσει τον παραπάνω νόμο, όριζε ότι τα ορθόδοξα τέκνα ενός Ιουδαίου είχαν πλήρη δικαιώματα στην πατρική περιουσία, μόνο όμως στην περίπτωση που δεν είχαν αδικήσει τους γονείς τους. Αν όμως διαπιστωνόταν ότι τους είχαν με κάποιο τρόπο όντως αδικήσει, τότε λάμβαναν ως κληρονομιά μόνο το ¼ της πατρικής περιουσίας.⁸ Επιπλέον, από το 397-397 στερήθηκε στους Ιουδαίους, λόγω τέλεσης εγκλήματος ή χρεών προς το δημόσιο, το δικαίωμα της προσφοράς ασύλου σε ναούς, το οποίο δικαιούνταν μόνο οι βαπτισμένοι προσήλυτοι.⁹

Οι παραπάνω διατάξεις, πέρα από το γεγονός ότι προστάτευαν πρωτίστως τα δικαιώματα των χριστιανών πολιτών εις βάρος των μελών της ιουδαϊκής μειονότητας, θεωρούμε ότι αποτελούν επίσης και μία έμμεση απόπειρα προση-

¹ Βλ. De Lange, "Jews", σ. 406-407, Groh, "Jews", σ. 81 κ.ε., Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 410, 415, Wilken, *The Land called Holy*, σ. 195-202, Sivan, *Palestine*, σ. 101. Για τη βιβλιογραφία, που αφορά στις συναγωγές της Διασποράς, βλ. Rutgers, "Novella 146", σ. 390, σημ. 13.

² ThC, 16.7.4.

³ Nov, 45, Lounghis, *Regesten*, αρ. 837, σ. 219.

⁴ CJ, 1.5.21.

⁵ CJ, 1.9.8.

⁶ ThC, 16.8.22 και CJ, 1.9.15.

⁷ ThC, 16.8.28.

⁸ CJ, 1.5.13.

⁹ ThC, 9.45.2 και CJ, 1.12.1.

λυτισμού των τελευταίων. Η νέα γενιά των Ιουδαίων, που ζούσε και μεγάλωνε στους κόλπους της μειονότητας, θα αντιλαμβανόταν σίγουρα τις πάσης φύσεως διακρίσεις που υφίσταντο οι ομοεθνείς τους. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και η επιθυμία να ζήσουν μια καλύτερη από τους προγόνους τους ζωή στα πλαίσια μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας, που καταπίεζε όλες τις θρησκευτικές μειονότητες (Ιουδαίους, Σαμαρείτες, εθνικούς, αιρετικούς), θα αποτελούσαν αναμφίβολα ένα ισχυρό κίνητρο προσηλυτισμού τους στο χριστιανισμό.

Το 438 ο νομοθέτης όριζε, για πρώτη φορά, την έξωση των Εβραίων από κάθε δημόσιο αξίωμα στην αυτοκρατορική υπηρεσία και το στρατό και τους αφαιρούσε το δικαίωμα να ενεργούν ως *πατέρες των πόλεων*.¹ Επίσης, τους απαγόρευσε να υπηρετούν στις τοπικές βουλές των πόλεων ως *δέκαρχοι* (*decuriones*), το οποίο προνόμιο τους είχε χορηγηθεί 20 χρόνια νωρίτερα, το 418.²

Ο Ιουστίνος Α' εξέδωσε το 527 νόμο, με τον οποίο συμπεριλάμβανε στην κατηγορία των αιρετικών όλους τους πολίτες που δεν ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί.³ Υπ' αυτό το πρίσμα, ως αιρετικοί, και επομένως εχθροί της Εκκλησίας και του Κράτους, λογίζονται πλέον και οι Ιουδαίοι.⁴ Αυτό αποτελεί μία πραγματική καινοτομία, αφού οι Ιουδαίοι αποτελούσαν έως τότε μία αναγνωρισμένη νόμιμη θρησκευτική μειονότητα. Ο νέος νόμος τους απέτασσε άμεσα από το στρατό⁵ και τις δημόσιες υπηρεσίες, με μοναδική εξαίρεση τα μέλη της επαρχιακής διοίκησης (*cohortalini*), και τους απαγόρευε στο εξής να αναλαμβάνουν στρατιωτικά και πολιτικά αξιώματα.⁶ Τους απαγόρευε, επίσης, να αναλαμβάνουν καθήκοντα υπεράσπισης σε δίκες ως ρήτορες.⁷ Τους απάλλαξε ακόμη από τα καθήκοντα του βουλευτού στις τοπικές βουλές των πόλεων, του *εκδίκου* (*defensor civitatis*) και του *πατρός της πόλεως*, ώστε να μην είναι πλέον σε θέση να ασκούν οποιαδήποτε εξουσία πάνω στους χριστιανούς συμπολίτες τους.⁸

Προκαλεί όμως εντύπωση το γεγονός ότι τα ίδια ακριβώς μέτρα είχαν εξαγγελθεί ήδη 89 έτη πριν (438) επί Θεοδοσίου Β'. Γιατί λοιπόν χρειαζόταν μία νέα,

¹ ThN, 3.

² ThC, 16.8.24: “curialium munerum honore permittimus”.

³ CJ, 1.5.12, Lounghis, *Regesten*, αρ. 480, σ. 146. Πιθανότατα ο ιθύνων νους πίσω από το διάταγμα να ήταν ο Ιουστινιανός.

⁴ Ο ίδιος νόμος (CJ, 1.5.12), στο κεφάλαιο 4, δίνει τον ορισμό της λέξης “αιρετικός”, όπως την κατανοεί, τη δεδομένη χρονική στιγμή, η κεντρική εξουσία: “αιρετικόν γάρ πάντα καλοῦμεν, ὅστις μή τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καί τῆς ὀρθοδόξου καί ἀγίας ἡμῶν ὑπάρχει πίστεως, ἀλλά μήν καί τοῖς τήν πολυθεΐαν πειωμένοις εἰσάγειν Ἑλλησι καί ἔτι τοῖς Ἰουδαίοις καί τοῖς Σαμαρείταις ...”.

⁵ Η μοναδική εξαίρεση στο νόμο (CJ, 1.5.12.17) αφορά τους Γότθους φοιδεράτους, παρόλο που οι περισσότεροι ήταν υπέρμαχοι του αρειανισμού. Φαίνεται ότι στη σκέψη του νομοθέτη βάρυνε περισσότερο, αφενός, η ασφάλεια των συνόρων του κράτους στην Ανατολή και, αφετέρου, η ανάληψη των επιθετικών επιχειρήσεων για την ανακατάληψη των χαμένων επαρχιών στη Δύση, παρά η “ορθή πίστη” των μονάδων αυτών που αποτελούσαν τότε τον πυρήνα και το πλέον αξιόμαχο τμήμα του βυζαντινού στρατού.

⁶ CJ, 1.5.12.6, 9.

⁷ CJ, 1.5.12.8.

⁸ CJ, 1.5.12.7. Ο Ιουστινιανός εξαίρεσε τους Ιουδαίους από τα βουλευτικά καθήκοντα, το σπουδαιότερο εκ των οποίων ήταν η συλλογή των φόρων της κοινότητας, επειδή πρακτικά δεν τους είχε πλέον ανάγκη (βλ. παραπάνω, σ. 57 και σημ. 6). Από την άλλη όμως, το μέτρο αυτό ήταν εμμέσως μια σημαντική οικονομική παραχώρηση στην ιουδαϊκή κοινότητα, αφού το βουλευτικό αξίωμα, που αποτελούσε κληρονομική υποχρέωση στην Ύστερη Αρχαιότητα, συνεπαγόταν για τον κάτοχό του πολλά οικονομικά βάρη (βλ. CJ, 12.1 και 12.18), κάτι που αποθάρρυνε πολλούς από το να ενταχθούν στην τοπική βουλή. Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 247. Για τα καθήκοντα των βουλευτών, βλ. Θεοχάρης, *Οικονομική Ιστορία*, σ. 198, Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και Αστική Οικονομία*, σ. 55-56. Για τα καθήκοντα του *εκδίκου*, βλ. Jones, *Later Roman Empire*, σ. 144-145, 480.

επαναληπτική δέσμη νομοθετικών ρυθμίσεων; Αυτό, ενδεχομένως, να σχετίζεται με το σημαντικό έργο που ανέλαβε επιτροπή νομομαθών, κατόπιν εντολής του Ιουστινιανού, να προχωρήσει σε κωδικοποίηση της προγενέστερης νομοθεσίας. Θεωρούμε όμως πως το ζήτημα έχει μάλλον σχέση με την πρακτική εφαρμογή του νόμου. Η δημοσίευση δηλαδή ενός νόμου, ακόμη και στην εποχή μας, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και την πλήρη εφαρμογή του στην καθημερινή πράξη. Άλλο πράγμα είναι η επιθυμία ενός αυτοκράτορα να προετοιμάσει και να δημοσιεύσει σειρά νομοθετικών μέτρων και άλλο πράγμα είναι η εκτέλεση και η εφαρμογή τους. Η αυτοκρατορική νομοθεσία ήταν δυνατό να μείνει ανενεργή από μια σειρά παραγόντων. Πρώτον, η μεγάλη γεωγραφικά απόσταση κάποιας επαρχίας από το αυτοκρατορικό κέντρο. Δεύτερον, η βούληση της επαρχιακής εξουσίας, πολιτικής ή/και στρατιωτικής, να μην εφαρμόσει πλήρως ή κατά περίπτωση μόνο το νόμο λόγω δωροληψίας και διαφθοράς. Τρίτον, η ανάμειξη οικονομικά ισχυρών τοπικών παραγόντων, που επιζητούσαν να προασπίσουν τα δικά τους συμφέροντα, τα οποία, ενίοτε, μπορεί να μη συνέπιπταν με τη βούληση του νομοθέτη. Η δημοσίευση, επομένως, από τον Ιουστινιανό των ίδιων ακριβώς νομικών διατάξεων του Θεοδοσίου Β' ένα σχεδόν αιώνα αργότερα, μας οδηγεί, με σχετική ασφάλεια, στο συμπέρασμα ότι η αυτοκρατορική πολιτική, που αντιμετώπιζε τους Ιουδαίους ως εχθρούς του κράτους, παρέμεινε διαχρονικά η ίδια σε γενικές γραμμές.

1α.2. Ζητήματα λατρείας

Έως την εποχή του Ιουστινιανού κανείς αυτοκράτορας δεν αναμείχθηκε ενεργά σε θέματα λατρείας των Ιουδαίων. Πριν απ' τον Ιουστινιανό, ο Μέγας Κωνσταντίνος απλώς επανέλαβε το διάταγμα του Αδριανού που απαγόρευε στους Ιουδαίους την πρόσβαση στην Ιερουσαλήμ, η οποία σταδιακά μετατράπηκε σε αμιγώς χριστιανική πόλη.¹ Η μοναδική παραχώρηση στο σημείο αυτό ήταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ, ότι τους επέτρεψε να έρχονται μία φορά το χρόνο στην πόλη, για να θρηνήσουν και να προσκυνήσουν στο λεγόμενο “Δυτικό Τείχος”.²

Ο Ιουστινιανός ήταν ο πρώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας που δεν περιορίστηκε μόνο σε νομικά ζητήματα, τα οποία αφορούσαν την οικονομική και κοινωνική ζωή της ιουδαϊκής μειονότητας, αλλά επενέβη με ιδιαίτερο ζήλο και σε λατρευτικά ζητήματα των Ιουδαίων. Συγκεκριμένα, το 553 με τη *Νεαρά 146*

¹ Ο Β' Ιουδαϊκός Πόλεμος (132-135) ή η επονομαζόμενη, κατά τον Ευσέβιο (*Εκκλ. Ιστορία*, 4.6.2), επανάσταση του Βαρχοχέβα (Bar Kokhba), ξέσπασε με αφορμή την απόφαση του αυτοκράτορα Αδριανού να μετατρέψει την Ιερουσαλήμ σε ρωμαϊκή αποικία, να μετατρέψει επομένως την ιερή πόλη των Ιουδαίων σε κέντρο ειδωλολατρίας. Μετά τις αρχικές επιτυχίες των Ιουδαίων, οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να δώσουν οριστική λύση στο “Εβραϊκό Ζήτημα” με την ισόβια εξορία όλων των Εβραίων από την Ιερουσαλήμ και την Ιουδαία και τη συστηματική καταπίεση της εβραϊκής θρησκείας (διδασκαλία του Μωσαϊκού Νόμου, περιτομή, χειροτονία των ραβίνων). Η παράβαση του νόμου από πλευράς Εβραίων συνεπαγόταν την ποινή του θανάτου. Στη θέση του Ναού του Σολομώντα ο Αδριανός έχτισε ναό προς τιμή του Δία. Επιπλέον, η πόλη μετατράπηκε σε ρωμαϊκή αποικία και μετονομάστηκε σε Αιλία Καπιτωλίνα (Aelia Capitolina) προς τιμήν του ίδιου και του Δία Καπιτωλίνου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιερωνύμου (*Επιστολές*, 108), του Ευσεβίου (*Εκκλ. Ιστορία*, 4.6.4) και του επισκόπου Ευχερίου (*Itinera* (3), σ. 125, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 93). Οι Ιουδαίοι εγκαταστάθηκαν έκτοτε μαζικά στη Γαλιλαία, που έγινε το κέντρο της δράσης τους στην Παλαιστίνη καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο. Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 12 κ.ε.

² *Itinera* (1), σ. 22, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 15. Πβ. Barnes, *Constantine*, σ. 252. Για το “Δυτικό Τείχος”, βλ. παρακάτω, σ. 169 και σημ. 3.

απαγορεύει εις το εξής την ανάγνωση της Βίβλου στην εβραϊκή γλώσσα μέσα στις συναγωγές, ενώ επιτρέπει την ανάγνωση μόνο της ελληνικής μετάφρασης των Εβδομήκοντα.¹ Παράλληλα, θέτει εκτός νόμου “τήν παρ’ αὐτοῖς λεγομένην δευτέρωσιν”, τη *Μισνά*, δηλαδή τη γραπτή κωδικοποίηση των εβραϊκών παραδόσεων και των ραβινικών διδασκαλιών. Στόχος του ήταν να φέρει τον ιουδαϊσμό πιο κοντά στο χριστιανισμό μέσω της ελληνικής μετάφρασης της Βίβλου. Ο Ιουστινιανός πιθανόν να πίστευε ότι όσοι Ιουδαίοι καταλάβαιναν τις Γραφές “αφιλτράριστες” από τις παρεμβάσεις των ραβίνων θα προσχωρούσαν αυτόβουλα και ευκολότερα στο χριστιανισμό.² Ίσως πάλι, κατά την άποψη του L.V. Rutgers, μ’ αυτό τον τρόπο να έδινε ένα ακόμη “όπλο” στα χέρια των χριστιανών θεολόγων, οι οποίοι, μέσω διαλόγων σε κείμενα της αντιρρητικής γραμματείας, “μονομαχούσαν” με τους ραβίνους σε ζητήματα ερμηνείας των Γραφών. Από τη στιγμή που οι πρώτοι δεν είχαν πρόσβαση στο εβραϊκό κείμενο των Γραφών, αλλά μόνο στην ελληνική του μετάφραση, οι Ιουδαίοι αντίπαλοί τους είχαν ένα σαφέστατο πλεονέκτημα. Αν όμως οι ραβίνοι ήταν υποχρεωμένοι να διαβάζουν τις Γραφές από το ελληνικό κείμενο μόνο, τότε το πάνω χέρι στην ερμηνεία τους θα το είχαν οι χριστιανοί διανοούμενοι.³ Την επίβλεψη της εφαρμογής του νόμου στις συναγωγές την είχαν “οἱ παρ’ αὐτοῖς ἀρχιφερεκίται ἢ πρεσβύτεροι τυχόν ἢ διδάσκαλοι προσαγορευόμενοι”. Η ποινή που θα τους επιβαλλόταν σε περίπτωση ανυπακοής, εφ’ όσον αρνούνταν να εφαρμόσουν το νόμο, ήταν σωματικές τιμωρίες, εξορία και δήμευση της περιουσίας τους.⁴ Ο νόμος, στην πραγματικότητα, έμεινε ανενεργός στις περισσότερες εβραϊκές κοινότητες. Η *Νεαρά 146*, παρόλα αυτά όμως, αποτελεί, για πρώτη φορά, ευθεία παρέμβαση σε ζητήματα εσωτερικής λειτουργίας των συναγωγών, σε θέματα της λατρευτικής ζωής των Ιουδαίων και καθόρισε εις το εξής σε μεγάλο βαθμό τις αρνητικές, έως εχθρικές, σχέσεις τους με τους χριστιανούς πολίτες της Παλαιστίνης και την κεντρική εξουσία.⁵

Ο Προκόπιος στα *Ανέκδοτα* ψέγει τον αυτοκράτορα και για άλλη μία παρέμβασή του σε θέματα της λατρευτικής ζωής των Ιουδαίων. Τους απαγόρευσε να εορτάζουν το Πάσχα, αν αυτό έπεφτε ημερολογιακά πριν το χριστιανικό Πάσχα. Πολλοί Ιουδαίοι, μάλιστα, αρνούμενοι να συμμορφωθούν στην αυτοκρατορική εντολή, “παρανόμησαν” ενσυνείδητα, με αποτέλεσμα οι πολιτικές αρχές της επαρχίας να τους επιβάλουν βαρύτατα χρηματικά πρόστιμα.⁶ Επειδή όμως οι ισχυρισμοί του Προκοπίου δεν επαληθεύονται από καμία διάταξη της αυτοκρατορικής νομοθεσίας, πιθανόν το συγκεκριμένο χωρίο στα *Ανέκδοτα* να αποτελεί ένα ακόμη κακόβουλο σχόλιο εις βάρος του Ιουστινιανού.

¹ Nov, 146, σ. 714-717. Οι περισσότεροι Ιουδαίοι της αυτοκρατορίας μιλούσαν ελληνικά. Στην Παλαιστίνη και τη Συρία όμως η εβραϊκή και η αραμαϊκή γλώσσα αντίστοιχα αποτελούσαν την κυρίαρχη γλώσσα της λειτουργικής τους ζωής. Βλ. De Lange, “Jews”, σ. 421.

² Βλ. Seyberlich, “Judenpolitik”, σ. 76-77, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 420, Wilken, *The Land called Holy*, σ. 205, Mango, *Βυζάντιο*, σ. 112.

³ Βλ. Rutgers, “Novella 146”, σ. 393-395. Για τα έργα της αντιιουδαϊκής γραμματείας, από την εποχή του Ιουστινιανού έως τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (1), σ. 126-128.

⁴ Βλ. Lounghis, *Regesten*, αρ. 1388, σ. 333.

⁵ Βλ. Rutgers, “Novella 146”, σ. 385.

⁶ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 28.16-18.

1α.3. Ο Εβραίος πατριάρχης

Ο Εβραίος πατριάρχης (Nasi) ήταν αξίωμα ισοδύναμο του εθνάρχη. Από το 70 μ.Χ. και εξής εκπροσωπούσε το έθνος του, στην Παλαιστίνη και τη Διασπορά, στις σχέσεις του με τη Ρώμη και επιτελούσε παράλληλα έργο διοικητικό, νομοθετικό και δικαστικό μεταξύ των ομοεθνών του. Η έδρα του, από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα και καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο, ήταν στην πόλη Τιβεριάδα της Γαλλιαίας.¹

Ο Κωνσταντίνος, όπως και όλοι οι αυτοκράτορες του 4^{ου} αιώνα, σεβάστηκε το θεσμό και το πρόσωπο του πατριάρχη. Το 321 επέβαλε δια νόμου την υποχρεωτική συμμετοχή των Εβραίων σε κάθε προσωπική και δημόσια αγγαρεία. Οι μόνοι που εξαιρέθηκαν ήταν ο πατριάρχης, οι ιερείς των συναγωγών και οι ερμηνευτές του Νόμου.² Με νέο νόμο, το 330, απαλλάχθηκαν από όλα τα προσωπικά βάρη (*munus corporale*) και όλοι όσοι δούλευαν στις συναγωγές.³ Το επόμενο έτος (331), ο Κωνσταντίνος επιβεβαίωσε την εξαίρεση από τη συμμετοχή στις αγγαρείες όλων όσοι υπηρετούσαν στις συναγωγές: “*Hiereos et archisynagogos et patres synagogarum et ceteros, qui synagogis deserviunt*”.⁴

Οι αυτοκράτορες Θεοδόσιος Α' και Αρκάδιος συνέχισαν και ενίσχυσαν την πολιτική αυτή. Διατηρήθηκαν τα δικαιώματα και τα προνόμια του πατριάρχη. Σύμφωνα με νόμο, που εκδόθηκε το 404, του αποδόθηκε ο τιμητικός τίτλος *vir spectabilis*.⁵ Επιπλέον, το 397 ο Αρκάδιος επικύρωσε αντίστοιχα διατάγματα των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου, Κωνσταντίου Β', Ουάλη και Θεοδοσίου Α', με βάση τα οποία όλοι οι Εβραίοι θρησκευτικοί λειτουργοί (ο πατριάρχης, οι ραβίνοι και οι γέροντες των συναγωγών) απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες.⁶ Το προνόμιο αυτό ήταν σημαντικό, αφού το απολάμβανε, από την εποχή του Κωνσταντίνου, μόνο ο χριστιανικός κλήρος.⁷

Η κεντρική εξουσία δεν ανεχόταν να προσβάλλεται το πρόσωπο και το κύρος του Εβραίου πατριάρχη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος, ο διοικητής της Παλαιστίνης πατρίκιος Ησύχιος, ο οποίος τόλμησε να συκοφαντήσει τον πατριάρχη Γαμαλιήλ ΣΤ' για σκευωρία, καταδικάστηκε σε θάνατο. Η ποινή επιβλήθηκε από το Θεοδόσιο Α', όταν ο πατριάρχης, για να βρει το δίκιο του, απευθύνθηκε στο αυτοκρατορικό δικαστήριο, στην Κωνσταντινούπολη, όπου αποκαλύφτηκε η εις βάρος του συκοφαντία.⁸ Το 396 ο Αρκάδιος επικύρωσε το νόμο του πατέρα του, του Θεοδοσίου Α', που απαγόρευε ρητά την προσβολή κατά του πατριάρχη.⁹

Το 399 δημοσιεύθηκε νόμος, ο οποίος απαγόρευε την απόδοση στον πατριάρχη του ποσού, που προερχόταν από τη συλλογή των φόρων στις συναγωγές της Διασποράς.¹⁰ Το ποσό αυτό, γνωστό ως *aurum coronarium*, έπρεπε τώρα να

¹ Βλ. Keel, *Orte* (1), σ. 622, Avi-Yonah, *Jews*, σ. 55 κ.ε.

² ThC, 16.8.3.

³ ThC, 16.8.2, Seeck, *Regesten*, σ. 180.

⁴ ThC, 16.8.4.

⁵ ThC, 16.8.15.

⁶ ThC, 16.8.13, 15.

⁷ Για την απαλλαγή του χριστιανικού κλήρου από όλες τις δημόσιες αγγαρείες και τους φόρους, που βάρυναν τους ίδιους και τις περιουσίες τους, βλ. Barnes, *Constantine*, σ. 50, Bowder, *Constantine*, σ. 65-66.

⁸ Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Ιερώνυμος, *Επιστολές*, 57.3. Για τον πατριάρχη Γαμαλιήλ και τον πατρίκιο Ησύχιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 385, 429.

⁹ ThC, 16.8.11, Seeck, *Regesten*, σ. 289.

¹⁰ ThC, 16.8.14. Μετά την κατάπιξη της μεγάλης επανάστασης των Ιουδαίων το 70 μ.Χ., την καταστροφή της Ιερουσαλήμ και του Ναού, πολλοί από τους επιζήσαντες πήραν το δρόμο της ξενιτιάς. Συγκρότησαν νέες κοινότητες σε πολλές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ανοίγοντας έτσι το μεγάλο

αποδοθεί στο δημόσιο ταμείο.¹ Πέντε χρόνια αργότερα όμως, το 404, έγινε αναθεώρηση του νόμου, οπότε επιτράπηκε και πάλι στον πατριάρχη να συλλέγει για λογαριασμό του το ποσό των εισφορών αυτών.²

Στη διάρκεια της βασιλείας του Θεοδοσίου Β' παρατηρούμε μία διαφορετική προσέγγιση του "Εβραϊκού Ζητήματος". Μια σειρά νέων νομοθετικών μέτρων επέφερε την υποβάθμιση του θεσμού του πατριαρχείου και σημαντική συρρίκνωση των πολιτικών, οικονομικών και δικαστικών δικαιωμάτων των Ιουδαίων. Η βασιλεία του Θεοδοσίου Β', επομένως, αποτελεί πραγματική τομή στις σχέσεις της ιουδαϊκής μειονότητας με το κράτος.

Ο Θεοδόσιος Β' με διάταγμα, που εξέδωσε το 415, καθάίρεσε τον πατριάρχη Γαμαλιήλ ΣΤ' από το τιμητικό αξίωμα του *επάρχου των πραιτωρίων* και του αφαίρεσε όλες τις τιμές, τις οποίες, ως τιτουλάριος ανώτατος αξιωματούχος του κράτους, απολάμβανε μέχρι τότε. Συγχρόνως, τον υποβίβασε στην ιεραρχία των τιμητικών τίτλων, αφαιρώντας του τον ανώτερο τίτλο του *illustris* και παραχωρώντας του τον κατώτερο του *spectabilis*.³ Όλες αυτές οι προσωπικές επιθέσεις στο πρόσωπο, αλλά και το θεσμό του πατριάρχη, ενυπάρχουν στο ίδιο διάταγμα, όπου ο αυτοκράτορας κατηγορεί τον Γαμαλιήλ ότι παραβίασε πολλαπλώς τους νόμους, αφού έκτισε νέες συναγωγές, έκανε περιτομή σε χριστιανούς δούλους του και εκδίκασε υποθέσεις μεταξύ χριστιανών. Ο Θεοδόσιος τον διέταξε να απελευθερώσει άμεσα τους χριστιανούς δούλους του. Τον απείλησε ακόμη με την επιβολή των νόμιμων κυρώσεων, αν επέτρεπε στο μέλλον την περιτομή σε χριστιανούς, δούλους ή ελεύθερους. Τον διέταξε, τέλος, να κατεδαφίσει άμεσα τις συναγωγές που είχε πρόσφατα ανεγείρει σε έρημους τόπους, ενώ απαγόρευε ρητά την ανέγερση νέων.⁴ Η τελευταία μάλιστα διάταξη του νόμου εμφανίζεται για πρώτη φορά στην αυτοκρατορική νομοθεσία, ενώ συμπληρώθηκε με νέο νόμο το 423, που απαγόρευε τόσο την ανέγερση νέων συναγωγών, όσο και τη συντήρηση των ήδη υφισταμένων.⁵

Το διάταγμα του Θεοδοσίου το 415, που επιτέθηκε βάναισα στο κύρος και το status του πατριάρχη, δεν αποτελούσε παρά το προοίμιο για την κατάργηση του θεσμού του πατριαρχείου δεκατέσσερα χρόνια αργότερα. Το έτος 429 σηματοδοτεί το οριστικό τέλος του πατριαρχείου, αφού ο αυτοκράτορας αρνήθηκε να αναγνωρίσει και να δεχτεί το διάδοχο του Γαμαλιήλ ΣΤ'. Οι αρχές βρήκαν την ευκαιρία να διασπάσουν την εξουσία του πατριάρχη σε δύο αυτόνομες μεταξύ τους αρχές, οι οποίες θα εκλέγονταν και θα επικυρώνονταν από δύο Συνέδρια (*Sanhedrin*), τα οποία είχαν την έδρα τους στην *Πρώτη* και *Δευτέρα Παλαιστίνη* αντίστοιχα.⁶ Μία άλλη,

κεφάλαιο της Διασποράς, που επρόκειτο να κρατήσει σχεδόν 2.000 χρόνια έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, οπότε ιδρύθηκε το σύγχρονο κράτος του Ισραήλ.

¹ Επρόκειτο για έμμεσο φόρο που βάρυνε αποκλειστικά τα μέλη της τοπικής βουλής. Οι βουλευτές πρόσφεραν στον αυτοκράτορα σημαντικά δώρα (χρυσό στεφάνι ή χρυσά αντικείμενα ή χρυσά νομίσματα) επ' ευκαιρία της ανόδου του στο θρόνο, μετά από νικηφόρα εκστρατεία ή αιτούμενοι απαλλαγή από κάποιο φόρο. Με την ίδια ονομασία όμως εννοούνταν και το ποσό του φόρου που εισέπραττε ο πατριάρχης των Εβραίων από τις κοινότητες της Διασποράς. Βλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, σ. 144-147.

² ThC, 16.8.17.

³ Η απονομή στον πατριάρχη του τιμητικού τίτλου του *ιλλούστριου* θα πρέπει να έγινε μεταξύ των ετών 404-415. Δεν υπάρχουν στοιχεία, στη νομοθεσία ή σε άλλες πηγές, για το ακριβές έτος και, το κυριότερο, τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες του απονεμήθηκε τόσο ο παραπάνω τίτλος όσο και το τιμητικό αξίωμα του *επάρχου των πραιτωρίων*.

⁴ ThC, 16.8.22, Seeck, *Regesten*, σ. 331.

⁵ ThC, 16.8.25, 27.

⁶ Στην *Τρίτη Παλαιστίνη* δε ζούσαν παρά ελάχιστοι Εβραίοι, πράγμα που σημαίνει ότι θεσμικά δεν θα μπορούσε να λειτουργεί σ' αυτήν την επαρχία ένα Συνέδριο. Βλ. Tsafir, "Settlement and Demography", σ. 279.

εξίσου σημαντική, παράμετρος του νέου νόμου ήταν η οικονομική αποδυνάμωση των νέων ιουδαϊκών αρχών με την παρακράτηση από το δημόσιο ταμείο των σημαντικών εσόδων του τέως πατριαρχείου. Το ποσό, που προερχόταν από τις εισφορές των εβραϊκών κοινοτήτων της Διασποράς, περιήλθε τώρα οριστικά στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο.¹

Παρά τη διάσπαση της πατριαρχικής εξουσίας σε δύο Συνέδρια, οι Εβραίοι συνέχισαν να προσβλέπουν στους ραβίνους της Τιβεριάδας ως τις κεφαλές του έθνους τους.² Για ένα περίπου αιώνα (429-520) η Ραβινική Σχολή της Τιβεριάδας διευθυνόταν από έναν ραβίνο που καλούνταν “αρχιφερεκίτης”, λέξη που αποτελεί την εξελληνισμένη μορφή του εβραϊκού τίτλου *rosh ha-perek*, που σημαίνει “κεφαλή σχολής”.³ Το 520 έφτασε στην Τιβεριάδα ο γιος του ηγέτη των ιουδαϊκών κοινοτήτων της Περσίας,⁴ ο Μαρ Ζούτρα (Mar Zutra), που ανέλαβε επικεφαλής της νέας Ραβινικής Ακαδημίας στην Τιβεριάδα, η οποία αντικατέστησε έκτοτε το τέως Συνέδριο ως τον ανώτατο θρησκευτικό οργανισμό.⁵ Οι διάδοχοί του διατήρησαν ως έδρα τους την Τιβεριάδα έως την αραβική κατάκτηση της Παλαιστίνης, οπότε η έδρα της Ακαδημίας μεταφέρθηκε στην Ιερουσαλήμ.

1β. Νομοθετικά μέτρα υπέρ των Ιουδαίων

Η αυτοκρατορική νομοθεσία από τον 4^ο έως και τον 7^ο αιώνα είναι γεμάτη από αυστηρές, πολλές φορές, διατάξεις, οι οποίες περιέστειλαν πολλά από τα δικονομικά, οικονομικά, κοινωνικά και θρησκευτικά δικαιώματα των Ιουδαίων πολιτών. Παρόλα αυτά όμως, υπήρξαν και ελάχιστα παραδείγματα, όπου ο νομοθέτης έδειξε ενδιαφέρον για τη μειονότητα αυτή, προσπαθώντας να την προστατεύσει από τις αυθαιρεσίες των τοπικών παραγόντων, της επαρχιακής διοίκησης ή της Εκκλησίας, και του χριστιανικού όχλου.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος επιβεβαίωσε το παραδοσιακό προνόμιο των Ιουδαίων να τηρούν την αργία του Σαββάτου, εξασφαλίζοντάς τους έτσι το δικαίωμα της μη κλήτευσής τους στα δικαστήρια την ημέρα αυτή, καθώς και της απαλλαγής τους από υποχρεωτικές, προσωπικές και δημόσιες, αγγαρείες την ίδια ημέρα.⁶ Το μέτρο αυτό επικύρωσε νομοθετικά και ο Θεοδόσιος Β'.⁷

Η πολιτική που άσκησαν έναντι των Ιουδαίων ο Θεοδόσιος Α' και ο Αρκάδιος μπορεί να χαρακτηριστεί ως μετριοπαθής. Την εποχή αυτή καθιερώθηκε ο χριστιανισμός ως επίσημη θρησκεία του κράτους και εκδόθηκαν διατάγματα, που

¹ ThC, 16.8.29 και CJ, 1.9.17, Seeck, *Regesten*, σ. 357.

² Η επιρροή των ραβίνων της Τιβεριάδας έφτανε έως το βασίλειο των Ομηριτών στη νότια Αραβία. Στην επικράτεια του βασιλέως Δαμιανού (Yusuf As'ar Yath'ar, γνωστότερου ως Dhu Nuwas), προσήλυτου Ιουδαίου, ο οποίος το 520 περίπου ανέτρεψε την εξουσία του Ελεσβόα ή Ελλησθαίου (Ela Asbeha), του επικυρίαρχου του χριστιανού βασιλέως του Αυξούμ (σημ. Αιθιοπία), κατέφταναν ραβίνοι για να τον βοηθήσουν στην προσπάθεια προσηλυτισμού των επιχωρίων χριστιανικών και εθνικών πληθυσμών. Βλ. De Lange, “Jews”, σ. 411, 414, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 206. Για τις διπλωματικές επαφές του Βυζαντίου με το βασίλειο των Αυξουμιτών, βλ. Μαλάλας 457.2-459.3 και Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.1, 1.20.9-13. Για τον Ομηρίτη βασιλέα Δαμιανό, βλ. Βίος αγίου Γρηγορίου, σ. 48, 60-61, κυρίως σ. 60 και σημ. 85. Για τον Αυξουμίτη βασιλέα Ελεσβόα, βλ. Βίος αγίου Γρηγορίου, σ. 48, 62-63.

³ Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 237.

⁴ Ο ρόλος του στην Περσία ήταν παρόμοιος μ' αυτόν του πατριάρχη στην Τιβεριάδα. Βλ. De Lange, “Jews”, σ. 414.

⁵ Βλ. Hirschfeld, “Tiberias”, σ. 1464-1465, Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 416.

⁶ Βλ. Hall, “Constantinian Documents”, σ. 100.

⁷ ThC, 16.8.20.1, 2.8.26 και CJ, 1.9.13, Seeck, *Regesten*, σ. 324.

ζημίωσαν τους Ιουδαίους οικονομικά και κοινωνικά. Από την άλλη όμως, υπήρξε και μια συντονισμένη προσπάθεια από την κεντρική εξουσία να προστατεύσει την ιουδαϊκή θρησκεία και τις συναγωγές από βανδαλισμούς του χριστιανικού όχλου και, ταυτόχρονα, να διασφαλισθούν τα προνόμια του πατριάρχη τους.

Διατηρήθηκε η αρχή της *νόμιμης θρησκείας*,¹ καθώς και η απαγόρευση της παραμονής και του στρατωνισμού των στρατιωτών μέσα στις συναγωγές, ως μέρος της αγγαρείας. Ο νόμος αυτός, που εκδόθηκε αρχικά το 368 και επανεκδόθηκε το 370 και το 373 επί Ουάλεντος, απαγόρευε το στρατωνισμό των στρατιωτών σε κάθε θρησκευτικό ίδρυμα, ενώ το επέτρεπε για τις οικίες των ιδιωτών.² Επιπρόσθετα, το 393 και το 397 αντίστοιχα, η αυτοκρατορική νομοθεσία μεριμνά για την ασφάλεια των συναγωγών, αναθέτοντας την προστασία τους στο διοικητή της επαρχίας και τον *magister militum per Orientem*.³ Το γεγονός αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι, από τη δεκαετία του 380 τουλάχιστον, είχαν ξεκινήσει εναντίον των συναγωγών επιθέσεις του χριστιανικού όχλου, ίσως και υπό την παρακίνηση ζηλωτών ιεροκηρύκων και επισκόπων.⁴

Λαμβάνεται επίσης μέριμνα, ώστε να μην μπορεί ο διοικητής της επαρχίας να αυθαιρετεί, ελέγχοντας και επιβάλλοντας, κατά το δοκούν, δικές του τιμές στις εβραϊκές αγορές των πόλεων. Ρητά ορίζεται ότι ο αγορανομικός έλεγχος και η τιμολογιακή πολιτική στις εβραϊκές αγορές υπάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα των ηγετών της ιουδαϊκής κοινότητας.⁵

Ο Θεοδοσίος Β' εξέδωσε το 423 τρεις νόμους που προστάτευαν τους Ιουδαίους και τις συναγωγές τους από τις αυθαιρεσίες, τους προπηλακισμούς και τις εγκληματικές ενέργειες των χριστιανών συμπολιτών τους. Συγκεκριμένα, απαγορεύθηκε ρητά στους χριστιανούς να λεηλατούν και να πυρπολούν τις συναγωγές των Εβραίων και παράλληλα να κακομεταχειρίζονται και να καταδιώκουν Εβραίους.⁶ Υπήρξε δε ιδιαίτερη μέριμνα να προστατευθούν από εγκληματικές ενέργειες οι φιλήσυχοι και νομοταγείς Ιουδαίοι. Γι' αυτό, όποιος χριστιανός, ακόμη και οι διοικητές των επαρχιών ή το προσωπικό της επαρχιακής διοίκησης, κατηγορούνταν ότι λήστεψε ή κατάσχεσε παρανόμως τα υπάρχοντα ενός φιλήσυχου Ιουδαίου, όφειλε να αποδώσει πίσω στον ζημιωθέντα τα κλεμμένα αγαθά του και επιπρόσθετα να τον αποζημιώσει στο τριπλάσιο ή τετραπλάσιο της αξίας τους.⁷

Ο τελευταίος νόμος του Θεοδοσίου Β' αντικαταστάθηκε από νόμο του Ιουστινιανού. Ο νέος νόμος όριζε ότι όποιος με αυθαίρετο και άδικο τρόπο αποκτούσε την πλήρη κυριότητα της κινητής και ακίνητης περιουσίας ενός φιλήσυχου Ιουδαίου, όφειλε να πληρώσει στον παθόντα ως αποζημίωση το διπλάσιο της αξίας της απολεσθείσης περιουσίας του. Η ίδια ποινή θα επιβαλλόταν και στους διοικητές των επαρχιών και τους αξιωματούχους της επαρχιακής διοίκησης, αν δεν εφάρμοζαν το νόμο.⁸

Συνέβαινε ενίοτε να κατάσχονται οι συναγωγές από την τοπική Εκκλησία ή την επαρχιακή διοίκηση και να μετατρέπονται σε χριστιανικούς ναούς. Σ' αυτήν την

¹ ThC, 16.8.9. Ο Διοκλητιανός είχε παραχωρήσει σημαντικά προνόμια στους Ιουδαίους. Αναγνώρισε την εβραϊκή θρησκεία ως *religio licita*, επέτρεψε στους Ιουδαίους να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και τους εξείρεσε από τη λατρεία του αυτοκράτορα και τη στρατιωτική υπηρεσία. Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 45, 148.

² ThC, 7.8.2 και CJ, 1.9.4.

³ ThC, 16.8.9 και 16.8.12.

⁴ Αμβρόσιος, *Επιστολές*, 40.6. Πβ. Drijvers, *Helena Augusta*, σ. 186.

⁵ ThC, 16.8.10 και CJ, 1.9.9.

⁶ ThC, 16.8.26.

⁷ ThC, 16.10.24.

⁸ CJ, 1.11.6.

περίπτωση όμως, ο νόμος όριζε να καταβληθεί ικανοποιητική αποζημίωση στις εβραϊκές θρησκευτικές αρχές και παράλληλα να τους δοθεί, σε άλλη τοποθεσία, γη ίση με την κατασχεμένη για την ανέγερση νέας συναγωγής.¹

Οι παραπάνω διατάξεις φανερώνουν ότι οι εγκληματικές πράξεις εις βάρος των Ιουδαίων δεν αποτελούσαν ούτε μεμονωμένο γεγονός ούτε ασυνήθιστο φαινόμενο. Αποδεικνύουν δε την αρνητική, έως εχθρική συχνά, στάση και διάθεση, την οποία πιθανώς υποδαύλιζε και η κατά τόπους Εκκλησία, των χριστιανών συμπολιτών τους, οι οποίοι προέβαιναν είτε σε βιαιοπραγίες εναντίον τους είτε σε καταστροφές και βανδαλισμούς της περιουσίας τους ή των συναγωγών τους. Η κεντρική εξουσία με τα παραπάνω μέτρα φρόντιζε, ώστε και οι Εβραίοι πολίτες να απολαμβάνουν, έως ένα σημείο, τα αγαθά του νόμου και της δικαιοσύνης, και τους προστάτευε από την εκδικητικότητα και την αυθαιρεσία του χριστιανικού όχλου και των ισχυρών τοπικών παραγόντων. Θεωρούμε πολύ πιθανό πίσω από τα αυτοκρατορικά μέτρα να υποκρύπτεται η ανάγκη του δημοσίου ταμείου να συνεχίσει την είσπραξη των φόρων από την οικονομικά ανθούσα ακόμη ιουδαϊκή μειονότητα της Παλαιστίνης. Αν η κεντρική εξουσία άφηνε εντελώς απροστάτευτους τους Ιουδαίους πολίτες στις αυθαιρεσίες της επαρχιακής διοίκησης, της τοπικής Εκκλησίας και του όχλου και επέτρεπε επί μακρόν τις αρπαγές και τους βανδαλισμούς της περιουσίας τους, αυτό θα συνεπαγόταν την οικονομική τους καταστροφή. Η οικονομική τους εξασθένηση όμως θα είχε τότε ως αποτέλεσμα και την απώλεια σημαντικών φορολογικών εσόδων για το κράτος. Σε τελική ανάλυση, η κεντρική εξουσία με τη, μερική έστω, προστασία της ζωής και της περιουσίας των Ιουδαίων πολιτών, προστάτευε πρωτίστως τα δημοσιονομικά της συμφέροντα.

1γ. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός και ο Ναός του Σολομώντα

Προς τα τέλη της βασιλείας του Ιουλιανού (361-363) πραγματοποιήθηκε μία, ατελέσφορη τελικά, προσπάθεια ανοικοδόμησης του λεγόμενου “Τρίτου Ναού”.² Το βασικό ερώτημα, που τίθεται εδώ, είναι το εξής: Γιατί ο Ιουλιανός, που υπήρξε ένας ένθερμος οπαδός της ειδωλολατρίας, να συναινέσει στην αίτηση των μονοθεϊστών Ιουδαίων για την ανοικοδόμηση του Ναού του Σολομώντα;

Ο αυτοκράτορας έψαχνε να βρει συμμάχους κατά των “Γαλιλαίων”, όπως αποκαλούσε τους χριστιανούς, στον ιδιότυπο πόλεμο που διεξήγε εναντίον του χριστιανισμού, με στόχο την αναβίωση της “θνήσκουσας” εθνικής θρησκείας και των παραδοσιακών ελληνορωμαϊκών αξιών.³ Θεωρούσε, προφανώς, ότι η εθνική θρησκεία και ο ιουδαϊσμός είχαν ορισμένα κοινά σημεία επαφής.⁴ Αν, επομένως,

¹ ThC, 16.8.25.

² Ο “Πρώτος Ναός” χτίστηκε από το βασιλιά Σολομώντα στα μέσα του 10^{ου} αιώνα π.Χ. και καταστράφηκε από το Βαβυλώνιο βασιλιά Ναβουχοδονόσορα το 586 π.Χ. Ο “Δεύτερος Ναός” ανεγέρθηκε στα τέλη του 6^{ου} αιώνα πάνω στα ερείπια του Πρώτου Ναού από τους επαναπαρισθέντες στην Ιουδαία Εβραίους, οι οποίοι παρέμεναν επί εβδομήντα έτη εκτοπισμένοι στη Βαβυλώνα. Ο Ναός, που κοσμήθηκε μεγαλοπρεπώς από τον Ηρώδη το Μέγα στα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ., καταστράφηκε το 70 μ.Χ. από το Ρωμαίο αυτοκράτορα Τίτο, όταν κατέστειλε την επανάσταση των Ιουδαίων κατά τον Α' Ιουδαϊκό Πόλεμο. Βλ. Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, σ. 118-152, Prag, *Israel*, σ. 83-86, Hurault, *Terre Sainte*, σ. 408-412.

³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 185.9-10. Πβ. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός*, σ. 167-170, σ. 240 και σημ. 10.

⁴ Ο Ιουλιανός εγκωμιάζει τα θρησκευτικά έθιμα των θυσιών και των καθαρμών των Ιουδαίων, που μοιάζουν μ' αυτά των εθνικών. Ως πολύ καλός γνώστης της Παλαιάς Διαθήκης, εξάλλου, χρησιμοποιεί πολλά χωρία της, για ν' αποδείξει ότι ο Χριστός δεν είναι ο Μεσσίας. Μ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται εν

καλλιεργούσε μια καλή και στενή σχέση με τους οπαδούς του τελευταίου, θα ήταν εφικτό, σε ένα δεύτερο στάδιο, να σχηματίσει μαζί τους ένα ενιαίο μέτωπο εναντίον του κοινού εχθρού, του χριστιανισμού.¹

Ίσως πάλι η επιθυμία του, σύμφωνα με τον Αμμιανό Μαρκελλίνο, να διαιωνίσει την ανάμνηση της βασιλείας του μέσα από μεγάλα και πολυτελή δημόσια κτίρια, όπως συνέβη στην Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και την Ηλιούπολη της Φοινίκης, να συνέτεινε στην απόφασή του να βοηθήσει με μεγάλες χρηματικές χορηγίες στην ανέγερση του Ναού.² Το εγχείρημα αυτό, εξάλλου, θα λειτουργούσε υπέρ του ως σύμβολο της αντιχριστιανικής του πολιτικής και ως ένα τεράστιο μέσο προπαγάνδας, αφού θα αποδείκνυε, κατά τη γνώμη του, την αναλήθεια των λόγων του Χριστού, πλήττοντας έτσι την αξιοπιστία του τελευταίου.³

Από την άλλη όμως, δεν είναι απίθανο να υποκρύπτονταν και πολιτικές σκοπιμότητες πίσω από την απόφαση του αυτοκράτορα. Ο Ιουλιανός ήταν αδύνατο να είχε ξεχάσει την αιματηρή εξέγερση των Ιουδαίων στη Διοκαισάρεια, πριν από μία μόλις δεκαετία (351), εναντίον του αδερφού του *Καίσαρα* Γάλλου. Ως ενθουσιώδης μελετητής της ιστορίας εξάλλου, ο αυτοκράτορας γνώριζε πόσο συχνά και με ποια οδυνηρά αποτελέσματα ξεσηκώνονταν οι Ιουδαίοι εναντίον της ρωμαϊκής εξουσίας. Έκρινε λοιπόν σκόπιμο να τους έχει συμμάχους και όχι εχθρούς. Επίσης, δεν θα μπορούσε να παραγνωρίσει, εν όψει μάλιστα και της επικείμενης περσικής εκστρατείας του, την ευμενή αντιμετώπιση των Εβραίων της Περσίας από τον Σασσανίδα αντίπαλό του. Δεν θα ήθελε επομένως να ανοίξει ένα εσωτερικό μέτωπο στα νοτιοανατολικά του σύνορα, τη στιγμή που θα πολεμούσε στη Μεσοποταμία. Συγχρόνως, μπορεί να ήλπιζε ότι οι Εβραίοι της Περσίας θα λειτουργούσαν ως “πέμπτη φάλαγγα” υπέρ του, όταν θα μάθαιναν πόσο βοήθησε τους ομοεθνείς τους στην Ιουδαία ως προς την εκπλήρωση του πολυπόθητου στόχου τους.⁴

Όπως κι αν έχει το πράγμα πάντως, το βέβαιο είναι ότι ο Ιουλιανός διόρισε τον Αλύπιο, που είχε διατελέσει *βικάριος* στη Βρετανία, ως επόπτη των εργασιών, με την εντολή να αποπερατώσει το Ναό το συντομότερο δυνατόν.⁵ Λίγο καιρό πριν, τον Ιούλιο του 362, είχε συναντηθεί με αντιπροσωπεία ραβίνων της Τιβεριάδας στην Αντιόχεια, όπου στάθμευε προετοιμάζοντας την κατά των Περσών εκστρατεία του.⁶ Οι ραβίνοι τού πρόσφεραν πολλά δώρα και τον παρακάλεσαν να επιτρέψει την ανοικοδόμηση του κατεστραμμένου Ναού. Ο Ιουλιανός αξιολόγησε θετικά την αίτησή τους και υποσχέθηκε να τους συνδράμει με άφθονα χρηματικά μέσα.⁷

Η σημαντικότερη, ως προς το εξεταζόμενο θέμα, πηγή είναι το γράμμα που απέστειλε ο Ιουλιανός προς την κοινότητα των Ιουδαίων της Παλαιστίνης. Αποτελεί, μέχρι σήμερα, τη μόνη σωζόμενη πηγή, όπου ο ίδιος ο αυτοκράτορας κάνει λόγο για την πρόθεσή του να συνδράμει, υλικά και ηθικά, στην ανέγερση του Ναού. Στην

δυνάμει σύμμαχος των Ιουδαίων θεολόγων στην κοινή μάχη κατά του χριστιανισμού. Βλ. Adler, “Kaiser Julian”, σ. 56, 60, Αθανασιάδη, *Ιουλιανός*, σ. 237-238.

¹ Σωζομενός, 5.22.1-3.

² Αμμιανός Μαρκελλίνος, 23.1.2: “imperii que sui memoriam, magnitudine operum gestiens propagare”.

³ Ο Χριστός είχε προφητέψει την πλήρη καταστροφή του Ναού του Σολομώντα (Μάρκ. 13.1-2, Λουκ. 21.5-6, Ματθ. 24.1-2). Έως σήμερα εξάλλου, το μόνο αρχιτεκτονικό μέρος του συγκροτήματος του Ναού που διασώζεται και παραμένει όρθιο είναι το δυτικό τείχος του οχυρωμένου περιβόλου του, το λεγόμενο και “Τείχος των Δακρύων”.

⁴ Βλ. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός*, σ. 237.

⁵ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 23.1.2, Θεοφάνης, 51.29. Για τον Αλύπιο, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 46-47.

⁶ Σύμφωνα με τον Adler (“Kaiser Julian”, σ. 66), η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στην Ταρσό της Κιλικίας.

⁷ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων*, PG 48, 901, Σωκράτης, 3.20.1-19, Σωζομενός, 5.22.4, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 198.16-21.

επιστολή του, ο Ιουλιανός προσφωνεί τον “αϊδεσιμώτατον πατριάρχην” Ίουλο (Hillel B', 320-365) ως “αδελφό” και τον προτρέπει να προσεύχεται υπέρ της βασιλείας του στον παντοδύναμο Δημιουργό του Κόσμου, που του ενεχείρισε την εξουσία. Οι Ιουδαίοι, γράφει ο Ιουλιανός, πρέπει να αισθάνονται χαρά και ευγνωμοσύνη, που μπορούν ελεύθεροι και πάλι να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Τέλος, υπόσχεται ότι, μετά το νικηφόρο πέρας της εκστρατείας του κατά των Περσών, θα επισκεφτεί αυτοπροσώπως την Ιερουσαλήμ, θα την ανακαινίσει με άφθονες παροχές δημοσίου χρήματος και θα τελέσει στο Ναό, μαζί με τον πατριάρχη, ευχαριστήριες θυσίες στον Μεγαλοδύναμο.¹

Οι εργασίες θεμελίωσης του Ναού ξεκίνησαν την άνοιξη του 363 με άκρατο ενθουσιασμό από πλευράς Ιουδαίων, τόσο της Παλαιστίνης όσο και της Διασποράς. Αναφέρεται μάλιστα ότι οι γυναίκες τους όχι μόνο δώρισαν εκουσίως τα κοσμήματά τους υπέρ του “ιερού σκοπού”, αλλά και εργάζονταν με ιδιαίτερο ζήλο στο εργοτάξιο.² Ο αυτοκράτορας, από την πλευρά του, έθεσε στη διάθεση των Ιουδαίων άφθονα υλικά μέσα, καθώς και πολυάριθμο εργατικό και τεχνικό προσωπικό.³ Όλα έδειχναν να βαίνουν σύμφωνα με το πρόγραμμα, ώσπου οι εργασίες σταμάτησαν απότομα. Ισχυρότατος σεισμός διασκόρπισε τους έντρομους εργάτες και πυρ, που ξεχύθηκε από τις βάσεις των θεμελίων, κατέκαψε τα οικοδομικά υλικά, τα εργαλεία των τεχνιτών και πολλούς από τους εργάτες, που δεν πρόλαβαν να απομακρυνθούν εγκαίρως.⁴ Το γεγονός θεωρήθηκε από τους Ιουδαίους και τους εθνικούς εργάτες ως θείο σημάδι, που τους απέτρεπε από τη συνέχιση των εργασιών.⁵ Η ίδια ερμηνεία, ιδωμένη όμως από τη δική τους οπτική γωνία, δόθηκε και από τους χριστιανούς της πόλης, που με αγαλλίαση είδαν το φιλόδοξο έργο του αυτοκράτορα και των Ιουδαίων να αποτυγχάνει και να σταματά στο στάδιο της θεμελίωσής του.⁶ Λίγους μήνες αργότερα, η είδηση του θανάτου του αυτοκράτορα στο μέτωπο της Μεσοποταμίας έθεσε την οριστική “ταφόπλακα” στις φιλοδοξίες των Ιουδαίων για την ανέγερση του Τρίτου Ναού.

Αξιοσημείωτο, πάντως, παραμένει το γεγονός ότι οι ιουδαϊκές πηγές, σε πλήρη βεβαίως αντιδιαστολή με ένα πλήθος κειμένων της χριστιανικής γραμματείας, σιωπούν παντελώς γύρω από το θέμα της ανέγερσης του Ναού.⁷ Το γιατί οι χριστιανοί συγγραφείς αποφάσισαν να μνημονεύσουν το γεγονός είναι πασιφανές. Αποδείκνυε γι' αυτούς το ορθό της πίστης τους και ότι ο Θεός τούς συνέδραμε ενεργά, τόσο κατά του άπιστου αυτοκράτορα όσο και κατά των Εβραίων. Οι Εβραίοι συγγραφείς όμως δεν κάνουν την παραμικρή νύξη πάνω στο θέμα. Οι ιουδαϊκές αρχές

¹ Ιουλιανός, *Επιστολές* (1), 51, σ. 176-180, Seeck, *Regesten*, σ. 212.

² Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Λόγοι*, PG 35, 668B-C, Σωζομενός, 5.22.5, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 199.2-4.

³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 199.5-9.

⁴ Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Λόγοι*, PG 35, 668C-669A, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων*, PG 48, 901, Αμβρόσιος, *Επιστολές*, 40.12, Αμμιανός Μαρκελλίνος, 23.1.1-3, Σωζομενός, 5.22.7-11, Σωκράτης, 3.20.24-34, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 199.15-23, Ζωναράς, 62.5-10. Χάρη σε επιστολή του επισκόπου Ιεροσολύμων Κυρίλλου, η οποία διασώζεται σε συριακό χειρόγραφο (Harvard Syriac 99), γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία του σεισμού, ο οποίος ισοπέδωσε το μεγαλύτερο τμήμα της Παλαιστίνης. Ο καταστροφικός σεισμός συνέβη στις 19 Μαΐου του 363, ημέρα Δευτέρα. Βλ. Brock, “Cyril of Jerusalem”, σ. 267-276, Russell, “Earthquake Chronology”, σ. 42.

⁵ Σωζομενός, 5.22.13, Σωκράτης, 3.20.34-5, Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 199.23-200.5.

⁶ Σχεδόν ταυτόχρονα με τα φυσικά φαινόμενα εμφανίστηκε πάνω από την Ιερουσαλήμ, σύμφωνα με το Γρηγόριο το Θεολόγο (*Λόγοι*, PG 35, 669A), “φῶς ἐν τῷ οὐρανῷ τόν σταυρόν περιγράφον”. Η εμφάνιση του Σταυρού λειτούργησε και σε συμβολικό επίπεδο στη συνείδηση των χριστιανών ως “τρόπαιον τῷ Θεῷ τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν νίκης”, αφού αποτέλεσε γι' αυτούς περίτρανο σημάδι ότι ο Θεός είναι στο πλευρό τους.

⁷ Βλ. Adler, “Kaiser Julian”, σ. 68-70.

γνώριζαν βέβαια ότι η έλευση του πολυαναμενόμενου Μεσσία θα συνέπιπτε με την ανέγερση του Ναού. Επομένως, δεν μπορεί να μην ήταν δύσπιστοι, όσο και διστακτικοί, έναντι του εθνικού αυτοκράτορα, που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να τον ταυτίσουν με τον Μεσσία τους. Ούτε όμως και οι Εβραίοι της Περσίας θα μπορούσαν ποτέ να δουν διαφορετικά τον Ιουλιανό, αν συνυπολογίσουμε μάλιστα το γεγονός ότι τον θεωρούσαν εχθρό της πατρίδας τους, αλλά και του βασιλιά τους, του Σαπώρ Β'. Επιπλέον, η βασιλεία του Ιουλιανού ήταν βραχύβια και ο αυτοκράτορας δεν πρόλαβε να παγιώσει τις μεταρρυθμίσεις που επιθυμούσε στο θρησκευτικό, και όχι μόνο, πεδίο. Η ανάληψη της εξουσίας, μετά το θάνατό του, από χριστιανούς και πάλι αυτοκράτορες, εξέθετε προφανώς τους Ιουδαίους σε πράξεις αντεκδίκησης από την πλευρά είτε της κεντρικής εξουσίας και της επαρχιακής διοίκησης είτε της τοπικής Εκκλησίας και του χριστιανικού όχλου. Ο συνδυασμός, επομένως, όλων των παραπάνω δεδομένων ίσως να δίνουν μία ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα, γιατί οι ιουδαϊκές πηγές σιωπούν ως προς το, μείζονος γι' αυτούς σημασίας, ζήτημα της ανοικοδόμησης του Τρίτου Ναού.

1δ. Προσπάθειες προσηλυτισμού των Ιουδαίων

Ο Μέγας Κωνσταντίνος, ενώ απαγόρευσε κάθε απόπειρα προσηλυτισμού των χριστιανών υπηκόων του στον ιουδαϊσμό, προσπάθησε να φέρει τους Ιουδαίους, με ήπια όμως μέσα, στους κόλπους του χριστιανισμού. Η προσπάθεια του σταδιακού προσηλυτισμού τους αποκαλύπτεται, με τρόπο μοναδικό, στην ιστορία του *κόμη* Ιωσήφ.

Ο Επιφάνιος, ένας νεαρός ιερέας από την Ελευθερόπολη της Παλαιστίνης, που συνέγραψε την ιστορία αυτή, κατέλυσε κάποτε στη Σκυθόπολη στο σπίτι ενός γέροντα εβδομήντα τουλάχιστον ετών. Ο γέροντας αυτός, ο Ιωσήφ ή Ιώσηπος από την Τιβεριάδα, του αφηγήθηκε το βίο του. Υπήρξε αρχικά *απόστολος*, υψηλόβαθμος δηλαδή αξιωματούχος στην αυλή του πατριάρχη Ελλήλ (Hillel B') στην Τιβεριάδα. Κάποια στιγμή όμως μεταστράφηκε και βαπτίστηκε χριστιανός, με αποτέλεσμα να προκαλέσει τη μίση των ομοεθνών του. Ζήτησε τότε καταφύγιο στην Αυλή του Κωνσταντίνου, έγινε φίλος του αυτοκράτορα και του απονεμήθηκε ο τιμητικός τίτλος του *κόμη*. Με αυτοκρατορική προστασία κατέφτασε στη Γαλιλαία, το προπύργιο των Ιουδαίων της Παλαιστίνης, με την εντολή να χτίσει χριστιανικούς ναούς στην περιοχή. Στην Τιβεριάδα χρησιμοποίησε τον ημιτελή ναό του Αδριανού για τη θεμελίωση ενός χριστιανικού τεμένους. Έχτισε επίσης εκκλησίες στην Καπερναούμ, τη Ναζαρέτ και τη Διοκαισάρεια, “ἔνθα τις οὐδέποτε ἴσχυσεν προστήσασθαι Ἐκκλησίας διὰ τό μῆτε Ἑλληνα μῆτε Σαμαρείτην μῆτε Χριστιανόν μέσον αὐτῶν εἶναι”.¹

¹ Επιφάνιος Κύπρου, *Πανάριον*, σ. 338-348. Πβ. Barnes, *Constantine*, σ. 252, Perkams, “Comes Josef”, σ. 28-30. Μέχρι στιγμής, η αρχαιολογική σκαπάνη στις πόλεις της Γαλιλαίας δεν έχει αποκαλύψει ευρήματα, τα οποία να μπορούμε με βεβαιότητα να συνδέσουμε με τη δράση του *κόμη* Ιωσήφ. Μόνο στη θέση et-Tabgha (αραβική μετονομασία της ελληνικής λέξης *ἐπάπιγον* [χωρίον], όπου, σύμφωνα με το *κατά Λουκάν Ευαγγέλιο* (9.10-17), συντελέστηκε το θαύμα του πολλαπλασιασμού των ἄρτων και ἰχθύων), ἦρθε στο φως, *χάρη* στις ανασκαφές του 1932, τρίκλιτη βασιλική, διαστάσεων 56 x 24-33 μέτρα, με υπέροχο μωσαϊκό δάπεδο, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 5^{ου} αιώνα. Το 1936, κατά τις εργασίες συντήρησης του μωσαϊκού, ανακαλύφθηκαν σε βαθύτερο επίπεδο τα υπολείμματα μικρότερου ναού, διαστάσεων 18 x 9,5 μέτρα, που χρονολογήθηκε γύρω στο 350 μ.Χ., την εποχή δηλαδή που δραστηριοποιήθηκε ο *κόμης* Ιωσήφ στην περιοχή. Επομένως, ο μικρός ναός θα μπορούσε δυνητικά να είναι δικό του έργο. Βλ. Finegan, *Archeology*, σ. 49.

Η αποστολή του *κόμη* Ιωσήφ ενέπιπτε στα πλαίσια της αυτοκρατορικής πολιτικής για τον προσηλυτισμό των εθνικών και άλλων πληθυσμών της αυτοκρατορίας στο χριστιανισμό. Η ανέγερση χριστιανικών ναών στα δύο σημαντικότερα ιουδαϊκά κέντρα της Γαλιλαίας, τη Διοκαισάρεια και την Τιβεριάδα, με την ενεργό συμμετοχή ενός γηγενή προσήλυτου με αναβαθμισμένες εξουσίες, δηλώνει την πρόθεση του Κωνσταντίνου να αλλάξει το θρησκευτικό status quo στην περιοχή. Από την εποχή του Κωνσταντίνου και πέρα, ο λαμπρά δομημένος και κοσμημένος χριστιανικός ναός λειτουργούσε σε κάθε πόλη του απέραντου κράτους ως σημείο αναφοράς και ισχυρός πόλος έλξης των αστικών πληθυσμών, κατ' αναλογία με την Αγορά των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο χριστιανικός ναός λειτουργούσε και ως ορατό σύμβολο της υπεροχής του χριστιανισμού έναντι της εθνικής και εβραϊκής θρησκείας αφενός και της αυτοκρατορικής προστασίας αφετέρου. Επομένως, η αυτοκρατορική προπαγάνδα δε θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ένα άλλο, καλύτερο μέσο για να πετύχει τους σκοπούς της. Στην περίπτωση όμως της ισχυρής και συμπαγούς ιουδαϊκής μειονότητας της Γαλιλαίας φαίνεται ότι τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν σύμφωνα με τους στόχους της κεντρικής εξουσίας. Ο *κόμης* Ιωσήφ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή άπρακτος και να ζήσει τα υπόλοιπα χρόνια του βίου του απομονωμένος στη Σκυθόπολη.¹

Οι αυτοκράτορες του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα προσπάθησαν, με έμμεσο τρόπο, να προσηλυτίσουν τους Ιουδαίους. Η αυτοκρατορική νομοθεσία, όπως είδαμε, “εφηύρε” κίνητρα οικονομικού κυρίως χαρακτήρα, που είχαν σχέση με τα κληρονομικά δικαιώματα των προσήλυτων στο χριστιανισμό νόμιμων δικαιούχων. Ο Ιουστινιανός, όμως, υπήρξε ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας που προσπάθησε να επιβάλει δια της βίας τη βούλησή του στο ζήτημα του προσηλυτισμού των Ιουδαίων. Ο Προκόπιος, στο *Περί κτισμάτων*, αναφέρει την υποχρεωτική βάπτισή όλων των μελών της ιουδαϊκής κοινότητας στην πόλη Βόρειον της βορείου Αφρικής.² Δεν μαρτυρείται στις πηγές ανάλογη πράξη και στην Παλαιστίνη. Το γεγονός όμως δεν πρέπει να έμεινε κρυφό στους κόλπους της εκεί ιουδαϊκής μειονότητας. Ο φόβος τους μήπως επιβληθεί ανάλογο διάταγμα και στην Παλαιστίνη, με την παράλληλη υποβάθμιση του οικονομικού τους status και της ανάμειξης του Ιουστινιανού στα ζητήματα της λατρείας τους, τους παρακίνησε πιθανόν να συμμετάσχουν στις ταραχές που ξέσπασαν το 556 στην Καισάρεια μεταξύ ομάδων του υποδρόμου και των Σαμαρειτών της πόλης.³ Κατά την διάρκεια των μέτρων καταστολής της εξέγερσης πυρπολήθηκαν στην Καισάρεια αρκετές συναγωγές, όπως αποδεικνύεται από ίχνη φωτιάς στα μωσαϊκά τους δάπεδα.⁴

Η δεύτερη προσπάθεια βίαιου προσηλυτισμού των Ιουδαίων, οργανωμένη αυτή τη φορά στο σύνολο της αυτοκρατορίας, μαρτυρείται την εποχή του Φωκά. Το 607 ή 609, ο αυτοκράτορας εξέδωσε έδικοτο, με το οποίο υποχρέωνε όλους τους Ιουδαίους να βαπτιστούν χριστιανοί. Ο κυβερνήτης της Παλαιστίνης Γεώργιος, εφαρμόζοντας την αυτοκρατορική πολιτική, διέταξε όλους τους Εβραίους της επαρχίας να βαπτιστούν.⁵

¹ Σύμφωνα με τον Επιφάνιο (*Πανάριον*, σ. 340), όλοι οι χριστιανοί της Σκυθόπολης στα μέσα του 4^{ου} αιώνα ήταν οπαδοί του Αρείου. Επομένως, ο Ιωσήφ φέρεται να ήταν ο μοναδικός ορθόδοξος χριστιανός της πόλης.

² Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 6.2.21-23.

³ Για τα γεγονότα της στάσης, βλ. παρακάτω, σ. 180-181.

⁴ Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 251.

⁵ Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 160, σ. 17. Πβ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 240, 254. Για το Γεώργιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 524.

Αυτή η πολιτική, που δεν εφαρμόστηκε όμως, σε συνδυασμό ίσως και με τα νομοθετικά διατάγματα του Ιουστινιανού, που αφορούσαν κυρίως ζητήματα της πίστης τους, να καλλιέργησαν στο μέγιστο βαθμό την αντιπάθεια των Ιουδαίων της Παλαιστίνης για την επαχθή γι' αυτούς βυζαντινή εξουσία.¹ Έτσι, τα περσικά στρατεύματα του στρατηγού Σαρβαραζά έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό ως ελευθερωτές το 614, όταν κατέφτασαν στη Γαλιλαία. Προφανώς, οι Ιουδαίοι πίστεψαν ότι οι μεσσιανικές τους ελπίδες έβρισκαν τότε την χρονική εκπλήρωσή τους. Στη συνέχεια, οι Ιουδαίοι βοήθησαν ενεργά στην παγίωση της περσικής κατοχής και κυριαρχίας στην Παλαιστίνη.

Η επανάκτηση της Παλαιστίνης από τον Ηράκλειο δεκαπέντε χρόνια αργότερα θα πρέπει να βύθισε τους Ιουδαίους στην απελπισία. Την άνοιξη του 629 ο Ηράκλειος συμφώνησε να δεχτεί στην Τιβεριάδα αντιπροσωπεία των αρχηγών των ιουδαϊκών κοινοτήτων της Γαλιλαίας. Στη συνάντηση αυτή ο αυτοκράτορας επέδειξε διαλλακτικότητα και έδωσε γενική αμνηστία στους Ιουδαίους για τα εγκλήματα που είχαν διαπράξει εις βάρος χριστιανών την εποχή της περσικής εισβολής. Όταν όμως, λίγο αργότερα, μετέβη στην Ιερουσαλήμ για να τιμήσει τον Τίμιο Σταυρό, δέχτηκε πιέσεις από τον κλήρο και ζηλωτές μοναχούς να αλλάξει την απόφαση περί αμνηστίας. Τελικά, ενέδωσε στα αιτήματά τους και άλλαξε πολιτική έναντι των Ιουδαίων. Εξέδωσε διάταγμα, με το οποίο τους υποχρέωνε να εγκαταλείψουν ομαδικά την Αγία Πόλη. Η απαγόρευση προσέγγισης στην Ιερουσαλήμ ίσχυε για απόσταση τριών ρωμαϊκών μιλίων, δηλαδή 4,5 περίπου χιλιομέτρων, περιμετρικά της πόλης.² Παράλληλα, ο Ηράκλειος εισήγαγε σε δίκη πολλούς Ιουδαίους με την κατηγορία της δολοφονίας χριστιανών και της καταστροφής ιερών ναών. Πολλοί από τους κατηγορούμενους βρέθηκαν ένοχοι και καταδικάστηκαν σε θάνατο, ενώ πολλοί άλλοι, για να γλιτώσουν τη ζωή τους, κατέφυγαν είτε στην έρημο είτε στην Περσία.³

Τρίτη, και τελευταία, προσπάθεια βίαιου προσηλυτισμού των Ιουδαίων επιχειρήθηκε από τον Ηράκλειο με διάταγμα που εξέδωσε το 632⁴ ή, κατ' άλλους, το 634⁵. Αν και το διάταγμα υποχρέωνε κάθε Ιουδαίο να βαπτιστεί χριστιανός, στην πράξη ο νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ λόγω της ισλαμικής κατάκτησης της Παλαιστίνης λίγα μόλις χρόνια αργότερα.

Ο Ηράκλειος γνώριζε την ενεργό συμπαράταξη των Ιουδαίων της Παλαιστίνης με τους Πέρσες εισβολείς το 614. Οι πολεμιστές του Ισλάμ είχαν, ήδη από το 629/30, κάνει αισθητή την παρουσία τους στα εδάφη της Παλαιστίνης. Σε περίπτωση που θα εισέβαλλαν μαζικά στην επαρχία, οι βυζαντινές αρχές θα πρέπει να θεωρούσαν σχεδόν βέβαιη τη συμπαράταξη των Ιουδαίων μαζί τους και την συνακόλουθη επανάληψη των βιαιοτήτων εις βάρος των χριστιανών, όπως ακριβώς

¹ Η απέχθεια και το μίσος που αισθάνονταν οι Ιουδαίοι της Παλαιστίνης για τους χριστιανούς διακρίνονται ξεκάθαρα στη στιχομυθία, όπως την παραδίδει ο Θεοφάνης (328.15-20), μεταξύ του Ηρακλείου και του Βενιαμίν, ενός πλούσιου Εβραίου από την Τιβεριάδα, που φιλοξένησε τον αυτοκράτορα την άνοιξη του 629 στο σπίτι του. Όταν οι χριστιανοί της πόλης κατηγορήσαν τον Βενιαμίν ότι τους είχε βλάψει, ο Ηράκλειος τον ρώτησε για ποιο λόγο τους έκανε κακό. Ο Βενιαμίν του απάντησε με ειλικρίνεια: “ώς έχθρους τής πίστεώς μου”. Για τον Βενιαμίν, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 224.

² Dölger, *Regesten*, αρ. 22, Θεοφάνης, 328.26-27, Κεδρηνός, 735. Πβ. Scharf, “Byzantine Jewry”, σ. 108, Kaegi, *Heraclius*, σ. 205.

³ Βλ. Avi-Yonah, *Jews*, σ. 272.

⁴ Ως προς την υιοθέτηση της άποψης ότι το έδικο εκδόθηκε το 632, βλ. Scharf, “Byzantine Jewry”, σ. 109 και σημ. 39, Cameron, *The Mediterranean World*, σ. 189, De Lange, “Jews”, σ. 420.

⁵ Μιχαήλ ο Σύρος, 11, σ. 414. Βλ. και Dölger, *Regesten*, αρ. 206, σ. 24. Πβ. Scharf, “Byzantine Jewry”, σ. 105. Το 634, ο Ηράκλειος, σύμφωνα με τον F. Dölger (*Regesten*, αρ. 207, σ. 24), έστειλε διπλωματική αποστολή στο Φράγκο βασιλέα Δαγοβέρτο (Dagobert) Α' και τον παρότρυνε να επιβάλει, ακόμη και δια της βίας, τον άμεσο προσηλυτισμό όλων των Εβραίων του βασιλείου του.

είχε συμβεί το 614. Επομένως, με το νομοθετικό μέτρο του υποχρεωτικού προσηλυτισμού των Ιουδαίων, ο Ηράκλειος στόχευε στην εκμηδένιση ενός δυναμικά εσωτερικού παράγοντα αποσταθεροποίησης στην Παλαιστίνη, πιστεύοντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο κρατούσε το εσωτερικό μέτωπο αρραγές έναντι του νέου εχθρού που απειλούσε τα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας.

2. Σαμαρείτες

2α. Η αυτοκρατορική πολιτική και η νομοθεσία έως τη βασιλεία του Ζήνωνα

Οι Σαμαρείτες¹ αποτελούσαν μία πολυπληθή θρησκευτική-φυλετική μειονότητα, που ασχολούνταν πρώτιστα με την καλλιέργεια της γης. Ζούσαν σε αγροτικούς οικισμούς στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, στην περιοχή της Σαμάρειας και γύρω από την Καισάρεια.² Αρκετοί Σαμαρείτες ζούσαν όμως και στα μεγάλα αστικά κέντρα της Παλαιστίνης, τη Σκυθόπολη, τη Νεάπολη, την Καισάρεια, τη Σεβαστή. Ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, ανταγωνιζόμενοι τις εξίσου οικονομικά δραστήριες εβραϊκές κοινότητες της Παλαιστίνης.³

Τα μέλη της σαμαρειτικής μειονότητας υφίσταντο πλήθος διακρίσεων από την κεντρική εξουσία. Η αιτία της άνισης μεταχείρισης, που είχαν οι Σαμαρείτες σε σχέση με τους χριστιανούς πολίτες της αυτοκρατορίας, ήταν η ανάδειξη του χριστιανισμού σε κυρίαρχη θρησκεία της αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, καθώς και η πολιτική βούληση της κεντρικής εξουσίας να τους προσηλυτίσει. Οι Σαμαρείτες όμως, σε μεγάλο βαθμό, παρέμεναν πιστοί στις προγονικές τους παραδόσεις. Ο προσηλυτισμός τους, όπου αυτός γινόταν, ήταν, ως επί το πλείστον, επιφανειακός.⁴ Πετύχαινε πρόσκαιρα αποτελέσματα μόνο, για να μη χάσουν εκείνοι τυχόν δημόσιες θέσεις και οικονομικά προνόμια, τα οποία θα απολάμβαναν ως χριστιανοί, σύμφωνα με τις διατάξεις της κειμένης αυτοκρατορικής νομοθεσίας.

Τελικά, η σταδιακή κοινωνική και οικονομική επιδείνωση της θέσης της σαμαρειτικής μειονότητας είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων των μελών της και την ανάπτυξη ενός ισχυρού αισθήματος αλληλεγγύης, το οποίο τόνωνε ακόμη περισσότερο η γεμάτη περιφρόνηση και η εχθρική προς αυτούς συμπεριφορά τόσο των Ιουδαίων⁵ όσο και των χριστιανών κατοίκων της Παλαιστίνης.

¹ Το 721 π.Χ. ο Ασσύριος βασιλιάς Σαργών υπέταξε το βόρειο βασίλειο του Ισραήλ (=περιοχή της Σαμάρειας) και οδήγησε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού του σε εξορία στην Ασσυρία. Στη θέση των εξορισθέντων Ισραηλιτών εγκατέστησε ειδωλολατρικούς πληθυσμούς της Μεσοποταμίας και της Συρίας, που αναμίχθηκαν στο πέρασμα του χρόνου με τους εναπομείναντες γηγενείς, δημιουργώντας έτσι το μιγάδα λαό των Σαμαρειτών. Βλ. Σφυρόρα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 177.

² Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11.29. Κατά τον K.G. Holum (*King Herod's Dream*, σ. 196), οι αρχαιολόγοι βρήκαν στην Καισάρεια πολλές σαμαρειτικής τεχνοτροπίας λάμπες, καθώς και πολλά φυλαχτά με επιγραφές από χωρία σαμαρειτικών κειμένων. Αυτό, πέρα από τις γραμματειακές πηγές, αποτέλεσε μία ακόμη απόδειξη για την ύπαρξη μιας ισχυρής σαμαρειτικής κοινότητας στην Καισάρεια και τη γύρω περιοχή της. Βλ. επίσης, Holum, "Caesarea and the Samaritans", σ. 66, 71 και σημ. 9, Levine, *Caesarea*, σ. 240 και σημ. 11, Montgomery, *The Samaritans*, σ. 111, Sivan, *Palestine*, σ. 315, Patrich, "Caesarea", σ. 81.

³ Βλ. Holum, "Caesarea and the Samaritans", σ. 66.

⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 182.

⁵ Όταν οι Εβραίοι επέστρεψαν το 521/20 π.Χ. από τη Βαβυλώνια αιχμαλωσία στα πάτρια εδάφη τους, δηλαδή στο νότιο βασίλειο του Ιούδα, και αποφάσισαν να ανεγείρουν τον κατεστραμμένο από το

Η πρώτη χρονικά αντιπαράθεσή τους με την κεντρική εξουσία συνέβη το 395 επί Θεοδοσίου Α'. Τότε μεταφέρθηκαν τα λείψανα του πατριάρχη Ιωσήφ της Παλαιάς Διαθήκης από τη Συχέμ, όπου φυλάσσονταν, σε μαρμάρινη σαρκοφάγο στην Κωνσταντινούπολη.¹ Το γεγονός προκάλεσε τη μίση των Σαμαρειτών, αφού οι Σαμαρείτες απέδιδαν ιδιαίτερη τιμή στο πρόσωπο του Ιωσήφ. Στις ταραχές που ξέσπασαν, οι αρχές κρέμασαν το Μέγα Αρχιερέα και μέλη του “Συνεδρίου των Σοφών”. Τα οστά του προφήτη Σαμουήλ² και του προφήτη Ελεάζαρ, υιού του Ααρών,³ μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 406 και το 450/1 αντίστοιχα, χωρίς όμως να δημιουργηθούν σοβαρές ταραχές από την πλευρά των Σαμαρειτών.

Το 438, ο Θεοδόσιος Β' απαγόρευσε δια νόμου στους Σαμαρείτες να χτίσουν νέες συναγωγές, να προσηλυτίζουν ελεύθερους πολίτες ή δούλους και να κατέχουν δημόσια αξιώματα.⁴ Παράλληλα, εγκατέστησε στρατιωτική φρουρά μόνιμα στη Νεάπολη, το κύριο κέντρο των Σαμαρειτών στην Παλαιστίνη, και τους απαγόρευσε στο εξής να προσεύχονται με κατεύθυνση προς το ιερό τους όρος Γαριζίν, αποστερώντας τους ουσιαστικά το κέντρο της λατρευτικής τους ζωής.⁵

Όλα τα παραπάνω γεγονότα δημιούργησαν σε βάθος χρόνου ένα κλίμα έντονης εχθρότητας μεταξύ των χριστιανών της Παλαιστίνης και των Σαμαρειτών, οι οποίοι αντέδρασαν σοβαρά και οργανωμένα για πρώτη φορά το 484, οπότε και εξεγέρθηκαν ένοπλα με επίκεντρο τη Νεάπολη και την Καισάρεια. Ο δούκας της Παλαιστίνης Ασκληπιάδης, όμως, κατανίκησε σε μάχη το στρατό των επαναστατών, συνέλαβε ζωντανό τον αρχηγό της εξέγερσης, κάποιον Σαμαρείτη λήσταρχο ονόματι Ιουστασά, τον αποκεφάλισε και απέστειλε το κομμένο κεφάλι, μαζί με το διάδημα, στον αυτοκράτορα Ζήνωνα.⁶

Ο Ζήνων αποφάσισε να δώσει ένα άμεσο, ισχυρό “μάθημα” στους ανυπάκουους Σαμαρείτες. Έδωσε εντολή να απαγορευτεί η πρόσβαση των Σαμαρειτών στο ιερό τους όρος Γαριζίν και μετέτρεψε την εκεί συναγωγή τους σε

Ναβουχοδονόσορα Ναό του Σολομώντα, απαγόρευσαν κατηγορηματικά στους Σαμαρείτες να συμβάλουν στην κοινή προσπάθεια, γιατί τους θεωρούσαν “μιαρούς”, όπως ακριβώς και τους εθνικούς. Οι Σαμαρείτες, τότε, έχτισαν στο όρος Γαριζίν (σημερινό Tell er-Ras) δικό τους ιερό τέμενος. Η αποξένωση των δύο λαών υπήρξε από τότε έντονη, ώστε στο εξής απέφευγαν συστηματικά οποιαδήποτε επαφή μεταξύ τους. Βλ. Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι*, σ. 31, 177-178. Είναι γνωστό, εξάλλου, το επεισόδιο της συνάντησης του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα (Ιωάν. 4.9) στο πηγάδι του Ιακώβ, έξω από τη Συχέμ, όπου η γυναίκα ξαφνιασμένη και φανερά σκανδαλισμένη που ένας Ιουδαίος της ζήτησε νερό, απευθύνεται σ' εκείνον με τα λόγια: “πώς σύ Ίουδαίος ὦν παρ' ἔμου πιεῖν αἰτεῖς, οὔσης γυναικός Σαμαρείτιδος; οὐ γάρ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρείταις”.

¹ Πασχάλιον Χρονικόν, 572. Πβ. Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 285, Montgomery, *The Samaritans*, σ. 107. Για τη Συχέμ, βλ. Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, σ. 346-347.

² Πασχάλιον Χρονικόν, 569.

³ Βλ. Noethlichs, “Samaritans”, σ. 59, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 286.

⁴ ThN, 3.

⁵ Βλ. Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 286. Ο Αδριανός ήταν ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας που προσπάθησε να επιβάλει απαγορεύσεις στη θρησκευτική λατρεία των Σαμαρειτών. Είχε ιδρύσει το 135 μ.Χ. ναό προς τιμήν του Δία Υψίστου στον πιο ιερό χώρο λατρείας των Σαμαρειτών, στην κορυφή του όρους Γαριζίν. Βλ. Keel, *Orte* (1), σ. 622. Ρωμαϊκά νομίσματα, που κόπηκαν στο νομισματοκοπείο της Νεάπολης, δείχνουν έναν δρόμο με κιονοστοιχίες, ο οποίος ξεκινά από την πόλη και ανεβαίνει ως το ναό του Δία στη βόρεια πλευρά του όρους Γαριζίν. Πρόκειται για τον ίδιο δρόμο που συνάντησε ο Ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ (Itinera (1), σ. 20, Κοικυλίδου, *Οδοιπορικά*, σ. 12. Βλ. επίσης, Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.7.1-2) κατά την επίσκεψή του στην περιοχή το 333 μ.Χ. Ο ναός του Δία και η πομπική οδός με τις κιονοστοιχίες ανακαλύφθηκαν στις ανασκαφές του 1966 από την αποστολή Mac Cormick. Βλ. Finegan, *Archeology*, σ. 34-35, Hohlfelder, “Holy Land”, σ. 75, Wilkinson, *Egeria's Travels*, σ. 154, σημ. 9.

⁶ Για τα γεγονότα της επανάστασης, βλ. Μαλάλας 382.10-383.4, Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.7.5-9, Πασχάλιον Χρονικόν, 603.19-604.13. Για τον Ασκληπιάδη, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 159.

χριστιανικό ναό προς τιμήν της Θεοτόκου.¹ Οι Σαμαρείτες δέχτηκαν έτσι ένα ισχυρότατο πλήγμα. Προς μεγάλη τους απογοήτευση, ο πλέον ιερός τους τόπος υπέστη τη συντονισμένη, βάνουση ιεροσυλία της κεντρικής εξουσίας και της Εκκλησίας. Επιπρόσθετα, ο Ζήνων αποφάσισε να περιτειχίσει το ναό για μεγαλύτερη προστασία και να εγκαταστήσει εκεί μόνιμη φρουρά δέκα στρατιωτών.² Εγκατέστησε επίσης και μεγάλη φρουρά στην, γειτονική προς το όρος Γαριζίν, πόλη της Νεάπολης, την “πρωτεύουσα” δηλαδή της σαμαρειτικής μειονότητας στην Παλαιστίνη. Ο Ζήνων επισκέυασε ακόμη τον πυρπολημένο ναό του Αγίου Προκοπίου στην Καισάρεια, εξέδωσε νόμο να μη στρατεύεται εις το εξής κανείς Σαμαρείτης και, τέλος, δήμευσε την περιουσία των εύπορων Σαμαρειτών, θεωρώντας τους, προφανώς, πρωτεργάτες αλλά και οικονομικούς χορηγούς της εξέγερσης.³ Με τα αυτοκρατορικά μέτρα αποκαταστάθηκε η δημόσια τάξη και ασφάλεια στην Παλαιστίνη.

2β. Η πολιτική του Ιουστινιανού

Τον Ιούνιο του 529 ξέσπασε η μεγαλύτερη σε συμμετοχή, έκταση και πρόκληση καταστροφών επανάσταση των Σαμαρειτών. Αν πιστέψουμε τα όσα αναφέρει ο Προκόπιος στα *Ανέκδοτα*, αιτία της επανάστασης υπήρξε η δια νόμου κατεδάφιση των συναγωγών των Σαμαρειτών και ο υποχρεωτικός προσηλυτισμός τους στο χριστιανισμό.⁴ Σύμφωνα με τον ιστορικό, ενώ οι περισσότεροι Σαμαρείτες αποδέχτηκαν δημόσια το χριστιανισμό, ιδιωτικά όμως παρέμειναν πιστοί στις προγονικές θρησκευτικές τους παραδόσεις. Το γεγονός του υποχρεωτικού τους προσηλυτισμού δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, ευρεία δυσαρέσκεια και αποτέλεσε γι’ αυτούς ουσιαστικά *casus belli* έναντι της κεντρικής εξουσίας, αφού έβλεπαν ότι το κράτος επιζητούσε με κάθε μέσο και τρόπο να τους αφομοιώσει και να τους εξαλείψει ως ιδιαίτερη εθνική-θρησκευτική μειονότητα.

Ίσως, αυτή τη φορά, ο Προκόπιος να μη βρίσκεται μακριά από την ιστορική αλήθεια, με όσα γράφει στο λιβελογράφημά του. Ο Ιουστινιανός, πράγματι, εξέδωσε το 527 νόμο, σύμφωνα με τον οποίο δινόταν εντολή να κατεδαφιστούν οι σαμαρειτικές συναγωγές.⁵ Παράλληλα, υπήρχε η ρητή απαγόρευση για την εκ νέου οικοδόμηση ή επισκευή τους, ενώ ταυτόχρονα προβλεπόταν και η δήμευση της περιουσίας τους. Επιπλέον, αφαιρούνταν από τους Σαμαρείτες το δικαίωμα του κληροδοτείν και κληρονομείν, παρεκτός αν οι νόμιμοι κληρονόμοι ήταν χριστιανοί. Σε περίπτωση που οι νόμιμοι κληρονόμοι ήταν όλοι Σαμαρείτες, τότε την περιουσία του αποθανόντος τη διεκδικούσε το δημόσιο ταμείο “προνοία τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἀρχόντων”.⁶

¹ Lounghis, *Regesten*, αρ. 132, σ. 74.

² Οι αρχαιολογικές ανασκαφές στο όρος Γαριζίν το 1928 έφεραν στο φως τα απομεινάρια μιας οκτάγωνης εκκλησίας, διαστάσεων 37,4 x 30 μέτρα, στο κέντρο μιας περιστυλής αυλής, κλεισμένης σε ορθογώνιο οχυρό περίβολο με πέντε πύργους. Τα απομεινάρια του τείχους έχουν σήμερα τέσσερα μέτρα ύψος, αν και το αρχικό τους ύψος υπολογίζεται σε εφτά μέτρα. Τα ευρήματα δείχνουν ότι κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για την τειχισμένη εκκλησία του Ζήωνα. Βλ. Magen, “The Church of Mary Theotokos”, σ. 333-342, Magen, “The Church on Mount Gerizim”, σ. 83-89, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 287.

³ Lounghis, *Regesten*, αρ. 130 και 131, σ. 73.

⁴ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11.15-27.

⁵ Η παραπάνω διάταξη του Ιουστινιανού απαντάται για πρώτη φορά σε κείμενα της αυτοκρατορικής νομοθεσίας.

⁶ CJ, 1.5.17, Lounghis, *Regesten*, αρ. 685, σ. 189.

Το 527, εξάλλου, είχαν επανέλθει σε ισχύ, με μεγαλύτερη τώρα αυστηρότητα, οι νόμοι του Θεοδοσίου Β',¹ σύμφωνα με τους οποίους απαγορευόταν στους Σαμαρείτες, όπως και στους Ιουδαίους και τους αιρετικούς, να κατέχουν δημόσια αξιώματα, εκτός αν ήταν μέλη της επαρχιακής διοίκησης.² Επίσης, το ίδιο έτος, με άλλο νόμο απαγορευόταν στους Σαμαρείτες να κατέχουν στο εξής χριστιανούς σκλάβους. Όσοι Σαμαρείτες είχαν στην ιδιοκτησία τους κάποιο χριστιανό σκλάβο τη στιγμή της δημοσίευσης του νόμου, ήταν υποχρεωμένοι να τον απελευθερώσουν άμεσα και να καταβάλουν στο δημόσιο ταμείο υψηλό χρηματικό πρόστιμο ύψους είκοσι λίτρων χρυσού (1.440 νομίσματα).³

Η υποβόσκουσα έντονη δυσαρέσκεια των Σαμαρειτών ξέσπασε τελικά το 529. Πολλοί Σαμαρείτες όχι μόνο αρνήθηκαν να υποκύψουν στις αυτοκρατορικές αξιώσεις, αλλά συμπαρέσυραν και ολόκληρη την επαρχία στην καταστροφική δίνη μιας επανάστασης, η οποία δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία της βυζαντινής Παλαιστίνης.⁴

Οι επαναστάτες σημείωσαν αρχικά κάποιες επιτυχίες εναντίον των κυβερνητικών στρατευμάτων. Στη συνέχεια, όμως, ηττήθηκαν σε μάχη από τις ενωμένες δυνάμεις του δούκα της Παλαιστίνης Θεοδώρου και του φύλαρχου Αρέθα των Γασσανιδών.⁵ Ο αρχηγός των επαναστατών, ο Ιουλιανός του Σαβάρου, σκοτώθηκε στη μάχη, αποκεφαλίστηκε, και το κεφάλι του, μαζί με το διάδημα, στάλθηκε στον Ιουστινιανό.⁶ Άλλοι 20.000 περίπου Σαμαρείτες, ή ακόμη και 100.000 σε άλλες πηγές,⁷ σκοτώθηκαν στη μάχη και στις γενικευμένες εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν τη νίκη των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Κάποιοι άλλοι, που κατάφεραν να διαφύγουν στην Τραχωνίτιδα χώρα, στο λεγόμενο “σιδηροῦν ὄρος”, καταδιώχτηκαν ανηλεώς από το νέο δούκα της Παλαιστίνης Ειρηναίο Πενταδία,⁸ που αντικατέστησε τον Θεόδωρο,⁹ και είτε εξολοθρεύτηκαν είτε πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Από αυτούς τους αιχμαλώτους, οι νικητές ξεχώρισαν 20.000 νεαρά αγόρια και κορίτσια των Σαμαρειτών και ανέθεσαν στο φύλαρχο της Τρίτης Παλαιστίνης, πιθανότατα τον Αβοχάραβο, να τα πουλήσει στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, “ἐν τοῖς Περσικοῖς καὶ Ἰνδικοῖς μέρεσιν”. Το γεγονός αποτέλεσε μία γενοκτονία περιορισμένης έκτασης, η οποία, εκτός από τις επιπτώσεις της στη δημογραφική ανάπτυξη της περιοχής, επηρέασε και την αγροτική παραγωγή και τα δημόσια οικονομικά της επαρχίας.

Αν αναλογιστούμε το μέγεθος των απωλειών – δεκάδες χιλιάδες νεκροί στα πεδία των μαχών, πολλές χιλιάδες αιχμάλωτοι και ο ξεριζωμός της νέας γενιάς, που πουλήθηκαν ως δούλοι στο εξωτερικό – διαπιστώνουμε ότι η ύπαιθρος χώρα της Σαμάρειας απώλεσε ένα μεγάλο τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού της. Η

¹ ThC, 16.8.16, 16.8.24 και ThN, 3.

² CJ, 1.5.12.

³ CJ, 1.10.2.

⁴ Για τα γεγονότα της επανάστασης, βλ. Μαλάλας, 445.19-447.21, Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 9.8, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 172.

⁵ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 9.8, Lounghis, *Regesten*, αρ. 640, σ. 179. Για το Θεόδωρο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1245-1246.

⁶ Θεοφάνης, 178.22-26.

⁷ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11.29.

⁸ Πασχάλιον Χρονικόν, 619.14-16, Lounghis, *Regesten*, αρ. 686, σ. 189. Για τον Ειρηναίο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 625-626.

⁹ Σύμφωνα με το Μαλάλα (447.13-19), ο Ιουστινιανός θεώρησε ως αποκλειστικά υπεύθυνο για τις τρομερές καταστροφές που υπέστη η Παλαιστίνη το δούκα Θεόδωρο. Κατά τον αυτοκράτορα, ο δούκας δεν ενήργησε, ως όφειλε, άμεσα και κεραυνοβόλα, ώστε να μην επιτρέψει την εξάπλωση της εξέγερσης των Σαμαρειτών σε μεγάλο μέρος της επαρχίας. Γι' αυτό και τον απέπεμψε για παράβαση καθήκοντος και ανικανότητα. Βλ. επίσης, Lounghis, *Regesten*, αρ. 641, σ. 179.

συρρίκνωση του πληθυσμού υπήρξε ραγδαία, αφού με τον ένα ή τον άλλο τρόπο χάθηκαν χιλιάδες νέοι άνθρωποι που βρίσκονταν σε αναπαραγωγική ηλικία, και το σημαντικότερο ήταν ότι αυτό θα επηρέαζε και την αμέσως επόμενη γενιά, δηλαδή τις δεκαετίες 530-560. Επιπλέον, τα κτήματα στην ύπαιθρο χώρα, που ήταν εξαιρετικά εύφορη, έμειναν ακαλλιέργητα και χέρσα, αφού οι επαναστάτες ήταν, ως επί το πλείστον, αγρότες.¹ Σε τελική ανάλυση, η απώλεια επί μακρόν της αγροτικής παραγωγής και πλήθους εργατικών χεριών σήμαινε ταυτόχρονα και απώλεια σημαντικών φορολογικών εσόδων για το δημόσιο ταμείο στην Παλαιστίνη.²

Ένα χρόνο μετά το πέρας της επανάστασης, ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Πέτρος παρακάλεσε τον ηγούμενο της Μεγίστης Λαύρας Σάβα να μεταβεί επικεφαλής αντιπροσωπείας κληρικών στην Κωνσταντινούπολη “δεηθῆναι τοῦ βασιλέως συγχώρησιν φιλοτιμήσασθαι δημοσίων πρώτης καί δευτέρας Παλαιστίνης”. Ο γηραιός τότε ασκητής, που έχαιρε καθολικής εκτίμησης και σεβασμού, έφτασε στην πρωτεύουσα τον Απρίλιο του 531. Στη συνάντησή του με τον αυτοκράτορα εξέθεσε τα αιτήματα του πατριάρχη Ιεροσολύμων. Τα ζητήματα που απασχολούσαν το πατριαρχείο ήταν δύο: η απαλλαγή φόρου για την Εκκλησία της Παλαιστίνης, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών που υπέστη η επαρχία κατά την επανάσταση των Σαμαρειτών, και η ανοικοδόμηση των πυρπολημένων και λεηλατημένων ναών της επαρχίας.³

Ο Ιουστινιανός ικανοποίησε όλα τα αιτήματα. Συγκεκριμένα, κοινοποίησε στις πολιτικές αρχές της Παλαιστίνης την απόφασή του να δοθεί φοροαπαλλαγή “ἐνάτης καί δεκάτης ἐπινεμήσεως”. Αυτό σήμαινε ότι η φοροαπαλλαγή για τις επαρχίες *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη* θα κάλυπτε τα έτη 530-532 και θα ανέρχονταν στο συνολικό ύψος των δεκατριών κεντηναρίων χρυσού (93.600 νομίσματα).⁴ Το ποσό αυτό θα επιμεριζόταν ανάλογα με την έκταση των καταστροφών που υπέστη κάθε τόπος, όπως αυτή θα διαφαινόταν από την έκθεση, την οποία θα συνέτασσαν οι επίσκοποι Ασκάλωνος Αντώνιος και Πέλλης Ζαχαρίας. Ειδικότερα, αποφασίστηκε να δοθούν δώδεκα κεντηνάρια χρυσού στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, ενώ στην περιφέρεια της Σκυθόπολης, στη *Δεύτερη Παλαιστίνη*, ένα μόνο κεντηνάριο χρυσού, αφού εκεί προκλήθηκαν λιγότερες καταστροφές.

Παράλληλα, ο αυτοκράτορας προχώρησε στην παροχή δωρεών, οι οποίες πήραν τη μορφή οικονομικής επιχορήγησης των πληγέντων. Έτσι, έδωσε εντολές στον *κόμη Ανατολής* Πατρίκιο τον Αρμένιο να συνδράμει οικονομικά τις πληγείσες επαρχίες.⁵ Ο *κόμης* Στέφανος θα είχε την εποπτεία στην ανακατασκευή και επιδιόρθωση των ναών, η χρηματοδότηση των οποίων θα γινόταν από το δημόσιο ταμείο και τις δημευμένες περιουσίες των εύπορων Σαμαρειτών.⁶

Επιπλέον, ο Ιουστινιανός αποφάσισε να ενισχύσει ακόμη περισσότερο το ναό της Θεοτόκου στο όρος Γαριζίν, που είχε ανεγείρει και τειχίσει ο Ζήνων. Με τα νέα αμυντικά μέτρα ο ναός και το οχύρωμα κατέστησαν απρόσβλητα και απαραβίαστα για τους επιτιθέμενους.⁷ Προφανώς, η ενέργεια του Ιουστινιανού να

¹ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11.27, 29-30. Πβ. Holum, “Caesarea and the Samaritans”, σ. 66.

² Βλ. Mayerson, “Novel 103”, σ. 70.

³ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 173.4-11.

⁴ Βλ. Mayerson, “Novel 103”, σ. 68.

⁵ Θεοφάνης, 174.11-16.

⁶ Lounghis, *Regesten*, αρ. 823, σ. 216-217. Για τον Στέφανο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1184.

⁷ Σε άμεση επαφή με το συγκρότημα του Ζήωνα υπήρχε ένας δεύτερος οχυρός περίβολος ακανόνιστου σχήματος, με μία ανοιχτή ορθογώνια δεξαμενή νερού (γνωστή στα αραβικά ως Bir er-Rasas) στο κέντρο του, η οποία αποστράγγιζε τα όμβρια ύδατα. Επιπλέον, το νέο τείχος ενίσχυαν και δύο πύργοι, στη βορειοανατολική και βορειοδυτική γωνία του αντίστοιχα. Το όλο συγκρότημα είχε

τειχίσει περαιτέρω το ναό εμπεριείχε και ένα μήνυμα πολιτικής σημασίας προς τους Σαμαρείτες. Τους δήλωνε ξεκάθαρα ότι η κεντρική εξουσία θα προστάτευε με κάθε μέσο, ακόμη και με τη χρήση στρατιωτικής βίας, αν το επέβαλλαν οι περιστάσεις, τη δημόσια τάξη της επαρχίας και την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας των χριστιανών κατοίκων της.¹

Μία άλλη ενέργεια του αυτοκράτορα ήταν η νομοθετική ρύθμιση που αφορούσε το οικονομικό και κοινωνικό status της σαμαρειτικής μειονότητας. Ο Ιουστινιανός, πιθανόν στις αρχές της δεκαετίας του 530, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο προοίμιο της *Νεαράς 129*, εξέδωσε νόμο, με τον οποίο θέσπιζε την άρση του κληρονομικού δικαιώματος για τους Σαμαρείτες, καθώς και της δωρεάς της περιουσίας τους στους απογόνους και τους συγγενείς τους. Ο νόμος όριζε ρητά ότι από τις ανωτέρω διατάξεις εξαιρούνταν μόνο όσοι κληρονόμοι τους είχαν βαπτισθεί ορθόδοξοι χριστιανοί.²

Επίσης, στη *Νεαρά 45*, που εκδόθηκε το 537, γίνεται λόγος για τα καθήκοντα των βουλευτών που δεν είναι χριστιανοί, συγκεκριμένα των Σαμαρειτών, των Ιουδαίων και των εθνικών. Ο Ιουστινιανός δια νόμου ορίζει ότι δεν μπορούν οι Σαμαρείτες να απαλλαγούν από τα βουλευτικά τους καθήκοντα, όπως συνέβη με το νόμο που τους απέτασσε από κάθε δημόσιο, πολιτικό και στρατιωτικό, αξίωμα. Ρητά τώρα ορίζεται, αφενός να υπόκεινται σε όλες τις χρηματικές και σωματικές αγγαρείες, αφετέρου να μην απολαμβάνουν ως βουλευτές οποιαδήποτε τιμή και προνόμια, που δικαιωματικά απολάμβαναν οι χριστιανοί συνάδελφοί τους στις τοπικές βουλές.³

Είναι λοιπόν φανερό ότι ο Ιουστινιανός σκληραίνει στο μέγιστο βαθμό τα μέτρα εναντίον των Σαμαρειτών, έπειτα από τα δεινά που προξένησε η επανάστασή τους στην Παλαιστίνη. Ο αυτοκράτορας, τη δεδομένη στιγμή, ίσως να πίστευε ότι με τη στήριξη του δικαιώματος της κληροδοσίας θα επέφερε μεσοπρόθεσμα την οικονομική κατάρρευση της σαμαρειτικής μειονότητας. Χωρίς την οικονομική υποστήριξη των εύπορων, κυρίως, μελών της, οι Σαμαρείτες δεν θα μπορούσαν στο μέλλον να επιβάλουν δια των όπλων τη θέλησή τους και να διασαλεύσουν τη δημόσια τάξη και τον οικονομικό βίο της επαρχίας.

Το πλήγμα που δέχτηκαν οι Σαμαρείτες το 530 ήταν τόσο ισχυρό που δεν είχαν περιθώρια να αντιδράσουν ξανά άμεσα. Για τις επόμενες δύο δεκαετίες οι πηγές δεν αναφέρουν άλλες στασιαστικές κινήσεις ή αναταραχές εκ μέρους τους. Γι' αυτό, ίσως, και η αυτοκρατορική νομοθεσία, στο σημείο που τους αφορά, γίνεται τώρα ηπιότερη. Στη *Νεαρά 129* "Περί Σαμαρειτών", που εκδόθηκε το 551, ο Ιουστινιανός επιδεικνύει έναντι των Σαμαρειτών μετριοπάθεια και ανεκτικότητα, κάνοντας πράξη την ύψιστη αρετή της αυτοκρατορικής εξουσίας, τη *φιλανθρωπία*, σύμφωνα με τις αρχές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των Βυζαντινών.⁴ Όπως αναφέρεται στο νόμο, χάρη και στη διαμεσολάβηση του μητροπολίτη Καισαρείας Σεργίου, που εγγυήθηκε προσωπικά στον αυτοκράτορα υπέρ της καλής τους

διαστάσεις 100 x 83 μέτρα. Η συμπληρωματική οχύρωση του ναού της Θεοτόκου στο όρος Γαριζίν δεν έχει ακόμη χρονολογηθεί με βεβαιότητα στην εποχή του Ιουστινιανού. Συμφωνεί όμως με τη μαρτυρία του Προκοπίου (*Περί κτισμάτων*, 5.7.16) ότι ο Ιουστινιανός έχτισε ένα δεύτερο εξωτερικό τείχος, για να προστατέψει αποτελεσματικότερα το ναό της Θεοτόκου από πιθανή μελλοντική εξέγερση των Σαμαρειτών. Βλ. Magen, "The Church of Mary Theotokos", σ. 333-342, Magen, "The Church on Mount Gerizim", σ. 83-89.

¹ Βλ. Ovadiah, "Churches", σ. 108-109.

² Nov, 129, σ. 647. Βλ. επίσης, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 174.15-18.

³ Nov, 45, σ. 277-279, Loungis, *Regesten*, αρ. 1133, σ. 283.

⁴ Βλ. Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σ. 106-108, Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, σ. 43-49, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 23-27, Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, σ. 46.

διαγωγής και της απροθυμίας τους να διαταράξουν ξανά στο εγγύς ή απώτερο μέλλον τη δημόσια ασφάλεια της επαρχίας, ο Ιουστινιανός επανάφερε το δικαίωμα να συντάσσουν διαθήκες και να αφήνουν κληροδοτήματα στους απογόνους ή σε συγγενείς τους. Πάντως, οι χριστιανοί κληρονόμοι είχαν και εδώ προνομιακή προτεραιότητα έναντι των σαμαρειτών απογόνων στην αποδοχή της αδιάθετης κληρονομιάς. Λαμβανόταν όμως πρόνοια ώστε, αν και εκείνοι επιθυμούσαν να βαπτιστούν χριστιανοί, να έχουν τότε κάθε δικαίωμα στη νόμιμη μοίρα. Στην περίπτωση αυτή θα έχαναν μόνο το δικαίωμα της επικαρπίας για το χρονικό διάστημα που ήταν ακόμη Σαμαρείτες. Επιπλέον, ο νόμος όριζε ότι ο διαθέτης δεν μπορούσε να κληροδοτήσει περισσότερο από το 1/6 της περιουσίας του σε μη χριστιανούς. Αν πάλι όλοι οι κληρονόμοι, παιδιά ή ανιόντες και κατιόντες συγγενείς, ήταν Σαμαρείτες, ο διαθέτης είχε κάθε δικαίωμα να μοιράσει την περιουσία του, όπως εκείνος νόμιζε.¹

Παρά τα νέα, θετικά οπωσδήποτε για τους Σαμαρείτες, μέτρα του αυτοκράτορα, εκείνοι εξεγέρθηκαν στην Καισάρεια τον Ιούλιο του 556.² Ένα στοιχείο που διαφοροποιεί αυτή τη στάση από τις άλλες του παρελθόντος είναι και η σύμπραξη των Σαμαρειτών με τους, κατά τ' άλλα, μισητούς σ' αυτούς Ιουδαίους. Οι Ιουδαίοι της Παλαιστίνης πλήττονταν εξίσου σκληρά με τους Σαμαρείτες από την αυτοκρατορική νομοθεσία, αφού οι βυζαντινές αρχές είχαν την τάση να ομαδοποιούν τους Σαμαρείτες με τους Ιουδαίους.³ Αυτό το στοιχείο καθιστούσε τις δύο εθνότητες δυνητικά συμμάχους εναντίον του κοινού εχθρού. Οι Σαμαρείτες πάλι, επί δύο δεκαετίες (530-550), υπέφεραν από τις σκληρές κυρώσεις των νομοθετικών μέτρων του Ιουστινιανού, τα οποία προέβλεπαν την κατεδάφιση των συναγωγών τους, τον αποκλεισμό τους από κάθε δημόσια, πολιτική και στρατιωτική υπηρεσία, τον υποχρεωτικό προσηλυτισμό τους και την άρση του δικαιώματος της ελεύθερης διάθεσης της περιουσίας τους στους απογόνους τους. Η δημοσίευση της *Νεαράς 129* το 551, ενώ προσπαθούσε να αμβλύνει τις δυσάρεστες επιπτώσεις της αντισαμαρειτικής νομοθεσίας των προηγούμενων δεκαετιών, δεν εξίσωνε όμως νομικά τους Σαμαρείτες με τους χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας. Η συσσωρευμένη ένταση στους κόλπους της μειονότητας ξέσπασε επομένως σε ανοιχτή εξέγερση το 556.

Σύμφωνα με τις πηγές, λεηλατήθηκαν πολλές εκκλησίες και δολοφονήθηκαν πολλοί χριστιανοί στην Καισάρεια.⁴ Επιπλέον, οι στασιαστές δολοφόνησαν τον πολιτικό διοικητή της *Πρώτης Παλαιστίνης* Στέφανο μέσα στο πραιτώριο και λεηλάτησαν τα υπάρχοντά του.⁵ Η σύζυγός του, που διασώθηκε ως εκ θαύματος, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και εξέθεσε στον Ιουστινιανό τα τραγικά γεγονότα που έπληξαν την Καισάρεια και την οικογένειά της. Ο Ιουστινιανός έδωσε εντολή στον *κόμη* Ανατολής Αμάντιο να διερευνήσει τα γεγονότα και να αποδώσει δικαιοσύνη.⁶ Πράγματι, ο Αμάντιος κατέβηκε από την Αντιόχεια στην Καισάρεια, αναζήτησε και ανέκρινε τους ενόχους. Όσοι βρέθηκαν ένοχοι στη δίκη που

¹ Nov, 129, σ. 648-649, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1366, σ. 330.

² Η στάση περιορίστηκε αποκλειστικά στην Καισάρεια και δεν εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη επαρχία. Προφανώς, η ραγδαία πληθυσμιακή συρρίκνωση της μειονότητας μετά το 530, ως αποτέλεσμα των κατασταλτικών μέτρων της αυτοκρατορικής αρχής, καθώς και η παρουσία ισχυρής στρατιωτικής φρουράς στη Νεάπολη, στο προπύργιο δηλαδή των Σαμαρειτών στην Παλαιστίνη, να αποτέλεσαν ισχυρούς ανασταλτικούς παράγοντες πραγματοποίησης μιας εκτεταμένης επανάστασης, ανάλογης εκείνης του 529. Βλ. Magen, "The Church of Mary Theotokos", σ. 334, Holum, "Caesarea and the Samaritans", σ. 68.

³ ThC, 16.8.16: "Iudaeos et Samaritanos" και 13.5.18: "Judaeorum corpus ac Samaritanorum".

⁴ Μαλάλας, 487.10-488.3, Θεοφάνης, 230.5-15, Κεδρηνός, 675.

⁵ Για τον Στέφανο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 1186.

⁶ Lounghis, *Regesten*, αρ. 1403, σ. 337. Για τον Αμάντιο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 52-54.

ακολούθησε, υπέστησαν ποινές ανάλογες των πράξεών τους. Ο Αμάντιος “τούς μὲν ἐφούρκισεν, ἐτέρους ἀπεκεφάλισε καὶ ἄλλους ἐδεξιοκόπησε καὶ τινὰς ἐδήμευσε”.¹ Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο ἰκανοποιήθηκε, αφενός, τὸ δημόσιο αἶσθημα στὴν Καισάρεια καὶ τὴν Παλαιστίνη γενικότερα καὶ, αφετέρου, ἡ ἐπιθυμία τοῦ αυτοκράτορα γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν στασιαστῶν καὶ γιὰ ἀπονομή δικαιοσύνης. Συνολικά, πολλές χιλιάδες Σαμαρείτες εἴτε ἔχασαν τὴ ζωὴ τους εἴτε ἀκρωτηριάστηκαν εἴτε ἔχασαν τὶς περιουσίες τους. Αὐτὸ οὐσιαστικά υπήρξε καὶ τὸ τελειωτικὸ δημογραφικὸ καὶ οικονομικὸ χτύπημα ποῦ υπέστη ἡ ἄλλοτε ἀκμαία καὶ συμπαγῆς σαμαρειτικὴ μειονότητα τῆς Παλαιστίνης. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 6^{ου} αἰῶνα ἡ παρακμὴ τῆς υπήρξε ραγδαία καὶ ελάχιστα θα ἀπασχολήσῃ τὶς πηγές ἕως τὴν ἐποχὴ τῆς αραβοκρατίας.

2γ. Ἡ Νεαρά 144 τοῦ Ἰουστίνου Β'

Ἡ ἀντισαμαρειτικὴ νομοθεσία γίνεται ξανά αὐστηρότερη με τὴ *Νεαρά 144* “Περὶ Σαμαρειτῶν” τοῦ Ἰουστίνου Β', ποῦ ἐκδόθηκε στὶς 18 Μαΐου 572.² Αφορμὴ γι' αὐτὸ υπήρξε πιθανόν ἡ, παρὰ τὶς μακροχρόνιες διώξεις, ἀνυπακοή τῶν Σαμαρειτῶν, ἡ προσήλωσή τους στὰ προγονικά τους ἔθιμα καὶ ἡ ἀρνήσή τους νὰ ἀφομοιωθοῦν.³ Κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχὴ, λιγότερο ἀληθοφανὴ ὁμως, ὁ αυτοκράτορας σκλήρυνε τὴ στάση τοῦ κατὰ τῶν Σαμαρειτῶν ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου στὴν πόλη Πορφυρέωνα.⁴

Ὁ νόμος ἀπαγόρευε ἐκ νέου στους Σαμαρείτες, ποῦ κρίθηκαν ἀνάξιοι τῆς φιλανθρωπίας τοῦ βασιλέως, νὰ συνάπτουν συμβόλαια γιὰ τὴν ἐκποίηση ἢ τὴ δωρεὰ τῆς περιουσίας τους καὶ νὰ διαθέτουν ἐλεύθερα, με διαθήκη ἢ ἐξ ἀδιαθέτου, τὴν περιουσία τους στους ἀπογόνους τους, παρεκτός ἀν αὐτοὶ ἦταν χριστιανοί. Σὲ περίπτωσι μάλιστα ποῦ δὲν υπήρχαν χριστιανοὶ κληρονόμοι, τότε ολόκληρη ἡ περιουσία τοῦ ἀποθανόντος μεταβιβαζόταν στὸ δημόσιο ταμεῖο. Ἐπίσης, ὁ νόμος ἐπαναλαμβάνει παλιότερη διάταξη ποῦ τους ἀπαγόρευε νὰ υπηρετοῦν στὶς αυτοκρατορικὲς υπηρεσίες ὡς στρατιῶτες ἢ διοικητικοὶ υπάλληλοι, νὰ φέρουν πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου, τοῦ ρήτορα καὶ τοῦ διδασκάλου. Ἐπιπλέον, τους ἀπαγόρευε ρητὰ νὰ κατέχουν χριστιανούς σκλάβους. Παράλληλα, ἀν ἦταν ἰδιοκτῆτες Σαμαρειτῶν σκλάβων, οἱ οποίοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ βαπτιστοῦν χριστιανοί, ὁ νόμος προέβλεπε τὴν ἀμεση ἀπελευθέρωσή τους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διαφαίνεται ἓνα ἔμμεσο, ἀλλὰ ἰσχυρὸ ταυτόχρονα, κίνητρο προσηλυτισμοῦ γιὰ τους Σαμαρείτες.⁵

Σὲ ἄλλη διάταξη τοῦ ἰδίου νόμου, προβλεπόταν δήμευση τῆς περιουσίας καὶ ἰσόβια ἐξορία σὲ ὅσους ἀποδεικνύονταν ὅτι, μετὰ τὸ χριστιανικὸ βάπτισμα, παρέμεναν στὴν προγονικὴ πίστη ἢ σὲ ὅσους τους βοηθοῦσαν παρανόμως νὰ τελοῦν τὰ πατροπαράδοτα λατρευτικὰ τους ἔθιμα. Ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη διάταξη φαίνεται ὅτι, ὅσο ἐπίμονα κι ἀν προσπαθοῦσε ἡ αυτοκρατορικὴ διοίκηση νὰ τους ἀφομοιώσει μέσω τοῦ προσηλυτισμοῦ, οἱ προσπάθειες τελικὰ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας δὲν

¹ Μαλάλας, 487.24-488.1.

² Nov, 144, σ. 709-710, Dölger, *Regesten*, ἀρ. 28, σ. 4.

³ Κατὰ τὸν Ἀντωνίνο τῆς Πλακεντίας (*Itinera* (6), σ. 164-165, Κοικυλίδου, *Ὀδοιπορικά*, σ. 124-125), οἱ Σαμαρείτες δὲν ἐπιθυμοῦσαν πολλές ἐπαφές με χριστιανούς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καθάριζαν ἀμέσως γιὰ ἐξαγνισμό ὅλες τὶς ὁδοὺς, ὅπου πατοῦσαν τὰ πόδια τους οἱ τελευταῖοι, καὶ, ἐπιπλέον, ἔπλεναν τὰ ἀντικείμενα ἢ τὰ χέρια τους, ἀν ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μαζί τους.

⁴ Συμεών ὁ Στυλίτης ὁ Νεότερος, *Ἐπιστολή*, PG 86.2, 3216C-3217A.

⁵ Βλ. Turtledove, “Samaritans”, σ. 167.

καρποφόρησαν στο βαθμό που αυτή ανέμενε.¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άλλες πηγές υπάρχουν σαφείς ενδείξεις περί της “υποκριτικής” από πλευράς των Σαμαρειτών αποδοχής του βαπτίσματος, μόνο και μόνο για να μην υφίστανται τις αυστηρές κυρώσεις του νόμου.² Παρουσιάζονταν ως πιστοί χριστιανοί όσον αφορά τη δημόσια εικόνα τους, ενώ κατ’ οίκον συνέχιζαν κρυφά τις προγονικές τους παραδόσεις. Κατά περιόδους μάλιστα, δωροδοκώντας πολιτικούς άρχοντες και διαφθείροντας τις συνειδήσεις των μελών της υπαλληλικής γραφειοκρατίας, είχαν τη δυνατότητα να διασφαλίσουν, έναντι της κεντρικής εξουσίας, το μυστικό της διπλής ζωής τους.

Το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού του είδους της διπλής ζωής αποτελεί η ιστορία του Φαυστίνου, η οποία προβάλλει με ενάργεια μέσα από το έργο του Προκοπίου.³ Ο Φαυστίνος υπήρξε Σαμαρείτης στην καταγωγή, μέλος της συγκλήτου και αξιοσέβαστο μέλος της υψηλής αριστοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη. Διορίστηκε μάλιστα από τον Ιουστινιανό και διοικητής στην Παλαιστίνη. Όλα αυτά τα κατόρθωσε, αφού αποκήρυξε την πίστη του και ασπάσθηκε, δήθεν, το χριστιανισμό. Όταν όμως κατηγορήθηκε ότι, ως “κρυφολατρίτης”, ευνοεί τους ομοεθνείς του στην Παλαιστίνη εις βάρος των χριστιανών, ο Ιουστινιανός τον απέπεμψε ατιμωτικά από το σώμα της συγκλήτου και από τη δημόσια θέση του. Με πλάγια μέσα, δωροδοκώντας δηλαδή τον αυτοκράτορα με ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, κατόρθωσε όχι μόνο να ανακτήσει μέρος της δημευμένης περιουσίας του, αλλά επιπλέον διορίστηκε και “ἐπίτροπος ... τῶν ἐν Παλαιστίνῃ τε καὶ Φοινίκῃ βασιλικῶν χωρίων”, δηλαδή οικονομικός διαχειριστής της αυτοκρατορικής περιουσίας στις συγκεκριμένες περιοχές.⁴ Το περιστατικό της διπλής ζωής του Φαυστίνου, ο οποίος προσηλυτίστηκε στο χριστιανισμό εξαιτίας του φόβου του προς το νόμο,⁵ που ήταν αυστηρός και δεν επιδεχόταν παρερμηνείες, και κατά δεύτερο λόγο, για να κερδίσει τιμές, πλούτη και αξιώματα, αποτελεί, παρά τις υπερβολές του Προκοπίου στα *Ανέκδοτα*, έναν πυρήνα ιστορικής αλήθειας που αντανακλάται, πιθανότατα, και σε πολλά άλλα μέλη της σαμαρειτικής μειονότητας.

Στη *Νεαρά 144* ο νομοθέτης διατυπώνει όμως και μία εντυπωσιακή εξαίρεση στο νόμο. Αν δηλαδή κάποιος Σαμαρείτης είναι αγρότης, όχι μόνο δεν εμπίπτει στην ανωτέρω διάταξη του νόμου ως προς την ελεύθερη διάθεση της περιουσίας του, αλλά και του επιτρέπεται ελεύθερα να κληροδοτήσει τον κλήρο του στους Σαμαρείτες απογόνους του, καθώς και σε ανιόντες, κατιόντες ή πλαγίους συγγενείς. Η μοναδική προϋπόθεση, κατά το νόμο, είναι να συνεχίσουν οι κληρονόμοι την καλλιέργεια του κλήρου. Τα γεγονότα δείχνουν ότι, μετά τις δύο αποτυχημένες επαναστάσεις των Σαμαρειτών το 529 και το 556, χάθηκαν χιλιάδες εργατικά χέρια και κυρίως αγρότες, που δούλευαν στα αγροκτήματα της Σαμάρειας και στην υπαίθρο χώρα της Καισάρειας. Αυτό σήμαινε ότι η οικονομία της επαρχίας, που βασιζόταν ως επί το πλείστον στην αγροτική παραγωγή, άρχισε να παίρνει από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα φθίνουσα πορεία και ότι το κράτος έχασε πολύτιμα

¹ Ο Μαυρίκιος συνέχισε την πολιτική του βίαιου προσηλυτισμού των Σαμαρειτών στο χριστιανισμό. Η πολιτική αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά της επί Ηρακλείου, όταν και εξέδωσε το 634 διάταγμα, με το οποίο υποχρέωνε όλους τους Σαμαρείτες και Εβραίους της αυτοκρατορίας να βαπτιστούν χριστιανοί. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 206, σ. 24, Dauphin, *La Palestine byzantine*, σ. 294, De Lange, “Jews”, σ. 420.

² Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα*, 174.19-22, Πασχάλιον Χρονικόν, 619.16-620.2.

³ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 27.26-31. Για τον Φαυστίνο, βλ. Jones, *Prosopography* (3), σ. 478-479.

⁴ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 27.31, Lounghis, *Regesten*, αρ. 692, σ. 190 και αρ. 1257, σ. 309.

⁵ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 27.26: “ὄνόματος τοῦ Χριστιανῶν ἀντιλαμβάνομενος ἀνάγκῃ τοῦ νόμου”.

φορολογικά έσοδα, εξαιτίας των πολλών εγκαταλελειμμένων και χέρσων αγροκτημάτων. Με την παραπάνω διάταξη του νόμου γίνεται λοιπόν φανερή η πρόθεση του κράτους να μην απολέσει τα τόσο αναγκαία για το δημόσιο ταμείο φορολογικά έσοδα, αφού τα μέλη της σαμαρειτικής μειονότητας ασχολούνταν, ως επί το πλείστον, με την καλλιέργεια της γης. Σε τελική ανάλυση, φαίνεται ότι η πλήρωση του δημόσιου ταμείου με τους οφειλόμενους φόρους είχε για την κεντρική εξουσία αυστηρή προτεραιότητα έναντι οποιασδήποτε παρέκκλισης από την “ορθή πίστη” της Εκκλησίας και του κράτους.

Όλες οι παραπάνω αυστηρές διατάξεις της νομοθεσίας αποτελούν, από τον 5^ο αιώνα και εξής, απόρροια της βούλησης της κεντρικής εξουσίας να εξαλείψει από τα αυτοκρατορικά εδάφη κάθε αντιδραστικό ως προς τη χριστιανική ορθοδοξία στοιχείο. Οι Σαμαρείτες βρέθηκαν ανάμεσα στις παντοδύναμες “μυλόπετρες” της Εκκλησίας και του κράτους. Παράλληλα, δεν είχαν καμία στήριξη ή εξωτερική βοήθεια από άλλες εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες, όπως συνέβαινε λ.χ. με τους Εβραίους, που μπορούσαν να ατενίζουν με ελπίδα στους ομοεθνείς τους της περσικής Μεσοποταμίας¹ ή των Ομηριτών² της νότιας Αραβικής χερσονήσου. Ήταν, επομένως, φυσιολογικό να αποδυναμωθούν οι Σαμαρείτες σε τέτοιο βαθμό, ώστε να παρακμάσουν ως μειονότητα στα τέλη του 6^{ου} και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα.

3. Εθνικοί

3α. Αυτοκρατορική πολιτική και νομοθεσία

Η επίσημη εύνοια του Μεγάλου Κωνσταντίνου προς το χριστιανισμό, καθώς και η χριστιανοκεντρική πολιτική των διαδόχων του δεν σήμαιναν ούτε την άμεση εξασθένηση της εθνικής θρησκείας ούτε βεβαίως και τον αθρόο προσηλυτισμό των οπαδών της. Ακόμα και στα μέσα του 6^{ου} αιώνα υπήρχαν συμπαγείς αγροτικές κοινότητες ειδωλολατρών στη Μικρά Ασία (Καρία, Λυδία, Φρυγία), τον προσηλυτισμό των οποίων ανέθεσε ο Ιουστινιανός στον μητροπολίτη Εφέσου Ιωάννη.³

Η Παλαιστίνη δεν αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα. Τον 4^ο αιώνα η πλειοψηφία του πληθυσμού εκεί δεν ήταν χριστιανική. Αυτό συνέβη από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα και εξής, αλλά και τότε ακόμη, η περιοχή της Γαλιλαίας και της Σαμάρειας κατοικούνταν από πολυπληθείς και συμπαγείς κοινότητες Ιουδαίων και Σαμαρειτών αντίστοιχα.⁴ Οι εθνικοί συγκροτούσαν δυναμικές τοπικές κοινότητες στη νότια Παλαιστίνη κυρίως. Στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, στη Γάζα και τη γειτονική της Ραφία, την Ανθηδόνα και την Ασκάλωνα, όπως επίσης στην Πέτρα και την Αρεόπολη, ζούσαν ισχυρές ομάδες εθνικών πληθυσμών.⁵ Η ετήσια πανήγυρη, που καλούνταν “Αδριανή”, η οποία ανήγε την αρχή της το 135 μ.Χ. και τελούνταν προς τιμήν του

¹ Βλ. Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας*, σ. 175.

² Ζαχαρίας Μυτιλήνης, 8.4.

³ Ιωάννης Εφέσου, 7.44, 3.31, 36-37, Lounghis, *Regesten*, αρ. 1314, σ. 321. Ο κυβερνήτης της Μεσοποταμίας Ακίνδυνος τελούσε κρυφά τις ειδωλολατρικές πρακτικές στα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Όταν οι πράξεις του προδόθηκαν από τον, υποτιθέμενα πιστό σ’ εκείνον, γραμματέα του, καταδικάστηκε σε θάνατο από τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο. Βλ. Palmer, *West-Syrian Chronicles*, σ. 114.

⁴ Βλ. Dan, “Pagans”, σ. 152.

⁵ Σωζομενός, 7.15.11 και 5.9. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.105), στην Ασκάλωνα, από την εποχή του Φαραώ Ψαμμήτιχου (663-610 π.Χ.), λάτρευαν ιδιαίτερα την Αφροδίτη. Βλ. Dan, “Pagans”, σ. 156. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι πρώτοι επίσκοποι στη Ραφία και την Αρεόπολη αναφέρονται μόλις το 431 και το 449 αντίστοιχα. Βλ. Trombley, *Hellenic religion*, σ. 194 και σημ. 34.

αυτοκράτορα Αδριανού, συνέχιζε να τελείται στη Γάζα και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το *Πασχάλιον Χρονικόν*.¹ Στην ίδια πόλη τελούνταν επίσης τα Consualia και τα Brumalia έως τον 6^ο αιώνα.² Άλλη γνωστή πανήγυρη στην Παλαιστίνη, έως την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ήταν αυτή στη Δρυ Μαμβρή,³ στα περίχωρα της Χεβρώνας.⁴

Τη δεκαετία του 330, χάρη στην ενεργητικότητα της υπέργηρης τότε Αυγούστας Ελένης, η ασήμαντη επαρχία της Παλαιστίνης αναδείχθηκε σε κέντρο του χριστιανικού κόσμου. Με την ανάδειξη στην Ιερουσαλήμ των τόπων της Σταύρωσης, της Ανάστασης και της Ανάληψης, και παράλληλα στη Βηθλεέμ του Σπηλαίου της Γέννησης του Χριστού, καθιερώθηκαν οι χριστιανικοί Άγιοι Τόποι. Οι άφθονες αυτοκρατορικές χορηγίες συντέλεσαν στην κατασκευή λαμπρών βασιλικών στους ανωτέρω ιερούς τόπους του χριστιανισμού. Οι περίλαμπρες αυτές βασιλικές λειτουργούσαν σε συμβολικό επίπεδο ως αυτοκρατορική προπαγάνδα υπέρ των χριστιανών.⁵ Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο κατεδαφίστηκαν πολλοί εθνικοί ναοί στην Παλαιστίνη. Επιπλέον, η έλευση στην περιοχή ενός μεγάλου πλήθους ιερέων, μοναχών και προσκυνητών αποτέλεσε τον 4^ο αιώνα έναν ακόμη παράγοντα ταχύτατου προσηλυτισμού του εθνικού στοιχείου της Παλαιστίνης. Τέλος, κατά τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, το κοινωνικό έργο της Εκκλησίας, η οποία μοίραζε σε καθημερινή βάση δωρεάν ψωμί στους άπορους και ενδεείς πολίτες, ασφαλώς συνέτεινε στον προσηλυτισμό των εθνικών στα αστικά κέντρα.⁶

Μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα η αυτοκρατορική πολιτική επικεντρώθηκε στον προσηλυτισμό των εθνικών που διαβιούσαν στις πόλεις της Παλαιστίνης. Αυτό συνέβη, διότι τα αστικά κέντρα υπήρξαν τα κατεξοχήν “πεδία των μαχών” της εθνικής θρησκείας και του χριστιανισμού, αφού εκεί διέμενε η αριστοκρατία του πνεύματος και του χρήματος. Ο προσηλυτισμός των εκεί κοινωνικά και οικονομικά επιφανών εθνικών θα βοηθούσε σημαντικά στην ευκολότερη αποδοχή του χριστιανισμού και από τις λαϊκές τάξεις των πόλεων. Κατ’ αυτόν τον τρόπο ήταν δυνατό να υλοποιηθεί η βούληση της κεντρικής εξουσίας για τον πλήρη εκχριστιανισμό των εθνικών πληθυσμών στους Αγίους Τόπους.

Έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα ο χριστιανισμός είχε πλέον, σε μεγάλο βαθμό, επικρατήσει στα αστικά κέντρα της Παλαιστίνης. Στο εξής, και καθ’ όλο τον 6^ο αιώνα, παρατηρούμε μια σταδιακή, ειρηνική ως επί το πλείστον, διείσδυση του χριστιανισμού και στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιστίνης, όπου επιζούσαν ακόμη κοινότητες αλλοθρήσκων. Η διείσδυση του χριστιανισμού εκεί διαφαίνεται κυρίως από τη ραγδαία αύξηση της ανέγερσης, μικρών σχετικά, ναών, περίπου 240 τον αριθμό.⁷ Την ανέγερση ή ανακατασκευή τους χρηματοδότησαν, σε μεγάλο ποσοστό, μέλη της τοπικής κοινωνίας, όπως διαφαίνεται και από επιγραφή που βρέθηκε στη λεγόμενη “Βόρεια Εκκλησία” στη Σοβείλη.⁸ Επειδή η πλειονότητα των παραπάνω ναών χτίστηκε στις εξωτερικές παρυφές των κοινοτήτων και όχι στο κέντρο τους,

¹ Πασχάλιον Χρονικόν, 474.

² Για τις δύο αυτές εθνικές εορτές, βλ. Belayche, “Pagan Festivals”, σ. 10-14.

³ Το σημερινό Ramat el-Khalil. Βλ. Piccirillo, *Madaba*, σ. 84.

⁴ Σωζομενός, 2.4.

⁵ Βλ. Drijvers, *Helena Augusta*, σ. 57.

⁶ Ιουλιανός, *Επιστολές* (1), 22. Βλ. επίσης, Βίος αγίου Πορφυρίου, 94. Πβ. Bar, “Christianization”, σ. 403-405, 419-420, Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert*, σ. 13-15.

⁷ Βλ. Bar, “Christianization”, σ. 407-410, ιδίως σ. 409 και σημ. 40.

⁸ Negev, *Inscriptions*, αρ. 75, σ. 65: “† Σύν θεῶ. Ἐγένετο τοῦτο τό ἔργον ἐπί τῶν λαμπροτάτων προΰρων καί ἐπί Φλ(αοῦ) Ἰωάννου Στεφ(άνου) βικαρίου ἰνδ(ικτιῶνος) γ' μηνί Ὑπερβ(ερεταίου) ιγ' τοῦ ἔτους Υ†”. Η επιγραφή αυτή, που χρονολογείται στο 509/10, αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξη του χριστιανισμού στη μεγάλη αυτή κώμη της Νεγκέβ.

αυτό αποδεικνύει ότι ο χριστιανισμός εισήλθε εκεί σταδιακά και χωρίς εξαναγκασμό. Λόγω δηλαδή της έλλειψης χώρου στο κέντρο της κοινότητας, οι προσήλυτοι εθνικοί κάτοικοι δώρισαν τμήμα της ακίνητης περιουσίας τους, η οποία βρισκόταν έξω από τα όρια της κατοικημένης περιοχής, για την ανέγερση του τόπου λατρείας τους. Η συγκεκριμένη πολιτική δεν φαίνεται πουθενά καλύτερα από τις αγροτικές κοινότητες στην περιφέρεια της Χεβρώνας.¹

Η νομοθεσία αποτέλεσε για την κεντρική εξουσία το κύριο “εργαλείο” για την υλοποίηση του στόχου της, την εξάλειψη δηλαδή του εθνικού στοιχείου από τις ανατολικές επαρχίες. Η απαγόρευση της τέλεσης θυσιών εμφανίζεται σταθερά στην αυτοκρατορική νομοθεσία από τον 4^ο έως και τον 6^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό μόνο συμπωματικό ή τυχαίο δεν μπορεί να είναι. Η συγκεκριμένη τελετή, απόλυτα καταδικαστέα από τη χριστιανική Εκκλησία, αποτελούσε, μαζί με την πίστη στα είδωλα, το κέντρο βάρους της πίστης και της λατρείας των εθνικών. Το στοιχείο αυτό διαφοροποιούσε καίρια, ήδη από τους πρώτους Αποστολικούς χρόνους, τους εθνικούς από τους χριστιανούς. Η κεντρική εξουσία είχε προφανώς την πεποίθηση ότι, αν επέβαλε με διαχρονική σταθερότητα και επιμονή τη νομική απαγόρευση των θυσιών, θα πετύχαινε το στόχο της σταδιακής εξάλειψης της εθνικής θρησκείας από τα εδάφη της αυτοκρατορίας, άρα και της αφομοίωσης των οπαδών της στους κόλπους της Εκκλησίας μέσω του προσηλυτισμού.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος το 320 απαγόρευσε με νόμο τις ειδωλολατρικές θυσίες.² Ο ίδιος νόμος, που δημοσιεύθηκε δύο φορές και επί του διαδόχου του, του Κωνσταντίου Β', το 341 και το 354 αντίστοιχα, προέβλεπε για τους παραβάτες τη δήμευση της περιουσίας τους και την επιβολή της θανατικής ποινής.³ Στους διοικητές διοικητές των επαρχιών και τους άλλους πολιτικούς αξιωματούχους απαγορεύτηκε επίσης να τελούν θυσίες πριν την έναρξη κάποιας δημόσιας εργασίας.⁴

Ο Κωνσταντίνος διόρισε ειδική ομάδα *κομήτων*, στους οποίους ανατέθηκε το καθήκον της ακριβούς καταγραφής των θησαυρών των εθνικών ιερών, τα οποία συλήθηκαν συστηματικά, αφού απογυμνώθηκαν από όλα τα πολύτιμα αφιερώματα και αντικείμενά τους. Μια τεράστια ποσότητα πολύτιμων μετάλλων μεταφέρθηκε στα νομισματοκοπεία, όπου κόπηκαν αναρίθμητα νέα νομίσματα, με τα οποία ο Κωνσταντίνος εγκαινίασε το μεγάλο και φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα χριστιανικής ναοδομίας, και όχι μόνο, σε όλη την Ανατολή.⁵

Ο Θεοδόσιος Α' ήταν ο πρώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας που, αφενός, καθιέρωσε το χριστιανισμό ως την επίσημη θρησκεία του κράτους και, αφετέρου, επέβαλε συστηματικά ένα σύνολο απαγορεύσεων για την άσκηση της λατρείας των ειδωλολατρών, θέτοντας ουσιαστικά εκτός νόμου την εθνική θρησκεία. Έτσι, απαγόρευσε το 391 με διάταγμα τις ειδωλολατρικές τελετές, τις θυσίες, τις ιωνοσκοπήσεις και την είσοδο στους ναούς για την τέλεση προσευχών.⁶

Ο Μαρκιανός εξήντα χρόνια αργότερα, το 451, εξέδωσε διάταγμα με το οποίο απαγόρευσε το άνοιγμα των ήδη, δια νόμου, κλειστών ειδωλολατρικών ναών. Ταυτόχρονα, όριζε ότι όποιος τελούσε εκεί θυσίες, θα του επιβαλλόταν ως ποινή η δήμευση της περιουσίας του και η θανατική ποινή. Παράλληλα, αν κάποιος διοικητής

¹ Βλ. Bar, “Christianization”, σ. 412-414, 420.

² ThC, 16.10.1-2. Βλ. επίσης, Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 2.45.1.

³ CJ, 1.11.1.

⁴ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 2.44.

⁵ Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*, 3.54.2-7, 3.57.4. Πβ. Odahl, *Constantine*, σ. 250, Barnes, *Constantine*, σ. 247, Tomlin, “Late Roman Army”, σ. 30.

⁶ ThC, 16.10.10-11 και CJ, 1.11.2.

επαρχίας αμελούσε να εφαρμόσει το νόμο, θα του επιβαλλόταν υψηλό χρηματικό πρόστιμο ύψους 50 λίτρων χρυσού (3.600 νομίσματα).¹

Η επίμονη προσπάθεια του χριστιανικού κράτους να αφομοιώσει τους εναπομείναντες εθνικούς διαφαίνεται στη νομοθεσία των αυτοκρατόρων Αναστασίου και Λέοντα. Ο Αναστάσιος απαγόρευσε δια νόμου την παρακαταθήκη κληροδοτημάτων με σκοπό τη συντήρηση των ειδωλολατρικών τελετουργιών, ενώ ο Λέων επιβεβαίωσε τις νομοθετικές ρυθμίσεις των προκατόχων του έναντι των εθνικών.² Ο Λέων, όμως, προχώρησε και ένα βήμα παραπέρα. Το 472 εξέδωσε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύτηκαν, για πρώτη φορά, και τα θεατρικά έργα ως θεάματα ανάρμοστα για τα χριστιανικά ήθη. Ο ιδιοκτήτης του ακινήτου, όπου στεγαζόταν το θέατρο, ο οποίος δεν θα υπάκουε στα κελεύσματα του νομοθέτη, θα αντιμετώπιζε βαριές κυρώσεις: το ακίνητο θα περιερχόταν στην κυριότητα του δημόσιου ταμείου, ενώ ο ιδιοκτήτης του θα έχανε οποιοδήποτε πολιτικό ή στρατιωτικό αξίωμα κι αν κατείχε, η περιουσία του θα δημευόταν και θα εξοριζόταν δια βίου.³ Παρά την αυστηρότητα του νόμου όμως, οι θεατρικές παραστάσεις ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς και συνέχισαν να παίζονται και τον 6^ο αιώνα. Η αγάπη των Βυζαντινών στην Παλαιστίνη για τις θεατρικές παραστάσεις, ιδίως αυτές της παντομίμας, μαρτυρείται από την ανακαίνιση, με έξοδα ενός επιφανούς ντόπιου, του θεάτρου της Ελούσας στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.⁴ Η Καισάρεια, σύμφωνα με την *Expositio Totius Mundi*, ήταν φημισμένη για τις παραστάσεις παντομίμας που ανέβαζε καθ' όλο τον 4^ο αιώνα.⁵ Επίσης, ο ρήτορας Χορίκιος αναφέρει ότι στο θέατρο και τον ιππόδρομο της Γάζας, στο πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα, διοργανώνονταν παραστάσεις παντομίμας,⁶ μίμων⁷ μίμων⁷ και άλλα δημόσια θεάματα (“κυνηγέσια”, αρματοδρομίες, αθλητικοί αγώνες με συμμετοχή παγκρατιστών και πυγμάχων),⁸ τα οποία η Εκκλησία θεωρούσε ανεπίτρεπτα για τη ήθη των πιστών της και αρμόζοντα μόνο σε εθνικούς.⁹

Τα αυστηρά αυτοκρατορικά μέτρα, που επί δύο σχεδόν αιώνες είχαν ως αποδέκτες τους εθνικούς, δεν κατάφεραν να ξεριζώσουν ολοκληρωτικά τις παραδοσιακές τελετές στην Παλαιστίνη. Ακόμη και την εποχή του Ιουστίνου Α' υπήρχαν εθνικοί, και μάλιστα επιφανείς πολίτες, στην Ασκάλωνα, οι οποίοι τολμούσαν δημόσια να τελούν ειδωλολατρικές θυσίες.¹⁰ Η αποτυχία της κεντρικής εξουσίας να προσηλυτίσει πλήρως τους εθνικούς της επαρχίας στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα δηλώνεται emphatically στα νομοθετικά μέτρα του Ιουστινιανού. Ο αυτοκράτορας πήρε

¹ CJ, 1.11.7.

² CJ, 1.11.8-9.

³ CJ, 1.11.8.

⁴ Negev, *Inscriptions*, αρ. 92, σ. 73. Πβ. Bowersock, “Polytheism”, σ. 5-6.

⁵ *Expositio Totius Mundi*, σ. 166.

⁶ Χορίκιος (2), 70, σ. 45. Για την παντομίμα, βλ. Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος*, σ. 108-111.

⁷ Χορίκιος (1), 61-63, 80-88, σ. 346-350. Για τους μίμους, βλ. Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος*, σ. 23, 102-108.

⁸ Χορίκιος (1), 107, 114-118, 150-152, σ. 368-371, 379. Σύμφωνα με την *Expositio Totius Mundi* (σ. 166), η Γάζα και η Ασκάλωνα αντίστοιχα φημιζόνταν για τους σπουδαίους παγκρατιστές και αθλητές της. Για τα παραπάνω θεάματα και τους αθλητικούς αγώνες στη Γάζα τον 6^ο αιώνα, βλ. Weiss, “Games”, σ. 32-35.

⁹ Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα ο Κύριλλος Ιεροσολύμων (*Κατήχησις*, PG 33, 1069C) κηρύττει κατά των θεαμάτων αυτών, χαρακτηρίζοντάς τα ως έργα και παγίδες του διαβόλου. Ο ίδιος χαρακτηρισμός, ότι δηλαδή τα “θέατρα” είναι έργα του Σατανά, υπάρχει και στις Βαρσανούφιου και Ιωάννου, *Ερωταποκρίσεις*, αρ. 837. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, σε δύο λόγους του (*Ομιλία*, PG 51, 68 και *Ομιλία κατά Αντιοχέων*, PG 49, 159) άσκησε επίσης δριμύεια κριτική κατά των θεατρικών παραστάσεων. Βλ. Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος*, σ. 19-21, Jones, *Later Roman Empire*, σ. 977-978, Cameron, *The Mediterranean World*, σ. 69-71, Mango, *Βυζάντιο*, σ. 80-81.

¹⁰ Παύλος Ελούσης, *Βίος αγίου Θεόγνι*, σ. 100.

μερικά σκληρά μέτρα που στόχευαν στον άμεσο προσηλυτισμό των επιζώντων εθνικών. Αν εκείνοι επέμεναν στην άσκηση της λατρείας τους, τότε τους ανέμενε η οικονομική δυσπραγία ή ακόμη και η φυσική εξόντωση. Έτσι, το 529 ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την υπηρεσία ειδωλολατρών σε αυλικές, πολιτικές και στρατιωτικές υπηρεσίες.¹ Επιπλέον, όριζε πως μόνο κληρονόμοι ορθόδοξων φρονημάτων μπορούσαν να κληρονομήσουν γονείς ετερόδοξους.² Από το νόμο (531) δεν εξαιρέθηκαν ούτε καν οι στρατιώτες.³ Η σκληρότητα του νόμου εξαντλήθηκε σε όσους εθνικούς, προσήλυτους στο χριστιανισμό, είτε ξανάγιναν ειδωλολάτρες είτε δεν διέκοψαν οριστικά τους δεσμούς τους με την εθνική θρησκεία. Η ποινή και στις δύο περιπτώσεις ήταν η θανατική καταδίκη.⁴ Η ίδια ποινή προβλεπόταν και για όσους τελούσαν μυστικά ειδωλολατρικές θυσίες.⁵ Σε δασκάλους εθνικούς απαγόρευσε τη μισθοδοσία από το δημόσιο ταμείο, ενώ αν δεν βαπτίζονταν άμεσα ο νόμος προέβλεπε δήμευση της περιουσίας τους και εξορία.⁶ Γνωρίζουμε την περίπτωση ενός γνωστού Παλαιστίνιου εθνικού φιλοσόφου του 6^{ου} αιώνα, του *ιατροσοφιστού* Γέσιου από την Πέτρα, που διατηρούσε επαφές με τους *σοφιστές* Αινεία και Προκόπιο από τη Γάζα, ο οποίος αναγκάστηκε να δεχτεί το χριστιανικό βάπτισμα από φόβο προς τις κυρώσεις του νόμου.⁷ Κατά τη διάρκεια της τελετής, πάντως, λέγεται ότι ο προσήλυτος, σε μια ύστατη προσπάθεια αντίστασης του κατά των νέων μέτρων, απήγγειλε συμβολικά έναν ομηρικό στίχο σχετικά με τον Αίαντα που χάθηκε στη θάλασσα “επειδή ήπιε αλμυρό νερό”.⁸

Σε μία χριστιανική ανθολογία του 6^{ου} αιώνα, όπου τον πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχουν δύο εξέχοντες αναχωρητές στην περιοχή της Γάζας, ο Βαρσανούφιος και ο Ιωάννης,⁹ υπάρχουν ενδείξεις για τον προσηλυτισμό εθνικών στην Παλαιστίνη, οι οποίοι αναγκάστηκαν να αλλαξοπιστήσουν μετά την έκδοση του σχετικού διατάγματος από τον Ιουστινιανό το 529. Ο πατριάρχης της Ιερουσαλήμ Πέτρος απευθύνει στους ασκητές δύο ερωτήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο ιεράρχης ζήτησε να μάθει την καταλληλότερη ημερομηνία για τη βάπτισμα των εθνικών, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να προσηλυτιστούν έπειτα από τα αυτοκρατορικά μέτρα. Η απάντηση υπαγόρευε τη βάπτισμα τους στην εορτή της Ανάληψης. Με τη δεύτερη ερώτησή του ο ιεράρχης αναρωτιόταν τι είδους ποινή θα έπρεπε να επιβάλει σε προσήλυτο, ο οποίος συνελήφθη να ασκεί τις παραδοσιακές ειδωλολατρικές τελετουργίες. Σημειώνεται, μάλιστα, πως οι περισσότεροι συντοπίτες του θεωρούσαν επιβεβλημένη τη θανατική καταδίκη του ανθρώπου αυτού. Σύμφωνα με την απάντηση, που έλαβε ο πατριάρχης, αποκλείστηκε κατηγορηματικά η επιβολή της θανατικής ποινής, ενώ

¹ CJ, 1.5.18.10.

² CJ, 1.5.19.

³ CJ, 1.5.22.

⁴ CJ, 1.11.10.1. Βλ. επίσης, Lounghis, *Regesten*, αρ. 598, σ. 171.

⁵ CJ, 1.11.10.4.

⁶ CJ, 1.11.10.2-3.

⁷ CJ, 1.11.10.2-3.

⁸ Σωφρόνιος, *Θαύματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου*, PG 87.3, 3513D.

⁹ Οι δύο ασκητέςμόναζαν έγκλειστοι σε σπήλαιο κοντά στη Γάζα και διατηρούσαν επαφή με τον έξω κόσμο (λαϊκούς, μοναχούς, επισκόπους) μέσω γραπτών σημειωμάτων μόνο, τα οποία τους παρέδιδαν οι υποτακτικοί τους. Απλοί, αλλά και επιφανείς, πολίτες ρωτούσαν τους δύο μοναχούς για διάφορα ζητήματα, δογματικά, πνευματικά ή της καθημερινής ζωής, που τους απασχολούσαν. Κάποιος μοναχός, από το παρακείμενο μοναστήρι του αββά Σέριδου στη Θαβαθά, συνέλεξε το σύνολο των γραπτών αυτών σημειωμάτων με τις ερωτήσεις των προσερχομένων προσκυνητών και τις αντίστοιχες απαντήσεις των ασκητών. Το έργο (Βαρσανούφιου και Ιωάννου, *Ερωταποκρίσεις*), στη μορφή που διασώζεται σήμερα – το αρχαιότερο χειρόγραφο χρονολογείται στον 11^ο αιώνα – αποτελεί μία χριστιανική ανθολογία με τη μορφή ερωταποκρίσεων, περισσότερες από 850 τον αριθμό. Βλ. Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert*, σ. 7-8, 18-21, σημ. 40.

οριζόταν η μαστίγωση του παραβάτη, η επιβολή χρηματικού προστίμου και η εντατικότερη κατήχησή του.¹

Τα νομοθετικά μέτρα του Ιουστινιανού φαίνεται όμως ότι δεν απέδωσαν, στο μέγιστο βαθμό, τα αποτελέσματα που εκείνος ανέμενε, δηλαδή τον πλήρη εκχριστιανισμό των υπηκόων του στην Παλαιστίνη. Αυτό διαφαίνεται από τα παράπονα ενός, άγνωστου σε μας, επισκόπου της Παλαιστίνης, που κάνει λόγο για τον πολιτικό διοικητή (ἄρχοντα) της επαρχίας, ο οποίος, παρά τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας, υπήρξε χορηγός θεατρικών παραστάσεων σε “ἑλληνικαῖς ἑορταῖς”, δηλαδή σε ειδωλολατρικές πανηγύρεις.² Επίσης, ο Προκόπιος στα *Ανέκδοτα* κάνει λόγο για χριστιανούς στην Καισάρεια, οι οποίοι, εξαιτίας του φόβου τους μήπως χάσουν τη ζωή και την περιουσία τους λόγω των σκληρών μέτρων του Ιουστινιανού, τελούσαν θυσίες και άλλες ειδωλολατρικές τελετές κρυφά.³

3β. Η Γάζα: κέντρο της ειδωλολατρίας στην Παλαιστίνη

Η περίπτωση της Γάζας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού υπήρξε το κύριο κέντρο της εθνικής θρησκείας στην Παλαιστίνη. Η ειδωλολατρία διατηρούσε εκεί, έως και τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, ισχυρά ερείσματα, όπως θα διαφανεί παρακάτω. Η αντιπαράθεση του χριστιανισμού με την ειδωλολατρία, η οποία αγωνιζόταν για την επιβίωσή της, υπήρξε σκληρή και συνεχής καθ' όλο τον 4^ο και σημαντικό τμήμα του 5^{ου} αιώνα. Τον 6^ο αιώνα όμως, οπότε η επικράτηση του χριστιανισμού στην Παλαιστίνη ήταν αδιαμφισβήτητη και σχεδόν καθολική, οι έντονες αντιπαραθέσεις του παρελθόντος καταλάγιασαν και έδωσαν τη θέση τους στην ειρηνική συμβίωση.

Το επίγειο της Γάζας, ο Μαϊουμάς, αποτελούσε από πολύ νωρίς, στις αρχές ήδη του 4^{ου} αιώνα, μια χριστιανική κοινότητα. Ο Μέγας Κωνσταντίνος, για να επιβραβεύσει τους κατοίκους του, αλλά κυρίως για λόγους προπαγάνδας, σε μια προσπάθεια δηλαδή έμμεσου προσηλυτισμού του πλησιόχωρου εθνικού κέντρου της Γάζας, αναβίβασε τη μικρή κοινότητα του Μαϊουμά σε τάξη πόλεως και τη μετονόμασε σε Κωνσταντία. Επιπλέον, διόρισε ξεχωριστές πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές στις δύο πόλεις.⁴

Η άνοδος του Ιουλιανού στην εξουσία πυροδότησε, σε αρκετές πόλεις της Ανατολής, πράξεις αντεκδίκησης του ειδωλολατρικού όχλου εναντίον του χριστιανικού κλήρου.⁵ Σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές πηγές, στην Ασκάλωνα και τη Γάζα, όπως και στη Σκυθόπολη και τη Σεβαστή, μαρτυρούνται πράξεις βαρβαρότητας, τις οποίες ο αυτοκράτορας δεν εισηγήθηκε βεβαίως, τις ανέχτηκε όμως και δεν τις καταδίκασε.⁶ Η φράση, που του αποδίδεται ότι είπε μετά τις ταραχές στη Γάζα, “για

¹ Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις*, αρ. 821 και 822.

² Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις*, αρ. 840.

³ Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11.32.

⁴ Σωζομενός, 2.5.7-8, 5.3.6.

⁵ Στην Αλεξάνδρεια ο όχλος λυντσάρισε τον πατριάρχη Γεώργιο και διαπόμπευσε το λείψανό του πριν το κάψουν. Βλ. Πασχάλιον Χρονικόν, 546.4-11, Θεοφάνης, 47.16-20. Στην Ηλιούπολη της Φοινίκης, αφού σκότωσαν το διάκονο Κύριλλο, λέγεται ότι έφαγαν το ήπαρ του θύματος. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 182.18-183.5, Πασχάλιον Χρονικόν, 546.21-23, Θεοφάνης, 47.30-31. Τον επίσκοπο Αρέθουσας Μάρκο, αφού τον μαστίγωσαν, τον πέταξαν ημιθανή σε υπόνομο. Στη συνέχεια τον άλειψαν με μέλι, με αποτέλεσμα να δεχτεί τα δήγματα χιλιάδων μελισσών και σφηκών. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 183.16-184.3.

⁶ Λέγεται ότι στην περιφέρεια της Γάζας οι ειδωλολάτρες πολίτες, αφού δολοφόνησαν τους ιερείς και τις μοναχές της περιοχής τους, γέμισαν τα πτώματά τους με κριθάρι και τα πρόσφεραν βορά στους χοίρους. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 182.12-16, Πασχάλιον Χρονικόν, 546.18-20,

ποιο λόγο να δικαστούν οι Γαζαίοι που σκότωσαν μερικούς χριστιανούς;”, φανερώνει τον απόηχο των βίαιων εκείνων γεγονότων.¹

Ο εθνικός αυτοκράτορας ανέστειλε επίσης τις διοικητικές ρυθμίσεις του Κωνσταντίνου σχετικά με τον Μαΐουμά. Όρισε κοινές πολιτικές αρχές για τις δύο κοινότητες, ενώ ο Μαΐουμάς προσαρτήθηκε στην πόλη της Γάζας. Έτσι, το εθνικό κέντρο της Γάζας υπερίσχυσε πολιτικά και διοικητικά έναντι του χριστιανικού επιπέδου του. Ο Ιουλιανός δεν άλλαξε όμως και την εκκλησιαστική διοίκηση, επιτρέποντας την ύπαρξη δύο ξεχωριστών επισκόπων για τις δύο κοινότητες αντίστοιχα.² Η θρησκευτική του πολιτική, στο συγκεκριμένο σημείο, ήταν καλά μελετημένη. Εφάρμοζε τον χρυσό κανόνα του “διαίρει και βασίλευε”, αφού είχε την ακλόνητη πεποίθηση ότι οι χριστιανοί ποτέ δε θα μπορούσαν να ομοιοήσουν και, επομένως, να αντιτάξουν κοινό μέτωπο εναντίον του. Χαρακτηριστική, στο σημείο αυτό, είναι η φράση που του αποδίδεται, ότι “κανένα θηρίο δεν επιδεικνύει τόση ολέθρια εχθρότητα στο ανθρώπινο γένος, όση η πλειονότητα των χριστιανών στην πάλη τους για αλληλοεξόντωση”.³

Από το *Βίο του αγίου Πορφυρίου* γνωρίζουμε ότι η Αυγούστα Ευδοξία, σύζυγος του αυτοκράτορα Αρκάδιου, υπήρξε η κινητήρια δύναμη για την ανέγερση μιας μεγάλης και λαμπρά κοσμημένης βασιλικής στη Γάζα, το προπύργιο των εθνικών της Παλαιστίνης στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Στην πόλη υπήρχαν οκτώ δημόσια ιερά, εκ των οποίων το σημαντικότερο ήταν αυτό του Μαρνά.⁴

Ο Πορφύριος Γάζης έστειλε το 398 στην Κωνσταντινούπολη το διάκονο Μάρκο, βοηθό του και μετέπειτα βιογράφου του, με στόχο το κλείσιμο των ειδωλολατρικών ιερών της πόλης.⁵ Πίσω από τον κεντρικό αυτό στόχο υποκρύπτονταν όμως και άλλα ζητήματα, οικονομικής και κοινωνικής φύσεως. Οι εθνικοί της Γάζας παρεμπόδιζαν, εκφοβίζοντας ή βιαιοπραγώνοντας, τους χριστιανούς της πόλης να καλλιεργούν τα αγροκτήματά τους, με συνέπεια να μην μπορούν οι τελευταίοι να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις.⁶ Επιπλέον, οι χριστιανοί πολίτες αποκλείονταν από τις συνεδρίες της τοπικής βουλής, αποστερούμενοι έτσι τιμών και προνομίων που συνεπαγόταν το βουλευτικό αξίωμα.⁷ Οι χριστιανοί της Γάζας, επομένως, αισθάνονταν ότι καταδιώκονταν από τους εθνικούς συμπολίτες τους και ιδίως τους τοπικούς άρχοντες.

Θεοφάνης, 47.28-30. Στη Σκυθόπολη διασκόρπισαν τα οστά του αγίου Πατροφίλου, ενώ κρέμασαν εν είδει κανδήλας το κρανίο του για να περιγελάσουν την ευσέβεια των ντόπιων χριστιανών. Βλ. Πασχάλιον Χρονικόν, 546.14-17, Θεοφάνης, 47.25-27. Στην πόλη Σεβαστή έκαψαν το λείψανο του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και διασκόρπισαν τις στάχτες του. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 182.16-18, Πασχάλιον Χρονικόν, 546.12-13.

¹ Ιουλιανός, *Επιστολές* (2), απόσπ. 8, σ. 204. Βλ. επίσης, Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Λόγοι*, PG 35, 616A.

² Σωζομενός, 5.3.7-9. Πβ. Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert*, σ. 11, Trombley, *Hellenic religion*, σ. 192.

³ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 22.5.4.

⁴ Βίος αγίου Πορφυρίου, 19: “ἔλεγον γάρ τόν Μαρνᾶν κύριον εἶναι τῶν ὄμβρων, τόν δέ Μαρνᾶν λέγουσιν εἶναι τόν Δία”. Το Μαρνείο, όπως και το Σεραπείο της Αλεξάνδρειας, το οποίο κατάστρεψε ὄχλος χριστιανών ἐπὶ Θεοδοσίου Α' το 391 (βλ. Ευνάπιος, *Vitae sophistarum*, 472, Σωζομενός, 7.15.1-10), ήταν από τα πλέον φημισμένα ιερά της Ανατολής.

⁵ Βίος αγίου Πορφυρίου, 26: “Ὁρῶν δέ ὁ ἐν ἀγίοις Πορφύριος τὰ ἀθέμιτα καθ' ἑκάστην γινόμενα ὑπὸ τῶν ειδωλολατρῶν, βουλευέται ἀποστεῖλαί με εἰς τό Βυζάντιον αἰτῆσαι τούς βασιλεῖς περιαιρεθῆναι τούς ναούς τῶν ειδώλων· ἔτι γάρ ἐχορημάτιζον ἐν Γάζῃ, μάλιστα τό καλούμενον Μαρνεῖον”.

⁶ Βίος αγίου Πορφυρίου, 21-22.

⁷ Βίος αγίου Πορφυρίου, 32. Πβ. Trombley, *Hellenic religion*, σ. 192-193.

Ο αυτοκράτορας Αρκάδιος, μετά από εισήγηση του ευνούχου Ευτρόπιου, που χρημάτιζε τότε *πραιπόζιτος του ιερού κοιτόνος* (*praepositus sacri cubiculi*), εξέδωσε βασιλικό διάταγμα, που όριζε το άμεσο κλείσιμο των εθνικών ναών της Γάζας.¹ Ο Ιλάριος, ο υπεύθυνος αξιωματούχος για την εκτέλεση της εντολής, ενώ έκλεισε τα “είδωλεία Γάζης” με τη συνδρομή του διοικητή της επαρχίας, επέτρεψε όμως τη συνέχιση της λειτουργίας του ιερού του Μαρνά, “λαβών υπέρ τούτου πάμπολλα χρήματα”.² Ο αυτοκράτορας δεν επέμεινε στην απόφασή του, διότι το δημόσιο ταμείο είχε ανάγκη τους φόρους τόσο από το πλούσιο ιερό όσο και από την πολυπληθή εθνική κοινότητα της πόλης και της υπαίθρου χώρας της.³

Ο Πορφύριος αναγκάστηκε τότε να μεταβεί ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη (400), όπου ζήτησε τη συνδρομή του ευνούχου Αμάντιου, *κουβικουλάριου* της Αυγούστας.⁴ Με τη μεσολάβησή του είδε την Ευδοξία, της εξέθεσε το αίτημά του και και της υποσχέθηκε ότι θα γεννούσε υιό-διάδοχο του θρόνου, αν τον βοηθούσε. Εκείνη υποσχέθηκε στον Πορφύριο πως, αν γεννούσε υιό, θα έχτιζε εκκλησία “έν Γάζη εις τό μεσώτατον τῆς πόλεως”.⁵ Αμέσως μετά τη γέννηση του διαδόχου, του Θεοδοσίου Β', η Ευδοξία έπεισε τον Αρκάδιο να εκδώσει διάταγμα κατεδάφισης του Μαρνείου και των άλλων ιερών. Ο εντεταλμένος αυλικός αξιωματούχος, ο Κυνήγιος, απαίτησε τη συνδρομή του πολιτικού και του στρατιωτικού διοικητή της επαρχίας για την εκτέλεση του βασιλικού διατάγματος. Η κατεδάφιση των ιερών κράτησε συνολικά δέκα μέρες, ενώ η πυρκαγιά που κατέστρεψε το ναό του Μαρνά σιγόκαιγε επίσης επί πολλές μέρες. Στη συστηματική έρευνα των στρατιωτών στις ιδιωτικές οικίες των Γαζαίων βρέθηκαν πάμπολλα είδωλα και ιερά βιβλία, που παραδόθηκαν επίσης στην πυρά.⁶

Αφού παραδόθηκε στην πυρά το Μαρνείο, έφτασε στη Γάζα *μαγιστριανός* κομίζοντας επιστολές της Ευδοξίας και το αρχιτεκτονικό σχέδιο του ναού (402). Αρχιτέκτονας ήταν ο Ρουφίνος από την Αντιόχεια.⁷ Η Ευδοξία είχε ήδη παραδώσει στον Πορφύριο, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, δύο κεντηνάρια χρυσού (14.400 νομίσματα), για να ξεκινήσει τις εργασίες ανέγερσης του ναού. Επιπλέον, του έδωσε οδηγίες να χτίσει και ξενώνα για τους προσκυνητές, όπου θα ελάμβαναν δωρεάν τροφή για τρεις ημέρες.⁸ Η εκκλησία ολοκληρώθηκε μέσα σε πέντε έτη (402-407) και “έκλήθη Εύδοξιανή εκ τοῦ ὀνόματος τῆς θεοφιλεστάτης Εύδοξίας τῆς βασιλίδος”. Το έργο, που κατασκευάστηκε στη θέση όπου δέσποζε προηγουμένως το Μαρνείο, ήταν πολύ σημαντικό για την περιοχή της Γάζας και πρέπει να αποτέλεσε έναν πόλο ανάπτυξης του ρεύματος των χριστιανών προσκυνητών.⁹

Παρόλα αυτά όμως, η εθνική θρησκεία δεν ξεριζώθηκε από την περιοχή. Γύρω στο 400, η χριστιανική κοινότητα στη Γάζα αριθμούσε λίγο περισσότερα από 300 περίπου μέλη σε ένα σύνολο 20.000 περίπου κατοίκων.¹⁰ Το 407, οι εθνικοί

¹ Για τον Ευτρόπιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 440-444.

² Βίος αγίου Πορφυρίου, 26-27. Για τον Ιλάριο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 563.

³ Βίος αγίου Πορφυρίου, 41.

⁴ Για τον Αμάντιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 66.

⁵ Βίος αγίου Πορφυρίου, 36-37, 42-43.

⁶ Βίος αγίου Πορφυρίου, 65, 70-71. Για τον Κυνήγιο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 331.

⁷ Για το Ρουφίνο, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 952.

⁸ Βίος αγίου Πορφυρίου, 50-53.

⁹ Βίος αγίου Πορφυρίου, 92. Πβ. Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 54-56.

¹⁰ Βίος αγίου Πορφυρίου, 19, 21, 62. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του F.R. Trombley (*Hellenic religion*, σ. 223), οι χριστιανοί της Γάζας αντιπροσώπευαν στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 5^{ου} αιώνα μόλις το 0,19% του τοπικού πληθυσμού. Σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε και μία μικρή παροικία χριστιανών Αιγυπτίων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον *Βίο του αγίου Πορφυρίου* (58), έμεναν περιοδικά

πολίτες της Γάζας επιτέθηκαν με βιαιότητα κατά των χριστιανών συμπολιτών τους, ενώ ο επίσκοπος Πορφύριος σώθηκε, την τελευταία μόλις στιγμή, από τον μαινόμενο όχλο. Οι ταραχές σταμάτησαν μόνο μετά από την απόφαση του πολιτικού διοικητή στην Καισάρεια να στείλει στη Γάζα το στρατό υπό τη διοίκηση του Κλάρου.¹ Παρά την έντονη ιεραποστολική δράση του επισκόπου Πορφυρίου πάντως, ο προσηλυτισμός των εθνικών της περιοχής, έως την εποχή του θανάτου του το 420, υπήρξε αργός.²

Υπάρχουν ενδείξεις ότι η ειδωλολατρία επέζησε στη Γάζα και τον 6^ο αιώνα.³ Ίσως σ' αυτό να βοήθησε και το γεγονός ότι η πόλη υπήρξε φημισμένο κέντρο κλασικών σπουδών τον 5^ο και τις πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα.⁴ Σε αντίθεση όμως με την Πλατωνική Ακαδημία της Αθήνας, την οποία ο Ιουστινιανός έκλεισε το 529, η περίφημη ρητορική σχολή της Γάζας συνέχισε απρόσκοπτα τη λειτουργία της. Ο σημαντικότερος μάλλον παράγοντας, που απέτρεψε το κλείσιμο της σχολής, ήταν η παρουσία εκεί σπουδαιών χριστιανών διδασκάλων (σοφιστών), όπως οι Προκόπιος, Αινείας, Χορίκιος και ο επίσκοπος Γάζης Μαρκιανός.⁵

Στις *Ερωταποκρίσεις* υπάρχουν επίσης ενδείξεις για την παρουσία του εθνικού στοιχείου στη Γάζα τον 6^ο αιώνα. Κάποιος χριστιανός πολίτης της Γάζας απηύθυνε την εξής ερώτηση στους ασκητές: “Αν με προσκαλέσει ένας εθνικός, και μάλιστα επιφανής πολίτης, στο σπίτι του κατά τη διάρκεια μιας εορτής, να δεχτώ την πρόσκληση;” Η απάντηση ήταν κατηγορηματικά αρνητική.⁶ Σε άλλη ερώτηση όμως, αν επιτρέπεται οι χριστιανοί να αγοράσουν προϊόντα από εθνικούς εμπόρους κατά τη διάρκεια μιας πανηγύρεως, η απάντηση ήταν καταφατική.⁷ Αυτό που αξίζει, επομένως, να σημειωθεί είναι το γεγονός ότι, πρώτον, στα μέσα του 6^{ου} αιώνα επιζούσαν ακόμη θύλακες εθνικών πληθυσμών στην Γάζα και, δεύτερον, ότι αυτοί διατηρούσαν κοινωνικές επαφές με τους χριστιανούς γείτονές τους. Δε θα ήταν αβάσιμο λοιπόν να ισχυριστούμε ότι η συμβίωση χριστιανών και εθνικών πολιτών στη Γάζα στα μέσα του 6^{ου} αιώνα ήταν πιθανότατα ειρηνική, κάτι που έρχεται σε άμεση αντίθεση με τις βιαιοπραγίες εις βάρος χριστιανών στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, επί αυτοκράτορα Ιουλιανού, και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, επί επισκόπου Πορφυρίου.⁸

στο λιμάνι του Μαΐουμά και εμπορεύονταν τον περίφημο οίνο της Γάζας. Βλ. επίσης, Broshi, “Population”, σ. 5, Belayche, “Pagan Festivals”, σ. 5. Για τις εμπορικές συναλλαγές της Γάζας με την Αίγυπτο, με βάση τα κεραμικά ευρήματα, βλ. Ballet, “La céramique”, σ. 46-49.

¹ Βίος αγίου Πορφυρίου, 95-99. Για τον Κλάρου, βλ. Jones, *Prosopography* (2), σ. 298.

² Ο F.R. Trombley (*Hellenic religion*, σ. 227-228) υπολόγισε ότι το 420 οι χριστιανοί στη Γάζα αριθμούσαν περίπου 2.650 άτομα.

³ Βλ. Dan, “Pagans”, σ. 155.

⁴ Ο ρήτορας Χορίκιος ((3), σ. 111), στον επικήδειο που εκφώνησε προς τιμήν του δασκάλου του, του περίφημου σοφιστή Προκόπιου του Γαζαίου, αναφέρει ότι φοίτησε στην “Ερμού παλαίστραν”, ενώ παράλληλα κάνει λόγο και για “τάς ποιητικὰς θύρας”, δάνειο από το *Φαίδρο* (245A, σ. 468) του Πλάτωνα. Οι δύο παραπάνω εκφράσεις ήταν στην Ύστερη Αρχαιότητα συνώνυμες των ρητορικών και φιλολογικών σπουδών αντίστοιχα. Βλ. Ashkenazi, “Sophists”, σ. 196, 199, Downey, *Gaza*, σ. 106-107.

⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους σπουδαιούς αυτούς σοφιστές της Γάζας τον 5^ο και 6^ο αιώνα, βλ. Ashkenazi, “Sophists”, σ. 194-207, Downey, *Gaza*, σ. 108-115.

⁶ Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις*, αρ. 775 και 776.

⁷ Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις*, αρ. 777.

⁸ Η ειρηνική αυτή συμβίωση, γενικότερα στην Παλαιστίνη, όπου οι εθνικοί δεν αποτελούσαν πια κίνδυνο για τους χριστιανούς, διαφαίνεται επίσης στην παράλληλη, και πολύ κοντινή χωροταξικά, συνύπαρξη ενός χριστιανικού ναού και ενός εθνικού ιερού προς τιμήν του Δουσάρι (=Δία) στην Πέτρα, πρωτεύουσα της *Τρίτης Παλαιστίνης*. Βλ. Bowersock, “Polytheism”, σ. 5.

3γ. Οι Άραβες νομάδες

Το Βυζάντιο, άμεσα ή έμμεσα, έκανε προσπάθειες να προσηλυτίσει τις νομαδικές αραβικές φυλές, οι οποίες, προερχόμενες από την Αραβική χερσόνησο και το Σινά, κινούνταν προς τη Συρία και τη Μεσοποταμία. Άλλες από αυτές εγκαταστάθηκαν στην έρημο της Ιουδαίας, στην *Πρώτη Παλαιστίνη*, ή στην έρημο Νεγκέβ, στην *Τρίτη Παλαιστίνη*, και άλλες διαβιούσαν στα όρια ή μέσα στις γειτονικές επαρχίες *Αραβία* και *Φοινίκη Λιβανησία*.

Ο κύριος λόγος του προσηλυτισμού τους ήταν ο παράγοντας ασφάλεια.¹ Μετά τη βάπτισή τους, οι προσήλυτοι νομάδες είχαν τη δυνατότητα να γίνουν *υπόσπονδοι* του Βυζαντίου. Οι παραδεδεγμένες μαχητικές τους δεξιότητες στον “πόλεμο της ερήμου” τούς καθιστούσαν ικανούς να προστατεύσουν, πολύ αποτελεσματικότερα απ’ ό,τι ο τακτικός βυζαντινός στρατός, τα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας από τις επιδρομές των βεδουίνων της Αραβίας ή των Λαχμιδών της Περσίας.

Ο Άραβας ηγέτης Αμόρκεσος αποτελεί ένα παράδειγμα προσηλυτισμού μέσα από πιθανώς στρατηγικά και οικονομικά κίνητρα.² Απέστειλε το 472/3 τον επίσκοπο Πέτρο, έναν Άραβα ιερωμένο του πατριαρχείου Ιεροσολύμων, που διακονούσε πνευματικά τη φυλή του, ως πρέσβη στον αυτοκράτορα Λέοντα για την έναρξη διαπραγματεύσεων με στόχο “Ρωμαίοις υπόσπονδος γενέσθαι καί φύλαρχος τῶν κατά Πετραίαν υπό Ρωμαίοις ὄντων Σαρακηνῶν”. Αυτό δηλαδή που επιθυμούσε ο Αμόρκεσος ήταν να του αποδοθεί η *φυλαρχία* της Πετραίας Αραβίας, περιοχή στα νοτιοανατολικά της *Τρίτης Παλαιστίνης*.³ Οι διαπραγματεύσεις διαπραγματεύσεις έληξαν επιτυχώς για τον Αμόρκεσο. Ο Λέων μάλιστα τον τίμησε και προσωπικά στην Κωνσταντινούπολη.

Ο ιστοριογράφος Μάλχος όμως, που κατέγραψε το γεγονός, επικρίνει με αυστηρότητα την απόφαση του αυτοκράτορα να του επιδαψιλεύσει, πρωτόγνωρες για Άραβα ηγέτη, τιμές. Κατά τον Μάλχο, “τό γε δή αἴσχιστον ὄνειδος τῶν Ρωμαίων” ήταν ότι ο αυτοκράτορας του επέτρεψε να παρακολουθήσει τις συνεδριάσεις της συγκλήτου και να καθίσει στην καθέδρα των *πρωτοπατρικίων*, επειδή εκείνος υποσχέθηκε να βαπτιστεί χριστιανός.⁴

Η πολιτική του Λέοντα θα μπορούσε, ίσως, να εξηγηθεί με βάση τα στρατηγικά συμφέροντα του Βυζαντίου στην περιοχή της νότιας Παλαιστίνης και της

¹ Για την εξυπηρέτηση των διπλωματικών επαφών του Βυζαντίου με τους λαούς που περιστοιχίζαν την αυτοκρατορία, συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον 5^ο αιώνα ειδικό γραφείο, το *scrinio barbarorum*. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (*Εκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 1.89, σ. 400), αντλώντας από αρχαιότερες πηγές, κάνει επίσης λόγο περί “σκρινίου τῶν βαρβάρων”. Ο προσηλυτισμός στο χριστιανισμό των “βαρβαρικών”, όπως τους αποκαλούσαν οι Βυζαντινοί, λαών, οι οποίοι απειλούσαν κατά καιρούς τα σύνορα της αυτοκρατορίας, αποτελούσε διαχρονικά το καλύτερο ίσως “εργαλείο” της βυζαντινής διπλωματίας, για να τους εντάξει στη λεγόμενη “Βυζαντινή Κοινοπολιτεία” ή “Οικουμένη”. Κράτος και Εκκλησία συνεργάζονταν πάντοτε στενά για τα κοινά τους συμφέροντα, αφού το Κράτος εξουδετέρωνε δυνητικά μία εξωτερική, μικρή ή μεγάλη, απειλή και η Εκκλησία έβλεπε το ποίμνιό της να αυξάνει, άρα ως οργανισμός να αυξάνει και την ισχύ της, πνευματικά και κοινωνικά. Βλ. Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, σ. 13-16, Ουνταλτσόβα, *Βυζαντινή Διπλωματία*, σ. 13 κ.ε. και ιδίως σ. 50-51, 56-60, Πατούρα, “Η διάδοση του Χριστιανισμού”, σ. 215-236, Πατούρα, “Εκχριστιανισμός”, σ. 405-434, Greatrex, “Byzantium”, σ. 491, Ζακούθνης, *Βυζαντινή ιστορία*, σ. 330, Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, σ. 96, 98-99, Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*, σ. 85, Ben-Pechat, “Baptism and Monasticism”, σ. 511-513.

² Βλ. Dan, “Pagans”, σ. 160.

³ Βλ. χάρτη 9.

⁴ Μάλχος, σ. 568-569.

βορειοδυτικής Αραβικής χερσονήσου, της περιοχής δηλαδή όπου δρούσε ο Αμόρκεσος. Το Βυζάντιο επιθυμούσε να δέσει στο άρμα του τον τοπικά ισχυρό Άραβα φύλαρχο και τη φυλή του μέσω του προσηλυτισμού και της συνακόλουθης συνθήκης συμμαχίας μαζί του. Έτσι, θα αυξάνονταν οι δυνατότητες της αυτοκρατορίας να διεισδύσει έμμεσα, στρατιωτικά και οικονομικά, στην περιοχή. Ο νέος σύμμαχος της αυτοκρατορίας θα μπορούσε δηλαδή να προστατεύσει την ευρύτερη περιοχή της ευθύνης του από τις επιδρομές των νομάδων της ερήμου και, το κυριότερο, να εξασφαλίσει την ακεραιότητα και ασφάλεια των καραβανιών, που μετέφεραν τα πολύτιμα προϊόντα πολυτελείας της Άπω Ανατολής, τα οποία κινούνταν στους διεθνείς εμπορικούς δρόμους της δυτικής Αραβικής χερσονήσου με κατεύθυνση τις αγορές της Μεσογείου.¹

Στοιχείο που επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση μας, ότι δηλαδή, όσον αφορά τους νομάδες, ο θρησκευτικός παράγοντας όχι μόνο επηρέαζε αλλά και συνδεόταν άμεσα με την ασφάλεια των νοτιοανατολικών συνόρων του κράτους, διαφαίνεται έντονα και στην περίπτωση της βασίλισσας Μαυίας.² Η Μαυία, η χήρα του βασιλέως των Σαρακηνών υποσπόνδων, αμέσως μετά το θάνατο του συζύγου της το 375, έλυσε τη συμμαχία με το Βυζάντιο και ηγήθηκε προσωπικά μιας εκτεταμένης εξεγέρσεως (375-378) του συνόλου σχεδόν των Αράβων φοιδεράτων.³ Οι εξεγερμένοι, με την τακτική των λεηλασιών και του ανταρτοπόλεμου, κατάφεραν επί τρία έτη να πλήξουν σοβαρά την οικονομική ζωή στις νοτιοανατολικές επαρχίες (*Παλαιστίνη, Αραβία, Φοινίκη Λιβανησία*), γεγονός που θορύβησε έντονα, όπως ήταν αναμενόμενο, την κεντρική εξουσία.

Εκείνο που μας ενδιαφέρει στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι να φωτίσουμε τις συνέπειες, και όχι τις αιτίες, της εξέγερσης των Αράβων συμμάχων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις διαπραγματεύσεις ειρήνης, τις οποίες ζήτησε ο αυτοκράτορας Ουάλης, η Μαυία έθεσε ως βασικό όρο για τον τερματισμό των εχθροπραξιών τη χειροτονία του Μωυσή, ενός ορθόδοξων φρονημάτων ασκητή αραβικής καταγωγής, ο οποίος θεωρούνταν “άγιος” από τους ομοφύλους του, ως επισκόπου του λαού της.⁴ Ο αυτοκράτορας ενέδωσε στο αίτημα της βασίλισσας των Σαρακηνών, επιθυμώντας το συντομότερο δυνατό να κλείσει η ανοιχτή πληγή στο νοτιοανατολικό του σύνορο, ώστε απερίσπαστος να στραφεί στο βαλκανικό μέτωπο και το σοβαρότατο κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι Γότθοι στα βόρεια σύνορα. Οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα οδήγησαν το Μωυσή στην Αλεξάνδρεια, για να χειροτονηθεί εκεί από τον αρειανών φρονημάτων πατριάρχη Λούκιο. Ο Μωυσής όμως αρνήθηκε τη χειροτονία από τα χέρια αιρετικού επισκόπου. Για να μην οδηγηθούν τα πράγματα σε αδιέξοδο, ο Ουάλης υποχώρησε και πάλι και συμφώνησε η χειροτονία να γίνει από κάποιον από τους εξόριστους ορθόδοξους επισκόπους.⁵ Έτσι, ο Μωυσής έγινε ο πρώτος επίσκοπος Σαρακηνών, αναπτύσσοντας παράλληλα και ιεραποστολική δράση στην περιοχή, ώστε να προσηλυτίσει στο χριστιανισμό πολλούς εθνικούς γηγενείς πολίτες της νότιας Παλαιστίνης.⁶ Μετά τη χειροτονία του

¹ Βλ. Downey, *Gaza*, σ. 40.

² Για το αραβικό όνομα Mawiya ή Mawiyya, βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 194-196, Bowersock, “Mavia”, σ. 490.

³ Ο I. Shahid (*Fourth century*, σ. 196-197) υποθέτει ότι η Μαυία ανήκε στη φυλή Καλμπ (Kalb) και ότι παντρεύτηκε τον τελευταίο Τανουκίδη (Tanukh) βασιλέα. Για τη χρονολογία της εξέγερσης, βλ επίσης, Bowersock, “Mavia”, σ. 486-487, 489, Isaac, “The Eastern Frontier”, σ. 447.

⁴ Σωζομενός, 6.38.5, Σωκράτης, 4.36.11-34.

⁵ Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία*, 261. Πβ. Bowersock, “Mavia”, σ. 486-487.

⁶ Σωζομενός, 6.38.6-9. Πβ. Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σ. 225.

Μωυσή, το 378, η Μαυία επανήλθε και πάλι στη στρατιωτική υπηρεσία του Βυζαντίου ως σύμμαχος (foederata).¹

Σημαντικότατο ρόλο στον προσηλυτισμό των νομάδων έπαιξαν, όπως φάνηκε παραπάνω, και οι ασκητές της ερήμου στη νότια Παλαιστίνη. Ο αυστηρός και εξαιρετικά λιτοδίαιτος τρόπος της ζωής τους εντυπωσίαζε ακόμη και τους γεννημένους στην έρημο βεδουίνους, οι οποίοι ήταν μαθημένοι στα απολύτως αναγκαία για την επιβίωσή τους. Περισσότερο όμως τους κατέπλησσαν οι θεραπευτικές δυνάμεις των ανδρών αυτών που, σύμφωνα με τις πηγές, θεράπευαν κάθε είδους ασθένεια, ακόμη και δαιμονισμένους, μόνο με την επίκληση κάποιας προσευχής.² Όλα αυτά συνέτειναν στο να τους θεωρούν “αγίους”. Συνεπώς, ο Θεός, που λάτρευαν αυτοί οι ασκητές, ήταν φυσιολογικό να γίνει αποδεκτός από τους νομάδες και, συνακόλουθα, η προσηλυτιστική δράση του χριστιανισμού να κερδίζει σταδιακά ολόένα και περισσότερους απ’ αυτούς. Στην προκειμένη περίπτωση, η Εκκλησία επιτελούσε διπλό ρόλο: μέσω του ιεραποστολικού ζήλου των μοναχών και ασκητών αύξανε το ποίμνιό της στην Παλαιστίνη και, ταυτόχρονα, προάσπιζε εμμέσως τα κρατικά συμφέροντα στο ευαίσθητο ζήτημα της ασφάλειας των νοτιοανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας.

Δύο από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του είδους αποτελούν οι περιπτώσεις προσηλυτισμού των ειδωολατρών φυλάρχων Ασπέβετου και Ζόκομου. Ο Ασπέβετος, μετά την αποσκίρτησή του από τους Πέρσες, έγινε αρχικά *φύλαρχος* της *Αραβίας* και στη συνέχεια *φύλαρχος* Παρεμβολής στην *Πρώτη Παλαιστίνη*. Κύριο καθήκον του ήταν η διαφύλαξη της ασφάλειας των μονών της ερήμου της Ιουδαίας και του Ιορδάνη ποταμού. Ο πρωταγωνιστής του προσηλυτισμού του φυλάρχου και όλης της φυλής του τη δεκαετία του 420 ήταν ο όσιος Ευθύμιος, που ασκήτευε στην έρημο της Ιουδαίας. Η βάπτισή του Ασπέβετου πραγματοποιήθηκε έπειτα από τη θαυματουργή θεραπεία του παράλυτου υιού του, του Τερέβονα.³

Ο Ζόκομος πάλι, ο γενάρχης της δυναστείας των Σαλιχιδών, που υπερασπίστηκε με επιτυχία τον 5^ο αιώνα τα νοτιοανατολικά σύνορα του Βυζαντίου εναντίον των Αράβων Λαχμιδών της Περσίας, προσηλυτίστηκε μαζί με τη φυλή του στο χριστιανισμό γύρω στο 400. Σύμφωνα με τον Σωζομενό, ισχυρό κίνητρο για τον προσηλυτισμό του ειδωολάτρη φυλάρχου υπήρξε η απόκτηση τέκνου της στείρας συζύγου του, έπειτα από τις προσευχές ενός, άγνωστου σε μας, μοναχού της ερήμου. Το γεγονός είχε καταλυτική επίδραση στην ψυχολογία όχι μόνο του φυλάρχου αλλά και ολόκληρης της πολυπληθούς φυλής του, με συνέπεια την ομαδική τους βάπτισή.⁴

¹ Η νέα συνθήκη συμμαχίας επισφραγίστηκε με το γάμο του *στρατηλάτη* του ιππικού (magister equitum) Βίκτορα με την κόρη της Μαυίας. Βλ. Σωκράτης, 4.36.35-36. Πβ. Tomlin, “Late Roman Army”, σ. 38, Bowersock, “Mavia”, σ. 488. Για τον Βίκτορα, βλ. Jones, *Prosopography* (1), σ. 957-959.

² Σωζομενός, 6.38.14.

³ Βλ. παραπάνω, σ. 91 και σημ. 7.

⁴ Σωζομενός, 6.38.14-16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΤΟΥ ΣΙΝΑ

Η χερσονήσος του Σινά εντάχθηκε διοικητικά στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως επαρχία *Αραβία* (provincia Arabia) επί Τραϊανού, μετά την κατάκτηση του βασιλείου των Ναβαταίων το 106 μ.Χ. Επί Διοκλητιανού αποτέλεσε μέρος της νεοϊδρυθείσας επαρχίας *Παλαιστίνη* (Palaestina), ενώ στα μέσα του 4^{ου} αιώνα, με τη διχοτόμηση της τελευταίας, το Σινά συμπεριλήφθηκε στη νέα επαρχία *Παλαιστίνη Σαλουταρία*. Κατά τη διοικητική μεταρρύθμιση που παγίωσε τρεις επαρχίες στο έδαφος της Παλαιστίνης στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, η χερσονήσος υπήχθη διοικητικά στην *Τρίτη Παλαιστίνη* έως την εποχή της αραβικής κατάκτησης στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 7^{ου} αιώνα.¹

Το μοναδικό αστικό κέντρο της χερσονήσου ήταν η Φαράν, χτισμένη στις υπώρειες του όρους Ταχούνα (Jebel Tahuna), στο Ουάντι Φαράν (Wadi Firan), και σε απόσταση 35 ρωμαϊκών μιλίων (51,8 χιλιομέτρων) από το όρος Σινά, σύμφωνα με την Εγερία.² Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ο Ευσέβιος, στο *Ονομαστικόν*, την ονομάζει “πόλη”.³ Ο Στέφανος ο Βυζάντιος, που γράφει τον 6^ο αιώνα, αναφέρει επίσης ότι η Φαράν ήταν το μόνο αστικό κέντρο στο Σινά.⁴ Το υλικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίχτηκε η πόλη της Φαράν, ήταν η γόνιμη και με άφθονες ποσότητες ύδατος όαση, που επέτρεψαν την ανάπτυξη της κηποκαλλιέργειας και την εκτροφή αιγοπροβάτων και καμηλών.⁵ Μικρό δε μέρος του πληθυσμού, κυρίως νέοι σε ηλικία, εργαζόταν στα μεταλλεία χαλκού και τυρκουάζ της χερσονήσου.⁶ Η Φαράν, στις *Διηγήσεις* του Νείλου, διαθέτει στα μέσα του 4^{ου} αιώνα και “βουλή”, η οποία όμως δεν θα πρέπει ν’ αντιστοιχεί στο κλασικό βουλευτήριο, διότι οι αρχαιολογικές ανασκαφές δεν έφεραν στο φως, έως σήμερα τουλάχιστον, ένα τέτοιο κτίριο.⁷ Οι συνεδρίες θα πρέπει να λάμβαναν χώρα στην κατοικία του πλέον ονομαστού μέλους της βουλής. Η δόμηση της πόλης, λόγω της συγκεχυμένης και ακανόνιστης εικόνας που παρουσιάζει, θυμίζει τυπική ναβαταϊκή εγκατάσταση. Σε λίγες μόνο θέσεις διαπιστώνεται προσχεδιασμένη χωροθέτηση γειτονικών κτιρίων. Η μη κανονική κατανομή των οικιών δημιούργησε πολύ στενά σοκάκια ή, σε άλλες θέσεις, μικρούς ελεύθερους χώρους σαν πλατείες. Οι οικίες είναι μέσου μεγέθους με έναν, συνήθως, όροφο και σπανιότερα με δύο. Η τοιχοδομή έχει κατασκευαστεί από πλίνθους, ενώ τα θεμέλια από ακατέργαστο γρανίτη, ο οποίος αφθονεί στην περιοχή. Φαίνεται, επίσης, ότι δεν υπήρχε η χαρακτηριστική πολεοδομική αίσθηση των ελληνιστικών και ρωμαϊκών πόλεων για

¹ Βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

² *Itinera* (2), σ. 45, Κουκλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 34). Ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης (*Χριστιανική Τοπογραφία*, τ. 159, 5.16, σ. 31) εσφαλμένα αναφέρει την απόσταση των έξι μόλις μιλίων (εννέα περίπου χιλιομέτρων) μεταξύ Φαράν και Σινά. Η πόλη πήρε το όνομά της από τη φυλή των Φαρανιτών, παρακλάδι των Ναβαταίων. Η παρουσία τους στην τοποθεσία μαρτυρείται από: α) νομίσματα που χρονολογούνται στον 1^ο αιώνα π.Χ., β) κεραμικά ευρήματα της λεγόμενης Μέσης Ναβαταϊκής περιόδου (30 π.Χ.-70 μ.Χ.), γ) ένα μικρό προχριστιανικό ναβαταϊκό ιερό στην ακρόπολη της Φαράν και δ) την ύπαρξη πολυάριθμων (2.000 περίπου) ταφικών κτισμάτων των Ναβαταίων στις πλαγιές των παρακείμενων υψωμάτων. Βλ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 18-19, Grossmann, “Report”, σ. 19, 27.

³ Ευσέβιος, *Ονομαστικόν*, σ. 356.

⁴ Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 658.

⁵ Βλ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 26.

⁶ Βλ. Bowersock, *Roman Arabia*, σ. 94.

⁷ Νείλος, *Διηγήσεις*, PG 79, 661D. Πβ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 26.

τη χάραξη ομοιόμορφων οδικών αρτηριών. Γι' αυτό και είναι δύσκολο να αναγνωριστεί το οδικό δίκτυο της Φαράν.¹

Ο Αμμώνιος δεν μας αφήνει καμία αμφιβολία ότι ο, στη συντριπτική του πλειοψηφία αραβικής καταγωγής, πληθυσμός της Φαράν ήταν στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα εξολοκλήρου εκχριστιανισμένος, γεγονός που αποδίδεται στην έντονη προσηλυτιστική δράση του ασκητή Μουσή, ο οποίος ήταν πιθανότατα τέκνο της τοπικής κοινότητας.²

Στη νοτιοδυτική ακτή της χερσονήσου του Σινά υπήρχε και η κόμη Ραϊθώ, η οποία ταυτίζεται με τη σημερινή Ελ Τουρ (El-Tour).³ Σύμφωνα με τον Αμμώνιο, η Ραϊθώ απείχε απόσταση πορείας δύο ημερών από το όρος Σινά.⁴

Όσον αφορά την εκκλησιαστική διοίκηση, η χερσόνησος του Σινά διέθετε μία μόνο επισκοπική έδρα. Κατά τα *Αποφθέγματα*, ο Νετράς μνημονεύεται ως ο πρώτος επίσκοπος Φαράν.⁵ Ο Νετράς, που φέρει συνηθισμένο ναβαταϊκό όνομα και ίσως καταγόταν από τη Φαράν,⁶ πιθανολογούμε ότι άσκησε τα πνευματικά του καθήκοντα την τελευταία δεκαετία του 4^{ου} αιώνα ή το αργότερο στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, διότι η Εγερία, που επισκέφτηκε την περιοχή κατά τα έτη 382-386, δεν αναφέρει την ύπαρξη εκεί επισκόπου. Ο επίσκοπος Φαράν, στην πνευματική εξουσία του οποίου υπάγονταν όλα τα μοναστικά κέντρα της χερσονήσου, υπαγόταν στη μητρόπολη Πέτρας και από το 451 και εξής στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων.⁷ Ο σημαντικότερος, πάντως, επίσκοπος Φαράν ήταν ο Θεόδωρος (περίπου 622-πριν 633), ο οποίος ενεπλάκη στις θεολογικές ζυμώσεις της εποχής του για τη διατύπωση του δόγματος του μονοενεργητισμού. Τα γραπτά του καταδικάστηκαν στην ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο (680-681).⁸

1. Τα δρομολόγια των προσκυνητών προς το Σινά

Το νότιο τμήμα της χερσονήσου του Σινά άρχισε σταδιακά, από το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα, να αποκτά μεγάλη θρησκευτική σπουδαιότητα για το Βυζάντιο. Στην περιοχή του όρους Σινά (σημ. Jebel Musa) συνέρρεαν ασκητές, για να

¹ Βλ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 56-58.

² Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 301-305. Πβ. Tsafirir, "Southern Sinai", σ. 322.

³ Στην Παλαιά Διαθήκη (Εξ., 15.27) αναφέρεται ως "Αιλείμ", όπου υπήρχαν "δώδεκα πηγαί ύδατων καί εβδομήκοντα δένδρα φοινίκων". Βλ. Chitty, *The Desert a City*, σ. 71, 168-169. Η ονομασία "Ραϊθού" απαντάται στις βυζαντινές πηγές, στη *Χριστιανική Τοπογραφία* (τ. 141, 2.56, σ. 369 και τ. 159, 5.14, σ. 27) του Κοσμά Ινδικοπλεύστη και το *Βίο του οσίου Ευθυμίου* (26.10) του Κύριλλου Σκυθοπολίτη.

⁴ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 298.

⁵ *Αποφθέγματα*, PG 65, 312A.

⁶ Το όνομα Νετράς αποτελεί εξελληνισμένο τύπο των ονομάτων Ναθύρ ή Νατάρα ή Νέτρα. Βλ. Shahid, *Fourth century*, σ. 307 κ.ε. Ο Νετράς ήταν μαθητής του φημισμένου ασκητή Σιλουανού, ο οποίος ασκήτευσε αρχικά στη Σκήτη, το σημερινό Ουάντι Νατρούν, και κατόπιν στο Σινά κατά το μεγαλύτερο διάστημα του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα. Βλ. Σωζομενός, 6.32.8 Πβ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 47.

⁷ Ιωάννης Μόσχος, *Λειμών*, PG 87.3, 2988C-2989C. Πβ. Grossmann, "Besuche", σ. 463, σημ. 41, Tsafirir, "Southern Sinai", σ. 323, Shahid, *Fourth century*, σ. 303 και σημ. 73, Chitty, *The Desert a City*, σ. 168, Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 300, σημ. 32.

⁸ Θεοφάνης, 330. Για το Θεόδωρο Φαράν, βλ. Χρήστου, *Πατρολογία* (2), σ. 257-258.

αφιερώνουν τη ζωή τους στο θείο.¹ Τρία ήταν τα μοναστικά κέντρα της χερσονήσου: το όρος Σινά με τις παρακείμενες σ' αυτό κοιλάδες,² η Ραϊθώ και η Φαράν.

Οι Βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν το Σινά ως αναπόσπαστο μέρος των Αγίων Τόπων. Πολλοί προσκυνητές, που κατέφταναν στην Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ για να δουν τα μέρη της Γέννησης, του Πάθους και της Ανάστασης του Χριστού, επισκέπτονταν συνήθως και το Σινά, διότι θεωρούσαν το μέρος επίσης Αγία Γη λόγω της εκεί παρουσίας της “Φλεγομένης και μη Καιομένης Βάτου” και της παράδοσης του Δεκαλόγου στο Μωυσή, σύμφωνα με το βιβλικό κείμενο.³ Η ύπαρξη μοναστικής ζωής στο Σινά προσέλκυε εκεί προσκυνητές ήδη από τη δεκαετία του 380.⁴ Χαραγμένες στο βράχο επιγραφές κατά μήκος ενός βαθμιδωτού μονοπατιού, που οδηγούσε στην ακρόπολη της Φαράν, όπου υπήρχε μικρή εκκλησία σε ανάμνηση της νίκης των Ισραηλιτών του Μωυσή επί των Αμαληκιτών, βεβαιώνουν ότι από εκείνο το μέρος περνούσαν χριστιανοί προσκυνητές τον 6^ο αιώνα.⁵ Η χερσόνησος ήταν εξαιρετικά απόμνηρη και άγονη, ενώ περιβαλλόταν από εκατοντάδες χιλιόμετρα ερήμου. Οι προσκυνητές, έχοντας να επιλέξουν ανάμεσα σε τρεις οδούς πρόσβασης, ανάλογα με την περιοχή απ' όπου αναχωρούσαν, μπορούσαν να φτάσουν στο Σινά δια ξηράς μόνον, έπειτα από πολυήμερο κοπιαστικό ταξίδι.⁶

Η πρώτη οδός εξυπηρετούσε όσους ξεκινούσαν από την *Πρώτη Παλαιστίνη*, λ.χ. την Ιερουσαλήμ ή την Καισάρεια. Η αφετηρία της πρώτης οδού βρισκόταν στην πόλη Ελούσα, την “πύλη της ερήμου”.⁷ Εδώ, οι οδοιπόροι είχαν τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ δύο εναλλακτικών διαδρομών. Αν ακολουθούσαν την πρώτη από τις δύο εναλλακτικές διαδρομές, διέσχιζαν κάθετα την έρημο Νεγκέβ και, στη συνέχεια, την έρημο Τιχ στο κεντρικό Σινά. Οι προσκυνητές κάλυπταν την απόσταση των 160 ρωμαϊκών μιλίων (236,8 χιλιομέτρων) από την Ελούσα μέχρι το όρος Σινά σε οκτώ ημέρες, σύμφωνα με τον Αντωνίνο της Πλακεντίας.⁸

Εναλλακτικά, οι μισθωμένοι ντόπιοι οδηγοί οδηγούσαν τους προσκυνητές από την Ελούσα στην Αϊλά, στο μυχό του Αιλανίτη κόλπου. Στη συνέχεια, κάλυπταν το τελευταίο σκέλος της διαδρομής μέχρι το όρος Σινά. Για τη δεύτερη εναλλακτική διαδρομή, από την Ελούσα στο όρος Σινά, συνολικής απόστασης 370 ρωμαϊκών μιλίων (547,6 χιλιομέτρων), χρειαζόταν κανείς δεκαοκτώ ημέρες οδοιπορίας, σύμφωνα με τον Αμμώνιο.⁹

¹ Ο Προκόπιος, στο *Περί κτισμάτων* (5.8.4), αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά για τους μοναχούς του Σινά: “έν τούτω δέ τῷ Σινᾷ ὄρει μοναχοὶ ᾤκηνται, οἷς ἔστιν ὁ βίος ἡκριβωμένη τις μελέτη θανάτου, ἐρημίας τῆς σφίσι φιλάτης ἀδεέστερον ἀπολαύουσι”.

² *Itinera* (2), σ. 39-45, 183-185, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 28-34, 138-139, Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.8.1. Πβ. Tsafir, “Southern Sinai”, σ. 326-327, Finkelstein, “Monastic Remains”, σ. 42-75, Finkelstein, “Southern Sinai”, σ. 334-340.

³ Εξ., 3.1-5, 19-20, 24.

⁴ Σύμφωνα με το Θεοδώρητο Κύρρου (*Φιλόθεος Ιστορία*, σ. 222-224, 354-362), οι πρώτοι προσκυνητές που κατέφταναν στο Σινά, στα μέσα του 4^{ου} αιώνα, ήταν οι άγιοι Ιουλιανός και Συμεών ο Στυλίτης. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 293, σημ. 17, Grossmann, “Besuche”, σ. 455-456.

⁵ Βλ. Grossmann, “Report”, σ. 29-36, Grossmann, *Φαράν*, σ. 29. Για το επεισόδιο με τους Αμαληκίτες, βλ. Εξ., 17.8-15.

⁶ Βλ. *Πεντιγγεριανός Πίνακας*, πίνακας 11 και segmentum 9.4-5, Miller, *Itineraria Romana*, σ. 811. Βλ. επίσης, χάρτη 11.

⁷ *Itinera* (6), σ. 181, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 136-137. Πβ. Caner, “Sinai Pilgrimage”, σ. 137-138.

⁸ *Itinera* (6), σ. 183, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 138. Οι αριθμοί που παραθέτει ο Αντωνίνος φαίνονται αληθοφανείς, εφ' όσον οι οδοιπόροι κάλυπταν ημερησίως μία απόσταση τριάντα περίπου χιλιομέτρων.

⁹ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 290. Οι προσκυνητές προτιμούσαν περισσότερο τη δεύτερη διαδρομή, παρόλο που ήταν μακρύτερη και μεγαλύτερη σε διάρκεια από την πρώτη κατά δέκα ημέρες οδοιπορίας,

Οι προσκυνητές που προέρχονταν από την επαρχία *Αραβία* ή τη νοτιο-ανατολική Παλαιστίνη ακολουθούσαν τη *Via Nova Traiana*, η οποία κατέληγε επίσης στην Αϊλά. Εκεί ανανέωναν τις προμήθειές τους σε τρόφιμα και νερό και, ταυτόχρονα, είχαν τη δυνατότητα, εφ' όσον κρινόταν αναγκαίο, να μισθώσουν νέους οδηγούς και υποζύγια. Έπειτα, συνέχιζαν το ολιγοήμερο ταξίδι τους προς νότον, ώσπου να καταλήξουν στον τελικό τους προορισμό.

Η τρίτη οδός εξυπηρετούσε όσους προσκυνητές προέρχονταν από την Αίγυπτο. Οι οδοιπόροι ξεκινούσαν από το Πηλούσιο, διέρχονταν από το Κλύσμα, ακολουθούσαν έπειτα την ακτογραμμή της Ερυθράς θάλασσας στα δυτικά της χερσονήσου και, τέλος, μέσω Φαράν έφταναν στο όρος Σινά.¹ Η διαδρομή αυτή, συνολικής απόστασης 165 ρωμαϊκών μιλίων (244,2 χιλιομέτρων), ήταν η πλέον επίπονη για τους προσκυνητές, διότι το έδαφος ήταν δύσβατο και παρείχε ελάχιστες πηγές νερού.²

2. Η ανάπτυξη των μοναστικών κέντρων και η πολιτική παροχής ασφάλειας στη χερσόνησο του Σινά τον 4^ο και τον 5^ο αιώνα

Το δύσκολο, ακόμα και για τα σημερινά δεδομένα, ταξίδι προς το Σινά έκρυβε συχνά κινδύνους. Δεν ήταν λίγες οι φορές που μοναχοί και προσκυνητές έπεφταν θύματα απαγωγής, ληστείας ή δολοφονίας των Αράβων νομάδων, οι οποίοι ζούσαν στην ευρύτερη περιοχή. Η προστασία, επομένως, τόσο των μοναχών όσο και των προσκυνητών παρακίνησε τις βυζαντινές αρχές να δημιουργήσουν στο Σινά ένα σύστημα ασφαλείας έναντι των Σαρακηνών.

Δύο πηγές του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα αντίστοιχα, η *Διήγησις* του μοναχού Αμμώνιου και οι *Διηγήσεις* του μοναχού Νείλου, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη βυζαντινή πολιτική στη χερσόνησο του Σινά και για τις σχέσεις των επιχωρίων με τους Άραβες νομάδες. Σύμφωνα με την πρώτη πηγή, οι Σαρακηνοί που ζούσαν στο νότο της χερσονήσου πραγματοποίησαν στα μέσα της δεκαετίας του 370 επιδρομή στη μοναστική κοινότητα του Σινά.³ Δε γνωρίζουμε την αιτία της επιδρομής που στοίχισε τη ζωή σαράντα μοναχών, οι οποίοι διαβιούσαν σε κελιά στις κοιλάδες πέριξ του “άγιου ὄρους”.⁴ Είναι όμως πιθανό η επιδρομή να σχετίζεται, άμεσα ή έμμεσα, με τη γενικότερη αναστάτωση που προκάλεσε την ίδια περίοδο στην Παλαιστίνη η εξέγερση των Αράβων φοιδεράτων της βασίλισσας Μαυίας.⁵ Οι

διότι ήταν σχετικά βατή και υπήρχαν αρκετά πηγάδια και πηγές νερού κατά μήκος της. Βλ. Mayerson, “Pilgrim Routes”, σ. 54-55.

¹ *Itinera* (2), σ. 47, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 34-35.

² Βλ. Mayerson, “Pilgrim Routes”, σ. 54.

³ Ο Αμμώνιος, μοναχός από την Κάνωπο της Αιγύπτου, έγραψε τη *Διήγηση* μεταξύ 375-378. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 280-281, Shahid, *Fourth century*, σ. 297, Grossmann, “Besuche”, σ. 457-458.

⁴ Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως, σ. 390-391. Για την επικράτηση της 14^{ης} Ιανουαρίου ως ημέρας μνήμης των αναιρεθέντων πατέρων στο Σινά και τη Ραιθώ, βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 281, 327 και σημ. 68. Επιτύμβια επιγραφή, η οποία βρίσκεται στο παρεκκλήσι των Αγίων Πατέρων της μονής Σινά, καταδεικνύει το σημείο ταφής των σαράντα αναιρεθέντων πατέρων. Sevcenko, “Inscriptions”, αρ. 6, σ. 263: “† Τῆς δ' δεκάδος τὴν διὰ τοῦ αἵματος κολυμβήθραν ζηλώσαντες οἱ ισάριθμοι ὅσοι π(ατέ)ρ(ε)ς ἐνθάδε κατάκεινται, ὧν ἡ εὐφροσύνη ἢ βάτος ἢ ἀληθινή ὑπάρχει δι' ὧν ὁ θ(ε)ὸς σῶσον ἡμᾶς†”. Βλ. και Mayerson, “Martyr Tradition in Sinai”, σ. 375-379. Τα ερείπια της μονής “των Τεσσαράκοντα”, που στα αραβικά ονομάζεται al-Arba'in, βρίσκονται νότια της μονής Σινά, στην τοποθεσία Wadi Leja. Βλ. Tsafir, “Southern Sinai”, σ. 321.

⁵ Βλ. Tsafir, “Southern Sinai”, σ. 322.

περισσότεροι, πάντως, μοναχοί του Σινά, με επικεφαλής τον ηγούμενο Δουλά, και οι λίγοι προσκυνητές, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Αμμώνιος, κατέφυγαν για προστασία σε παρακείμενο οχυρωμένο πύργο (ὄχυρωμα), στον περίβολο του οποίου υπήρχε πηγή νερού και ένας μικρός ναός αφιερωμένος στη Θεοτόκο.¹

Σύμφωνα πάντα με τον Αμμώνιο, δύο εβδομάδες μετά τη σφαγή των μοναχών του Σινά, σημειώθηκε και ναυτική-πειρατική επιδρομή 300 Βλεμμύων² εναντίον της μοναστικής κοινότητας και των Σαρακηνών κατοίκων της Ραιθούς. Αρχικά, οι επιδρομείς πήραν αιχμαλώτους τα γυναικόπαιδα των επιχωρίων, ενώ στη συνέχεια δολοφόνησαν τους αιχμαλώτους και έκαψαν όλους σχεδόν τους φοίνικες της όασης. Παράλληλα, βασάνισαν μέχρι θανάτου τους σαράντα μοναχούς της Ραιθούς, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην οχυρωμένη με πλίνθινο τείχος μονή τους, “εις τό λεγόμενον Κάστρον”³ ή “Κυριακόν”,⁴ για να τους αποκαλύψουν τα δήθεν κρυμμένα χρήματά τους ή άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Τελικά, “οἱ ὡμοὶ καὶ θηριώδεις βάρβαροι” κατατροπώθηκαν σε μάχη και θανατώθηκαν μέχρις ενός από 600 Φαρανίτες πολεμιστές, τους οποίους οδηγούσε ο Οβεδιανός,⁵ “ὁ πρῶτος τοῦ ἔθνους” και “ὁ ἄρχων αὐτῶν”.⁶

Οι *Διηγήσεις* του Νείλου αφηγούνται την προσωπική ιστορία και τις περιπέτειες του μοναχού Νείλου και του νεαρού υιού του Θεόδουλου, που βρίσκονταν στο όρος Σινά ως προσκυνητές.⁷ Ξαφνική επιδρομή Σαρακηνών είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο κάποιων μοναχών, τη λεηλασία των υπάρχοντων τους, καθώς και την αιχμαλωσία του Θεόδουλου και ενός άλλου, άγνωστης ταυτότητας, νεαρού. Οι δύο νέοι επρόκειτο να προσφερθούν θυσία στο “Ἀστέρι της Αυγῆς”,⁸ το οποίο οι Σαρακηνοὶ λάτρευαν ως θεό. Τελικά, ο Θεόδουλος πουλήθηκε σε σκλαβοπάζαρο

¹ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 291-297. Στη μονή Σινά σώζονται τμήματα δύο κτισμάτων, κοντά στο παρεκκλήσι της Αγίας Βάτου και νοτιοδυτικά από το Καθολικό, τα οποία πιθανολογείται ότι ήταν ο πύργος που αναφέρει ο Αμμώνιος. Ο πύργος πρέπει να χτίστηκε μεταξύ 367-377. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 279, σημ. 22, Tsafrir, “Southern Sinai”, σ. 328, Grossmann, “Besuche”, σ. 464.

² Οι Βλέμμυες ήταν νομαδικός και πολεμικός λαός, που ζούσε στα νότια σύνορα της Αιγύπτου προς την πλευρά της Ερυθράς θάλασσας. Η γειτνίαση με την Αίγυπτο επηρέασε σημαντικά τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, διότι απέδιδαν εξαιρετική τιμή στη λατρεία της Ίσιδας και του Όσιρι. Ο Διοκλητιανός, για να απαλλαγεί η αυτοκρατορία από τις ληστρικές τους επιδρομές, τους δώρισε γη εντός των ρωμαϊκών συνόρων, κοντά στην Ελεφαντίνη, και παράλληλα τους κατέβαλλε ετήσιο χρηματικό επίδομα. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι έγιναν και φοιδεράτοι της αυτοκρατορίας. Κατά καιρούς, εκείνοι συνέχιζαν τις πειρατικές τους επιδρομές κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Ερυθράς θάλασσας, όπως φανερώνει η *Διήγησις* του Αμμωνίου. Ο Ιουστινιανός έθεσε τέλος στις ληστρικές τους επιχειρήσεις, δίνοντας εντολή στο στρατηγό Ναρσή να καταστρέψει το ναό και τους βωμούς προς τιμήν της Ίσιδας και του Όσιρι, στη νήσο Φιλή του Άνω Νείλου, και ταυτόχρονα να φυλακίσει τους ιερείς των ειδώλων. Βλ. Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.29-37, Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, σ. 172. Πβ. λήμμα “Blemmyes”, *Dictionary of Byzantium*, σ. 296-297.

³ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 312.

⁴ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 310.

⁵ Το όνομα Οβεδιανός είναι εξελληνισμένος τύπος του αραβικού ονόματος Obadiah. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 303, σημ. 36.

⁶ Αμμώνιος, *Διήγησις*, σ. 297-299, 309-327.

⁷ Νείλος, *Διηγήσεις*, PG 79, 589-694.

⁸ Οι ειδολωλάτρες Αραβες νομάδες λάτρευαν ιδιαίτερα την Αφροδίτη, την οποία αποκαλούσαν al-Uzza. Μεγάλος ναός προς τιμήν της υπήρχε στην Ελοόσα, όπου τελούνταν μεγάλο ετήσιο πανηγύρι. Βλ. Ιερώνυμος, *Βίος αγίου Ιλαρίωνος*, 25, σ. 309, Νείλος, *Διηγήσεις*, PG 79, 612C-D. Πβ. Caner, “Sinai Pilgrimage”, σ. 137, Tsafrir, “Southern Sinai”, σ. 319-320. Εκτός από τις *Διηγήσεις* του Νείλου, ένα ακόμη βυζαντινό κείμενο, ο *Λειμών* (PG 87.3, 3024B-C) του Ιωάννη Μόσχου, καταγράφει περιστατικό τέλεσης ανθρωποθυσίας στη βόρεια Αραβική χερσόνησο από ντόπιους Άραβες στα τέλη του 6^{ου} αιώνα.

στην κόμη “Σουκά”¹ έναντι δύο χρυσών νομισμάτων, ενώ ο δεύτερος νεαρός κατάφερε να δραπετεύσει με περιπετειώδη τρόπο από την “παρεμβολή”, το στρατόπεδο δηλαδή των Σαρακηνών επιδρομέων. Ο Νείλος ξανα συνάντησε τον υιό του στην Ελούσα, όπου ο τοπικός επίσκοπος είχε εξαγοράσει την ελευθερία του Θεόδουλου και τον είχε τοποθετήσει *νεωκόρο* στο ναό της πόλης.

Οι Σαρακηνοί, κατά την επιδρομή τους, επιτέθηκαν και σε άλλα ασκητήρια της χερσονήσου, θανατώνοντας στο τέλος όσους μοναχούς κατάφεραν να αιχμαλωτίσουν. Παράλληλα, σκότωσαν κάποιους Φαρανίτες που ταξίδευαν με εμπορικό караβάνι στην έρημο και λεηλάτησαν τα υπάρχοντά τους. Ανάμεσα στους νεκρούς ήταν και ο “στρατηγός” της Φαράν, καθώς και ο βουλευτής Μαγάδων με τον ανήλικο υιό του.

Όταν ανακοινώθηκαν τα νέα στην πόλη της Φαράν, οι βουλευτές, σε συνεδρίαση της ολομέλειας του σώματος, αποφάσισαν να στείλουν δύο πρέσβεις στον άρχοντα των Σαρακηνών, τον Αμμάνη, για να διαμαρτυρηθούν για τις εγκληματικές εις βάρος τους ενέργειες μελών είτε της φυλής του είτε άλλης φυλής και την μονομερή “παράβασιν τῶν συγκειμένων σπονδῶν”. Μετά από δώδεκα ημέρες οδοπορίας στην έρημο, οι απεσταλμένοι *ημεροδρόμοι* έφτασαν στο στρατόπεδο του “ηγουμένου τῶν βαρβάρων”, ο οποίος τους υποδέχθηκε φιλικά.² Κατόπιν, τους έστειλε πίσω στη Φαράν με επιστολές, με τις οποίες διαβεβαίωσε τη βουλή και τους λοιπούς κατοίκους της πόλης για τη βούλησή του να δικάσει τους δολοφόνους, να αποδοθούν οι αιχμάλωτοι σώοι και χωρίς πληρωμή λύτρων στους οικείους τους, να καταβάλει αποζημίωση σε κάθε έναν Φαρανίτη, τα υπάρχοντα του οποίου είχαν κλαπεί ή λεηλατηθεί και, το σημαντικότερο όλων, να παραμείνει ενεργή η μεταξύ τους συνθήκη ειρήνης. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Αμμάνη, ήταν προς το συμφέρον του να διατηρηθεί η διμερής συνθήκη ειρήνης, διότι οι Φαρανίτες του πλήρωναν ένα σεβαστό ποσό, για να προασπίζει την ασφάλεια των ιδίων και των μοναστηριών της περιοχής: “λύειν γάρ οὐκ ἤθελε τούς τῆς ειρήνης θεσμούς, ὡς ἐμήνυνεν, τό πρός αὐτούς ἔνσπονδον ἀγαπῶν, διά τήν ἐξ αὐτῶν παραμυθίαν· οὐ μικρόν γάρ αὐτοῖς κέρδος φέρει ἢ πρός αὐτούς ἐπιμιξία ἐν ταῖς ἀνάγκαις τῆς ἐνδείας βοηθουμένοις τῇ τούτων εὐπορίᾳ”.³

Σύμφωνα με όσα καταγράφουν στα κείμενά τους ο Αμμώνιος και ο Νείλος, φαίνεται ότι κατά τον 4^ο και τον 5^ο αιώνα υπήρχε ένα έλλειμμα ασφάλειας στη χερσονήσο του Σινά, και ιδίως στο νότιο τμήμα της, εξαιτίας των ξαφνικών επιδρομών που πραγματοποιούσαν οι τοπικές αραβικές νομαδικές φυλές. Τα κελιά των μοναχών γύρω από το όρος Σινά και τη Ραϊθῶ ήταν εύκολος στόχος για τους ειδωλολάτρες Σαρακηνούς, όπως βεβαιώνουν οι πηγές. Γι’ αυτό το λόγο, οι μοναχοί είχαν οικοδομήσει υψηλό πύργο στην περιοχή της Αγίας Βάτου και πλίνθινο τείχος ύψους τριών μέτρων στη Ραϊθῶ, για να τους παρέχεται προστασία έναντι των επιδρομέων. Η πόλη της Φαράν, για να διασφαλίσει την ασφάλεια των πολιτών της και τους εμπορικούς δρόμους της ευρύτερης περιοχής, σύναψε, έναντι σεβαστού χρηματικού τιμήματος, ειδικό σύμφωνο ειρήνης με τον τοπικό ηγεμόνα των Σαρακηνών.

Το γεγονός ότι οι Σαρακηνοί της χερσονήσου επέδραμαν στο Σινά τη δεκαετία του 370 αμέσως μετά το θάνατο του φυλάρχου τους, σύμφωνα με τον

¹ Πιθανόν να πρόκειται για την κομόπολη Σοβείλη στην έρημο Νεγκέβ.

² Το στρατόπεδο του Αμμάνη (βλ. χάρτη 11), εφ’ όσον απείχε δώδεκα ημέρες οδοπορίας από τη Φαράν, πρέπει να βρισκόταν κάπου στην περιοχή μεταξύ του βορρά της χερσονήσου του Σινά και νότια της Ελούσας. Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 430, σημ. 92.

³ Νείλος, *Διηγήσεις*, PG 79, 665A.

Αμμώνιο, σημαίνει πιθανόν πως ο τοπικός αυτός ηγεμόνας ήταν κάποιος από τους φοιδεράτους Άραβες φυλάρχους, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να παρέχει έναντι πληρωμής τις στρατιωτικές του υπηρεσίες στο Βυζάντιο καλύπτοντας το συγκεκριμένο τομέα ευθύνης.¹ Μετά το θάνατο του φυλάρχου τους, οι Σαρακηνοί, ίσως λόγω της μη ανανέωσης των *σπονδών* (foedus), δεν αισθάνονταν πλέον δεσμευμένοι έναντι του Βυζαντίου ως προς τις συμβατικές τους υποχρεώσεις. Γι' αυτό, κατέφυγαν στη συνηθισμένη τους τακτική των κλοπών και λεηλασιών. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρούμε το 633/4, όταν ο αυτοκράτορας Ηράκλειος αρνήθηκε να καταβάλει την ετήσια “ρόγα” στους Άραβες φοιδεράτους της νότιας Παλαιστίνης. Αυτοί τότε αυτομόλησαν στο στρατόπεδο των πολεμιστών του Ισλάμ βοηθώντας τους ενεργά στην κατάκτηση της επαρχίας.²

Είναι πολύ πιθανόν ο “βασιλεύς” Αμμάνης, στις *Διηγήσεις* του Νείλου, να ήταν επίσης *υπόσπονδος* των Βυζαντινών, επιφορτισμένος με το καθήκον της φύλαξης όλης της χερσονήσου του Σινά και των εμπορικών της δρόμων. Η πληρωμή του, λόγω του απόμακρου και δυσπρόσιτου της περιοχής, δε γινόταν, όπως συνήθως, από τις κεντρικές υπηρεσίες, αλλά από την πόλη της Φαράν με ειδικές συμφωνίες ειρήνης. Προφανώς ο Αμμάνης, πέραν των άλλων καθηκόντων του, όφειλε να ελέγχει την επιθετική συμπεριφορά όχι μόνο των μελών της δικής του φυλής, αλλά και των νομάδων που διαβιούσαν μέσα στα όρια της ευθύνης του.³ Γι' αυτό και οι Φαρανίτες ζήτησαν άμεσα εξηγήσεις από εκείνον, χωρίς να γνωρίζουν εκ των προτέρων ποιοι ήταν οι δράστες των εγκληματικών εις βάρος τους ενεργειών.

3. Η πολιτική του Ιουστινιανού

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός αναβάθμισε σημαντικά την ασφάλεια στη χερσόνησο του Σινά τον 6^ο αιώνα. Η εκκλησιαστική αρχή στη χερσόνησο, δηλαδή ο επίσκοπος Φαράν, καθώς και οι μοναχοί, οι προσκυνητές και οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής μπορούσαν να αισθάνονται ασφαλείς από τις επιδρομές των Σαρακηνών. Το 528 ο αυτοκράτορας διόρισε τον Αβοχάραβο των Γασσανιδών *φύλαρχο* όλης της *Τρίτης Παλαιστίνης*. Τη γρήγορη μετακίνηση του Άραβα *φυλάρχου* από το ανατολικό τμήμα της *Τρίτης Παλαιστίνης* προς το Σινά διευκόλυνε η ύπαρξη του παλιού εμπορικού δρόμου των Ναβαταίων, ο οποίος συνέδεε την Αϊλά με τη Φαράν.⁴ Σύμφωνα με τον Προκόπιο, ο Αβοχάραβος κατάφερε επί δύο σχεδόν δεκαετίες να διατηρήσει την περιοχή της ευθύνης του τελείως ασφαλή.⁵ Η στρατιωτική πολιτική του Ιουστινιανού, ο οποίος ανέθεσε στους ισχυρούς Γασσανίδες συμμάχους του την ασφάλεια ολόκληρου του νοτιοανατολικού τμήματος των συνόρων της αυτοκρατορίας, επομένως και της Παλαιστίνης, ευνόησε το Σινά. Γι' αυτό, η περιοχή γνώρισε επί πολλές δεκαετίες τον 6^ο αιώνα αδιατάρακτη ειρήνη.⁶

Ο Αντωνίνος της Πλακεντίας, που επισκέφτηκε το Σινά το 570, κατέγραψε στο *οδοιπορικό* του την ύπαρξη μόνιμης φρουράς 80 στρατιωτών στην οχυρωμένη με τείχος Φαράν.⁷ Οι στρατιώτες αυτοί, που ζούσαν εκεί με τις οικο-

¹ Βλ. Tsafirir, “Southern Sinai”, σ. 322, Shahid, *Fourth century*, σ. 298, Mayerson, “Saracens”, σ. 43-44.

² Βλ. παραπάνω, σ. 82.

³ Βλ. Mayerson, “South Palestine”, σ. 163.

⁴ Βλ. Shahid, *Sixth century*, σ. 974.

⁵ Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων*, 1.19.11.

⁶ Βλ. Mayerson, “Southern Palestine”, 180-181.

⁷ Τα πορίσματα της αρχαιολογικής αποστολής στη Φαράν το 1995 χρονολογούν την κατασκευή του τείχους της το 560 περίπου. Το πλάτος του κυμαινόταν μεταξύ 1,5-2 μέτρα. Τα κατώτερα τμήματά του

γένειές τους, λάμβαναν ως αμοιβή από το δημόσιο ταμείο σιτηρέσιο σε χρήμα και ενδύματα, καθώς και ιππονομή (άχυρο και κριθάρι) για τους πολεμικούς τους ίππους.¹ Η υποχρέωσή τους ήταν να περιπολούν καθημερινά στην έρημο της χερσονήσου, λειτουργώντας ως δύναμη αποτροπής ενάντια στους εχθρικούς νομάδες της περιοχής, διασφαλίζοντας τις ζωές των επιχωρίων, των μοναχών και των προσκυνητών. Εκτός από τους παραπάνω στρατιώτες που στάθμευαν στη Φαράν,² την παραλιακή οδό της Ερυθράς θάλασσας από τη Φαράν έως τα όρια της Αιγύπτου, την οποία χρησιμοποιούσαν έμποροι και προσκυνητές, επιτηρούσαν δύο μικρά φρούρια και το κάστρο στο Κλύσμα.³

Στον τόπο της Αγίας Βάτου, στους πρόποδες του όρους Σινά, από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα υπήρχε ένα ανοχύρωτο μοναστήρι και ένας μόνον οχυρός πύργος για την προστασία των εκεί μοναχών.⁴ Σύμφωνα με τον Προκόπιο, ο Ιουστινιανός οικοδόμησε ναό μεγαλύτερο από τον προϋπάρχοντα, τον οποίο αφιέρωσε επίσης στη Θεοτόκο.⁵ Τον ιστορικό επιβεβαιώνει επιγραφή πάνω από την κεντρική είσοδο της μονής, ιδρυτής της οποίας αναφέρεται ρητά ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός μετά το τριακοστό έτος της βασιλείας του, δηλαδή μετά το 557: “† Ἐκ βάρων ἀνηγέρθη τό ἱερόν τοῦτο μοναστήριον τοῦ Σιναίου ὄρους, ἔνθα ἐλάλησεν ὁ θεός τῶ Μωυσῆ, παρά τοῦ ταπεινοῦ βασιλέως Ῥωμαίων Ἰουστινιανοῦ πρὸς αἴδιον μνημόσυνον αὐτοῦ καί τῆς συζύγου του Θεοδώρας· ἔλαβε τέλος μετά τό τριακοστόν ἔτος τῆς βασιλείας του, καί κατέστησεν ἐν αὐτῶ ἡγούμενον ὀνόματι Δουλαῖ ἐν ἔτει ἀπό μέν Ἀδάμ ,βκα, ἀπό δέ Χ(ριστο)ῦ, φκζ”.⁶ Αν συνεκτιμήσουμε και τρία επιπλέον στοιχεία, δηλαδή δύο εγχάρακτες επιγραφές σε ξύλινες δοκούς της οροφής του Καθολικού, οι οποίες αναφέρονται στο ζώντα αυτοκράτορα⁷ αφενός και στην ήδη πεθαμένη Αυγούστα Θεοδώρα (+548) αφετέρου,⁸ καθώς και το έτος δημοσίευσης του *Περί κτισμάτων* έργου του Προκόπιου το 560 περίπου,⁹ τότε είναι δυνατό, με σχετική ασφάλεια, να χρονολογήσουμε την περίοδο αποπεράτωσης του ναού μεταξύ των ετών 557-560.¹⁰

Αρχιτέκτονας του ναού υπήρξε ο Στέφανος από την Αϊλά, σύμφωνα με εγχάρακτη επιγραφή που βρίσκεται σε ξύλινη δοκό της οροφής του Καθολικού: “†

ήταν κατασκευασμένα από γρανιτένιους κυβόλιθους, ενώ τα ανώτερα από ωμές πλίνθους. Βλ. Grossmann, “Faran-Sinai”, σ. 349-350, Grossmann, *Φαράν*, σ. 54.

¹ Itinera (6), σ. 186, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 140.

² Οι στρατιώτες θα πρέπει να έμεναν μάλλον σε οικίες εντός της Φαράν, διότι δε βρέθηκαν στις αρχαιολογικές ανασκαφές, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, ίχνη στρατοπέδου στα όρια της πόλης ή στην πλησιόχωρη περιοχή. Βλ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 38.

³ Itinera (6), σ. 187, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 140.

⁴ Η Εγερία (Itinera (2), σ. 42, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 32), κατά την περιοδεία της στο Σινά στις αρχές της δεκαετίας του 380, δε συνάντησε εκεί ένα οχυρωμένο μοναστήρι, παρά μόνο διάσπαρτα κελιά μοναχών και μία εκκλησία για τις λατρευτικές τους ανάγκες. Η εκκλησία αυτή αποτελεί αναμφίβολα το αρχαιότερο ιστορικά καταγεγραμμένο κτίριο της μονής Σινά. Βλ. Tsafir, “Southern Sinai”, σ. 327.

⁵ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.8.5-7. Ο ναός της Θεοτόκου αφιερώθηκε μεταγενέστερα, τον 8^ο ή 9^ο αιώνα, στην Αγία Αικατερίνη. Βλ. Tsafir, “Southern Sinai”, σ. 332.

⁶ Sevčenko, “Inscriptions”, αρ. 17, σ. 264.

⁷ Sevčenko, “Inscriptions”, αρ. 5, σ. 262: “† Ὑπέρ σωτηρίας τοῦ εὐσεβ(εστάτου) ἡμῶν βασιλέως Ἰουστινιανοῦ †”.

⁸ Sevčenko, “Inscriptions”, αρ. 4, σ. 262: “† Ὑπέρ μνήμης κ(αί) ἀναπαύσεως τῆς γενομένης ἡμῶν βασιλίδος Θεοδώρας †”.

⁹ Βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (2), σ. 81, σημ. 38.

¹⁰ Βλ. Forsyth, “The Monastery of St. Catherine”, σ. 9, Sevčenko, “Inscriptions”, σ. 256.

Κ(ύρι)ε ὁ θεός ὁ ὀφθείς ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, σῶσον καί ἐλέησον τόν δοῦλον σου Στέφανον, δι(ά)κο(νον) καί τέκτονα Ἀϊλήσιον, κ(αί) ἀνάπαυσον τάς ψυχάς τῶν τέκνων αὐτοῦ Γεοργ(ίου) καί Νόννας”.¹ Δυστυχῶς, δε διαθέτουμε περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον αρχιτέκτονα Στέφανο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ὅμως ὅτι, για να του ανατεθεῖ το συγκεκριμένο αυτοκρατορικό ἔργο, θα ἐπρόκειτο για ἕνα σημαντικό αρχιτέκτονα της Παλαιστίνης. Ο Στέφανος, για την οικοδόμηση του Καθολικού της μονῆς, δεν ἐπηρεάστηκε ἀπό τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της Κωνσταντινούπολης, ἀλλά ἀπό ἐκκλησιαστικές κατασκευές του ευρύτερου Συρο-Παλαιστινιακού χώρου του 6^{ου} αἰῶνα.² Η κατασκευή, ὅμως, του ἐξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτοῦ της ἀψίδας του Ἱεροῦ, που ἀναπαριστά τη Μεταμόρφωση του Χριστοῦ, εἶναι βέβαιο ὅτι ἐγινε in situ ἀπό ομάδα υψηλά ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν της Κωνσταντινούπολης.³

Ο Ιουστινιανός, ἐπιπλέον, τείχισε τη μονή με ἰσχυρά τείχη, ἔτσι ὥστε αὐτή ἀπέκτησε τη μορφή κάστρου.⁴ Η ἀρχαιολογική σκαπάνη ἐπιβεβαιώνει τις γραπτές πηγές για τη χρονολόγηση του τείχους της μονῆς.⁵ Ο Προκόπιος, πάντως, ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὅτι ἡ αἰτία της οχύρωσης της μονῆς Σινά και της ἐγκατάστασης σ’ αὐτήν στρατιωτικής φρουράς (φυλακτῆριον στρατιωτῶν) ἦταν ἡ ἀσφάλεια της *Πρώτης Παλαιστίνης*. Η μαρτυρία του δεν ἀποδεικνύεται ἀπό τις ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις.⁶ Η μονή, λόγω της ἀπομακρυσμένης γεωγραφικά θέσης της στο νότο της χερσονήσου του Σινά, δε θα μπορούσε να ἀποβεί ἕνας ἀμυντικός φραγμός στις ἐπιδρομές των νομάδων, οἱ οἱποῖοι κατευθύνονταν βόρεια προς την *Πρώτη Παλαιστίνη*. Εξάλλου, ἡ τελευταία εἶχε ἕνα ἐπαρκές σύστημα ἀσφαλείας για την προστασία της, το ἕλιμιτον της Παλαιστίνης. Ἀνάγκη προστασίας ὅμως ἀπό τους ἐπιχωρίους Σαρακηνοὺς εἶχε ἡ ἴδια ἡ μονή Σινά, ἀφού, σύμφωνα με τον Ἀντωνίνο, ἀκόμη και στο δεῦτερο μισό του 6^{ου} αἰῶνα υπήρχαν εἰδωλολάτρες Ἀραβες στο Σινά, που δυνητικά ἦταν σε θέση να προβούν σε δῆώσεις και λεηλασίες.⁷ Ἐκτός αὐτοῦ, οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι λίγο πριν το 570 και ἐπὶ ἡγουμενίας Γρηγορίου, του μετέπειτα πατριάρχη Ἀντιοχείας (570-593), ἡ μονή Σινά κατάφερε, χάρις στο νέο ἰσχυρό της τείχος, να ἀποκρούσει ἐπίθεση “Σκηνητῶν βαρβάρων”.⁸

4. Η ἰσλαμική κατάκτηση

Ο ἀμυντικός μηχανισμός του Βυζαντίου στη νότια Παλαιστίνη, ο οἱοῖος εἶχε ἰσχυροποιηθεῖ ἐπὶ Ιουστινιανού στα μέσα του 6^{ου} αἰῶνα, εἶχε ἤδη καταρρεύσει

¹ Sevčenko, “Inscriptions”, ἀρ. 3, σ. 262. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ἀν ὁ Στέφανος ἦταν, ἐκτός ἀπό τέκτονας, και ἱερωμένος με το βαθμό του διακόνου, σύμφωνα με την ἐπιγραφή, διότι ἡ μαρτυρία αὐτή δεν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἄλλες πηγές. Η Νόννα ἡ Αἰλησία, κόρη του Στεφάνου, το ὄνομα της οἱοῖας βρέθηκε σε ἐπιτύμβια ἐπιγραφή στη Μπεερσεβά της νότιας Παλαιστίνης (βλ. Alt, *Inchriften*, ἀρ. 36, σ. 23: “† Ἐνθάδε κ(ε)ῖται ἡ μακαρία Νόννα Στεφάνου Αἰλησία· κατετήθη δέ ἐν μην(ί) Περιτ(ίου) ἰβ’ ἰνδ(ικτιῶνος) ἰ”), πιθανότατα ταυτίζεται με την κόρη του ἀρχιτέκτονα της μονῆς Σινά. Βλ. και Sevčenko, “Inscriptions”, σ. 257, σημ. 7.

² Βλ. Forsyth, “The Monastery of St. Catherine”, σ. 17-19.

³ Βλ. Weitzmann, “Palestine”, σ. 34.

⁴ Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 5.8.9, Lounghis, *Regesten*, ἀρ. 1127, σ. 281. Πβ. Forsyth, “The Monastery of St. Catherine”, σ. 3, Mayerson, “Pilgrim Routes”, σ. 52.

⁵ Βλ. Tsafirir, “Southern Sinai”, σ. 328.

⁶ Βλ. Mayerson, “Procopius”, σ. 33-34.

⁷ Itinera (6), σ. 184-185, Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά*, σ. 139.

⁸ Ευάγγριος, 5.6.

στις αρχές του επόμενου αιώνα, αφήνοντας την περιοχή ουσιαστικά αφύλακτη. Η περσική κατάκτηση της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου τη δεύτερη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα θα πρέπει να άλλαξε τις συνθήκες διαβίωσης στη χερσόνησο του Σινά. Παρόλο που οι γραπτές πηγές δεν αναφέρουν την παραμονή περσικών στρατευμάτων κατοχής στο Σινά, η απόσυρση των βυζαντινών δυνάμεων από την περιοχή είναι βέβαιο ότι διευκόλυνε τις ληστρικές επιθέσεις των επιχωρίων νομάδων εναντίον της ευάλωτης πλέον Φαράν και των μοναστικών κέντρων της χερσονήσου. Ισχυρή ένδειξη γι' αυτό αποτελεί η παντελής απουσία νομισμάτων της χρονικής αυτής περιόδου (τέλη 6^{ου}/αρχές 7^{ου} αιώνα) κατά τις ανασκαφικές εργασίες.¹

Οι Άραβες φοιδεράτοι του Βυζαντίου, οι οποίοι είχαν προστατεύσει την περιοχή αποτελεσματικά κατά τους προηγούμενους δύο αιώνες (5^{ος} και 6^{ος} αιώνας), μετά το 629 ανέλαβαν και πάλι τη φύλαξη των διαβάσεων της ερήμου. Λίγα χρόνια αργότερα όμως αποσκίρτησαν, λόγω της άρνησης της κεντρικής εξουσίας να τους καταβάλλει τη “ρόγα”, τους ετήσιους μισθούς τους. Ως αντίποινα, οδήγησαν τους μουσουλμάνους επιδρομείς με ασφάλεια βόρεια προς τη Γάζα, διαμέσου της ερήμου του κεντρικού Σινά.² Οι Βυζαντινοί, που πιθανότατα ανέμεναν ότι ο εχθρός θα ακολουθούσε το στρατιωτικό/εμπορικό δρόμο από την Αϊλά προς τη Γάζα, αιφνιδιάστηκαν πλήρως. Η πρώτη σημαντική σύγκρουση Μουσουλμάνων και Βυζαντινών έλαβε χώρα στα περίχωρα της Γάζας το Φεβρουάριο του 634. Η αναμέτρηση έληξε με συντριπτική νίκη των εισβολέων, καθώς και το θάνατο του δούκα της Παλαιστίνης Σεργίου και 300 πολεμιστών του στο πεδίο της μάχης.³ Λίγους μήνες νωρίτερα (633) είχε προηγηθεί η ταχύτατη κατάληψη της χερσονήσου του Σινά από τους μαχητές του Ισλάμ, οι οποίοι ακολούθησαν την αρχαία εμπορική οδό από την Αϊλά προς τη Φαράν.⁴

¹ Βλ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 39.

² Βλ. Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον*, σ. 348.

³ Βλ. παραπάνω, σ. 81, 106.

⁴ Θεοφάνης, 336. Πβ. Grossmann, *Φαράν*, σ. 40 και σημ. 78.

Συμπεράσματα

Η παρουσία του Βυζαντίου στους Αγίους Τόπους υπήρξε εξαρχής έντονη και, ταυτόχρονα, άκρως εντυπωσιακή. Η δράση της Αυγούστας Ελένης στην Παλαιστίνη και οι πολιτικές επιλογές του Μεγάλου Κωνσταντίνου εγκαινίασαν μια λαμπρή περίοδο ακμής, η οποία έφτασε στο απόγειό της την εποχή του Ιουστινιανού. Επί των διαδόχων όμως του τελευταίου, η Παλαιστίνη γνώρισε αργή, αλλά σταθερή περίοδο παρακμής. Η φθίνουσα αυτή πορεία ολοκληρώθηκε κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου με την κατάληψη της Αγίας Γης από τους Σασσανίδες Πέρσες, αρχικά, και από τους μαχητές του Ισλάμ στη συνέχεια.

Η ιστορική διαδρομή της βυζαντινής Παλαιστίνης, διάρκειας τριών αιώνων (324-638), παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα, η επαρχία *Παλαιστίνη* ήταν απομακρυσμένη γεωγραφικά από το διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας και η συμμετοχή της στα πολιτικά δρώμενα της Ρώμης ήταν μάλλον μηδαμινή. Από το 326 και εξής, όμως, απέκτησε ειδικό βάρος στη συνείδηση των χριστιανών πολιτών για λόγους θρησκευτικού συναισθήματος. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε το ταξίδι της Αυγούστας Ελένης στις ανατολικές επαρχίες, που πραγματοποιήθηκε πιθανότατα ως απότοκος ενός συνδυασμού ευσεβούς διαθέσεως, αλλά και πολιτικών σκοπιμοτήτων από την πλευρά της βασιλομήτορος, η οποία ενήργησε ως αυτοκρατορικός ευεργέτης. Η απόφαση δε του Κωνσταντίνου να χρηματοδοτήσει με άφθονο δημόσιο χρήμα την κατασκευή μεγαλοπρεπών βασιλικών στους χώρους της Γέννησης και του Θείου Πάθους, συνιστά σαφέστατα πολιτική πράξη, η οποία προπαγάνδιζε με τον πιο εμφατικό τρόπο την υπεροχή του χριστιανισμού έναντι των άλλων θρησκειών. Έτσι, η περιοχή ιεροποιήθηκε, ανυψώθηκε στη σφαίρα του ιδεατού και μεταμορφώθηκε στους Αγίους Τόπους του χριστιανικού κόσμου.

2. Μια πλειάδα πλούσιων πατρώνων κόσμησε τα προσκυνήματα ή κατασκεύασε νέες εκκλησίες, φιλανθρωπικά ιδρύματα και μονές. Τρία είναι, κυρίως, τα πρόσωπα που σφράγισαν την ιστορία της Αγίας Γης με τις σημαντικότερες δωρεές τους, κυρίως όμως με το εντυπωσιακό οικοδομικό τους πρόγραμμα, το οποίο άλλαξε για πάντα το χαρακτήρα της περιοχής, καθιστώντας την, έως και τις μέρες μας, το σημαντικότερο προσκυνηματικό κέντρο του χριστιανισμού: ο Μέγας Κωνσταντίνος τον 4^ο αιώνα, η Αυγούστα Ευδοκία τον 5^ο αιώνα και ο Ιουστινιανός τον 6^ο αιώνα. Στην ιεροποίηση της περιοχής και την ανάπτυξη ρεύματος προσκυνητών στους Αγίους Τόπους συνέβαλαν επίσης και οι μεγάλες μορφές του παλαιστινιακού μοναχισμού, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν οι άγιοι Ευθύμιος, Σάβας, Θεοδόσιος, και Ιλαρίων με την ασκητική ζωή και το ποικιλώνυμο έργο τους.

3. Η αστική οικονομία της Παλαιστίνης ωφελήθηκε τα μέγιστα από μία σειρά παραγόντων:

- α) Την εισαγωγή σημαντικών κεφαλαίων από αυτοκρατορικές και ιδιωτικές δωρεές.
- β) Την αθρόα προσέλευση προσκυνητών από όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας.
- γ) Την παραγωγή περιζήτητων βιοτεχνικών προϊόντων στα τοπικά εργαστήρια υαλουργίας, κεραμικών, λινών και μεταξωτών υφασμάτων. Σημαντική υπήρξε ακόμη η παραγωγή χειρογράφων στην Καισάρεια και τη μονή του Ιερωνύμου στη Βηθλεέμ, καθώς και “ευλογιών” για τους προσκυνητές.

δ) Την αναζωογόνηση, τον 5^ο και 6^ο αιώνα, του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου ειδών πολυτελείας από την Άπω Ανατολή προς τη Γάζα, μέσω της ερήμου Νεγκέβ, με τελικό προορισμό τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου.

Αποδεικτικό στοιχείο του υψηλού βαθμού ευμάρειας, που απολάμβανε η Παλαιστίνη, είναι η αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα που σημειώνεται την περίοδο αυτή στα αστικά της κέντρα, σύμφωνα με τα πορίσματα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Χάρη στις δωρεές αυτοκρατόρων, πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων, εκκλησιαστικών ανδρών και ιδιωτών, κατασκευάστηκαν ή ανακαινίστηκαν εκκλησίες, οδικές αρτηρίες, υδραγωγεία, θέατρα, λουτρά και αποχετευτικά δίκτυα, τείχη και, τέλος, το λιμάνι της Καισάρειας, που αποτελούσε διαμετακομιστικό σταθμό και το σημαντικότερο κέντρο για το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Παλαιστίνης.

Η αγροτική οικονομία της επαρχίας παρουσιάζει τον 5^ο και 6^ο ιδίως αιώνα εντυπωσιακή πρόοδο με την εφαρμογή καινοτόμων αρδευτικών τεχνολογιών στη Νεγκέβ. Το γεγονός αυτό επέτρεψε τη δημιουργία εκτεταμένης πράσινης ζώνης καλλιεργειών σε πρώην έρημες εκτάσεις, η οποία, σε συνδυασμό με την απουσία σημαντικών φυσικών καταστροφών ή επιδημιών και εξωτερικών, στρατιωτικών επιθέσεων, εξασφάλισε τις προϋποθέσεις για τη δημογραφική αύξηση του πληθυσμού. Τα κυριότερα αγροτικά προϊόντα, που προορίζονταν και για εξαγωγή, ήταν το λάδι, το κρασί και τα δημητριακά. Οι αγρότες της Παλαιστίνης τον 4^ο αιώνα ήταν ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες γης, όπως βεβαιώνεται από τους παπύρους της Νεσσάνα. Η δυνατότητα των αγροτών αυτών να διαθέτουν ελεύθερα την ακίνητη περιουσία τους, σε συνδυασμό με την υποχρέωσή τους να καταβάλλουν φόρους, τους καθιστά νομικά ελεύθερους και όχι “μισθωτούς” ή “πάροικους”. Από τα τέλη του ίδιου αιώνα όμως, επιτράπηκε με νομοθετική ρύθμιση και η χρήση “μισθωτών” ή “κολωνών” εργατών γης στα αγροκτήματα της επαρχίας.

4. Στον τομέα της διοικητικής οργάνωσης, η έως τα μέσα του 4^{ου} αιώνα ενιαία επαρχία *Παλαιστίνη* διχοτομήθηκε. Έτσι, προέκυψαν οι επαρχίες *Πρώτη Παλαιστίνη* και *Παλαιστίνη Σαλουταρία*. Στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα συνέβη ακόμη μία διοικητική μεταρρύθμιση, που παγίωσε στο εξής τρεις επαρχίες στην περιοχή: την *Πρώτη*, *Δεύτερη* και *Τρίτη Παλαιστίνη*. Η βούληση της κεντρικής εξουσίας να περιφρουρήσει αποτελεσματικότερα την ασφάλεια των Αγίων Τόπων, την οποία παραβίαζαν, κατά περιόδους, οι εξεγέρσεις των Ιουδαίων και των Αράβων φοιδεράτων ή οι επιδρομές των νομάδων της Αραβικής χερσονήσου, αποτελεί την πιθανότερη αιτία της διοικητικής αυτής τομής.

Ο διοικητής της Πρώτης Παλαιστίνης, ο οποίος έφερε το αξίωμα του *ανθυπάτου*, προΐστατο των *ηγεμόνων*, των αντίστοιχων δηλαδή διοικητών των δύο άλλων επαρχιών της Παλαιστίνης. Τα κύρια καθήκοντα του *ανθυπάτου* ήταν η απονομή δικαιοσύνης σε δεύτερο βαθμό, η τήρηση της δημόσιας τάξης και η συλλογή των φόρων. Το 536 ο Ιουστινιανός παραχώρησε στον *ανθύπατο* το δικαίωμα, για πρώτη φορά, να διοικεί μικρή στρατιωτική φρουρά. Απαγόρευσε μάλιστα ρητά στο *δούκα* της Παλαιστίνης να επεμβαίνει σε ζητήματα, που άπτονταν της αρμοδιότητας του πολιτικού διοικητή, σύμφωνα με τη Νεαρά 103. Η συγκεκριμένη απόφαση του αυτοκράτορα είναι πολύ πιθανό να υπαγορεύτηκε από την αδυναμία της πολιτικής διοίκησης να χειριστεί επείγουσες και σοβαρές κρίσεις, όπως λ.χ. η μεγάλη επανάσταση των Σαμαρειτών το 529. Έτσι, ο Ιουστινιανός συνέχισε στην Παλαιστίνη την πάγια πολιτική του διαχωρισμού της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας, μέτρο που εφάρμοσε για πρώτη φορά ο Κωνσταντίνος. Η πολιτική αυτή, μάλιστα, έρχεται σε ευθεία αντίθεση με ό,τι εφαρμόστηκε σε πολλές επαρχίες της *υπαρχίας* Ανατολής, όπου ο Ιουστινιανός προέβη στη συνένωση των

εξουσιών της πολιτικής και της στρατιωτικής διοίκησης για λόγους εσωτερικής ασφάλειας. Τέλος, ο αυτοκράτορας χορήγησε, κατ' εξαίρεση, στον *ανθύπατο* της Παλαιστίνης το μοναδικό, μεταξύ των πολιτικών διοικητών της *υπαρχίας* Ανατολής, προνόμιο να ορίσει εκείνος αποκλειστικά τα ποσά της μισθοδοσίας των υπαλλήλων της διοίκησής του.

5. Την αποκλειστική ευθύνη για την ασφάλεια της Παλαιστίνης και την προστασία των συνόρων της, καθ' όλη τη διάρκεια της εκεί βυζαντινής κυριαρχίας, την είχε ο *δούκας*. Η απουσία φιλολογικών πηγών και αρχαιολογικών τεκμηρίων δε μας επιτρέπει να ορίσουμε με βεβαιότητα την έδρα του *δούκα*. Παρόλα αυτά, πιθανολογούμε ότι αυτή βρισκόταν στην *Τρίτη Παλαιστίνη* έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ενώ έκτοτε ο στρατιωτικός διοικητής και το επιτελείο του θα πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, να παρέμεναν στην πρωτεύουσα της *Πρώτης Παλαιστίνης*. Ο *δούκας* διοικούσε όλες τις στρατιωτικές μονάδες που στάθμευαν, μόνιμα ή προσωρινά, στο έδαφος της Παλαιστίνης, δηλαδή μονάδες του τακτικού στρατού (κομιτατήσιοι), των λιμιτανέων και των Αράβων φοιδεράτων. Ο ρόλος του αναβαθμίστηκε εμφανώς την εποχή του Ιουστινιανού, διότι είχε τη δυνατότητα:

- α) Να αναλαμβάνει, με δική του πρωτοβουλία, επιχειρήσεις και έξω από τα όρια των συνόρων της επαρχίας του.
- β) Να αναλαμβάνει, κατ' εντολήν του αυτοκράτορα, διπλωματικές αποστολές εκτός Παλαιστίνης.
- γ) Να έχει ενεργό ανάμειξη σε θέματα οικονομικού, αλλά και κοινωνικού/αστικού ενδιαφέροντος, τα οποία δεν άπτονταν των καθαρά στρατιωτικών του καθηκόντων.

Στην Παλαιστίνη υπηρετούσαν δύο ειδών οπλίτες: οι “στρατιῶται” και οι “λιμιτανέοι”. Οι πρώτοι, που ανήκαν σε μονάδες του τακτικού στρατού, ήταν εγκατεστημένοι στην *Πρώτη* και *Δεύτερη Παλαιστίνη*, ενώ οι δεύτεροι ανήκαν σε μονάδες προφυλακής των συνόρων και είχαν τη βάση τους στην *Τρίτη Παλαιστίνη*. Η μισθοδοσία των στρατιωτών γινόταν με την καταβολή σιτηρεσίου σε είδος. Από το 409 και εξής, με νόμο του Θεοδοσίου Β', το σιτηρέσιο των στρατιωτών στην Παλαιστίνη καταβαλόταν σε χρήμα, ενώ με νέα διάταξη, το 423, ο εξαργυρισμός του σιτηρεσίου απέκτησε ισχύ στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, όπως προκύπτει από το έδικο της Μπεερσεβά, τους παπύρους της Νεσσάνα και την αυτοκρατορική νομοθεσία, φαίνεται ότι οι λιμιτανέοι στην Παλαιστίνη ζούσαν από τη γη, που τους παραχωρούσε το κράτος σε αντάλλαγμα της υπηρεσίας τους και, παράλληλα, ήταν υπόχρεοι σε πληρωμή φόρων για την κατοχή της γης τους.

Οι λιμιτανέοι είχαν ως κύρια αποστολή τους την υπεράσπιση του λίκμιτου της Παλαιστίνης. Αυτό, συνιστούσε ένα αμυντικό σύστημα από μικρά οχυρά, στρατιωτικές βάσεις και έφιππες περιπόλους στην έρημο Νεγκέβ και την Πετραία Αραβία, που στόχο είχε την αναχαίτιση των ληστρικών επιδρομών των νομαδικών αραβικών φυλών, που εξορμούσαν από την Αραβική χερσόνησο και το Σινά. Το λίκμιτο ενισχύθηκε σημαντικά κατά τον 5^ο και 6^ο αιώνα. Τόσο οι φιλολογικές πηγές όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα, όμως, συνηγορούν στο ότι υπήρξε σοβαρή αποδυνάμωση της στρατιωτικής παρουσίας του Βυζαντίου στην περιοχή της νότιας Παλαιστίνης στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, η οποία συνδέεται άμεσα με τα γενικότερα φαινόμενα παρακμής του βυζαντινού στρατού την εποχή αυτή. Την αδυναμία του Βυζαντίου τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία εκμεταλλεύτηκαν επιτυχώς οι Πέρσες το 614, όταν κατέλαβαν με ευκολία την επαρχία, και οι πολεμιστές του χαλίφη Ομάρ το 638, οι οποίοι έθεσαν οριστικά τέρμα στην παρουσία του Βυζαντίου στους Αγίους Τόπους.

Σημαντική υπήρξε και η συνεισφορά των Αράβων φυλάρχων στην υπεράσπιση των νοτιοανατολικών συνόρων του Βυζαντίου. Ως υπόσπονδοι, δηλαδή σύμμαχοι επ' αμοιβή, οι φύλαρχοι αυτοί δρούσαν υπό τις εντολές του *δούκα* της

επαρχίας. Χάρη στις στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού, αναπτύχθηκε ένα κεντρικό σύστημα διοίκησης των Αράβων φυλάρχων, επικεφαλής του οποίου τέθηκε ο Αρέθας των Γασσανιδών με τον τίτλο του *βασιλέως*. Οι Γασσανίδες του Αρέθα και του διαδόχου του Αλαμούνδαρου αποτέλεσαν, εν είδει περιμετρικής ασπίδας, τον σημαντικότερο παράγοντα για την ασφάλεια των Αγίων Τόπων από τις ληστρικές επιδρομές των Λαχμιδών της Περσίας και των νομάδων της Αραβικής χερσονήσου, διότι η κύρια περιοχή της δράσης τους εντοπίζεται στις επαρχίες *Φοινίκη Λιβανησία* στο βορρά, *Αραβία* στα ανατολικά και *Τρίτη Παλαιστίνη* στα νότια. Οι ορθόδοξων φρονημάτων διάδοχοι του Ιουστινιανού, στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα, πρώτον, αποδυνάμωσαν τις στρατιωτικές ικανότητες και το κύρος των μονοφυσιτών Γασσανιδών φυλάρχων και, δεύτερον, παραμέλησαν τις στρατιωτικές μονάδες των λιμιτανέων και τα οχυρωματικά έργα των προκατόχων τους στις ανατολικές επαρχίες. Τα γεγονότα αυτά συνέβαλαν αποφασιστικά στην αποδιοργάνωση της αμυντικής ικανότητας του Βυζαντίου και την απώλεια των σημαντικότερων, από κάθε άποψη, επαρχιών της Συρίας, της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης.

6. Σε επίπεδο εκκλησιαστικής οργάνωσης, η τοπική Εκκλησία οργανώθηκε εξ αρχής κατά τα πρότυπα της πολιτικής διοίκησης, με το μητροπολίτη Καισαρείας να αποτελεί την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή στην επαρχία. Έως το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, ο Καισαρείας προϊστάτο της επαρχιακής συνόδου και επικύρωνε τη χειροτονία των επισκόπων της Παλαιστίνης. Το έτος 451, στα πλαίσια των εργασιών της Δ' Οικουμενικής Συνόδου στη Χαλκηδόνα, η επισκοπή Αιλίας (Ιεροσολύμων) αναδείχθηκε σε πατριαρχείο. Αυτό επιτεύχθηκε χάρη στην ισχυρή προσωπικότητα του Ιουβενάλιου κυρίως, ο οποίος, εκτός των άλλων, επέδειξε αξιοσημείωτη διπλωματική ικανότητα στις σχέσεις του με την κεντρική εξουσία και τους λοιπούς ιεράρχες της Ανατολής.

Στην παραδοσιακά ορθόδοξων φρονημάτων Παλαιστίνη διεξήχθη δριμύς αγώνας κατά του μονοφυσιτισμού, πρωτίστως, και δευτερευόντως κατά των ωριγενισμού. Δε γνωρίζουμε την έκταση της πολεμικής κατά του αρειανισμού στην Παλαιστίνη, διότι οι γραπτές πηγές δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για την ύπαρξη οπαδών του Αρείου στην επαρχία. Σημαντικά γεγονότα, που σχετίζονται με την εκεί δράση των μονοφυσιτών, είναι:

α) Η πραξικοπηματική άνοδος στον πατριαρχικό θρόνο του μοναχού Θεοδόσιου το 451, με την ενεργή συμπαράσταση της Αυγούστας Ευδοκίας και του *δούκα* της Παλαιστίνης Δωρόθεου.

β) Η πρώτη και δεύτερη “ένωση” μονοφυσιτών και χαλκηδόνιων το 456 και το 478 αντίστοιχα. Θεωρούμε ως πιθανό το ενδεχόμενο ο Ζήνων να εξέλαβε το πετυχημένο “πείραμα” της Παλαιστίνης ως αξιόπιστο μοντέλο, ώστε να το επιβάλει με τη μορφή του *Ενωτικού* στο σύνολο της αυτοκρατορίας το 482.

γ) Η αντιπαράθεση του μονοφυσιτικών πεποιθήσεων αυτοκράτορα Αναστάσιου με το ορθόδοξο πατριαρχείο Ιεροσολύμων, όπου προεξάρχοντα ρόλο διαδραμάτισε ο ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας Σάβας, για την επιβολή του *Ενωτικού*. Τα γεγονότα κατέδειξαν, τελικά, την πλήρη αποτυχία τόσο του τελευταίου όσο και της θρησκευτικής πολιτικής του αυτοκράτορα στην Παλαιστίνη.

δ) Η επίμονη άρνηση του πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιου, όπως αυτή εκφράστηκε το 634 με το *Συνοδικόν*, να αποδεχτεί ως ορθό δόγμα το μονοενεργητισμό, αρχικά, και το μονοθελητισμό, στη συνέχεια, του Ηρακλείου, που είχε τότε ήδη ενστερνιστεί ο Ονώριος Ρώμης και ο Σέργιος Κωνσταντινουπόλεως.

Οι ωριγενιστές ανέπτυξαν έντονη προσηλυτιστική δραστηριότητα στην Παλαιστίνη τις δεκαετίες 530 και 540. Προτύργιό τους υπήρξε η Νέα Λαύρα. Το 542 ο Ιουστινιανός, έπειτα από εισήγηση του Πέτρου Ιεροσολύμων, εξέδωσε διάταγμα, με

το οποίο καταδίκασε τις θεολογικές θέσεις του Ωριγένη ως αιρετικές. Παρόλα αυτά, η δράση των ωριγενιστών στην επαρχία συνεχίστηκε αμείωτη, ώσπου πέτυχαν το 551 με πραξικοπηματικό τρόπο να χειροτονήσουν πατριάρχη τον ηγούμενο της Νέας Λαύρας Μακάριο. Το πρόσωπο και οι θέσεις του Ωριγένη καταδικάστηκαν τελεσίδικα δύο χρόνια αργότερα, το 553, στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο. Τα πρακτικά της επικυρώθηκαν το ίδιο έτος από τη σύνοδο των Ιεροσολύμων. Εν τέλει, η εκδίωξη των ωριγενιστών μοναχών από τη Νέα Λαύρα, έπειτα από αυτοκρατορική εντολή, αποκατέστησε την παραδοσιακά ορθόδοξη τάξη του πατριαρχείου Ιεροσολύμων.

7. Η αυτοκρατορική πολιτική, που αντιμετώπιζε τους Ιουδαίους, τους Σαμαρείτες και τους εθνικούς ως εχθρούς του κράτους, παρέμεινε, σε γενικές γραμμές, διαχρονικά η ίδια. Οι θρησκευτικές και εθνικές μειονότητες στην Παλαιστίνη υφίσταντο πλήθος διακρίσεων, που βαθμιαία συρρίκνωναν τα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά τους δικαιώματα. Πίσω από τα επώδυνα για τις μειονότητες μέτρα κρύβεται η συστηματική βούληση της κεντρικής εξουσίας να εξαλείψει εντός της αυτοκρατορίας κάθε διαφορετικό προς το χριστιανισμό στοιχείο. Τα σημαντικότερα εργαλεία για την επίτευξη του παραπάνω στόχου υπήρξαν η νομοθεσία, η αυτοκρατορική προπαγάνδα, μέσω της ανέγερσης μεγαλοπρεπών βασιλικών, και ο προσηλυτισμός. Ο τελευταίος, δεν απέδωσε, τελικά, τους αναμενόμενους καρπούς, εφ' όσον ο εκχριστιανισμός των μειονοτήτων δεν υπήρξε καθολικός, όπως μαρτυρούν οι πηγές. Επιπλέον, η θέσπιση συνεχόμενων αυστηρών νομοθετικών διατάξεων εξώθησε αρκετές φορές τον όχλο σε ταραχές, όπως στην περίπτωση των εθνικών της Γάζας τον 5^ο αιώνα, ακόμη δε και σε ένοπλες στάσεις, όπως εκείνες των Ιουδαίων τον 4^ο αιώνα και των Σαμαρειτών τον 5^ο και τον 6^ο αιώνα, που όλες τους αντιμετωπίστηκαν με εξαιρετική σκληρότητα εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας.

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

1. Πηγές

Abel, “Épigraphie” : F.M. Abel, “Épigraphie Grecque Palestinienne”, *Revue Biblique* 6 (1909), σ. 89-106.

ACO : *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, έκδ. E. Schwartz, τ. 1-3, Βερολίνο-Λειψία 1927-1940, έκδ. J. Straub, τ. 4, Βερολίνο 1971.

Alt, *Inschriften* : A. Alt, *Die griechischen Inschriften der Palaestina Tertia westlich der 'Araba*, τ. 2, [Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch-Türkischen Denkmals], Βερολίνο-Λειψία 1921.

Αμβρόσιος, *Επιστολές* : *St. Ambrose: Select Works and Letters, A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*. – Αγγλική μετάφραση: H. De Romestin - H.T.F. Duckworth, τ. 10, Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1969.

Αμμιανός Μαρκελλίνος : Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*. – Με αγγλική μετάφραση: J.C. Rolfe, [Loeb Classical Library], Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέττη 1972.

Αμμώνιος, *Διήγησις* : μοναχού Αντιόχου, *Διήγησις περί τῶν ἀναιρεθέντων ὑπό τῶν βαρβάρων ἐν τῷ Σινᾷ ὄρει καὶ ἐν τῇ Ραϊθοῦ*, έκδ. Δ.Τ. Τσάμης – Κ.Α. Κατσάνης, *Το Μαρτυρολόγιον του Σινά*, Θεσσαλονίκη 2003.

Αντίοχος, *Επιστολή προς Ευστάθιον* : μοναχού Αντιόχου, *Επιστολή προς Ευστάθιον ηγούμενον μονῆς Ατταλίνης, πόλεως Αγκύρας της Γαλατίας*, PG 89, 1421-1428.

Αντίοχος, *Περί αλώσεως* : μοναχού Αντιόχου, *Περί αλώσεως της Ιερουσαλήμ υπό των Περσών*. – Γερμανική μετάφραση: G. Graf, “Die Einnahme Jerusalems durch die Perser 614 nach dem Bericht eines Augenzeugen”, *Das Heilige Land* 67 (1923), σ. 19-29.

Αντίοχος, *Περί προσευχῆς* : μοναχού Αντιόχου, *Περί προσευχῆς καὶ ἐξομολογήσεως*, PG 89, 1849-1856.

Αποφθέγματα: Aporhthegmata Patrum, PG 65, 71-440.

Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις* : Βαρσανούφιου και Ιωάννου Ερωταποκρίσεις, *Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών*, τ. 10Γ, επιμ. Π.Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1989.

Βίος αγίου Αναστασίου του Πέρση : *Saint Anastase le Perse: Et l' Histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, έκδ. B. Flusin, τ. 1-2, Παρίσι 1992.

Βίος αγίου Γεωργίου του Χοτζεβά : *The Life of Saint George of Choziba and the Miracles of the Most Holy Mother of God at Choziba*. – Με αγγλική μετάφραση: T. Vivian – A.N. Athanasakis, Σαν Φραντσίσκο-Λονδίνο 1994.

Βίος αγίου Γρηγορίου : *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar*. – Εισαγωγή, κριτική έκδοση και αγγλική μετάφραση: A. Berger, [Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E. 7], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2006.

Βίος αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος : E. Dawes – N.H. Baynes, “St. John the Almsgiver”, *Three Byzantine Saints*, Οξφόρδη 1948.

Βίος αγίου Πορφυρίου : Marc le Diacre, *Vie de Porphyre, évêque de Gaza*, έκδ. H. Gregoire – M.A. Kugener, Παρίσι 1930.

Βίος αγίου Συμεών του Στυλίτη του Νέου : *La vie ancienne de Syméon Stylite le jeune*, έκδ. P. van den Ven, [Subsidia Hagiographica 32], Βρυξέλλες 1970.

Βίος οσίας Μελάνης : *Vie de Sainte Mélanie*, έκδ. D. Gorce, [Sources Chrétiennes 90], Παρίσι 1962.

Βίος οσίου Ανδρέου του δια Χριστόν Σαλού : *The Life of St. Andrew the Fool*, έκδ. L. Rudén, τ. 1-2, [Studia Byzantina Upsaliensia 4], Ουψάλα 1995.

Βίος οσίου Μαρκέλλου του Ακοιμήτου : *Βίος οσίου Μαρκέλλου του Ακοιμήτου*, έκδ. G. Dagron, *Analecta Bollandiana* 86 (1968), σ. 271-321.

Γεώργιος Κύπριος : Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*, έκδ. H. Gelzer, Λειψία 1890.

Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Λόγοι* : S. Gregorii Theologi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Orationes*, PG 35, 395-1252.

Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Επιστολές* : Gregor von Nazianz, *Briefe*, έκδ. P. Gallay, Βερολίνο 1969.

Γρηγόριος Νύσσης, *Βίος αγίας Μακρίνης* : S. Gregorii Nysseni, *De Vita S. Macrinae*, PG 46, 959-999.

Γρηγόριος Νύσσης, *Επιστολές* : S. Gregorii Nysseni, *Epistolae*, PG 46, 999-1108.

CJ : “Codex Iustinianus”, *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Krueger, τ. 2, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1967.

Corpus Inscriptionum Latinarum : *Corpus Inscriptionum Latinarum*, έκδ. T. Mommsen, τ. 10, μ. 1, Βερολίνο 1883.

Έδικτο : “Novellae”, *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. R. Schoell, τ. 3, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972.

Ελληνική Ανθολογία : *Anthologie Grecque*, έκδ. P. Waltz, τ. 1, Παρίσι 1928.
Επιφάνιος Κύπρου, *Πανάριον : Eriphanus Ancoratus und Panarion*, έκδ. K. Holl, Λειψία 1915.

Επιφάνιος Κύπρου, *Περί μέτρων και σταθμών*: Έπιφανίου Σαλαμίνος Κύπρου, *Περί μέτρων και σταθμών*, επιμ. Η.Δ. Μουτσούλας, [Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων 76], Αθήναι 1998.

Ευάγγριος : Evagrius, *Ecclesiastical History*, έκδ. J. Bidez – L. Parmentier, Λονδίνο 1898.

Ευνάπιος, *Vitae sophistarum : Eunapius, Vitae sophistarum*, έκδ. I. Giangrande, [Scriptores Graeci et Latini], Ρώμη 1956.

Ευσέβιος, *Εις τον βίον Κωνσταντίνου*: Eusebius Werke, *Über das Leben des Kaisers Konstantin*, έκδ. F. Winkelmann, [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Βερολίνο 1975.

Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστορία* : Eusebius, *Ecclesiastical History*. – Με αγγλική μετάφραση: L. Kirsopp, [Loeb Classical Library], τ. 1, Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1975.

Ευσέβιος, *Μάρτυρες της Παλαιστίνης* : Eusébe de Césarée, *Les Martyrs en Palestine*, έκδ. G. Bardy, [Sources Chrétiennes 55], Παρίσι 1958.

Ευσέβιος, *Ονομαστικόν* : Eusebii Pamphili Episcopi Caesariensis, *Onomasticon*, έκδ. F. Larsow – G. Parthey, Βερολίνο 1862.

Ευσέβιος, *Υπομνήματα εις Ησαΐαν*: Eusebius Werke, *Der Jesajakommentar*, έκδ. J. Ziegler, [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Βερολίνο 1975.

Expositio Totius Mundi : *Expositio Totius Mundi et Gentium*, έκδ. J. Rougé, [Sources Chrétiennes 124], Παρίσι 1966.

Ζαχαρίας Ιεροσολύμων, *Επιστολή* : Zachariae Hierosolymitani Patriarchae, *Epistola*, PG 86, 3227-3234.

Ζαχαρίας Μυτιλήνης : *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mytilene*, έκδ. F.J. Hamilton – E.W. Brooks, Λονδίνο 1899.

Ζωναράς : Ioannis Zonarae, *Epitomae Historiarum*, έκδ. T. Büttner-Wobst, Βόννη 1897.

Ζώσιμος : Zosimus, *Historiae*, έκδ. B.G. Niebuhr, Βόννη 1837.

Ηρόδοτος : *Herodotus*. – Με αγγλική μετάφραση: A.D. Godley, [Loeb Classical Library], τ. 1-4, Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1966.

Θεοδώρητος Κύρρου, *Αιρετική Κακομυθία* : Theodoretī Episcopi Cyri , *Haeticarum Fabularum*, PG 83, 336-556.

Θεοδώρητος Κύρρου, *Εκκλ. Ιστορία* : Theodoret, *Kirchengeschichte*, έκδ. L. Parmentier – F. Scheidweiler, [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 44], Βερολίνο 1954.

Θεοδώρητος Κύρρου, *Εραμιστής* : Theodoretī Episcopi Cyri, *Eranistes*, PG 83, 27-318.

Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* : Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie: "Histoire Philothée"*, έκδ. P. Cavinet – A. Leroy-Mohlinhen, [Sources Chrétiennes 234], Παρίσι 1977.

Θεοφάνης : Theophanis, *Chronographia*, έκδ. C. de Boor, τ. 1, Λειψία 1883.

ThC : *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, έκδ. T. Mommsen, τ. 1, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1971.

ThN : *Theodosiani Leges Novellae*, έκδ. T. Mommsen – P.M. Meyer, τ. 2, Βερολίνο 1905.

Θεοφύλακτος Σιμοκάττης : Theophylacti Simocattae, *Historiae*, έκδ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1972.

Ιεροκλής : Hieroclis, *Synecdemus*, έκδ. A. Burckhardt, Λειψία 1893.

Ιερώνυμος, *Βίος αγίου Ιλαρίωνος* : *St. Jerome: Letters and Selected Works, A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* – Αγγλική μετάφραση: W.H. Fremantle – G. Lewis – W.G. Martley, τ. 6, Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1968.

Ιερώνυμος, *Επιστολές* : Sancti Hieronymi, *Epistolae*, PL 22, 325-1224 και *St. Jerome: Letters and Selected Works, A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* – Αγγλική μετάφραση: W.H. Fremantle – G. Lewis – W.G. Martley, τ. 6, Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1968.

Ιερώνυμος, *Ζητήματα έβραϊκά εις την Γένεσιν* : *Saint Jerome's Hebrew Questions on Genesis*, έκδ. C.T.R. Hayward, Οξφόρδη 1995.

Ιερώνυμος, *Σχόλια στον Ιεζεκιήλ* : Sancti Hieronymi, *Commentariorum in Ezechielem Prophetam*, PL 25, 15-490 και *St. Jerome: Letters and Selected Works, A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* – Αγγλική μετάφραση: W.H. Fremantle – G. Lewis – W.G. Martley, τ. 6, Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1968.

Ιουλιανός, *Επιστολές* (1), (2): *The Works of the Emperor Julian.* – Με αγγλική μετάφραση: W.C. Wright, [Loeb Classical Library], τ. 3, Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέττη 1923 (=1), *Julian: Briefe.* – Με γερμανική μετάφραση: B.K. Weis, Μόναχο 1973 (=2).

Ιουστινιανός, *Κατά Ωριγένους* : Justiniani Imperatoris, *Liber adversus Origenem*, PG 86.1, 945-994.

Itinera (1), (2), (3), (4), (5), (6) : *Itinera Hierosolymitana: saeculi III-VIII (Itinerarium Burdigalense (=1), S. Silviae peregrinatio ad loca sancta (=2), Itinerarium Eucherii (=3), Theodosius de situ terrae sanctae (=4), Breviarium (=5), Antonini Placentini itinerarium (=6))*, έκδ. P. Geyer, [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 39], Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1964.

Ιωάννης Εφέσου : *The Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus*, έκδ. R. Payne Smith, Οξφόρδη 1860.

Ιωάννης Λυδός, *De magistratibus* : Ioannis Lydi, *De magistratibus Populi Romani*, έκδ. R. Wuensch, Λειψία 1903.

Ιωάννης Μόσχος, *Λειμών* : Joannis Moschi, *Patrum Spirituale*, PG 87.3, 2847-3116.

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγοι κατά Ιουδαίων* : S. Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Adversus Judaeos Orationes*, PG 48, 839-942.

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία κατά Αντιοχέων* : S. Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Homiliae ad populum Antiochenum*, PG 49, 15-222.

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία* : S. Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Oratio*, PG 51, 65-78.

Jus Graeco-Romanum : “Novellae constitutiones imperatorum post Justinianum”, *Jus Graeco-Romanum*, τ. 3, έκδ. C.E. Zachariae von Lingenthal, Λειψία 1857.

Κασσιανός, *Coll. Patrum* : Joannis Cassiani, *Collationes Patrum*, PL 49, 477-1328.

Κεδρηνός : Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, έκδ. I. Bekker, Βόννη 1838.

Κοικυλίδης, *Οδοιπορικά* : Κ.Μ. Κοικυλίδου – Ι. Φωκυλίδου, *Αρχαία Λατινικά, Ελληνικά, Ρωσικά και Γαλλικά τινά Οδοιπορικά ή Προσκυνητάρια της Αγίας Γης*, εν Ιεροσολύμοις 1912.

Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανική Τοπογραφία* : Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, τ. 1-3, έκδ. W. Wolska-Conus, [Sources Chrétiennes 141, 159, 197], Παρίσι 1968-1973.

Kraemer, *Nessana* : *Excavations at Nessana. Non Literary Papyri*, έκδ. C.J. Kraemer, τ. 3, Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1958.

Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Επιστολές* : Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Επιστολές*, PG 77, 9-390.

Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατήχησις* : S. Cyrilli Archiepiscopi Hierosolymitani, *Catechesis*, PG 33, 331-1128.

Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Επιστολή προς Κωνσταντίον* : S. Cyrilli Archiepiscopi Hierosolymitani, *Epistola ad Constantium*, PG 33, 1165-1176.

Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ευθυμίου* : Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Euthymios*, έκδ. E. Schwartz, Λειψία 1939.

Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Θεοδοσίου* : Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Theodosios*, έκδ. E. Schwartz, Λειψία 1939.

Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Ιωάννου Ησυχαστού* : Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Iohannes Hesychastes*, έκδ. E. Schwartz, Λειψία 1939.

Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος οσίου Σάβα* : Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Sabas*, έκδ. E. Schwartz, Λειψία 1939.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* : Constantini Porphyrogeniti, *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, τ. 2, έκδ. I. Reiski, Βόννη 1829.

Λιβάνιος, *Επιστολές* : *Libanii Opera*, τ. 10, έκδ. R. Foerster, Χιλδεσχάϊμ 1963.

Lifschitz, "Inscriptions" : B. Lifschitz, "Inscriptions grecques de Césarée en Palestine", *Revue Biblique* 68 (1961), σ. 115-126.

Μαλάλας : Ioannis Malalae, *Chronographia*, έκδ. L. Dindorf, Βόννη 1831.

Μάλχος : Εκ της ιστορίας Μάλχου του Φιλαδελφέως, *Περί πρέσβειων εθνών προς Ρωμαίους*, στο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, έκδ. C. de Boor, τ. 1, μέρ. 1, Βερολίνο 1903.

Μάξιμος ο Ομολογητής, *Διάλογος* : S. Maximi Confessoris, *Disputatio cum Pyrrho*, PG 91, 287-354.

Meimaris, *Inscriptions* : Y.E. Meimaris – K.I. Kritikakou-Nikolakopoulou, *Inscriptions from Palaestina Tertia: The Greek inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)*, τ. 1α, [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Μελετήματα 41], Αθήνα 2005.

Μένανδρος Προτίκτωρ : Εκ της ιστορίας Μενάνδρου, *Περί πρέσβειων Ρωμαίων προς εθνικούς*, στο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*, έκδ. C. de Boor, τ. 1, μέρ. 1, Βερολίνο 1903.

Μιχαήλ ο Σύρος : Michel le Syrien, *Chronique*, έκδ. J.B. Chabot, τ. 2, Παρίσι 1901.

Miller, *Itineraria Romana* : K. Miller, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Ρώμη 1964.

- ND : *Notitia Dignitatum*, έκδ. O. Seeck, Φρανκφούρτη 1962.
- Negev, *Inscriptions* : A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev*, [Studium Biblicum Franciscanum 25], Ιερουσαλήμ 1981.
- Νείλος, *Διηγήσεις* : Nili monachi eremitae, *Narrationes*, PG 79, 589-694.
- Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλ. Ιστορία* : Nicephori Callisti Xanthopuli, *Ecclesiasticae Historiae*, PG 146 και PG 147, 9-448.
- Νόννοσος : *Nonnosi Fragmenta*, έκδ. C. Müller, [Fragmenta Historicorum Graecorum], τ. 4, Παρίσι 1885.
- Nov : “Novellae”, *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. R. Schoell, τ. 3, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972.
- Palmer, *West-Syrian Chronicles* : A. Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Λίβερπουλ 1993.
- Πασχάλιον Χρονικόν : *Chronicon Paschale*, έκδ. L. Dindorf, τ. 1, Βόννη 1832.
- Πατριάρχης Νικηφόρος : Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, έκδ. C. Mango, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13], Ουάσιγκτον 1990.
- Παυλίνος Νόλης, *Επιστολές* : S. Paulini Nolani Episcopi, *Epistolae*, PL 61, 153-420.
- Παύλος Ελούσης, *Βίος αγίου Θεόγνι* : Paulo Elusensi, “Acta Sancti Theognii Episcopi Beteliae”, *Analecta Bollandiana* 10 (1891), σ. 73-118.
- Πευτιγγερριανός Πίνακας : *Die Peutingerische Tafel*, έκδ. K. Miller, Στουτγάρδη 1962.
- Πισίδης, *In restitutionem S. Crucis* : Giorgio di Pisidia, *Poemi I: Panegirici epici*, έκδ. A. Pertusi, Επτάλ 1959.
- Πλάτων, *Φαίδρος* : Plato. – Με αγγλική μετάφραση: H.N. Fowler, [Loeb Classical Library], Λονδίνο-Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1953.
- Πρίσκος : Εκ της ιστορίας Πρίσκου ρήτορος, *Περί πρέσβεων εθνών προς Ρωμαίους*, στο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, έκδ. C. de Boor, τ. 1, μέρ. 1, Βερολίνο 1903.
- Προκόπιος, *Ανέκδοτα* : Procopii Caesariensis opera omnia, *Historia quae dicitur Arcana*, έκδ. J. Haury, Λειψία 1963.
- Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* : Procopii Caesariensis opera omnia, *De Aedificiis*, έκδ. J. Haury, Λειψία 1964.
- Προκόπιος, *Υπέρ πολέμων* : Procopii Caesariensis opera omnia, *De Bellis libris*, έκδ. J. Haury, τ. 1-2, Λειψία 1962-1963.

Προκόπιος Γάζης, *Παλληγορικός εις Αναστάσιον* : Προκοπίου σοφιστού Γάζης, *Παλληγορικός εις Αναστάσιον*, PG 87.3, 2793-2826.

Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα* : Γ.Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τ. 2, Αθήνησιν 1852.

Sartre, *Inscriptions grecques* : M. Sartre, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, τ. 13, Παρίσι 1982.

Σεβαίος : Sebeos, *Histoire d' Héraclius par l' évêque Sebèos*. – Γαλλική μετάφραση: F. Macler, Παρίσι 1904.

Sevčenko, “Inscriptions” : I. Sevčenko, “The Early Period of the Sinai Monastery in the Light of its Inscriptions”, *Dumbarton Oaks Papers* 20 (1966), σ. 255-264.

Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά* : Stephan von Byzanz, *Ethnika*, έκδ. A. Meineke, Γκρατς 1958.

Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, *Χρονικόν* : Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronikon*, έκδ. S. Wahlgren, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44], Βερολίνο 2006.

Συμεών ο Στυλίτης ο Νεότερος, *Επιστολή* : S. Symeonis *Epistola ad Justinum Juniorem*, PG 86.2, 3215-3220.

Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως : *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, έκδ. H. Delehaye, Βρυξέλες 1902.

Σωζομενός : Sozomenus, *Kirchengeschichte*, έκδ. J. Bidez – G.C. Hansen, [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 50], Βερολίνο 1995.

Σωκράτης : Socrates Scholasticus, *Ecclesiastica Historia*, έκδ. R. Hussey, τ. 1-2, Χιλδεσχάιμ-Νέα Υόρκη 1992.

Σωφρόνιος, *Θαύματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου* : Σωφρονίου μοναχού του σοφιστού, *Διήγησις θαυμάτων των αγίων Κύρου και Ιωάννου των σοφών Αναργύρων*, PG 87.3, 3423-3676.

Σωφρόνιος Ιεροσολύμων (1), (2), (3) : S. Sophronii Hierosolymitani, *Oratio I in Christi Natalitia*, PG 87.3, 3201-3212 (=1), *Anacreontica*, PG 87.3, 3733-3834 (=2), *Epistola Synodica ad Sergium Patriarcham Constantinopolitanum*, PG 87.3, 3147-3200 (=3).

Φιλοστόργιος : Philostorgius, *Kirchengeschichte*, έκδ. J. Bidez – F. Winkelmann, [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Βερολίνο 1981.

Holum, “Inscriptions” : K.G. Holum, “Inscriptions from the imperial revenue office of Byzantine Caesarea Palaestinae”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 333-345.

Χορίκιος (1), (2), (3), (4), (5) : *Choricii Gazaei opera* [*Apologia Mimorum* (=1), *Laud. Marciiani* (=2), *Orat. funer. in Procop.* (=3), *Laud. Arat.* (=4), *Laud. Summi* (=5)], έκδ. R. Foerster, Λειψία 1929.

2. Βοηθήματα

Adan-Bayewitz, “Common pottery manufacture” : D. Adan-Bayewitz, “A lamp mould from Sepphoris and the location of workshops for lamp and common pottery manufacture in northern Palestine”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 177-182.

Adler, “Kaiser Julian” : M. Adler, “Kaiser Julian und die Juden”, R. Klein, *Julian Apostata*, Ντάρμστατ 1978, σ. 48-111.

Albright, “Topographical Explorations” : W.F. Albright, “Archaeological and Topographical Explorations in Palestine and Syria”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 49 (1933), σ. 23-31.

Ανδρεάδης, *Δημόσια Οικονομία* : Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, τ. Β', Αθήνα 1992.

Applebaum, *Israel* : S. Applebaum – M. Gichon, *Israel and her Vicinity in the Roman and Byzantine periods*, Τελ Αβίβ 1967.

Ashkenazi, “Sophists” : Y. Ashkenazi, “Sophists and Priests in late antique Gaza according to Choricus the Rhetor”, B. Bitton-Ashkelony – A. Kofsky, *Christian Gaza in late antiquity*, Βοστώνη 2004, σ. 195-207.

Αθανασιάδη, *Ιουλιανός* : Π. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός: Μια Βιογραφία*, [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 2001.

Avigad, *Jerusalem* : N. Avigad, *Discovering Jerusalem*, Νάσβιλ 1983.

Avigad, “The Nea” : N. Avigad, “The Nea: Justinian’s Church of St. Mary, Mother of God, Discovered in the Old City of Jerusalem”, Y. Tsafir, *Ancient Churches Revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 128-135.

Avi-Yonah, “Economics” : M. Avi-Yonah, “The Economics of Byzantine Palestine”, *Israel Exploration Journal* 8 (1958), σ. 39-51.

Avi-Yonah, *Holy Land* : M. Avi-Yonah, *The Holy Land, from the Persian to the Arab conquests (536 BC to 640 AD): A historical geography*, Μίτσιγκαν 1966.

Avi-Yonah, *Jews* : M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine: A political history from the Bar Kokhba war to the Arab conquest*, Οξφόρδη 1986.

Ballet, “La céramique” : P. Ballet, “Introduction à l’ étude des échanges: la céramique”, C. Saliou, *Gaza dans l’ Antiquité Tardive. Archéologie, rhétorique et histoire*, Σαλέρνο 2005, σ. 41-50.

Bar, “Aelia Capitolina” : D. Bar, “Aelia Capitolina and the location of the camp of the Tenth Legion”, *Palestine Exploration Quarterly* 130 (1998), σ. 8-19.

Bar, “Christianization” : D. Bar, “The Christianization of Rural Palestine during Late Antiquity”, *Journal of Ecclesiastical History* 54 (2003), σ. 401-421.

Barnes, *Constantine* : T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1981.

Barnes, *The New Empire* : T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Μασσαχουσέτη-Λονδίνο 1982.

Baumann, *Spätantike Stifter* : P. Baumann, *Spätantike Stifter im Heiligen Land: Darstellungen und Inschriften auf Bodenmosaiken in Kirchen, Synagogen und Privathäusern*, Βισμπάντεν 1999.

Beck, *Βυζαντινή χιλιετία* : H.G. Beck, *H Βυζαντινή χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 1992.

Belayche, “Pagan Festivals” : N. Belayche, “Pagan Festivals in fourth-century Gaza”, B. Bitton-Ashkelony – A. Kofsky, *Christian Gaza in late antiquity*, Βοστώνη 2004, σ. 5-21.

Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία* : Β.Μ. Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1984.

Ben-Pechat, “Baptism and Monasticism” : M. Ben-Pechat, “Baptism and Monasticism in the Holy Land: Archaeological and Literary evidence”, G.C. Bottini – L. di Segni – E. Alliata, *Christian Archaeology in the Holy Land, new discoveries: Essays in honour of Virgilio C. Corbo*, [Studium Biblicum Franciscanum 36], Ιερουσαλήμ 1990, σ. 501-522.

Bloedhorn, “Die Eleona und das Imbomon” : H. Bloedhorn, “Die Eleona und das Imbomon in Jerusalem: Eine Doppelkirchenanlage auf dem Ölberg”, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20.1 (1995)], Μύνστερ 1995, σ. 568-571.

Bowder, *Constantine* : D. Bowder, *The Age of Constantine and Julian*, Λονδίνο 1978.

Bowersock, “Mavia” : G.W. Bowersock, “Mavia, Queen of the Saracens”, *Studien zur antiken Sozialgeschichte: Festschrift F. Vittinghoff*, Κολωνία 1980, σ. 477-495.

Bowersock, “Polytheism” : G.W. Bowersock, “Polytheism and Monotheism in Arabia and the Three Palestines”, *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), σ. 1-10.

- Bowersock, *Roman Arabia* : G.W. Bowersock, *Roman Arabia*, Λονδίνο 1983.
- Brandes, *Finanzverwaltung* : W. Brandes, *Finanzverwaltung in Kriesenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Φρανκφούρτη 2002.
- Brock, “Cyril of Jerusalem” : S. Brock, “A letter attributed to Cyril of Jerusalem on the rebuilding of the Temple”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 40 (1977), σ. 267-286.
- Broshi, “Population” : M. Broshi, “The Population of Western Palestine in the Roman-Byzantine period”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 236 (1979), σ. 1-10.
- Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας* : P. Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, μτφρ. Ε. Στάμπογλη, Αθήνα 1998.
- Cameron, “Blaming the Jews” : Av. Cameron, “Blaming the Jews: The seventh century invasion of Palestine in context”, *Travaux et Mémoires* 14 (2002), σ. 57-78.
- Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία* : Av. Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, 284 μ.Χ.- 430 μ.Χ.*, μτφρ. Ι. Κράλλη, Αθήνα 2000.
- Cameron, *The Mediterranean World* : Av. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993.
- Caner, “Sinai Pilgrimage” : D. Caner, “Sinai Pilgrimage and Ascetic Romance: Pseudo-Nilus’ *Narrationes* in Context”, L. Ellis – F.L. Kidner, *Travel, Communication, and Geography in Late Antiquity, Sacred and Profane*, Σαν Φραντσίσκο 2004, σ. 135-147.
- Caratzas, “Constantinople” : A.D. Caratzas, “The Development of Constantinople as an Urban Centre”, C. Mango, *Studies on Constantinople*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1993, σ. 117-136.
- Chitty, *The Desert a City* : D.J. Chitty, *The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Οξφόρδη 1966.
- Cohen, “Petra-Gaza road” : R. Cohen, “New Light on the Petra-Gaza road”, *Biblical Archaeologist* 45 (1982), σ. 240-247.
- Constantelos, *Byzantine Philanthropy* : D.J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, Νέα Ιερσέη 1968.
- Dagron, *Κωνσταντινούπολη* : G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας: Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, μτφρ. Μ. Λουκάκη, Αθήνα 2000.

Dan, “Pagans” : Y. Dan, “Pagans in Southern Palestine in the Byzantine Period”, *Byzantine Studies* 1-2 NS (1996-1997), σ. 151-161.

Dauphin, “Dora-Dor” : C. Dauphin, “Dora-Dor: A Station for Pilgrims in the Byzantine Period on Their Way to Jerusalem”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 90-97.

Dauphin, *La Palestine byzantine* : C. Dauphin, *La Palestine byzantine: peuplement et populations*, τ. 2, Οξφόρδη 1998.

De Lange, “Jews” : N. de Lange, “Jews in the Age of Justinian”, M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Κέϊμπριτζ 2005, σ. 401-422.

Dennis, “Holy War” : G. Dennis, “Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium”, Ang. E. Laiou – R.P. Mottahedeh, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσινγκτον 2001, σ. 31-39.

Devreesse, *Le patriarcat d' Antioche* : R. Devreesse, *Le patriarcat d'Antioche: Depuis la paix de l'église jusqu'à la conquête arabe*, Παρίσι 1945.

Dictionary of Byzantium : A.P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991.

Di Segni, “The Inscriptions” : L. Di Segni, “The Monastery of Martyrius at Ma'ale Adummim (Khirbet el-Murassas): The Inscriptions”, G. C. Bottini – L. Di Segni – E. Alliata, *Christian Archaeology in the Holy Land, new discoveries: Essays in honour of Virgilio C. Corbo*, [Studium Biblicum Franciscanum 36], Jerusalem 1990, σ. 153-164.

Di Segni, “Urban Building” : L. Di Segni, “The involvement of local, municipal and provincial authorities in urban building in late antique Palestine and Arabia”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 312-332.

Dixneuf, “Le témoignage des amphores” : D. Dixneuf, “Production et circulation des biens à Gaza durant l' Antiquité Tardive: le témoignage des amphores”, C. Saliou, *Gaza dans l' Antiquité Tardive. Archéologie, rhétorique et histoire*, Σαλέρνο 2005, σ. 51-74.

Dölger, *Regesten* : F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 1, Μόναχο-Βερολίνο 1924.

Downey, “Caesarea” : G. Downey, “Caesarea and the Christian Church”, C.T. Fritsch, *The joint Expedition to Caesarea Maritima*, τ. 1, Μοντάνα 1975.

Downey, *Gaza* : G. Downey, *Gaza in the Early Sixth Century*, Νόρμαν, Οκλαχόμα 1963.

Drijvers, *Helena Augusta* : J.W. Drijvers, *Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Λέϊντεν-Νέα Υόρκη-Κοπεγχάγη-Κολωνία 1992.

Dvornik, *Apostle Andrew* : F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Κέϊμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1958.

Engemann, “Pilger” : J. Engemann, “Das Jerusalem der Pilger. Kreuzauffindung und Wallfahrt”, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20.1 (1995)], Μύνστερ 1995, σ. 24-35.

Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού* : J.A.S. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, μτφρ. Β. Κουρής, Αθήνα 1999.

Evans, “Persecution” : J.A.S. Evans, “The Monophysite Persecution: The eastern view”, *The Ancient World* 27.2 (1996), σ. 191-196.

Everman, “Aqueducts” : D. Everman, “Survey of the coastal area north of Caesarea and of the aqueducts: Preliminary report”, R.L. Vann, *Caesarea Papers: Strato's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*, [Journal of Roman Archaeology 1992, Supplement Series 5], Avv Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1992, σ. 181-193.

Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* : E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, [Miscellanea Byzantina Monacensia 19], Μόναχο 1968.

Finegan, *Archeology* : J. Finegan, *The Archeology of the New Testament: The Life of Jesus and the Beginning of the Early Church*, Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1969.

Finkelstein, “Monastic Remains” : I. Finkelstein, “Byzantine Monastic Remains in the Southern Sinai”, *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985), σ. 39-75.

Finkelstein, “Southern Sinai” : I. Finkelstein, “Byzantine Remains at Jebel Sufsafeh (Mt. Horeb) in Southern Sinai”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, σ. 334-340.

Forsyth, “The Monastery of St. Catherine” : G. Forsyth, “The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian”, *Dumbarton Oaks Papers* 22 (1978), σ. 1-19.

Foss, “New Eastern countryside” : C. Foss, “The New Eastern countryside in late antiquity: A review article”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Avv Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 213-234.

Frankel, “Oil Press” : R. Frankel – J. Patrich – Y. Tsafir, “The Oil Press at Horvath Beit Loya”, G. C. Bottini – L. Di Segni – E. Alliata, *Christian Archaeology in the Holy Land, new discoveries: Essays in honour of Virgilio C. Corbo*, [Studium Biblicum Franciscanum 36], Ιερουσαλήμ 1990, σ. 287-300.

Frend, *Early Christianity* : W.H.C. Frend, *The Archaeology of Early Christianity: A History*, Λονδίνο 1996.

Frend, “Monks” : W.H.C. Frend, “The monks and the survival of the East Roman Empire in the fifth century”, *Past and Present* 54 (1972), σ. 3-24.

Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα” : Γ. Γαλάβαρης, “Προσκυνήματα και “παλαιστινιακή” εικονογραφία. Ανασκόπηση της έρευνας”, *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 23 (2002), σ. 59-74.

Gatier, “Villages” : P.L.Gatier, “Villages du Proche-Orient protobyzantin (4ème-7ème s.). Étude régionale”, G.R.D. King – A. Cameron, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, τ. 2, [Studies in Late Antiquity and Early Islam 1], Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1994, σ. 17-48.

Geva, “Jerusalem” : H. Geva, “Jerusalem: The Byzantine Period”, E. Stern, *New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, τ. 2, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 768-781.

Gichon, “Research on the Limes Palaestinae” : M. Gichon, “Research on the Limes Palaestinae: A Stocktaking”, W.S. Hansen – L.J.F. Keppie, *Roman Frontier Studies* 12, Οξφόρδη 1980, σ. 843-864.

Γκαγκανιάρας, “Ο προβιβασμός της επισκοπής Αιλίας” : Αρχιμ. Δ. Γκαγκανιάρας, “Ο προβιβασμός της επισκοπής Αιλίας εις Πατριαρχείον”, *Νέα Σιών* 77 (1985), σ. 436-478.

Graf, “Saracens” : D.F. Graf, “The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 229 (1978), σ. 1-26.

Graf, “The *Via Nova Traiana*” : D.F. Graf, “The *Via Nova Traiana* in Arabia Petraea”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 241-265.

Graf, “Via Militaris” : D.F. Graf, “The Via Militaris in Arabia”, *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), σ. 271-281.

Gray, *Chalcedon* : P.T.R. Gray, *The Defence of Chalcedon in the East: 451-553*, [Studies in the History of Christian Thought 20], Λέϊντεν 1979.

Gray, “Christological controversies” : P.T.R. Gray, “The Sabaite monasteries and the Christological controversies (478-533)”, J. Patrich, *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth century to the present*, [Orientalia Lovaniensia Analecta 98], Λουβέν 2001, σ. 237-243.

Greatrex, “Byzantium” : G. Greatrex, “Byzantium and the East in the sixth century”, M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Κέϊμπριτζ 2005, σ. 477-509.

Greatrex, “Dukes” : G. Greatrex, “Dukes of the Eastern Frontier”, J. Drinkwater – B. Salway, *Wolf Liebeschutz reflected: Essays presented by colleagues, friends, and pupils*, Λονδίνο 2007, σ. 87-98.

Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία* : Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1989.

Groh, “Jews” : D.E. Groh, “Jews and Christians in Late Roman Palestine: Towards a New Chronology”, *Biblical Archaeologist* 51 (1988), σ. 80-96.

Grossmann, “Besuche” : P. Grossmann, “Besuche und Überfälle in der vorjustinianischen Laura am Mosesberg”, *Byzantinische Zeitschrift* 92.2 (1999), σ. 455-465.

Grossmann, “Faran-Sinai” : P. Grossmann – M. Jones – Y. Meimaris, “Report on the season in Faran-Sinai (February-March 1995)”, *Byzantinische Zeitschrift* 91.2 (1998), σ. 345-358

Grossmann, *Φαράν* : P. Grossmann, *Η αρχαία πόλις Φαράν: Αρχαιολογικός οδηγός*, μτφρ. Β. Ορφανού, Αθήνα 2002.

Grossmann, “Report” : P. Grossmann – M. Jones – A. Reichert, “Report on the season in Firan-Sinai (February-March 1992)”, *Byzantinische Zeitschrift* 89.1 (1996), σ. 11-36.

Haarer, *Anastasius* : F.K. Haarer, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, [ARCA: Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 46], Κέϊμπριτζ 2006.

Hadjitryphonos, “The pilgrimage monument” : E. Hadjityphonos, “The pilgrimage monument as space in the Eastern Mediterranean”, Proceedings of International Symposium, Thessalonike 7-10/11/2007, επιμ. E. Xadjityphonos, *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean: History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives*, [European Centre of Byzantine and post-Byzantine Monuments], Θεσσαλονίκη 2008, σ. 31-48.

Haldon, “East Roman Military Organisation” : J.F. Haldon, “Administrative Continuities and Structural Transformation in East Roman Military Organisation ca. 580-640”, J.F. Haldon, *State, army, and society in Byzantium: Approaches to Military, Social, and Administrative History, 6th-12th centuries*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1995, σ. 1-20.

Haldon, “Economy and Administration”: J.F. Haldon, “Economy and Administration: How did the empire work?”, M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Κέϊμπριτζ 2005, σ. 28-59.

Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου* : J.F. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου: μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής*, μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος, [Σειρά Στρατηγικών Μελετών], Αθήνα 2004.

Hall, “Constantinian Documents” : S.G. Hall, “Some Constantinian documents in the Vita Constantini”, S.N.C. Lieu – D. Montserrat, *Constantine: History, historiography and legend*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σ. 86-103.

Harper, *Upper Zohar* : R.P. Harper, *Upper Zohar: An Early Byzantine Fort in Palaestina Tertia. Final Report of Excavations in 1985-1986*, Οξφόρδη 1995.

Hendy, “Economy” : F.M. Hendy, “Economy and State in Late Rome and Early Byzantium: An Introduction”, F.M. Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1989, σ. 1-23.

Hendy, *Studies* : F.M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300-1450*, Κέϊμπριτζ-Νέα Υόρκη 1990.

Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert* : J.L. Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert: Monks, Laity, and Spiritual Authority in Sixth-Century Gaza*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2005.

Hirschfeld, “Farms and Villages” : Y. Hirschfeld, “Farms and Villages in Byzantine Palestine”, *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), σ. 33-71.

Hirschfeld, “Gaza” : Y. Hirschfeld, “The Monasteries of Gaza: An Archaeological Review”, B. Bitton-Ashkelony – A. Kofsky, *Christian Gaza in late antiquity*, Βοστώνη 2004, σ. 61-88.

Hirschfeld, “Monasteries” : Y. Hirschfeld, “Monasteries and Churches in the Judaeian Desert in the Byzantine Period”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 149-154.

Hirschfeld, *Palestinian Dwelling* : Y. Hirschfeld, *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period*, [Studium Biblicum Franciscanum 34], Ιερουσαλήμ 1995.

Hirschfeld, “Tiberias” : Y. Hirschfeld, “Tiberias”, E. Stern, *New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, τ. 4, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 1464-1470.

Hoffmann, *Dekapolis* : A. Hoffmann – S. Kerner, *Gadara-Gerasa und die Dekapolis*, Μάϊντς 2002.

Hohlfelder, “Anastasius” : R.L. Hohlfelder, “Anastasius I, Mud, and Foraminifera: Conflicting Views of Caesarea Maritima’s Harbor in Late Antiquity”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 317 (2000), σ. 41-62.

Hohlfelder, “Holy Land” : R.L. Hohlfelder, “A Twilight of Paganism in the Holy Land: Numismatic Evidence from the Excavations at Tell er Ras”, R.L. Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, [East European Monographs 120], Νέα Υόρκη 1982, σ. 75-81.

Holum, “Byzantine Caesarea” : K.G. Holum, “Archaeological Evidence for the Fall of Byzantine Caesarea”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 286 (1992), σ. 73-85.

Holum, “Caesarea and the Samaritans” : K.G. Holum, “Caesarea and the Samaritans”, R.L. Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 65-73.

Holum, “Hadrian and St. Helena” : K.G. Holum, “Hadrian and St. Helena: Imperial Travel and the Origins of Christian Holy Land Pilgrimage”, R. Ousterhout, *The Blessings of Pilgrimage*, Ουρμπάνα, Ιλλινόις 1990, σ. 66-81.

Holum, *King Herod’s Dream* : K.G. Holum, *King Herod’s Dream: Caesarea on the Sea*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1988.

Holum, “Preliminary Report” : K.G. Holum, “Preliminary Report on the 1989-1990 Seasons”, R.L. Vann, *Caesarea Papers: Straton’s Tower, Herod’s Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*, [Journal of Roman Archaeology 1992, Supplement Series 5], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1992, σ. 79-111.

Holum, “Pulcheria’s Crusade” : K.G. Holum, “Pulcheria’s Crusade, AD 421-422, and Ideology of Imperial Victory”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 18 (1977), σ. 153-172.

Holum, *Theodosian Empresses* : K.G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Λος Άντζελες-Λονδίνο 1982.

Honigmann, “Juvenal” : E. Honigmann, “Juvenal of Jerusalem”, *Dumbarton Oaks Papers* 5 (1950), σ. 209-279.

Honigmann, “Nicée” : E. Honigmann, “La liste originale des pères de Nicée”, *Byzantion* 14 (1939), σ. 17-76.

Honigmann, “Original lists” : E. Honigmann, “The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalkedon”, *Byzantion* 16 (1942-1943), σ. 20-80.

Horn, *Beyond Theology* : C.B. Horn, *Beyond Theology: The Career of Peter the Iberian in the Christological Controversies of Fifth-Century Palestine*, Ουάσιγκτον 2001.

Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* (1), (2) : H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α', μτφρ. Λ.Γ. Μπενάκης – Ι.Β. Αναστασίου – Γ.Χ. Μακρής, Αθήνα 1987 (=1), τ. Β', μτφρ. Τ. Κόλλιας – Κ. Συνέλλη – Γ.Χ. Μακρής – Ι. Βλάσσης, Αθήνα 1992 (=2).

Hunt, *Holy Land* : D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312-460*, Οξφόρδη 1982.

Hunt, “The Successors of Constantine”: D. Hunt, “The Successors of Constantine”, Av. Cameron – P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, τ. 13, Κέϊμπριτζ 1998, σ. 1-43.

Hurault, *Terre Sainte* : L. Hurault, *Guide de Terre Sainte: Routes Bibliques*, Παρίσι 1998.

Isaac, “The Eastern Frontier” : B. Isaac, “The Eastern Frontier”, Av. Cameron – P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, τ. 13, Κέϊμπριτζ 1998, σ. 437-460.

Jones, *Later Roman Empire* : A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, τ. 1-2, Οξφόρδη 1964.

Jones, *Prosopography* (1), (2), (3) : A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 1 260-395, Κέϊμπριτζ 1971 (=1), τ. 2 395-527, Κέϊμπριτζ 1980 (=2), τ. 3A-B 527-641, Κέϊμπριτζ 1992 (=3).

Kaegi, *Heraclius* : W.E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Κέϊμπριτζ 2003.

Karayannopoulos, *Finanzwesen* : J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, [Südosteuropäische Arbeiten 52], Μόναχο 1958.

Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* : Γ. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Αθήνα 1983.

Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί* : Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι (4ος-7ος αι.)*, τ. Α', Αθήνα 1997.

Kawar, “Arethas” : I. Kawar, “The Patriciate of Arethas”, *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959), σ. 321-343.

Keel, *Orte* (1), (2) : O. Keel – M. Küchler – C. Uehlinger, *Orte und Landschaften der Bibel: Ein Handbuch und Studien-Reiseführer zum Heiligen Land*, τ. 1, Ζυρίχη-Κολωνία 1984 (=1), O. Keel – M. Küchler, *Orte und Landschaften der Bibel: Ein Handbuch und Studien-Reiseführer zum Heiligen Land*, τ. 2, Ζυρίχη-Κολωνία 1982 (=2).

Keppie, “Legions” : L. Keppie, “Legions in the East from Augustus to Trajan”, P. Freeman - D. Kennedy, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, Οξφόρδη 1986, σ. 411-429.

Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck* : S.A. Kingsley, *A Sixth-Century AD Shipwreck off the Carmel Coast, Israel Dor D and Holy Land Wine Trade*, [British Archaeological Reports, International Series 1065], Οξφόρδη 2002.

Kingsley, “Palestinian Wine Trade” : S.A. Kingsley, “The Economic Impact of the Palestinian Wine Trade in Late Antiquity”, S.A. Kingsley – M. Decker, *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity: Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford-29th May, 1999*, Οξφόρδη 2001, σ. 44-68.

Klein, *Constantius* : R. Klein, *Constantius II und die christliche Kirche*, Ντάρμστατ 1977.

Klein, “Niketas und das wahre Kreuz” : H.A. Klein, “Niketas und das wahre Kreuz. Kritische Anmerkungen zur Überlieferung des Chronicon Paschale ad annum 614”, *Byzantinische Zeitschrift* 94.2 (2001), σ. 580-587.

Kletter, “Shiqmona” : R. Kletter, “Late Byzantine remains near Shiqmona: A monastery, a cemetery and a winepress”, *Atiqot* 63 (2010), σ. 147-182.

Kool, “Coins” : R. Kool, “Coins from the Late Byzantine remains near Shiqmona”, *Atiqot* 63 (2010), σ. 219-223.

Kool, “Horbat Rozez” : R. Kool, “The coins from Horbat Rozez”, *Atiqot* 62 (2010), σ. 157- 158.

Kötzsche, “Das heilige Grab” : L. Kötzsche, “Das heilige Grab in Jerusalem und seine Nachfolge”, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20.1 (1995)], Μύνστερ 1995, σ. 272-290.

Krautheimer, *Rome* : R. Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, Πρίνσετον, Νέα Υερσέη 2000.

Krentz, “Caesarea” : F. Krentz, “Caesarea and early Christianity”, R.L. Vann, *Caesarea Papers: Straton’s Tower, Herod’s Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*, [Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 5], Μίτσιγκαν 1992, σ. 261-267.

Krueger, “Christian Piety” : D. Krueger, “Christian Piety and Practice in the sixth century”, M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Κέϊμπριτζ 2005, σ. 219-311.

Kuelzer, “Pilgrimage” : A. Kuelzer, “Byzantine and early post-Byzantine pilgrimage to the Holy Land and to Mount Sinai”, R. Macrides, *Travel in the Byzantine World*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies 10], Λονδίνο 2002, σ. 149-161.

Lee, “The Army” : A.D. Lee, “The Army”, Av. Cameron – P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, τ. 13, Κέϊμπριτζ 1998, σ. 211-237.

Lefort, “Η αγροτική οικονομία” : J. Lefort, “Η αγροτική οικονομία (7^{ος}-12^{ος} αιώνας)”, Α.Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου: Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τ. 1, μτφρ. Ε. Μαχαϊρά-Οdoni, [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 2006, σ. 377-494.

Lehmann, “The combined Caesarea Expedition” : C.M. Lehmann, “The combined Caesarea Expedition: The Excavation of Caesarea’s Byzantine City Wall, 1989”, *Annual of the American Schools of Oriental Research* 52 (1994), σ. 121-131.

Lemerle, *Agrarian History* : P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium: From the Origins to the twelfth century*, Γκάλγουεϊ 1979.

Lenski, “Empresses” : N. Lenski, “Empresses in the Holy Land: The Creation of a Christian Utopia in Late Antique Palestina”, L. Ellis – F.L. Kidner, *Travel, Communication, and Geography in Late Antiquity, Sacred and Profane*, Σαν Φραντσίσκο 2004, σ. 113-124.

Lenzen, *Byzantine Occupation* : C.J. Lenzen, *The Byzantine/Islamic Occupation at Caesarea Maritima as evidenced through pottery*, Μάντισον, Νέα Ιερσέη 1983.

Levine, *Caesarea* : L.I. Levine, *Caesarea under Roman rule*, Λέϊντεν 1975.

Levy-Rubin, “Monothelite controversy” : M. Levy-Rubin, “The role of the Judaeen desert monasteries in the Monothelite controversy in seventh-century Palestine”, J. Patrich, *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth century to the present*, [Orientalia Lovaniensia Analecta 98], Λουβέν 2001, σ. 283-300.

Liddell-Scott, *Συμπλήρωμα* : H.G. Liddell – R. Scott, *Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα (χωρίς ημερομηνία έκδοσης).

Lidov, “The Mandylion” : A. Lidov, “The Mandylion over the Gate. A mental pilgrimage to the Holy City of Edessa”, Proceedings of International Symposium, Thessalonike 7-10/11/2007, επιμ. E. Xadjitryphonos, *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean: History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives*, [European Centre of Byzantine and post-Byzantine Monuments], Θεσσαλονίκη 2008, σ. 145-155.

Liebeschütz, “Government” : J.H.G.W. Liebeschütz, “Government and Administration in the Late Empire (to AD 476)”, J.H.G.W. Liebeschütz, *From Diocletian to the Arab Conquest: Change in the Late Roman Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1990, σ. 455-469.

Lieu, “Captives” : S.N.C. Lieu, “Captives, Refugees and Exiles: a Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian”, P. Freeman – D. Kennedy, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, Οξφόρδη 1986, σ. 475-505.

Lounghis, *Regesten* : T.C. Lounghis – B. Blysidu – S. Lampakes, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, Λευκωσία 2005.

Maas, “Justinianic reform legislation” : M. Maas, “Roman History and Christian Ideology in Justinianic reform legislation”, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986), σ. 17-31.

Magen, “The Church of Mary Theotokos” : Y. Magen, “The Church of Mary Theotokos on Mount Gerizim”, G.C. Bottini – L. Di Segni – E. Alliata, *Christian Archaeology in the Holy Land, new discoveries: Essays in honor of Virgilio C. Corbo*, Ιερουσαλήμ 1990, σ. 333-342.

Magen, “The Church on Mount Gerizim” : Y. Magen, “The Church of Mary Theotokos on Mount Gerizim”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 83-89.

Magen, “The Monastery of Martyrius” : Y. Magen – R. Talgam, “The Monastery of Martyrius at Ma’ale Adummim (Khirbet el-Murassas) and its Mosaics”, G. C. Bottini – L. Di Segni – E. Alliata, *Christian Archaeology in the Holy Land, new discoveries: Essays in honour of Virgilio C. Corbo*, [Studium Biblicum Franciscanum 36], Ιερουσαλήμ 1990, σ. 91-152.

Magen, “The Monastery of St. Martyrius” : Y. Magen, “The Monastery of St. Martyrius at Ma’ale Adummim”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 170-196.

Magness, “Redating the forts” : J. Magness, “Redating the forts at Ein Boqeq, Upper Zoar, and other sites in SE Judaea, and the implications for the nature of the Limes Palestinae”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East, Some recent archeological research*, τ. 2, Πόρτσμουθ 1999, σ. 189-206.

Malineau, “Chorikios de Gaza” : V. Malineau, “L’ apport de l’ Apologie de mimes de Chorikios de Gaza à la connaissance du théâtre du VIe siècle”, C. Saliou, *Gaza dans l’ Antiquité Tardive. Archéologie, rhétorique et histoire*, Σαλέρνο 2005, σ. 149- 169.

Mango, “Blachernae” : C. Mango, “The origins of the Blachernae Shrine at Constantinople”, *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, τ. 2, Πόλη του Βατικανού-Σπλιτ 1998, σ. 61-76.

Mango, *Βυζάντιο* : C. Mango, *Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 2007.

Maraval, “Christian pilgrimage” : P. Maraval, “The earliest phase of Christian pilgrimage in the Near East (before the 7th century)”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), σ. 63-74.

Mayerson, “Limes” : P. Mayerson, “The Saracens and the Limes”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 262 (1986), σ. 35-47.

Mayerson, “Martyr Tradition in Sinai” : P. Mayerson, “An Inscription in the Monastery of St. Catherine and the Martyr Tradition in Sinai”, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), σ. 375-379.

Mayerson, “Novel 103” : P. Mayerson, “Justinian’s Novel 103 and the Reorganization of Palestine”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 269 (1988), σ. 65-71.

Mayerson, “Pilgrim Routes” : P. Mayerson, “The Pilgrim Routes to Mount Sinai and the Armenians”, *Israel Exploration Journal* 32 (1982), σ. 44-57.

Mayerson, “Procopius” : P. Mayerson, “Procopius or Eutychius on the Construction of the Monastery at Mount Sinai: Which is the More Reliable Source?”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 230 (1978), σ. 33-38 .

Mayerson, “Saracens” : P. Mayerson, “The Saracens and the Limes”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 262 (1986), σ. 35-47.

Mayerson, “South Palestine” : P. Mayerson, “The Desert of South Palestine according to Byzantine Sources”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 107.2 (1963), σ. 160-172.

Mazor, “Public baths” : G. Mazor, “Public baths in Roman and Byzantine Nysa-Scythopolis (Bet She’an)”, J. DeLaine – D.E. Johnston, *Roman Baths and Bathing*, [Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 37], Πόρτσμουθ 1999, σ. 292-302.

Meyendorff, *Imperial Unity* : J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 A.D.*, Νέα Υόρκη 1989.

Meyers, “Galilee” : E.M. Meyers, “Byzantine Towns of the Galilee”, R.L. Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 115-131.

Μηλιαράς, *Οι Άγιοι Τόποι* : Αρχιμ. Κ. Μηλιαρά, *Οι Άγιοι Τόποι εν Παλαιστίνη, και τα επ’ αυτών δίκαια του ελληνικού έθνους*, τ. 1 [Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών “Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος”], Θεσσαλονίκη 2002.

Montgomery, *The Samaritans* : J.A. Montgomery, *The Samaritans*, Νέα Υόρκη 1968.

Mor, “Roman Army” : M. Mor, “The Roman Army in Eretz-Israel in the years AD 70-132”, P. Freeman – D. Kennedy, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, Οξφόρδη 1986, σ. 575-602.

Morrison - Sodini, “Ο έκτος αιώνας” : C. Morrison – J.P. Sodini, “Ο έκτος αιώνας”, Α.Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου: Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τ. 1, μτφρ. Ε. Δαλαμπίρα, [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], Αθήνα 2006, σ. 281-358.

Μουζάκης, “Υδροκίνητες εγκαταστάσεις” : Σ. Μουζάκης, “Βυζαντινό δίκαιο και προβιομηχανικές υδροκίνητες εγκαταστάσεις: Η βυζαντινή κοινωνία και οι οικοδομικοί περιορισμοί. “Καινοτομίες” των νερόμυλων (6^ο-15^ο αιώνας)”, *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), σ. 161-222.

Nappo, “Red Sea” : D. Nappo, “Roman Policy in the Red Sea between Anastasius and Justinian”, L.K. Blue – J. Cooper – R.I. Thomas – R.J. Whitwright, *Connected Hinterlands. Proceedings of the Fourth International Conference on the Peoples of the Red Sea Region*, [BAR International Series], Οξφόρδη 2009, σ. 71-77.

Negev, *Archaeological Encyclopaedia*: A. Negev, *The Archaeological Encyclopaedia of the Holy Land*, Νέα Υόρκη 1986.

Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και Αστική Οικονομία* : Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και Αστική Οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002.

Netzer, “Byzantine Sepphoris” : E. Netzer – Z. Weiss, “New evidence for late-Roman and Byzantine Sepphoris”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Άρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 164-176.

Nischer, “Army Reforms” : E. Nischer, “The Army Reforms of Diocletian and Constantine”, *Journal of Roman Studies* 13 (1923), σ. 1-55.

Noethlichs, “Samaritans” : K.L. Noethlichs, “Jews, Heretics or useful farm workers? Samaritans in late antique imperial legislation”, J. Drinkwater – B. Salway, *Wolf Liebeschutz reflected: Essays presented by colleagues, friends, and pupils*, Λονδίνο 2007, σ. 57-65.

Obolensky, *Byzantine Commonwealth*: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Νέα Υόρκη 1982.

O’Connor, *Holy Land* : J.M. O’Connor, *The Holy Land*, Οξφόρδη 1998.

Odahl, *Constantine* : C.M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2004.

Oikonomides, “Silk Trade” : N. Oikonomides, “Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi”, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986), σ. 33-53.

Ουνταλτσόβα, *Βυζαντινή Διπλωματία* : Z. Ουνταλτσόβα – Γ. Λιτάβριν – Ν. Μεντβέντιεφ, *Βυζαντινή Διπλωματία*, μτφρ. Π. Ματέρη – Δ. Πατέλης, Αθήνα 1995.

Ovadhah, “Churches” : A. Ovadhah, “Churches of the Age of Justinian in Israel”, *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, τ. 2, Πόλη του Βατικανού-Σπλίτ 1998, σ. 104-124.

Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* (1), (2) : Σ.Γ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, τ. Α', 4^η έκδ., Αθήνα 2000 (=1), τ. Β', Αθήνα 1990 (=2).

Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική* : Χ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική: 6^{ος}-11^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2000.

Parker, “Arabian Frontier” : S.T. Parker, “Retrospective on the Arabian Frontier after a Decade of Research”, P. Freeman – D. Kennedy, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, Οξφόρδη 1986, σ. 633-660.

Parker, “The Defense of Palestine” : S.T. Parker, “The Defense of Palestine and Transjordan from Diocletian to Heraclius”, *The archaeology of Jordan and beyond. Essays in Honor of James A. Sauer*, [Harvard Semitics Museum publications. Studies in the Archaeology and History of the Levant 1], Γουινόνα Λέϊκ, Ιντιάνα 2000, σ. 367-388.

Πατούρα, “Εκχριστιανισμός” : Σ. Πατούρα, “Το Βυζάντιο και ο εκχριστιανισμός των λαών του Καυκάσου και της Κριμαίας (6^{ος} αι.)”, *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 405-434.

Πατούρα, “Η διάδοση του Χριστιανισμού” : Σ. Πατούρα, “Η διάδοση του Χριστιανισμού στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντινού Κράτους (4^{ος}-5^{ος} αι.)”, *Σύμμεικτα* 7 (1987), σ. 215-236.

Patrich, “Holy Sepulchre” : J. Patrich, “The Early Church of the Holy Sepulchre in the Light of Excavations and Restoration”, Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 101-117.

Patrich, *Sabas* : J. Patrich, *Sabas, leader of Palestinian monasticism: A comparative study in Eastern monasticism, fourth to seventh centuries*, Ουάσιγκτον 1995.

Patrich, “Caesarea” : J. Patrich, “Urban Space in Caesarea Maritima”, T.S. Burns – J.W. Eadie, *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Ηστ Λάνσινγκ, Μίσιγκαν 2001, σ. 77-110.

Perkams, “Comes Josef” : M. Perkams, “Der Comes Josef und der frühe Kirchenbau in Galiläa”, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 44 (2001), σ. 23-32.

Perrone, “Monasticism in Gaza” : L. Perrone, “Monasticism in Gaza: A chapter in the history of Byzantine Palestine”, L.M. Hoffmann – A. Monchizadeh, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, [Meinzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7], Βισμπάντεν 2005, σ. 59-74.

Φανουργάκης, “Σαβέλλιος” : Β.Δ. Φανουργάκη, “Σαβέλλιος”, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 10 (1966), στ. 1106-1108.

Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία* : Β.Ι. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία: Απ’ αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, τ. Α’, Αθήναι 1992.

Φειδάς, *Η πενταρχία των πατριαρχών* : Β.Ι. Φειδά, *Προϋποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της πενταρχίας των πατριαρχών: Επίδρασις των πρεσβείων τιμής και του δικαίου των χειροτονιών επί της εξελίξεως της εκκλησιαστικής διοικήσεως άχρι και της Δ’ Οικουμενικής συνόδου (451)*, Αθήναι 1969.

Φειδάς, *Προεδρία* : Β.Ι. Φειδά, *Η προεδρία της Α’ Οικουμενικής Συνόδου*, Αθήναι 1974.

Φωκυλίδης, “Αντίοχος Μοναχός” : Ι. Φωκυλίδου, “Αντίοχος Μοναχός ό και Στρατήγιος”, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 22 (1923), σ. 188-205.

Φωκυλίδης, *Ἡ Ἱερά Λαύρα Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου* : Ι. Φωκυλίδου, *Ἡ Ἱερά Λαύρα Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου* (ἦτοι ἱστορία τῆς Λαύρας ἀπό τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων), Αλεξάνδρεια 1927.

Piccirillo, *Madaba* : M. Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba*, [Sudium Biblicum Franciscanum 34], Ἱερουσαλήμ 1989.

Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος* : Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος και πολιτισμός των Βυζαντινῶν*, Θεσσαλονίκη 2006.

Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι και αξιώματα* : Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, *Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2001.

Porath, “Herod’s “amphitheatre” at Caesarea” : Y. Porath, “Herod’s “amphitheatre” at Caesarea: A multipurpose entertainment building”, J.H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some recent archaeological research*, [Journal of Roman Archaeology 1995, Supplement Series 14], Ανν Ἄρμπορ, Μίτσιγκαν 1995, σ. 15-27.

Prag, *Israel* : K. Prag, *Israel and the Palestinian Territories*, Λονδίνο 2002.

Rahner, *Theologisches Wörterbuch* : K. Rahner – H. Vorgrimler, *Kleines theologisches Wörterbuch*, Φράμπουργκ-Βασιλεία-Βιέννη 1971.

Roll, “Roads” : I. Roll, “Roads and Transportation in the Holy Land in the Early Christian and Byzantine Times”, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20.2 (1995)], Πόλη του Βατικανού-Μύνστερ 1995, σ. 1166-1170.

Rubin, “Conflict” : Z. Rubin, “The Church of the Holy Sepulchre and the conflict between the Sees of Caesarea and Jerusalem”, L.I. Levine, *Jerusalem Cathedra II*, Ἱερουσαλήμ-Ντιτρόιτ 1982, σ. 79-105.

Rubin, “Diplomacy and War” : Z. Rubin, “Diplomacy and War in the Relations between Byzantium and the Sassanids in the fifth century AD”, P. Freeman – D. Kennedy, *The Defense of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, Οξφόρδη 1986, σ. 680-691.

Rubin, “Holy Sepulchre” : Z. Rubin, “The Church of the Holy Sepulchre and the conflict between the Sees of Caesarea and Jerusalem”, L.I. Levine, *Jerusalem Cathedra II*, Ἱερουσαλήμ-Ντιτρόιτ 1982, σ. 79-105.

Russell, “Earthquake Chronology” : K.W. Russell, “The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the 2nd through the Mid-8th Century A.D.”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 260 (1985), σ. 37-59.

Rutgers, “Novella 146” : L.V. Rutgers, “Justinian’s Novella 146 between Jews and Christians”, R. Kalmin – S. Schwarz, *Jewish culture and society under the Christian*

Roman empire, [Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 3], Λουβέν 2003, σ. 385-407.

Saradi, *Byzantine City* : H.G. Saradi, *The Byzantine City in the sixth century: Literary Images and Historical Reality*, [Society of Messenian Archaeological Studies], Αθήνα 2006.

Scharf, “Byzantine Jewry” : A. Scharf, “Byzantine Jewry in the Seventh Century”, *Byzantinische Zeitschrift* 48 (1955), σ. 103-115.

Schick, “Southern Jordan” : R. Schick, “The Settlement Pattern of Southern Jordan: The Nature of the Evidence”, G.R.D. King – Av. Cameron, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, τ. 2, [Studies in Late Antiquity and Early Islam 1], Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1994, σ. 133-154.

Schick, *The Christian Communities* : R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule. A Historical and Archaeological Study*, [Studies in Late Antiquity and Early Islam 2], Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1995.

Seeck, *Regesten* : O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Στουτγκάρδη 1919.

Seyberlich, “Judenpolitik” : R.M. Seyberlich, “Die Judenpolitik Kaiser Justinians I”, J. Irscher, *Byzantinische Beiträge*, Βερολίνο 1964, σ. 73-80.

Shahid, *Fifth century* : I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the fifth century*, Ουάσιγκτον 1989.

Shahid, *Fourth century* : I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the fourth century*, Ουάσιγκτον 1984.

Shahid, “Kinda” : I. Shahid, “Byzantium and Kinda”, *Byzantinische Zeitschrift* 53 (1960), σ. 57-73.

Shahid, “Procopius on the Ghassanids” : I. Shahid, “Procopius on the Ghassanids”, *Journal of the American Oriental Society* 77 (1957), σ. 79-87.

Shahid, *Rom and the Arabs* : I. Shahid, *Rom and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Ουάσιγκτον 1984.

Shahid, *Sixth century* : I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the sixth century*, Ουάσιγκτον 1995.

Shahid, “The Nea Ecclesia” : I. Shahid, “Justinian and the Christianization of Palestine. The *Nea Ecclesia* in Jerusalem”, Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά – Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σ. 373-385.

Σιαμάκης, *Ιερώνυμος* : Κ. Σιαμάκη, *Ιερωνύμου De viris illustribus*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 23], Θεσσαλονίκη 1992.

Σιδέρις, *Οικονομικός βίος* : Α.Δ. Σιδέρι, *Ιστορία του οικονομικού βίου*, τ. Α', Αθήνα 1950.

Sivan, "From Byzantine to Persian Jerusalem" : H. Sivan, "From Byzantine to Persian Jerusalem. Jewish perspectives and Jewish/Christian polemics", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 41 (2000), σ. 277-306.

Sivan, *Palestine* : H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, Νέα Υόρκη 2008.

Smith, *Historical Geography* : G.A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, Νέα Υόρκη 1966.

Sodini, "La contribution" : J.P. Sodini, "La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles)", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), σ. 139-184.

Stathakopoulos, *Famine* : D.C. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A systematic survey of subsistence crises and epidemics*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9], Ασγκεϊτ 2004.

Σταυρίδης, "Ωριγενισμός" : Β. Σταυρίδη, "Ωριγενισμός", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 12 (1968), στ. 592-595.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Αγγαρεία" : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Η αγγαρεία στο Βυζάντιο", *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 23-54.

Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* : Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1959.

Straub, "Constantine" : J.A. Straub, "Constantine as κοινός επίσκοπος. Tradition and Innovation in the representation of the first Christian Emperor's Majesty", *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967), σ. 37-55.

Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι* : Σ.Ν. Σφυρόερα, *Άγιοι Τόποι: Ιστορία και Προσκυνήματα*, Αθήνα 2000.

Talbot, "Introduction" : A.M. Talbot, "Introduction", *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), σ. 59-61.

Θεοχάρης, *Οικονομική Ιστορία* : Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα 1983.

Tomlin, "Late Roman Army" : R. Tomlin, "Christianity and the Late Roman Army", S.N.C. Lieu – D. Montserrat, *Constantine: History, historiography and legend*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σ. 21-51.

Treadgold, *Byzantine State* : W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Στάνφορντ 1997.

Trombley, *Hellenic religion* : F.R. Trombley, *Hellenic religion and Christianization*, c. 370-529, τ. 1, Λέϊντεν-Βοστώνη 2001.

Tsafir, "Ecclesiastical Architecture" : Y. Tsafir, "The Development of Ecclesiastical Architecture in Palestine", Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 1-16.

Tsafir, *Excavations* : Y. Tsafir, *Excavations at Rehovot in the Negev*, τ. 1, [QEDEM: Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 25], Ιερουσαλήμ 1988.

Tsafir, "Rehovot" : Y. Tsafir, "The Early Byzantine Town of Rehovot-in-the-Negev and Its Churches", Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 294-302.

Tsafir, "Scythopolis" : Y. Tsafir – G. Foerster, "From Scythopolis to Baysan. Changing Concepts of Urbanism", G.R.D. King – Av. Cameron, *The Byzantine and Early Islamic Near East: Land Use and Settlement Patterns*, τ. 2, [Studies in Late Antiquity and Early Islam 1], Πρίνσετον, Νέα Ιερσέη 1994, σ. 95-115.

Tsafir, "Settlement and Demography" : Y. Tsafir, "Some Notes on the Settlement and Demography of Palestine in the Byzantine Period: The Archaeological Evidence", J.D. Seger, *Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of G. Van Beek*, Ιντιάνα 1996, σ. 269-283.

Tsafir, "Southern Sinai" : Y. Tsafir, "Monks and Monasteries in Southern Sinai", Y. Tsafir, *Ancient churches revealed*, Ιερουσαλήμ 1993, σ. 315-333.

Tsafir, "Urbanism" : Y. Tsafir – G. Foerster, "Urbanism at Skythopolis-Bet Shean in the fourth to seventh centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), σ. 85-146.

Τσάμης, *Μαρτυρολόγιον* : Δ.Τ. Τσάμης – Κ.Α. Κατσάνης, *Το Μαρτυρολόγιον του Σινά*, Θεσσαλονίκη 2003.

Turtledove, "Samaritans": H.N. Turtledove, "Samaritans, Jews, and Pagans during the reigns of Justin II and Tiberius II Constantine", *Byzantine Studies* 1-2 NS (1996-1997), σ. 162-178.

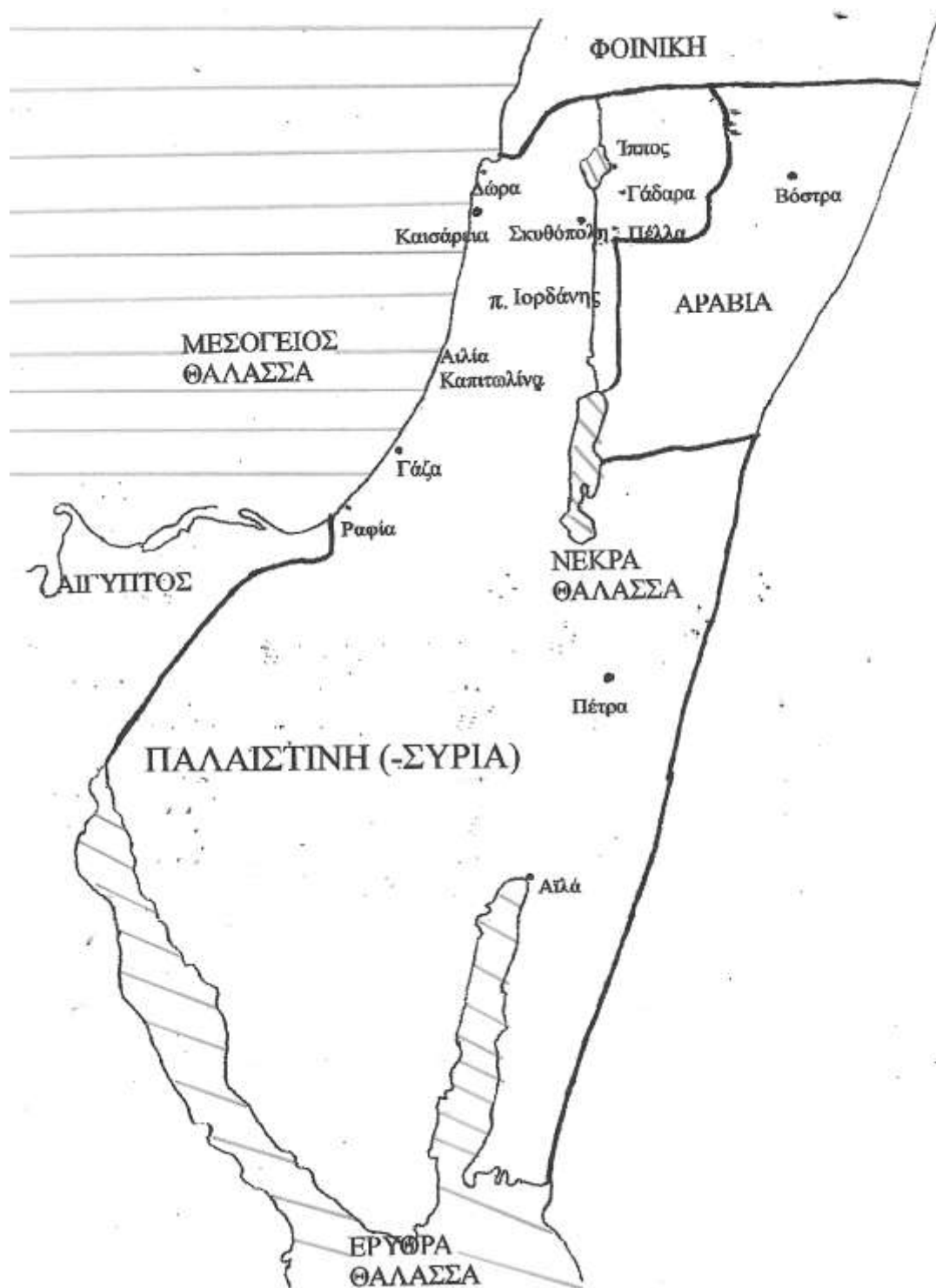
Vann, "Byzantine Street Construction" : R.L. Vann, "Byzantine Street Construction at Caesarea Maritima", R. Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, [East European Monographs 120], Νέα Υόρκη 1982, σ. 165-198.

Vann, "Caesarea Maritima": R.L. Vann, "The Pilgrim's Harbor at Caesarea Maritima: When did it cease to function?", *Akten des XII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 20.2 (1995)], Πόλη του Βατικανού-Μύνστερ 1995, σ. 1239-1246.

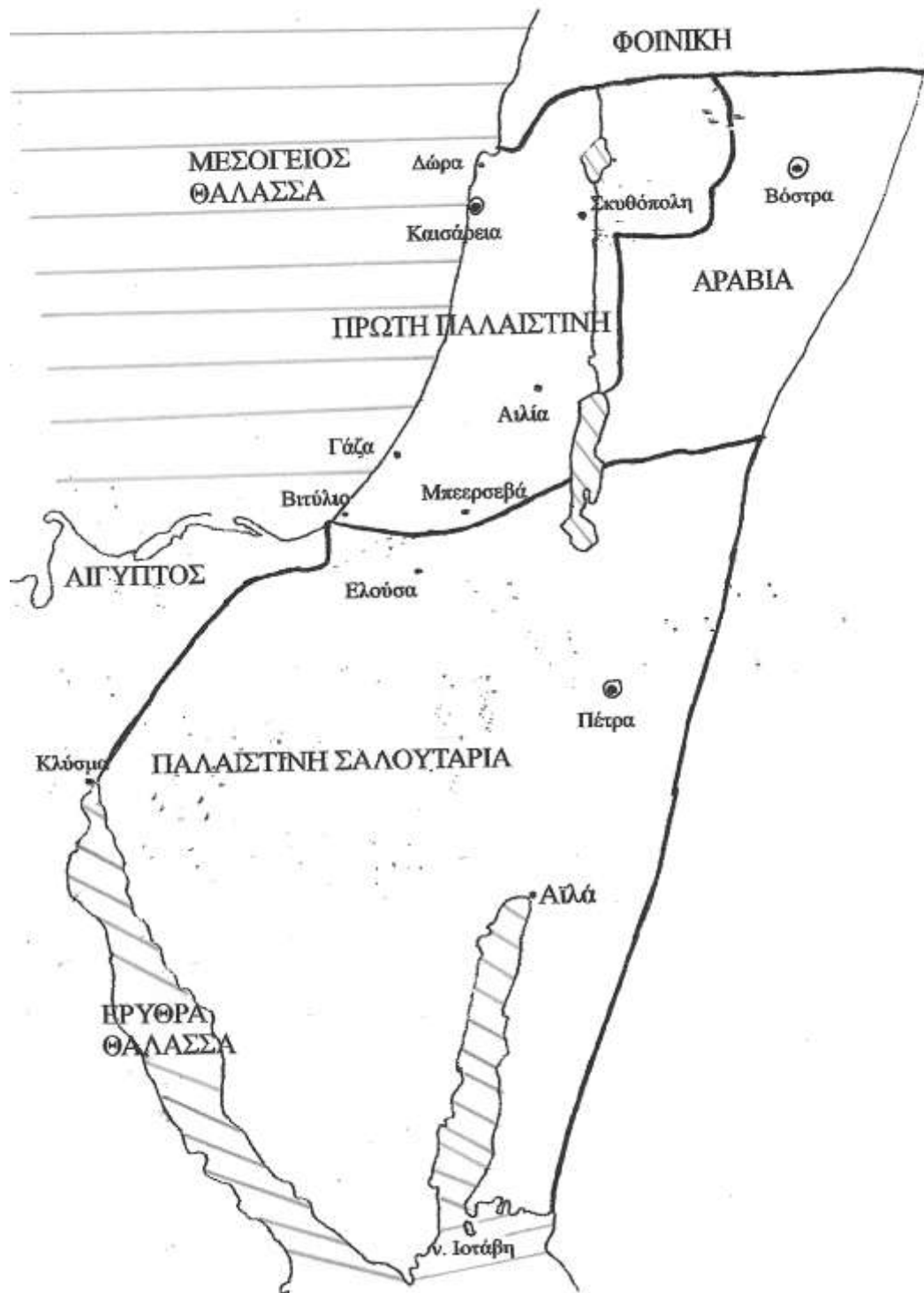
Vasiliev, *Justin*: A. Vasiliev, *Justin the First: An introduction to the epoch of Justinian the Great*, Κέϊμπριτζ 1950.

- Vican, *Pilgrimage Art* : G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Ουάσιγκτον 1982.
- Walmsley, “Byzantine Palestine” : A. Walmsley, “Byzantine Palestine and Arabia: Urban Prosperity in Late Antiquity”, N. Christie – S.T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1996, σ. 126-158.
- Weiss, “Games” : Z. Weiss, “Games and Spectacles in ancient Gaza: Performances for the masses held in buildings now lost”, B. Bitton-Ashkelony – A. Kofsky, *Christian Gaza in late antiquity*, Βοστώνη 2004, σ. 23-39.
- Weitzmann, “Palestine” : K. Weitzmann, ““Loca Sancta” and the Representational Arts of Palestine”, *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), σ. 31-55.
- Wessel, “Theodosius II” : S. Wessel, “The ecclesiastical policy of Theodosius II”, *Annuaire Historiae Conciliorum* 33 (2001), σ. 285-308.
- Weyl Carr, “Icons” : A. Weyl Carr, “Icons and the Objects of Pilgrimage in the Middle Byzantine Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), σ. 75-92.
- Whitby, *Emperor Maurice*: M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Οξφόρδη 1988.
- Wilken, *The Land called Holy*: R.L. Wilken, *The Land called Holy: Palestine in Christian History and Thought*, Νιού Χέιβεν-Λονδίνο 1992.
- Wilkinson, *Egeria's Travels*: J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, Λονδίνο 1971.
- Winter, “Glass vessels” : T. Winter, “Glass vessels from the Byzantine period at Horbat Nazur”, *Atiqot* 64 (2010), σ. 160.
- Χρήστου, *Πατρολογία* (1), (2) : Π.Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Δ', 2^η έκδ., Θεσσαλονίκη 2006 (=1), τ. Ε', 2^η έκδ., Θεσσαλονίκη 2006 (=2).
- Χατζηαντωνίου, *Αναστάσιος* : Ε. Χατζηαντωνίου, *Η θρησκευτική πολιτική του Αναστασίου Α' (491-518): Η στάση του αυτοκράτορα απέναντι στο μονοφυσικό ζήτημα και το ακακιανό σχίσμα*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 20], Θεσσαλονίκη 2009.
- Χρυσός, *Τρία Κεφάλαια* : Ε.Κ. Χρυσού, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα Τρία Κεφάλαια και την Ε' Οικουμενικήν Σύνοδο*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 3], Θεσσαλονίκη 1969.
- Yannai, “Horbat Nazur” : E. Yannai, “Horbat Nazur: Settlement remains from the Iron Age through the Hellenistic period and an industrial area from the Byzantine period”, *Atiqot* 64 (2010), σ. 156-159.
- Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία* : Δ.Α. Ζακυθηνού, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1977.

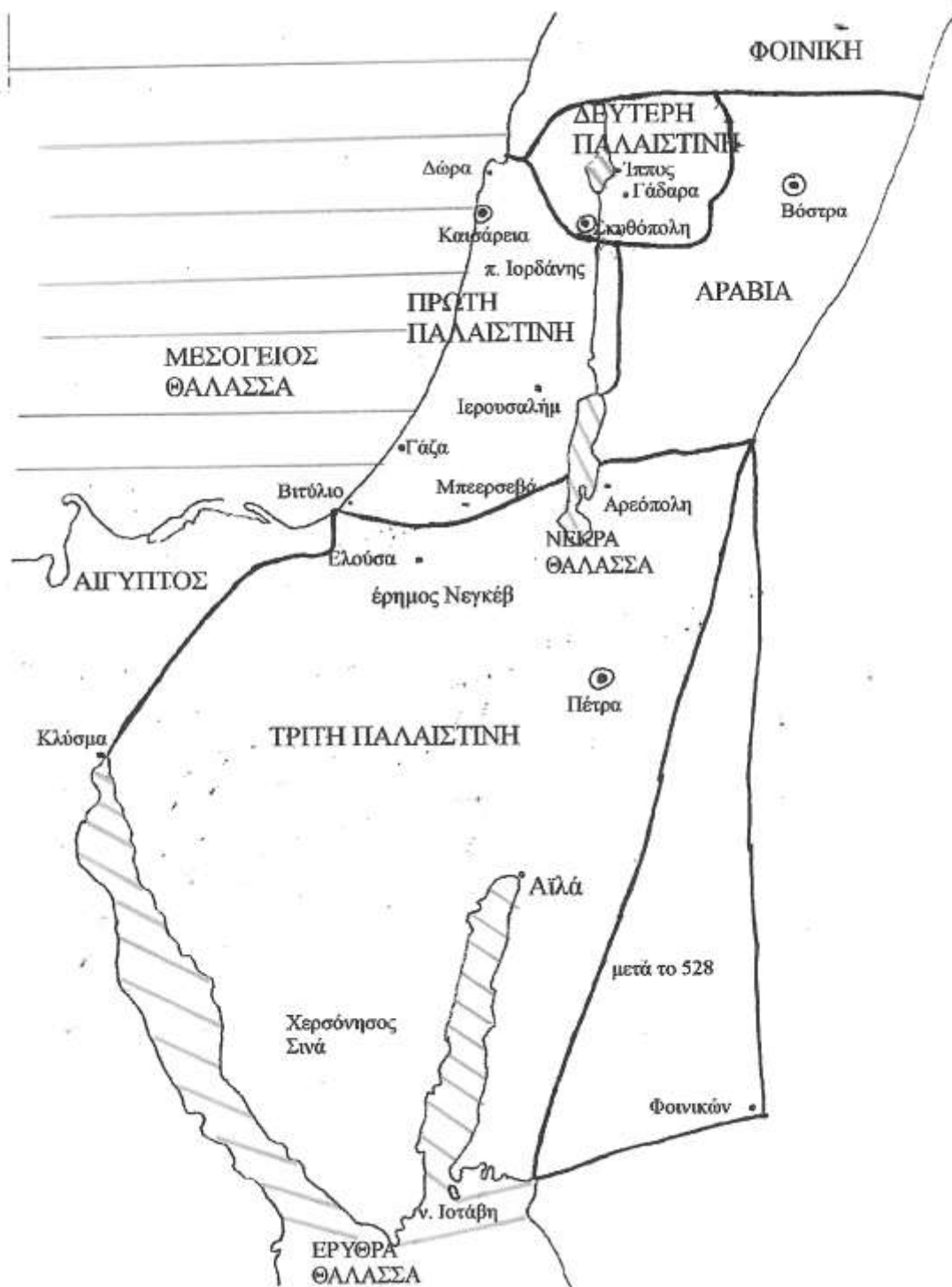
Χάρτες

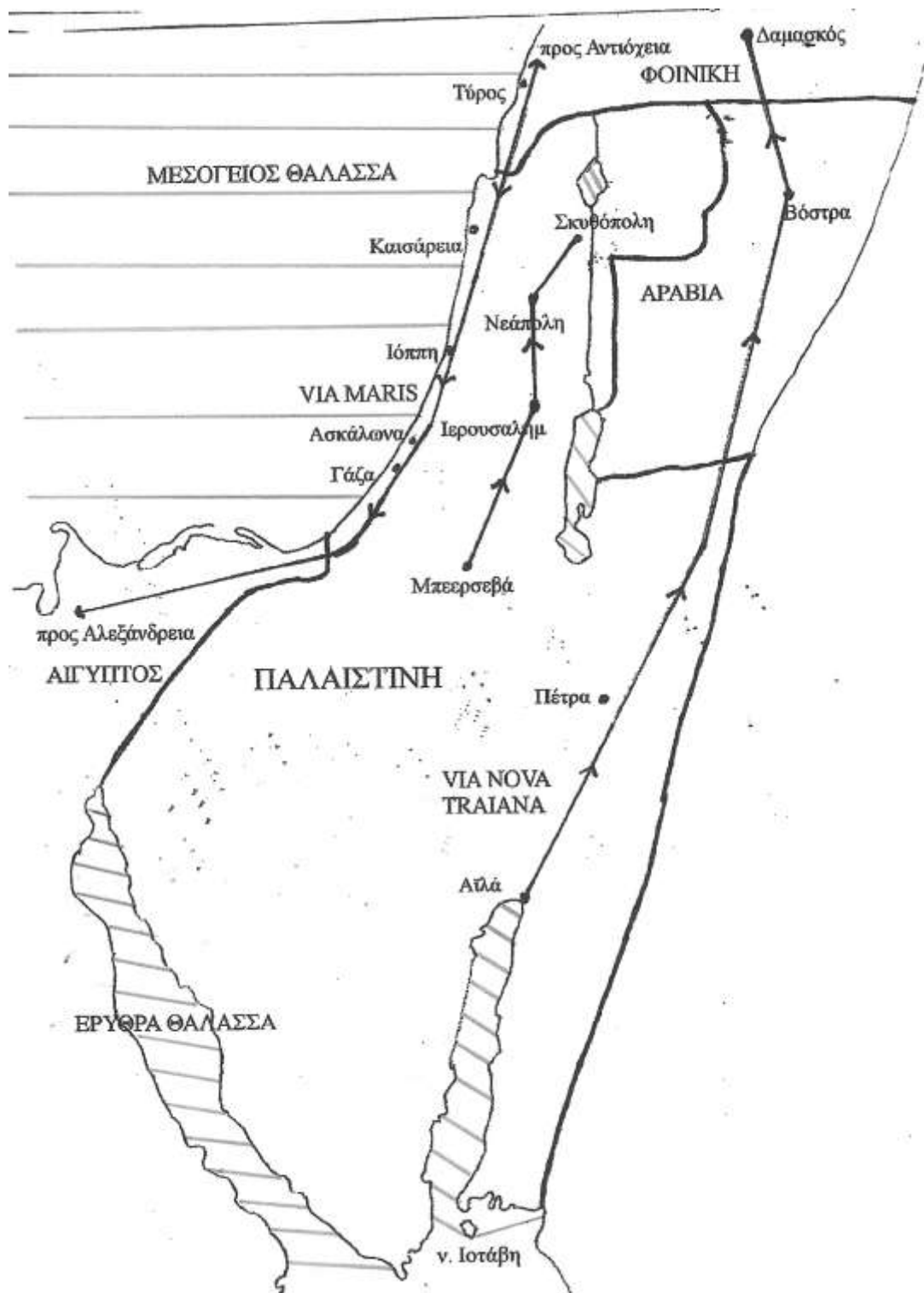
1. Η επαρχία Παλαιστίνη (αρχές 4^{ου} αιώνα)

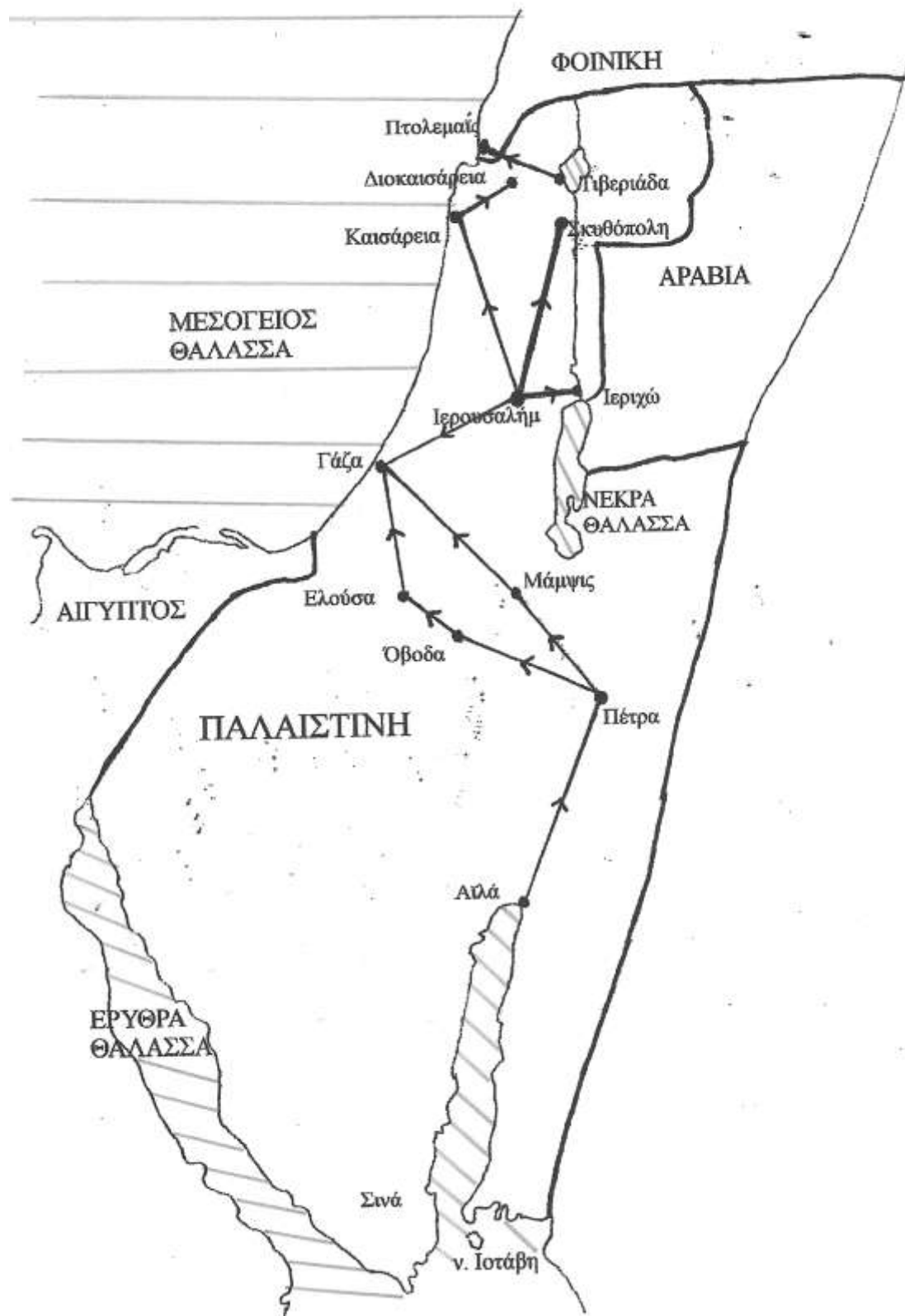
2. Οι δύο επαρχίες της Παλαιστίνης (μετά το 358)

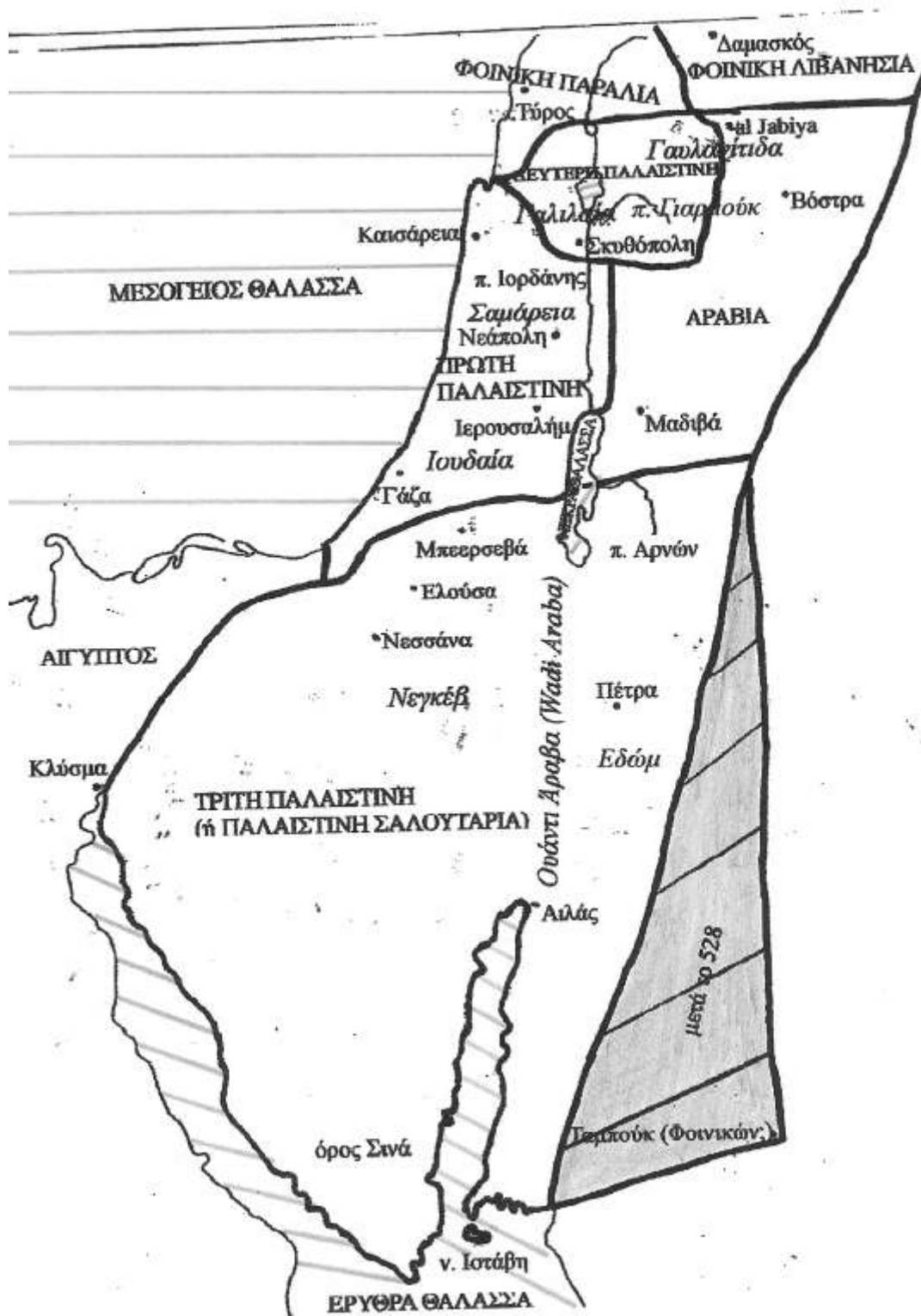
3. Οι τρεις επαρχίες της Παλαιστίνης (τέλη 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αι.)

4. Το κύριο οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης

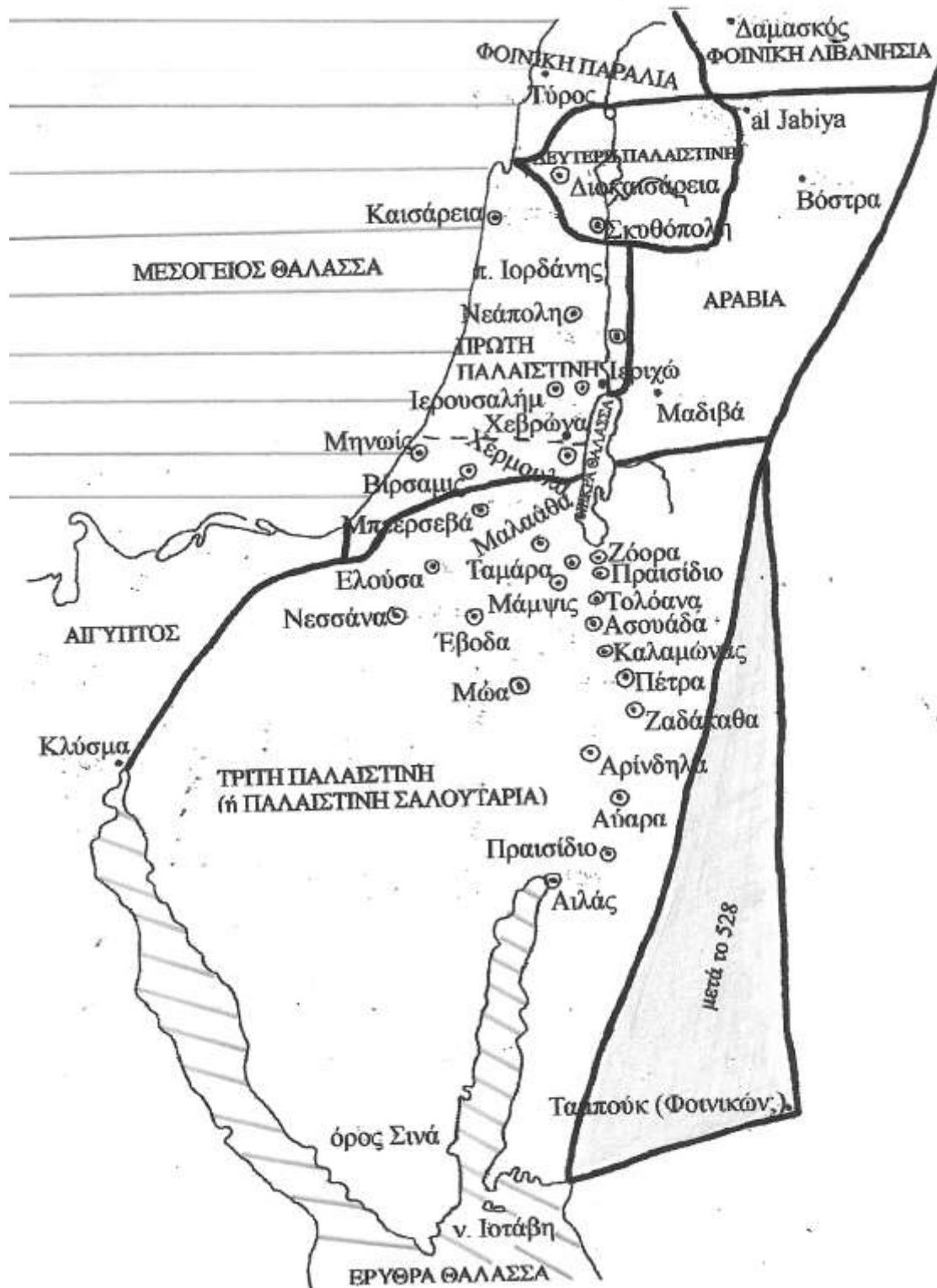
5. Το δευτερεύον οδικό δίκτυο της Παλαιστίνης

6. Περιοχή δικαιοδοσίας του δούκα της Παλαιστίνης

ΠΡΩΤΗ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ : επαρχία — : όρια επαρχίας **Εδώμ** : περιοχή
μετά το 528 : περιοχή που ανήκει στην Τρίτη Παλαιστίνη από το 528 έως το 636

- **Πέτρα** : πιθανή έδρα του δούκα (4^{ος}-6^{ος} αι.)
- **Καϊσάρεια** : πιθανή έδρα του δούκα (7^{ος} αι.)

7. Οι στρατιωτικές μονάδες της Παλαιστίνης

ΠΡΩΤΗ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ : επαρχία

— : όρια επαρχίας

• **Ιεριχώ** : πόλη

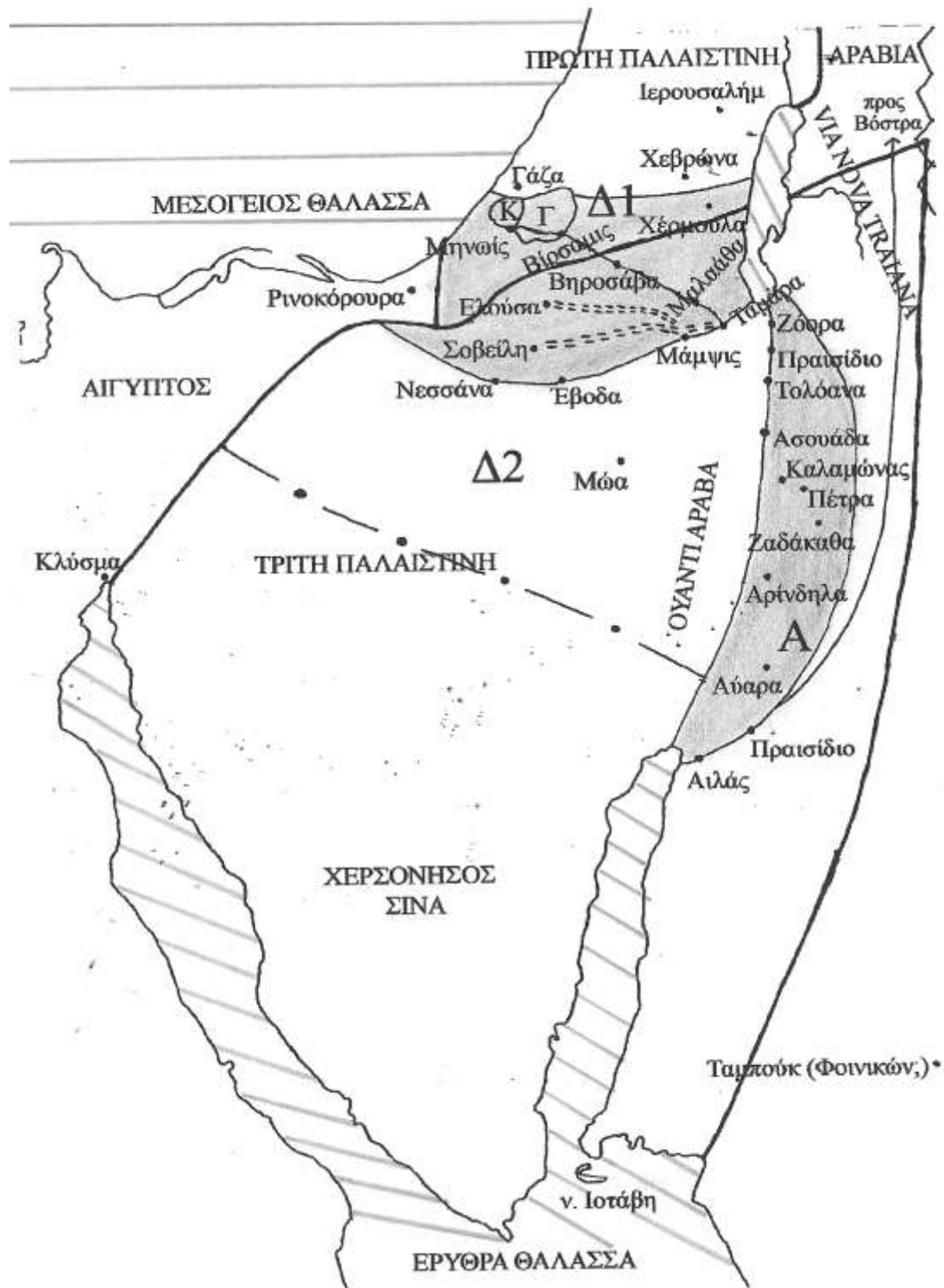
• **Ταμπούκ** : όαση

• **Μάμφις** : βάση στρατιωτικής μονάδας

Λ : λιμνανέοι

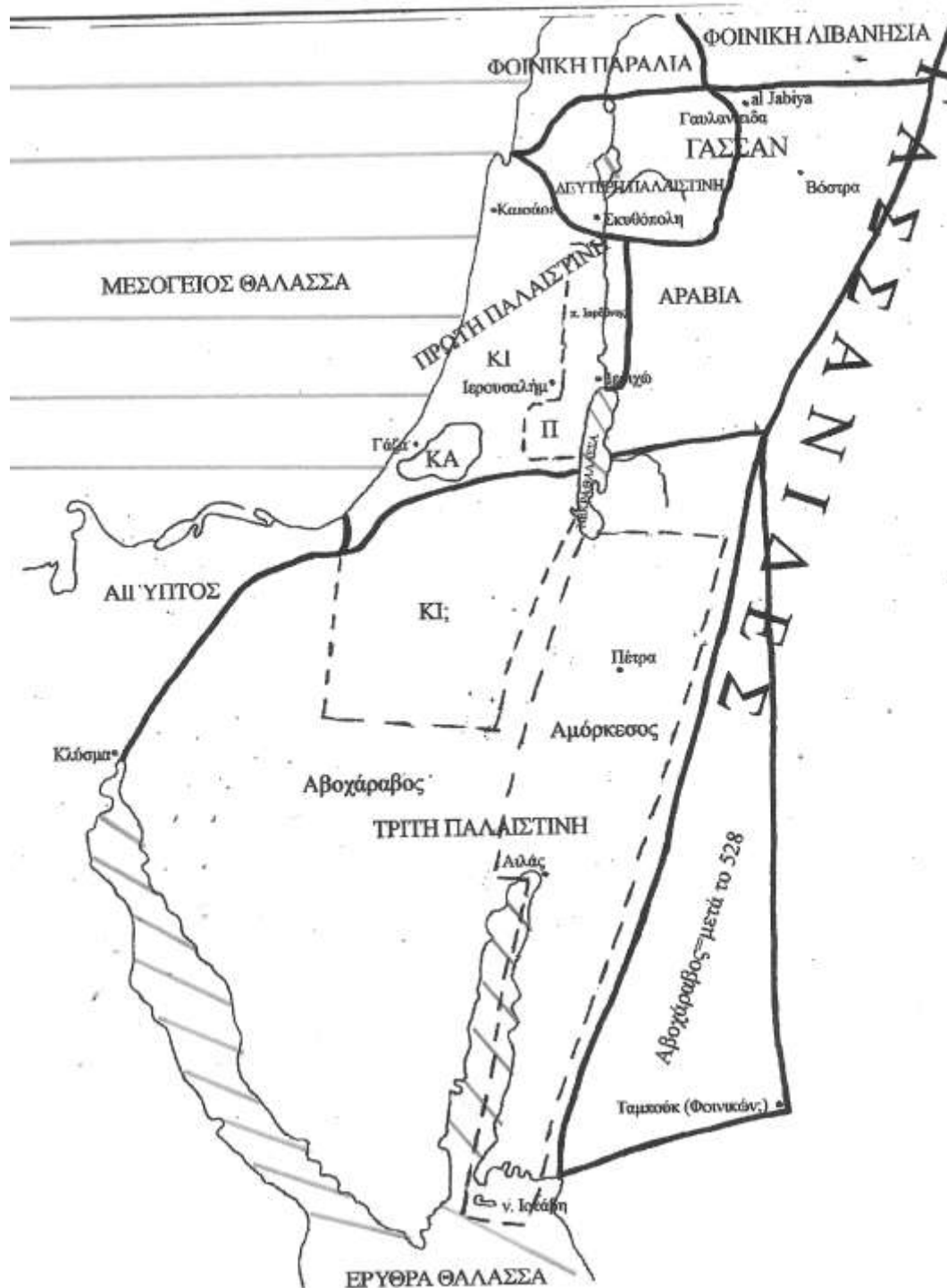
Σ : στρατιώτες

- - - : όρια μεταξύ Σ και Λ

8. Το λίκμιον της Παλαιστίνης

- Κ** : Σάλτων Κωνσταντινιακής
Γ : Σάλτων Γεραϊτικός/Βαρσάμων
Α : Ανατολικός αμυντικός άξονας
Δ1 : βόρειος τομέας του Δυτικού αμυντικού άξονα
Δ2 : νότιος τομέας του Δυτικού αμυντικού άξονα
 -• : ρευστά όρια Δ2 — : όρια επαρχίας
VIA NOVA TRAIANA : στρατιωτική οδός
- : Limes Φλαβίων (1^{ος}-2^{ος} αι.)
 = : Limes Διοκλητιανού (3^{ος} αι.)
Νεσσάνα : βάση στρατιωτικής μονάδας
ΑΡΑΒΙΑ : επαρχία
 : limes Arabicus

9. Οι Άραβες φύλαρχοι της Παλαιστίνης

ΚΑ : κοινό αρχιφύλων Σαρακηνών

ΚΙ : φυλή Κίντα (φύλαρχοι Αρέθας, Κάϊσος και Ασουάδος)

Π : φυλαρχία Παρεμβολής

ΓΑΣΣΑΝ : φύλαρχος Γαβαλάς και βασιλείς Αρέθας, Αλαμούνδαρος, Νααμάν

— : όρια επαρχίας

ΑΡΑΒΙΑ : επαρχία

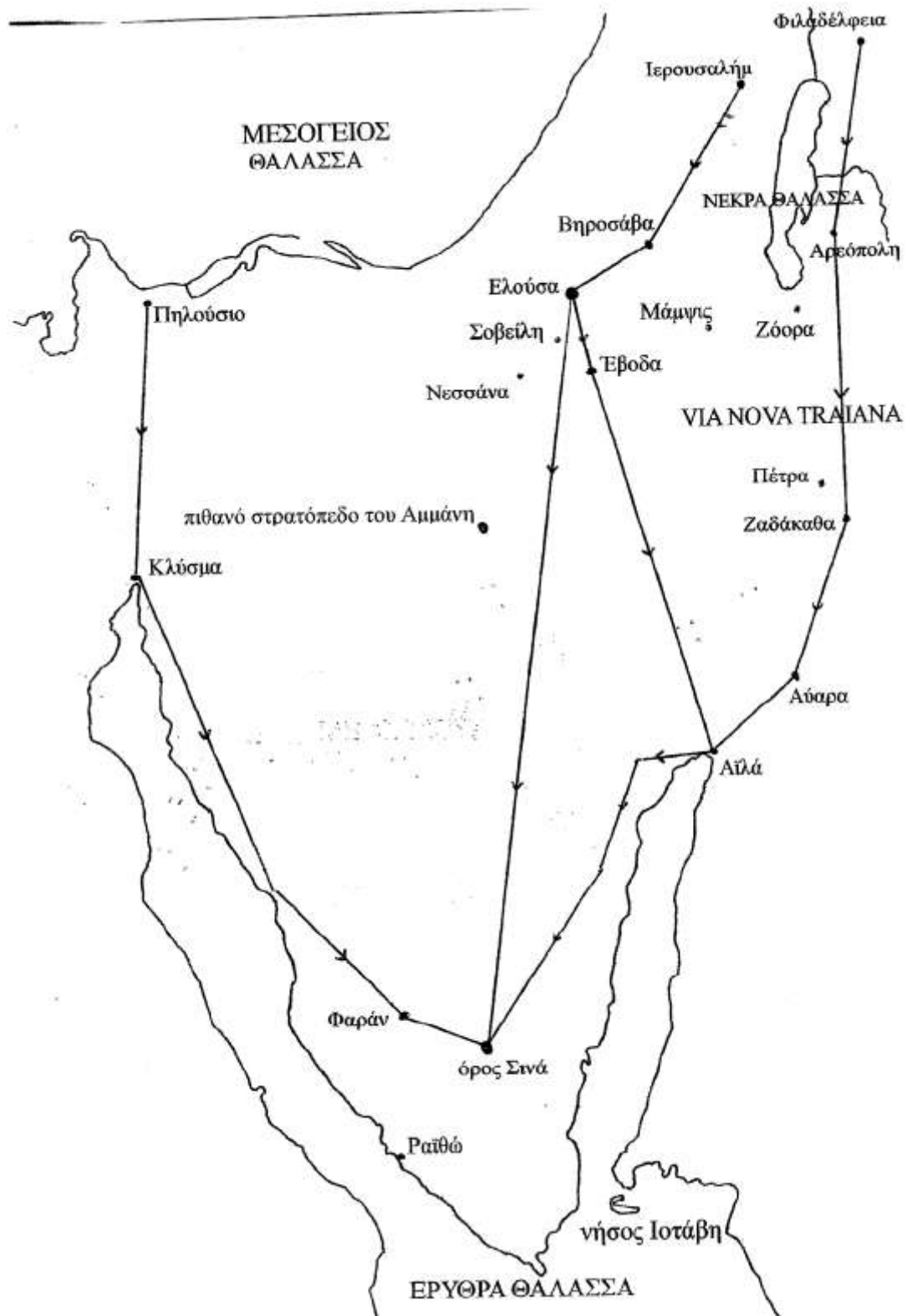
Γαυλανίτιδα : περιοχή

ΓΑΣΣΑΝΙΔΕΣ : περιμετρική ασφάλεια των Αγίων Τόπων

10. Τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου και οι Γασσανίδες

- : όρια επαρχίας
- ΑΡΑΒΙΑ : επαρχία
- Βόστρα : πόλη
- STRATA DIOCLETIANA : στρατιωτική οδός

11. Διαδρομές προσκυνητών προς το όρος Σινά